

ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ

Г. СЕНКЕВИЧ

ПОТОП

II

H. Senkevich

FOLIO

Генрик Сенкевич

Потоп. Том II

Предоставлено правообладателями

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=38009568

*Генрик Сенкевич «Потоп». У 3-х томах. Том 2. Серія «Зібрання творів Г. Сенкевича». Літературно-художнє видання: Фоліо; Харків; 2018
ISBN 978-966-03-7004-3, 978-966-03-8103-2, 978-966-03-8105-6*

Аннотація

«Потоп» – історичний роман-епопея польського письменника Генрика Сенкевича (1846—1905), лауреата Нобелівської премії з літератури (1905). Це друга частина історичної трилогії, куди також входять романи «Вогнем і мечем» та «Пан Володійовський». Сюжет «Потопу», заснований на історичних подіях, пов'язаний з так званим Шведським потопом, коли до Речі Посполитої вторглися шведи (1655—1660).

Час дії роману триває з 1654 по 1657 рік. На тлі широкої панорами життя Речі Посполитої середини XVII століття автор детально описує хід війни, на першому етапі якої, в результаті численних зрад польських магнатів, шведи практично без зусиль захоплюють країну. Велику увагу в «Потопі» приділено героїчній обороні Ясногорського монастиря, де зберігається особливо шанована в Польщі Ченстоховська ікона Божої Матері, і взагалі тій ролі, яку ця оборона зіграла в підйомі національного духу. Цей

опір привів, зрештою, до відродження Речі Посполитої і повного вигнання загарбників.

У цих драматичних історичних подіях бере безпосередню участь молодий полковник Анджей Кміциц, який на початку Шведського потопу прилучився до прошведських сил, проте потім перейшов на сторону патріотів і численними військовими подвигами спокутував провину. Багато в чому цим він міг завдячити своїй нареченій Оленьці Білевич.

Содержание

Розділ I	6
Розділ II	30
Розділ III	52
Розділ IV	63
Розділ V	92
Розділ VI	105
Розділ VII	142
Розділ VIII	158
Розділ IX	175
Розділ X	196
Розділ XI	212
Розділ XII	233
Розділ XIII	251
Розділ XIV	274
Розділ XV	295
Розділ XVI	328
Розділ XVII	363
Розділ XVIII	393
Розділ XIX	417
Розділ XX	456
Розділ XXI	471
Розділ XXII	496
Розділ XXIII	513

Розділ XXIV	535
Розділ XXV	549
Розділ XXVI	567
Розділ XXVII	583
Розділ XXVIII	596
Розділ XXIX	613
Розділ XXX	631
Розділ XXXI	641
Розділ XXXII	652
Розділ XXXIII	667
Розділ XXXIV	686
Розділ XXXV	704
Розділ XXXVI	720
Розділ XXXVII	732
Розділ XXXVIII	746
Розділ XXXIX	759
Розділ XL	776

Генрик Сенкевич

Потоп

Том 2

Розділ I

Вірний Сорока віз свого полковника через глибокі ліси, сам не знаючи, куди їхати, що почати, куди обернутися.

Пан Кміциц був не лише поранений, а й контужений пострілом. Сорока час від часу вмочав ганчірку в цебрі, що висіло при коні, й обмивав господарю обличчя. Часом зупинявся, щоб зачерпнути свіжої води з потоків і лісових озерць, але ні вода, ні стоянки, ні рух коня не змогли відразу ж повернути панові Анджею свідомості. Він лежав, як мертвий, аж жовніри, що їхали разом із ним, не такі досвідчені в лікуванні ран, як Сорока, занепокоїлися, чи їхній ватажок виживе.

– Виживе, – заспокоював їх Сорока, – за три дні так само на коні сидітиме, як кожен із нас.

Коли годиною пізніше пан Кміциц розплющив очі, з його вуст почулося лише одне слово:

– Пити!

Сорока притулив бляшанку з чистою водою до губ чоло-

віка, але здалося, що розтулені вуста завдають панові Анджею нестримного болю, бо він не міг пити. Але й свідомості вже не втрачав. Ні про що не питав, немовби нічого не пам'ятав, очі мав широко розплющені, бездумно дивився на лісові хащі, на шматки блакитного неба, що світліло над головами між гущавиною, і на своїх товаришів. Дивився так, як людина, котра прокинулася зі сну або протверезіла від сп'яніння. Шляхтич дозволяв, не кажучи ані слова, перев'язувати себе Сороці, не стогнав, коли розв'язували бандажі. Схоже, зимна вода, якою вахмістр обмивав рану, спричиняла йому приємність, бо чоловік часом усміхався очима.

Сорока втішав свого командира:

– Завтра, пане полковнику, лихоманка минеться. Дяка Богові, що вас зберіг.

Надвечір дурман став помітно вивітрюватися, бо перед самим заходом сонця пан Кміциц глянув цілком притомно й ураз спитав:

– Звідки тут такий шум?

– Який шум? Немає нічого такого, – відказав Сорока.

Либонь, шуміло тільки в голові пана Анджея, бо вечір був погожий. Сонце, що заходило, проникало косими променями в гущавину, насичувало золотими відблисками лісові сутінки й облямовувало червоні пні сосен. Вітру не було, і лише де-не-де з ліщини, беріз і грабів спадало листя на землю або полохливий звір спричиняв легке шелестіння, утікаючи в глибини бору від подорожніх.

Вечір був холодний, проте гарячка, схоже, знову обняла пана Анджея, бо він кілька разів повторив:

– Ваша світлосте! Між нами не на життя, а на смерть!

Стемніло нарешті вже повністю і Сорока подумав було про нічліг, але мандрівники увійшли в мокрий дрімучий ліс і грязюка захлюпала під копитами. Тому їхали далі, щоб дістатися до високих і сухих галявин.

Їхали годину і дві, не маючи змоги пробратися крізь багно. Тим часом значно розвиднилося, бо зійшов повний місяць. Ураз Сорока, котрий їхав попереду, зістрибнув зі сідла й узявся пильно розглядати лісовий ґрунт.

– Коні тут пройшли, – зауважив він, – видно сліди на багнюці.

– Хто б міг тут проїздити, якщо жодної дороги немає? – здивувався один із жовнірів, котрі підтримували пана Кміцица.

– Але сліди є, і ціла купа! Он там, між соснами, видніються, як на долоні.

– Може, худоба ходила.

– Ні, неможливо. Не час на лісові пасовища, виразно видно копита, якісь люди точно тут проїздили. Добре було б хоч би будку лісника знайти.

– Ну, то їдьмо слідом.

– Поїхали!

Сорока знову стрибнув на коня, і загін рушив. Сліди копит на торф'янистому ґрунті були дуже чіткі, а деякі, на-

скільки при світлі місяця можна було зробити висновок, були цілком свіжими. Проте коні западалися до колін і навіть вище. Жовніри побоювалися, чи виберуться, чи глибші болота не постануть перед ними, але через півгодини бабрання до їхніх ніздрів дійшов запах диму та живиці.

– Тут мусить бути смолокурня! – припустив Сорока.

– Ген там! Он іскри видно! – вигукнув жовнір.

І справді, вдалині з'явилася смуга червоного, пересиченого полум'ям диму, навколо якого кружляли іскри тліючого під землею вогнища.

Наблизившись, побачили жовніри хату, криницю та велику шопу, складену зі соснових колод. Коні, потомлені дорогою, стали іржати – таке ж іржання відповіло їм з-під шопи, водночас перед подорожніми з'явилася якась постать, одягнена в кожух, вивернутий вовною назовні.

– Скільки ж коней? – спитав чоловік у кожусі.

– Хлопе! Чия це смолокурня? – поцікавився Сорока.

– А ви хто такі? Звідки тут взялися? – спитав, своєю чергою, смолокур, у голосі якого відчувалися переляк і здивування.

– Не бійся! – відповів Сорока. – Не розбійники!

– Їдьте своєю дорогою, нічого тут для вас немає!

– Стули пельку і до хати веди, поки просимо. Не бачиш, хама, що пораненого веземо!

– Хто ж ви?

– Обережно, щоб я тобі з мушкета не відповів. Кращі

за тебе, парубче! Веди до хати, інакше тебе у твоїй власній смолі зваримо.

– Один я від вас не захищуся, але нас буде більше. Голови тут покладете!

– Буде і нас більше, провадь!

– То ходіть, не моя справа.

– Що маєш їсти дати, то дай, і горілки. Пана веземо, він заплатить.

– Тільки б звідси живим поїхав.

Так розмовляючи, зайшли до хати, в якій у грубці догоряв вогонь, а з горщиків, поставлених на черені, долинав запах тушкованої м'ясної страви. Світлиця була доволі простора. Сорока вже на вході зауважив, що під стінами стояло шість тапчанів, вкритих густо баранячими шкурами.

– Та тут якась компанія оселилася, – буркнув вахмістр товаришам. – Підсипати мушкети і бути насторожі! За цим хамом стежити, щоб не втік. Нехай цієї ночі компанія спить надворі, бо ми з кімнати не вступимося.

– Пани сьогодні не приїдуть, – гмикнув смолокур.

– Це й на краще, бо не будемо про квартиру сперечатися, а завтра собі поїдемо, – відбрив Сорока, – тим часом викладай м'ясиво на миску, бо ми голодні, і коням вівса не жалій.

– А звідки ж вівсу взятися при смолокурні, вельможний пане жовніре?

– Ми чули коней під шопою, то мусить бути й овес. Смолою ж їх не годуєш.

– Це не мої коні.

– Твої, чи не твої, а їсти мусять, як і наші. Хутко, хлопе!

Ворушись, якщо тобі мила твоя шкура.

Смолокур нічого не сказав. А тим часом жовніри поклали сплячого пана Анджея на тапчан. Після цього самі сіли до вечері й уминали жадібно тушковане м'ясо разом із бігосом, чималий казан якого надибали в грубці. Було також і пшоно, а в коморі, поруч покою, Сорока знайшов чималу бутлю горілки.

Проте сам лише скуштував і жовнірам пити не дав, бо вирішив бути вночі насторожі. Ця порожня хата з тапчанами на шістьох чоловіків і зі шопою, в якій іржало стадо коней, здалася йому дивною та підозрілою. Вахмістр вирішив, що це розбійницьке кубло, тим більше, що в самій коморі, з якої виніс бутлю, виявив купу зброї, порозвішуваної на стінах, і діжку пороху, а також розмаїтий непотріб, вочевидь, у шляхетських садибах награбований. Тож, якби відсутні мешканці цієї хати повернулися, не можна було сподіватися від них не лише гостинності, а й навіть милосердя. Тому Сорока вирішив влаштувати збройну оборону хати і триматися в ній силою або шляхом перемов.

Це було необхідно і з огляду на стан здоров'я пана Кміцица, для котрого ця подорож могла стати смертельною, і з огляду на спільну безпеку для всіх. Сорока був досвідчений жовнір і третій калач, котрому лише одне відчуття було чужим, це відчуття страху. Все ж тепер, згадуючи князя Богу-

слава, ляк його таки брав. Залишаючись віддавна на службі в пана Анджея, він сліпо вірив не лише в мужність, а й у щасливу зорю молодого пана. Неодноразово бачив його вчинки, що переходили своєю зухвалістю будь-яку міру і майже межували з безумством. Однак усе вдавалося, і виходили сухими з води. Вахмістр був із паном Кміцицем в усіх «підходах» до Хованського, брав участь у всіх бійках, нападах, набігах, викраденнях і дійшов висновку, що його молодий пан усе може, все вміє, з кожної халепи вирятується і кожного, кого захоче, утопить. Пан Кміциц був для нього уособленням найбільшої міцї та щастя, але тепер натрапив свій на свого! Хоча ні – пан Кміциц натрапив на кращого за себе. Бо як же інакше? Адже знайшовся чоловік, котрий потрапив у руки пана Анджея, захоплений, беззахисний, котрий не лише зміг вибратися з його рук, а й здолати самого пана Кміцица, повбивати його жовнірів і налякати їх так, що розбіглися, остерігаючись його повернення? Було це диво з див, і Сорока голову сушив, міркуючи про це, адже всього на цьому світі сподівався, тільки не такого, щоб з'явився хтось такий, хто б по панові Анджею проїхався.

– Чи, може, скінчилося вже наше щастя? – бурчав собі вояк, озираючись здивовано навколо.

Хоч раніше, бувало, йшов він наосліп за паном Кміцицем на місця постою Хованського, оточені вісімдесятитисячною армією. Тепер же при згадці того довговолосого князя з очима панночки і рожевим обличчям охоплював його забобон-

ний переляк. І сам не знав, що робити. Жахала чоловіка думка, що завтра або післязавтра доведеться виїхати на битий шлях, на якому їх може зустріти сам жахливий князь або його погоня. Тому й заїхав вахмістр із дороги в глибокі ліси, а тепер прагнув залишитися в цій лісовій хаті, поки б не заблудилася і не стомилася погоня.

Але позаяк цей схрон із певних причин не здавався йому безпечним, Сорока хотів знати, чого триматися, і тому наказав жовнірам чатувати при дверях і вікнах хати, а сам звелів смолокурові:

– Бери, хлопе, ліхтар і ходи зі мною.

– Хіба скіпкою вельможному панові присвічу, бо ліхтаря не маю.

– То світи скіпкою, якщо спалиш шопу та коней, мені бай- дуже!

За такої *dictum*¹, ліхтар усе ж у коморі знайшовся, вахмістр наказав чоловікові йти вперед, а сам ішов за ним із пістолем у руці.

– Хто живе в цій хаті? – спитав дорогою.

– Пани мешкають.

– Як їх називають?

– Цього мені не можна сказати.

– Щось мені здається, хлопе, що ти таки отримаєш в чоло! – Шановний пане, – відповів смолокур, – якби я збрехав якесь прізвисько, чи ви б це виявили?

¹ *Dictum* (лат.) – заява.

– Це правда! А багато цих панів?

– Є старий пан і двійко паничів, а ще двоє челядників.

– То це шляхта?

– Звісно ж, шляхта.

– І тут мешкають?

– Часом тут, а часом Бог зна де!

– А ці коні звідки?

– Пани приводять, а звідки, лише Бог знає!

– Кажи правду: не розбишакують твої пани на дорозі?

– Чи я, чоловіче, знаю? Бачу, що коні беруть, а в кого, це не моя справа.

– А що з кіньми роблять?

– Часом візьмуть із десятків, або дюжину, скільки є, і віються, а куди, цього я також не знаю.

Так розмовляючи, чоловіки дійшли до шопи, з якої чулося фиркання коней, і ввійшли всередину.

– Світи! – наказав Сорока.

Чолов'яга підняв ліхтар угору й освітив коней, що стояли рядком біля стіни. Сорока оцінив одного за одним оком знавця, і головою крутив, язиком цмокав і бурчав:

– Небіжчик пан Зенд був би радий. Польські, московські... А цей валах – німець, і кобила також. Хороші коні. А що ви їм даєте?

– Щоб не збрехати, чоловіче, я тут дві галявини вівсом засіяв ще з весни.

– То твої пани з весни коней приводять?

– Ні, але до мене помічника з наказом прислали.

– То ти їхній?

– Був їхній, перш ніж вони на війну пішли.

– На яку війну?

– Чи я знаю, чоловіче. Пішли далеко, ще торік, а повернулися влітку.

– А чий ти тепер?

– Це королівські ліси.

– Хто ж тебе тут посадив на смолокурню?

– Королівський лісничий, панів родич, котрий із ними цих коней приводив, але він як із ними поїхав, так більше й не повертався.

– А гості якісь тут у панів бували?

– Сюди ніхто не потрапить, бо багно довкола і лише один перехід. Дивно мені, чоловіче, що ви змогли, бо хто не втрапить, того трясовина затягне.

Сорока хотів одразу ж відповісти, що і ці ліси, і цей перехід він знає добре, але, поміркувавши, вирішив за краще змовчати, натомість спитав:

– А великі ці бори?

Чолов'яга не второпав запитання.

– Тобто?

– Далеко йдуть?

– Ой! Та хто їх там пройшов: одні закінчуються, інші починаються, і лише Господь Бог знає, де їх немає. Я там не був.

– Гарзд! – приязно відповів Сорока.

Сказавши це, він наказав хлопкові повернутися, а сам за-
вернув до хати.

Дорогою міркував, як йому краще вчинити, і вагався. З
одного боку мав бажання, скориставшись відсутністю госпо-
дарів халупи, забрати коней, як своїх, і з табуном утікати.
Здобич була цінна, і коні дуже припали до серця старому
жовнірові, але за мить він таки здолав спокусу. Взяти легко,
а що далі робити? Багно навколо, один вихід – як на нього
натрапити? Випадок їм допоміг, але ще раз може не статися.
Йти слідами копит не було сенсу, бо ці мешканці мали до-
статньо розуму, щоб наробити навмисно слідами фальшивих
доріг і зрадливих, що ведуть безпосередньо у болото. Сорока
добре знав промисел людей, котрі коні крадуть або здобич
беруть.

Думав, зважував, аж ураз ляснув себе долонею в чоло:

– Але ж я дурень! – сказав він. – Та я візьму хлопа на
мотузку і звелю випровадити нас на дорогу.

Враз вояк аж затрясся після останньої фрази.

– На дорогу? Але ж там князь і погоня.

«П'ятнадцятьох коней доведеться втратити! – промовив
собі подумки старий стріляний горобець із такою печаллю,
немовби ці коні змалку ростив. – Не може бути інакше, таки
скінчилося наше щастя. Краще сидіти в хаті, поки пан Кмі-
циц не одужає, сидіти з волі мешканців або всупереч їй, а що
потім буде, то вже полковника проблема».

Так міркуючи, вахмістр повернувся в оселю. Жовніри пильнували при дверях і хоч бачили здаля ліхтар, що миготів у темряві, той сам, із яким Сорока і смолокур вийшли, однак наказали назватися, хто це, перш ніж пустили їх до хати. Вахмістр дав вказівку, щоб вартові змінилися після опівночі, сам же опустився на тапчан біля пана Анджея.

У хаті зробилося тихо, лише цвіркуни розпочали свою звичайну музику, а в прилеглій коморі миші шаруділи в купі непотребу. Час від часу хворий прокидався і марив, либонь, у гарячці, бо до вух Сороки долітали безладні його слова:

– Ваша величносте, відпустіть. Вони зрадники. Всі їхні таємниці викрию. Річ Посполита – це червоне сукно. Гаразд, маю вас, шановний княже... Тримай!.. Ваша величносте!.. Туди, бо там зрада!

Сорока піднявся на тапчані і дослухався, але хворий, зойкнувши раз і ще раз, засинав, а потім знову прокидався і кликав:

– Олюнько! Олюнько, не гнівайся!..

Лише близько півночі він повністю заспокоївся і міцно заснув. Сорока також задрімав, але скоро його розбудив тихий стукіт у двері оселі.

Досвідчений жовнір розплющив очі негайно ж і, схопившись на рівні ноги, вийшов із хати.

– А що там?

– Пане вахмістр, смолокур утік.

– До ста чортів! Та він нам сюди розбійників приведе. А

хто його пильнував?

– Білоус.

– Я пішов із ним напоїти наших коней, – виправдовувався Білоус. – Наказав йому відро тягнути, а сам шкапу тримав.

– І що? У криницю стрибнув?

– Ні, пане вахмістре, лише поміж колод, що їх біля криниці купа лежить нарубаних, і в корчі. Я впустив коней, бо хоч би й розбіглися, то тут є інші, і побіг за ним, але в першому ж долі застряг. Ніч, темно, лобуряка місце знає, то й помчав. Трясця його матері!

– Наведе він нам сюди чортяк, ой наведе. Щоб його блискавки били!..

Вахмістр змовк, але за мить продовжив:

– Ми не лягатимемо, треба наглядати до ранку, будь-якої миті банда надійти може.

І подаючи приклад іншим, сам засів на порозі халупи з мушкетом у руці, жовніри ж посідали біля нього, то балакаючи між собою тихцем, то підспівуючи впівголоса, то прислухаючись, чи поміж нічних відголосів бору не вчується тупіт і фиркання коней, що наближаються.

Ніч була погожа та місячна, але галаслива. У лісових глибинах кипіло життя. Була то шлюбна пора, тож звучали навколо грізні ревіння оленів. Відголоси ці, короткі, храпливі, сповнені гніву та запеклості, лунали звідусіль, в усіх частинах лісу, в глибинах і ближче, часом близько, тут же, майже за сто кроків за хатою.

– Якщо вони підйдуть, то також будуть порикувати, щоб нас одурити, – зауважив Білоус.

– Гей! Цієї ночі вже не прийдуть. Перш ніж чолов'яга до них встигне, то вже день буде! – припустив інший жовнір.

– За дня, пане вахмістре, варто було б цю хату перетрясти і під стінами покопатися, бо якщо тут розбійники мешкають, то й скарби мусять бути.

– Найкращі скарби – он у тій стайні, – заперечив Сорока, вказуючи рукою на шопу.

– Візьмемо?

– Бовдур! Звідси виходу немає, саме багно навколо.

– Але ж ми приїхали.

– Бог нас провів. Жива душа тут не пройде і не вийде, якщо дороги не знає.

– За дня знайдемо.

– Не знайдемо, бо навмисно тут заболочено і сліди фальшиві. Не треба було хлопа відпускати.

– Відомо, що гостинець звідси за день дороги, – сказав Білоус, – і в тому боці.

Він вказав пальцем на східну частину лісу.

– Будемо їхати, поки не виїдемо – ось що!

– І ви гадаєте, що вже пани, якщо опинимось на тракті? Краще вже тут куля розбійника, ніж там зашморг.

– Не розумію, – здивувався Білоус.

– Бо там нас уже точно шукають.

– Хто, батьку?

– Князь.

Тут Сорока раптом замовк, а за ним і інші, немов переляк їх охопив.

– Ой! – зойкнув нарешті Білоус. – Тут зле і там не добре, як не верти!

– Загнали нас, як сіромах, у тенета. Тут розбійники, а там князь! – зронив інший жовнір.

– Нехай його там блискавка спалить! Я волю мати справу з розбійником, ніж із характерником, – зауважив Білоус, – бо що цей князь несамовитий, немає жодних сумнівів. Завратинський навіть із ведмедем на рівних боровся, а той йому шаблю видер, як дитині. Не може інакше бути, він його заворожив, а те, що я бачив, як потім на Вітковського кинувся, то на очах виріс, як сосна. Якби не те, я б його живого не випустив.

– Тепер втішайся, що на нього не кинувся.

– А що я мав робити, пане вахмістре? Я думав так: сидить на кращому коні, отже, якщо захоче, то втече. А нападе, то я не захищуся, бо в характерників нелюдська сила. На очах тобі зникне або димом закуриться.

– Це правда, – погодився Сорока, – бо коли я в нього стріляв, то його наче туманом заслонило і я схибив. З коня кожен схибити може, коли шкапа вертиться, але щоб зі землі, то мені вже років із десять такого не траплялося.

– Та що тут балакати, – промовив Білоус, – краще полічити: Любенець, Вітковський, Завратинський, наш полковник

– і всіх один чоловік здолав, і то беззбройний, таких людей, із котрих кожен із чотирма не раз собі раду давав. Без бісівської допомоги не міг би він цього досягти.

– Довіriamo душі Богові, бо якщо князь несамовитий, то йому нечистий і тут дорогу покаже.

– І без нього він довгі має руки, це такий пан...

– Цить! – обірвав його Сорока. – Щось тут листя шелестить.

Жовніри замовкли та нашорошили вуха. Неподалік чітко чулися якісь важкі кроки, під якими опале листя шелестіло дуже голосно.

– Коней чути, – шепнув Сорока.

Але кроки стали віддалятися від хати, аж тут пролунало грізне ревіння оленя.

– Це олені! Оленицю закликають або один одного лякають.

– В усьому лісі свято, наче Сатана шлюб бере.

Люди знову замовкли й уже задрімали, лише вахмістр підіймав часом голову та прислухався якусь хвилю, після чого голова падала чоловікові на груди. Так минула година і друга, аж урешті найближчі сосни з чорних зробилися сірими, і верхівки біліли щораз більше, наче їх хтось розтопленим сріблом намастив. Оленячі рики замовкли і цілковита тиша запанувала в лісовій гущавині. Повільно сутінки почали переходити у світанок, біле світило взялося одягатися в рожеві та золоті шати, аж нарешті настав справжній день

і освітив потомлені обличчя жовнірів, котрі спали міцним сном під хатою.

Раптом двері розчахнулися, пан Кміциц з'явився на порозі й загукав:

– Сороко! Вставай!

Вояки схопилися на рівні ноги.

– Заради Бога, чого ваша милість уже на ногах? – здивувався Сорока.

– А ви послули, як воли. Можна було б вам голови постигати і за городи повикидати, хоч би один прокинувся.

– Ми наглядали до ранку, пане полковнику, а послули лише білого дня.

Молодик оглядівся навколо.

– Де ми?

– В лісі, пане полковнику.

– Це я бачу. Але що це за халупа?

– Цього й самі не знаємо.

– Ходімо за мною! – наказав пан Анджей.

І відступив усередину хати. Сорока подався за ним.

– Слухай, – звернувся пан Кміциц, сівши на тапчан, – то це князь в мене стрельнув?

– Саме так.

– А що з ним сталося?

– Втік.

Помовчали.

– Кепсько, – зітхнув пан Анджей, – дуже погано! Краще

було б його вкласти, ніж живого відпускати.

– Ми це й хотіли, але...

– Але що?

Сорока коротко виклав усе, що сталося. Пан Кміциц слухав розповідь на подив спокійно, лише його очі виблискували, а наприкінці сказав:

– То він горою, але ми ще здиваємося. Чому ти з'їхав з дороги?

– Боявся погоні.

– Це правильно, бо вона точно була. Дуже мало нас тепер проти могутності Богуслава, до дідька дуже мало!.. Тепер він у Пруссію вирушив, там ми не зможемо його дістати, доведеться зачекати.

Сорока зітхнув із полегшенням. Парубок, вочевидь, не боявся настільки сильно князя Богуслава, бо більше про погоню не згадував. Ця впевненість передалася відразу ж старому жовнірові, котрий звик думати головою свого полковника і відчував його серцем.

Тим часом пан Анджей глибоко замислився, та враз отямився і став шукати щось на собі руками.

– А де мої листи? – спитав він.

– Які листи?

– Які я мав при собі. У поясі були заховані, де пояс? – спитав гарячково пан Кміциц.

– Пояс я сам зняв із вашої милості, щоб вашій милості краще було дихати. Он він там лежить.

– Давай сюди!

Сорока подав шкіряний пас, підшитий замшею, в якій були затягнуті мотузкою кишені. Молодик розтягнув їх і витягнув звідти квапливо папери.

– Це охоронні грамоти до шведських комендантів, а де листи? – промовив шляхтич сповненим неспокою голосом.

– Які листи? – повторив Сорока.

– Грім і блискавка! Листи гетьмана до шведського короля, до пана Любомирського й усі ті, які я мав.

– Якщо в поясі їх немає, то й ніде немає. Мусили згинути під час їзди.

– На коней і шукати! – крикнув жахливим голосом пан Кміциц.

І перш ніж здивований Сорока зміг залишити приміщення, пан Анджей заточився на тапчан, немов йому сил забракло, і схопившись руками за голову, узявся повторювати зі стогоном:

– Ох!.. Мої листи, мої листи!..

Тим часом жовніри поїхали, всі, крім одного, котрому Сорока наказав чатувати біля халупи. Пан Кміциц залишився сам у кімнаті й узявся міркувати над власним становищем, якому позаздрити було важко. Богуслав утік. Над паном Анджеєм зависла жахлива і невідворотна помста могутніх Радзивілів. І не лише над ним, а й над усіма, кого він кохав, точніше, над Олюнькою. Знав пан Кміциц, що князь Януш не завагається вдарити його туди, де зможе поранити найболю-

чіше, тобто поквитатися з Білевичівною. Адже Олюнька була в Кейданах, на милості чи немилості жахливого магната, серце котрого не знало милосердя. Чим більше пан Кміциц міркував над своїм становищем, тим чіткіше доходив висновку, що було воно неймовірно жахливе. Після викрадення Богуслава Радзивілли будуть вважати його зрадником. Однотумці Яна-Казимира, люди Сапєги та конфедерати, бунтівники на Підляшші, всі мають його за зрадника, за окаянну душу радзивіллівську. Поміж численних таборів, повстанців і чужих військ, що запрудили зараз поля Речі Посполитої, не було жодного табору, жодної партії, ніякого війська, які б не визнавали його найбільшим і найзатятішим ворогом. А ще ж існує нагорода, призначена Хованським за його голову, тепер свою призначать і Радзивілли, шведи, і хто зна, чи вже не призначили й однотумці нещасного Яна-Казимира. «Оце я пива наварив, а тепер пити його мушу!» – думав пан Анджей. Викрадаючи князя Богуслава, захопив його для того, щоб кинути під ноги конфедератам, переконати їх беззаперечно, що з Радзивіллами пориває, і таким чином влитися поміж них, здобути собі право воювати за короля та вітчизну. З іншого боку, Богуслав у його руках був заручником безпеки Олюньки. Але тепер, коли Богуслав перехитрив пана Кміцица й утік, розвіялася не лише безпека Олюньки, а й доказ того, що пан Кміциц щиро покинув службу в Радзивілла. Йому тепер одна дорога – до конфедератів, але якщо він натрапить на загін Володийовського та його приятелів пол-

ковників, може, й дарують йому життя, але чи за товариша приймуть, чи йому повірять, чи не подумають, що він прибув шпигувати або для того, щоб дух ослабити і людей до Радзивілла перетягнути? Тут парубок згадав, що тяжіє на ньому кров конфедератська, згадав, що він перший розбив бунтівних угорців і драгунів у Кейданах, що винищував бунтівні хоругви або змушував їх здатися, що розстрілював упертих офіцерів і різав жовнірів, що шанцями оточив і зміцнив Кейдани, і таким чином Радзивілла тріумф у Жемайтії забезпечив. «Як же мені туди йти? – подумав собі шляхтич. – Та їм би зараза милішим була гостем, ніж моя особа!.. З Богуславом на аркані при сідлі можна було б, але одним словом і голими руками...»

Якби він мав хоча б ті листи, то мав би з чим до конфедератів іти, мав би принаймні ними князя Януша в п'ястуці, бо ті листи могли підірвати довіру гетьмана навіть у шведів. Та й їхньою ціною можна б було Олюньку врятувати.

Але злий дух якийсь спричинився, що і листи згинули.

Пан Кміциц, коли все думкою охопив, удруге вхопився за голову.

– Зрадник для Радзивіллів, зрадник для Олюньки, зрадник для конфедератів, зрадник для короля!.. Я втратив славу, пошану, себе, Олюньку!..

Рана на обличчі його ще пекла, але в душі палив молодика жар стократ болісніший. Бо на додаток до всього, страждало і його лицарське самолюбство. Богуслав побив його га-

небно. Нічим були йому ті побої, які йому в Любичі спричинив пан Володийовський. Там здолав його озброєний чоловік, котрого на дуель викликав, а тут беззахисний військовополонений, котрого мав у руках.

З кожною хвилиною міцніло в пану Кміцицу усвідомлення, в які страшні та ганебні він втрапив тарапати. Чим довше міркував, тим ясніше їхню моторошність бачив і щораз нові чорні кути помічав, з яких виглядали ганьба, сором, згуба для нього самого, для Олюньки, кривда для батьківщини. Аж врешті охопив його переляк і подив.

«То це все я зробив?» – питав вояк сам у себе.

І волосся ворушилося йому на голові.

– Не може бути! Мабуть, мене ще *febris*² трясє! – зойкнув парубок. – Матінко Божа, такого не може бути!..

«Сліпий! Дурний баламут! – зауважила його совість. – Чи не було краще за короля та вітчизну стати, чому не послухався Олюньку!»

І захопив його жаль, як вихор. Гей! Якби ж то міг собі сказати: шведи проти батьківщини, тому я проти них. Радзівілл проти короля – я проти нього! Тоді б йому в душі прояснилося і стало прозоро! Тоді би зібрав зграю зарізяк з-під темної зірки та гасав із ними, як циган на ярмарку, і шарпав би шведів, і по животах їхніх проїздив із чистим серцем, із чистою совістю, купався би в славі, як у сонці, став колись перед Олюнькою і промовив: «Вже я не бандит, а *defensor*

² *Febris* (лат.) – лихоманка.

*patritiae*³, кохай мене, як я тебе кохаю!» А тепер що?

Але горда душа, що звикла собі давати волю, не хотіла враз і цілком визнати власну провину – то Радзивілли його поплутали, Радзивілли до згуби довели, вкрили неславою, пов'язали руки, позбавили честі та кохання.

Скреготнув пан Кміциц зубами, простяг руки до Жемайтії, на якій гетьман Януш сидів, як вовк на трупі, – і заволав глухим від нестями голосом:

– Помсти! Помсти!

Він упав у відчаї на коліна посеред світлиці та заговорив:

– Присягаюся Тобі, Ісусе Христе, цих зрадників гнобити та плюндрувати!.. Справедливо вогнем і мечем переслідувати, поки маю пару в роті, дихання в горлянці та життя на світі! В цьому мені, Царю Юдейський, допоможи! Амінь!

Аж тут йому якийсь внутрішній голос зауважив:

– Вітчизні служи, помсту залиш на потім!..

Очі пана Анджея палали гарячкою, губи мав спечені і тремтів увесь, як у лихоманці. Руками махав і говорив сам собі вголос, ходив, навіть бігав по кімнаті, копав ногами тапчани, аж врешті впав іще раз на коліна.

– Натхнення прошу, Сину Божий, що маю робити, щоб не збожеволіти!

Тут долинув до нього гуркіт пострілу, який лісова луна відбивала від сосни до сосни, аж докотився, наче грім, до хати.

³ Захисник країни (*лат.*).

Пан Кміциц зірвався, захопив шаблю та вибіг у сіни.

– Що там? – спитав жовніра, котрий стояв на порозі.

– Постріл, пане полковнику!

– Де Сорока?

– Поїхав листи шукати.

– З якого боку стрельнули?

Жовнір вказав на східну частину лісу, зарослу густими хащами.

– Звідти!

У цю мить почувся тупіт невидимих ще коней.

– Пильнуй! – наказав пан Кміциц.

Але зі заростів з'явився Сорока, зістрибнув із коня, що мчав на повному ході, а за ним випірнув і другий жовнір.

Обоє побігли до хати, ховаючись за коней, немовби за шанці, спрямувавши мушкети в бік чагарників.

– Що там? – спитав пан Кміциц.

– Купа люду йде! – відповів Сорока.

Розділ II

Настала тиша, але незабаром у прилеглих хащах щось зашаруділо, наче кабани йшли, проте хрускіт той що ближчим ставав, то повільнішим. Потім знову стало тихо.

– Скільки їх там є? – уточнив пан Кміциц.

– Десь шестеро, може, восьмеро, бо не міг їх добре полічити, – відрапортував Сорока.

– Для нас це добре! Вони нас не здолають!

– Не здолають, пане полковнику, але треба нам живцем якого язика взяти та припекти, щоб дорогу показав.

– Ще буде на це час. Пильнуй!

Заледве пан Анджей промовив: «Пильнуй», як смуга білого диму впливла зі заростей, і мовби птаство зашуміло в ближній траві, за якихось тридцять кроків від хати.

– Із гарлача стрельнули! – припустив пан Кміциц. – Якщо мушкетів не мають, то нічого нам не зроблять, бо з гарлача з хащі нас не дістануть.

Сорока, тримаючи однією рукою мушкет, опертий об кульбаку коня, що стояв перед ним, другу руку склав трубою біля рота і зарепетував:

– А покажіться хтось із хащі, то скоро тут ногами беркицьнете!

Тишу в хащах порушив грізний голос:

– Ви хто такі?

– Кращі за тих, хто по трактах нишпорить.

– Яким правом зайняли наше місце?

– Розбійник про право питає! Навчить вас кат права, то й ідіть до ката!

– Ми викуримо вас звідси, як борсуків!

– То ходіть! Дивіться лише, щоб цим димом самі не подушилися!

Голос у хащах замовк, імовірно, нападники стали радитись, тим часом Сорока шепнув пану Кміцицу:

– Варто було б котрогось заманити і зв'язати, будемо мати і заручника, і провідника.

– Ти ба! – зронив полковник. – Якщо хтось прийде, то лише на пароль.

– З розбійниками годяться будь-які хитрощі.

– Краще не треба! – застеріг пан Анджей.

Раптом нові запитання долинули з боку заростів:

– Чого ж ви хочете?

Тут уже сам пан Кміциц узяв голос:

– Як приїхали, так би ми й поїхали, якби ви етикет знали, телепні, і з гарлача не починали.

– Ви не втримаєтесь, увечері прийде до нас сотня коней!

– До вечора сюди прибудуть двісті драгунів, і багна вас не захистять. Бо є там такі, що проїдуть, як і ми проїхали.

– То ви жовніри?

– Та, певна річ, не розбишаки.

– А з-під якого прапора?

– А ви там що, гетьман? Не вам маю звітувати.

– У старі часи вас би вовки тут позагризали.

– А вас ворони задзьобали.

– Кажіть, чого хочете, достобіса! Навіщо в нашу хату за-
лізли?

– А ходіть-но сюди! Не треба буде з хащі горло дерти.
Ближче! Ближче!

– Пароль?

– Пароль для лицарства, а не для розбійників. Хочете –
вірте, не хочете – ваша справа!

– А удвох можна?

– Можна!

За мить із гущавини, віддаленої на сто кроків, виринуло
двійко високих людей і плечистих. Один, трохи похилений,
мав би бути людиною в літах, другий ішов прямо, лише шию
витягав із цікавістю до хати. Обоє мали на собі півкожушки,
обшиті сірим сукном, які носила дрібна шляхта, високі ялові
чоботи та хутрянні шапки, насунені на очі.

– Що за дідько! – буркнув пан Кміциц, придивляючись
пильно до двох чоловіків.

– Пане полковнику, – покликав Сорока, – дуже дивно, але
це наші люди!

Ті тим часом наблизилися на кілька кроків, але не могли
розпізнати тих, що стояли біля хати, бо їх затуляли коні.

Пан Анджей висунувся вперед.

Прибульці все одно його не впізнали, бо обличчя воїна бу-

ло обв'язане. Проте вони зупинилися й узялися міряти його цікаво та неспокійно очима.

– А де другий син, пане Кемлич? – спитав пан Анджей. – Чи він часом не поліг?

– Хто це? В чому річ? Що? Хто промовляє? Що? – заметушився дідуган із дивним, немов переляканим голосом.

Він застиг нерухомо, роззявивши рота і вирячивши очі. Раптом його син, котрий як молодший, мав зір гостріший, ураз зірвав шапку з голови.

– Заради Бога! Ісусе!.. Батьку, та це пан полковник! – залементував він.

– Ісусе! О, солодкий Ісусе! – і собі заголосив стариган. – Та це пан Кміциц!!!

Й обоє стали, як укопані, в позі, якою підлеглі вітають своїх господарів, а на їхніх обличчях малювалися одночасно переляк і здивування.

– Га! Такі з вас сини! – зронив, усміхаючись, пан Анджей. – То ви з гарлача мене вітаєте?

Тут дідуган схопився і став репетувати:

– А щоб вас усіх! Аби вам добре було!

Зі заростів вигулькнуло ще кілька людей, між ними й другий син старигана та смолокур. Усі бігли, мало карк собі не скрутили, зі зброєю напоготові, бо не знали, що там сталося, але старий знову заверещав:

– На коліна, шельми! На коліна! Це пан Кміциц! Який там халамидник стрельнув? Давай його сюди!

– Та це батько і стрельнув, – розгубився молодий Кемлич.

– Брешеш! Брешеш, як собака! Пане полковнику, хто ж міг знати, що то ваша милість засіла в нашій садибі! Заради Бога, очам своїм не вірю!

– Це я, власною персоною! – засміявся пан Анджей, простягаючи назустріч йому руку.

– О, Ісусе! – сахнувся старий. – Такий гість у бору! Очам не вірю! Чим ми тут вашу милість приймемо? Якби ж ми сподівалися, якби ж ми знали!..

Тут чоловік звернувся до синів:

– Підіть хтось із вас, вітрогонів, у льох, меду принесіть!

– Дайте, батьку, ключа від колодки! – сказав один із синів.

Дідуган узявся шукати на поясі, але водночас підозріло споглядав на сина.

– Ключ від колодки? Ще чого! Знаю я тебе, цигане. Більше сам вип'єш, ніж сюди принесеш. Ні? Краще я сам піду. Ключа від колодки він хоче! Йдіть лише колоди відвалити, а я відчиню і винесу сам!

– То, бачу, льох під колодами маєте таємний, пане Кемлич? – здивувався пан Кміциц.

– А як інакше можна щось втримати з такими шалапутами! – відповів старий, вказуючи на синів. – Батька би зжерли. Ви ще тут?! Гайда пні відвалювати. Так ви слухаєте того, котрий вас сплотив?

Молоді рвонули жваво за хату, до купи навалених пнів.

– Як і раніше, бачу, ви з синами в незгоді? – спитав пан

Анджей.

– А хто б із ними був у згоді. Битися вміють, здобич брати вміють, але як доведеться з батьком ділитися, то з горла їм мушу свою частку видирати. Така мені втіха! А хлопці, як тури! Прошу вашу милість в оселю, бо тут холод кусає. Боже милосердний! Такий гість, такий гість! Та ми під орудою вашої милості більше здобичі взяли, ніж упродовж цього цілого року. Лихо тепер! Біднота! Кепські часи і щораз гірші, та й старість не в радість!.. Прошу до хати, на низькі пороги. Боже милий! Хто б тут вашу милість сподівався...

Старий Кемлич теревенив на диво швидко, а нарікаючи, кидав швидкі та неспокійні погляди навсібіч. Це був кістлявий і величавий стариган, із обличчям, вічно скривленим і марудним. Він був косоокий, як і двоє його синів, кущуваті брови і такі ж вуса, під якими стирчала безмірно висунена вперед нижня губа, яка, коли говорив, сягала йому аж під ніс, як у людей, котрі не мають зубів. Дряхле його обличчя дивно контрастувало зі жвавістю його постаті, що зраджувала незвичайну силу та бадьорість. Рухи дідуган мав швидкі, немовби його пружина штовхала. Головою без угаву вертів, намагаючись охопити поглядом усе, що його оточувало, як людей, так і речі. Для пана Кміциці з кожною миттю ставав усе запобігливішим, у міру того, як відгукувалися в ньому покірність давньому вождю, страх, можливо, захоплення, або й прив'язаність.

Пан Кміциц знав Кемличів добре, тому що батько і два

сини служили в його хоругві ще в ті часи, коли в Білій Русі він на власну руку вів війну з Хованським. Це були мужні воїни й не менш жорстокі, ніж відважні. Син Косма носив якийсь час прапор у загоні пана Анджея, але незабаром відмовився від цієї честі, бо йому це перешкоджало здобич брати. Між гультями та гульвісами, з котрих складалася партія пана Кміцица, котрі вдень пропивали і витрачали те, що вночі здобували кров'ю у ворога, Кемличі відзначалися неймовірною жадібністю. Збирали старанно здобич і ховалися по лісах. Брали особливо захланно коней, яких продавали пізніше по садибах і містечках. Батько бився не гірше за своїх синів-близнюків, але після кожної битви видирав у них кращу частину здобичі, розводячи при цьому скарги та скиглення, що його кривдять, погрожуючи отчим прокляттям, стогнучи та нарікаючи. Сини гарчали на нього, але були досить дурнуваті від природи, тому дозволяли тиранити себе. Але, незважаючи на сварки та чвари, в битві ставали один за одного відчайдушно, не щадивши крові. Товариші не любили їх, але боялися повсюдно, бо в люті ті бували страшними. Навіть офіцери уникали з ними задиратися. Один лише пан Анджей породжував у них незрозумілий страх, а після пана Кміцица ще пан Раницький, котрому в гніві обличчя вкривалося плямами, тоді тремтіли перед ним. Шанували також в обох родовитість, бо Кміцици здавна правили в Орші, а в панові Раницькому текла сенаторська кров.

У загоні подейкували, що вони зібрали великі скарби, але

ніхто добре не знав, чи була в цьому хоча б дешиця правди. Якось вислав їх пан Анджей із кількома челядниками і табуном коней здобичі. Відтоді й зникли. Пан Кміциц припустив, що вони полягли, але жовніри казали, що втекли з кіньми, тому що це була завелика для їхніх сердець спокуса. Тепер, коли їх пан Анджей побачив здорових, коли в шопі під хатою іржали якісь коні, а радість і запобігання старого мішалися з неспокоєм, подумав полковник, що жовніри тоді мали слухність.

Тому коли зайшли до хати, він сів на тапчані й, узявшись у боки, став пильно зазирати в очі дідуганові, відтак спитав:

– Пане Кемлич! А де мої коні?

– О, Ісусе! О, мій солодкий Ісусе! – застогнав стариган. – Люди Золотаренка забрали, побили нас, поранили, розсіяли, гнали шістнадцять миль, заледве від них утекли. О, Матір Божа! Ми ні вашої милості, ні партії вже не могли знайти. Загнали нас аж сюди, в ці бори, на траву та голод, до цієї халупи, до цього багна. Бог милосердний, що ваша милість живі та здорові, хоч і бачу, що поранені. Може б, перев'язати, цілющого зілля прикласти. А ті мої сини пішли пні відвалити і згинули. Що ті шельми там роблять? Готові двері вивалити, щоб до меду дістатися. Голод тут і холод – більше нічого! Грибами живемо, але для вашої милості знайдеться що випити та перекусити. Тих коней нам відібрали, захопили. Немає про що говорити! І нас служби у вашої милості позбавили. Кусня хліба на старості немає, хіба нас ваша ми-

лість притулить і знову на службу прийме.

– Може й таке трапитися, – погодився пан Кміциц.

Аж тут увійшли два сини старого: Косма та Дам'ян, близнюки, великі чолов'яги, незграбні, з величезними головами, порослими цілком безмірно густим і твердим, як щетина, волоссям, нерівним, таким, що стирчить з-за вух, творить вихори та фантастичні чуби на черепах. Увійшовши, зупинилися біля дверей, бо у присутності пана Анджея сісти не сміли.

– Льох відвалили, – повідомив Дам'ян.

– Гаразд, – втішився старий Кемлич, – піду принесу меду.

Тут він багатозначно глянув на синів.

– А тих коней люди Золотаренка забрали, – зауважив він із натиском і вийшов із приміщення.

Пан Кміциц дивився на двох гультіпак, котрі стояли під дверима, наче сокирою з товстих пнів витесані, й ураз спитав їх:

– Що ви тепер робите?

– Коні беремо! – сказали хором близнюки.

– У кого?

– У кого доведеться.

– А найбільше?

– В Золотаренка.

– Це добре, у ворогів можна брати, але якщо і в своїх берете, то ви пройдисвіти, а не шляхта. Що з цими кіньми робите?

– Батько в Пруссії продає.

– А у шведів траплялося відбирати? Це ж тут десь недалеко шведські команди стоять? Бачили шведів?

– Бачили.

– На самотніх нападали чи на малі зграї? А коли захищалися, що ви тоді?

– Били.

– Ага! Ви били! Отже, маєте свій рахунок і в Золотаренка, і в шведів, я впевнений, що з рук не зійшло б, якби ви їм у руки втрапили?

Косма та Дам'ян мовчали.

– Небезпечний ведете промисел, що більше гультяям, ніж шляхті, пасує. Не без того також мусить бути, щоб над вами якісь вироки з давніх часів не тяжіли?

– Та вже так! – підтвердили Косма та Дам'ян.

– Так і я думав. З яких ви сторін?

– Ми тутешні.

– Де батько раніше жив?

– У Боровичку.

– Це його було село?

– У спільній власності з паном Копистинським.

– А що з ним сталося?

– Зарубали.

– І ви мусили втікати від закону. Куцо з вами, Кемличами, на гілляках закінчите! Кат вам посвітить, не може бути інакше!

Тут двері до світлиці рипнули й увійшов старий, котрий ніс глечик меду і дві склянки. Увійшовши, глянув неспокійно на синів і на пана Кміцица, відтак наказав:

– Ідіть льох завалити.

Близнюки вийшли негайно, батько ж налив меду в одну склянку, а другу залишив порожньою в очікуванні, чи йому пан Анджей пити зі собою дозволить.

Але пан Кміциц і сам пити не міг, бо навіть розмовляв зі зусиллям, так йому рана боліла. Побачивши це, дідуган озвався:

– Не йде мед на рану, хіба саму залити, щоб швидше згоріла. Ваша милість дозволить оглянути та перев'язати? Бо я не гірше за цирульника знаюся на цьому.

Пан Анджей погодився, тож пан Кемлич зняв пов'язки й узявся оглядати рану.

– Шкіра здерта, це нічого! Куля по дотичній пройшла, але там напухло.

– Тому й болітиме...

– Бо не більше двох днів минуло. Матінко Божа! Мусив хтось дуже близько у вашу милість стрельнути.

– З чого робите такий висновок?

– Бо весь порох не встиг згоріти і зернята, як чорнушка, під шкірою сидять. То вашій милості вже залишиться. Тепер хіба хліба з павутиною прикласти. Надто близько хтось стрельнув, добре, що вашу милість не вбив!

– Не настав ще мій час. Приготуйте хліба з павутиною,

пане Кемлич, і прикладіть якнайшвидше, бо я маю з вами побесідувати, а щелепи ниють.

Стариган підозріло зиркнув на полковника, бо в його серці зачалося побоювання, що ця розмова може стосуватися тих коней, уявно відібраних козаками, проте все одно заклопотався. Замісив завчасу зволожений хліб, а що павутини в хаті не бракувало, то не забарився перев'язати пана Кміцица.

– Так краще, – визнав пан Анджей, – сідайте, пане Кемлич.

– Як накаже пан полковник, – рапортував старий, сідаючи на краєчку лави та схилиючи неспокійно свою сиву, розпатлану голову до пана Кміцица.

Але пан Анджей, замість питати чи балакати, охопив голову руками і глибоко замислився. Після цього піднявся і став ходити по кімнаті. Часом він зупинявся перед паном Кемличем і споглядав на нього неуважно, либонь, щось зважував, боровся з думками. Так сплигло десь із півгодини. Дідуган совався неспокійно.

Раптом пан Кміциц зупинився перед ним.

– Пане Кемлич, – сказав він, – де тут найближче стоять ті хоругви, які проти князя віленського воєводи збунтувалися?

Стариган заморгав підозріло очима.

– Чи ваша милість хоче до них їхати?

– Я б попросив, щоб ви не питали, а відповідали.

– Подейкують, що в Щучині одна хоругва стоїть на квартирах, та, яка останнім часом туди з Жемайтії перейшла.

– Хто так каже?

– Самі ж люди з хоругви.

– Хто там верховодить?

– Пан Володийовський.

– Це добре. Закличте до мене Сороку!

Старий вийшов і за мить повернувся з вахмістром.

– Листи знайшлися? – спитав пан Кміциц.

– Ні, пане полковнику, – відповів Сорока.

Пан Анджей клацнув пальцями.

– Ех, біда, біда! Можеш іти, Сороко. За ці листи, що ви погубили, мали б висіти. Можеш іти. Пане Кемлич, маєте тут на чому писати?

– Щось та й знайдеться, – роззирнувся навколо дідуган.

– Хоч би два аркуші та пера.

Старий зник за дверима комори, яка була таким собі складом всілякого краму, але шукав довго. Пан Кміциц тим часом походжав по кімнаті та розмовляв сам зі собою.

– Чи листи є, чи їх немає, – гомонів він, – гетьман не знає, що вони втрачені, і боятиметься, щоб їх не оприлюднив. Тож маю його в п'ястуці. Хитрість на хитрість! Я погрожуватиму йому, що воеводі вітебському їх пошлю. Це воно! На Бога надія, що він цього налякається.

Подальші його роздуми обірвав старий Кемлич, котрий вийшов із комори та повідомив:

– Аркушів є три, але немає пер і чорнила.

– Немає пер? А птаства жодного немає в лісі? Хоч би з

мушкета підстрелити.

– Є яструб, прибитий над шопою.

– Давай крило, хутко!

Пан Кемлич не став баритися, бо в голосі пана Кміцица чулася нетерплячка і наче гарячка. За хвилину чоловік повернувся з яструбиним крилом. Пан Анджей вхопив його, висмикнув перо і взявся заточувати власним пугіналом⁴.

– Гарна річ! – сказав він, дивлячись на світло. – Але легше голови людям різати, ніж пера! А тепер потрібне чорнило.

Сказавши це, відкотив рукав, уколів, натиснув сильно на руку й умочив перо в крові.

– Можете йти, пане Кемлич, – дозволив полковник, – залиште мене.

Стариган вийшов із світлиці, а пан Анджей узявся писати.

«Залишаю службу у Вашої світлості, бо зрадникам і запродацям не хочу більше служити. А що я присягнув на розп'ятті, що Вашу світлість не покину, то мені Бог за це відпустить гріхи. А якщо й осудить, то жадаю за краще горіти за свої гріхи, ніж за явну та намірену зраду вітчизни та короля. Ваша світлість вивела мене на манівці, я був сліпим мечем у Вашій руці, до проливання братньої крові охочий. Тому на Божий суд Вашу світлість викликаю, щоб нас розсудили, на чиєму боці була зрада, а на чиєму чисті наміри. Якщо ми зустрінемося колись, хоч ви й могутні і не лише

⁴ Пугінал – один із найстаріших різновидів холодної зброї, мініатюрний меч, його ще називають стилетом.

окрему людину, а й всю Річ Посполиту до смерті
вкусити можете, а в мене лише шабля в руці, я все
ж своє зроблю застерезення і переслідувати Вашу
світлість буду, скільки мені сил та енергії вистачить.
А Ваша світлість знає, що я з тих, хто і без надвірних
хоругв, без замків і гармат нашкодити можу. Поки
дихатиму, буду мститися Вам, що ні дня, ні години не
зможете залишитись у спокої. І це буде справді так, як
це моя власна кров, якою пишу. Листи Вашої світлості
я маю, які не лише польського короля, але і шведів
збурити можуть, бо в них зрада Речі Посполитої явна,
як і те, що й від шведів Ви також готові відступитися,
як тільки вони посковзнуться. Навіть якби Ви були
вдвічі могутніші, Ваша погибель у моїх руках, бо
підписам і печаткам будь-хто повірить. Тому, Ваша
світлосте, пропоную таке: якщо хоч волосина впаде
з тих голів, на яких мені залежить і які в Кейданах
залишилися, ті листи і документи я панові Сапезі
відішлю, а копії наказу по всій країні розповсюдити.
Ось Вам віз і перевіз: або після війни, коли спокій у Речі
Посполитій настане, Ви віддасте мені Білевичів, а я
Вашій світлості листи, або якщо лиху новину вчую, то
зараз же пан Сапега покаже кореспонденцію Понтусу.
Хочеться Вашій світлості корони, та не знаю, чи тоді
буде її на що вкласти, коли голова від польської чи
шведської сокири впаде. Краще, бачиться мені, заміну
зробити, бо хоч я помсти і не занехаю, але це питання
можемо й приватно вирішити. Богові Ваша світлість

*довірилася б, якщо б не те, що бісівський auxilia⁵ над
Божим вище не поставили.*

Кміщиц.

Р. С. Конфедератів Вашій світлості не вдасться отруїти, бо знайдуться такі, хто йдучи з бісівської служби на Божу, застерезуть їх, щоб ні в Орлі, ні в Заблудові пива не пили».

Тут підхопився пан Анджей і став міряти кроками кімнату. Обличчя його пашіло, бо його власний лист, як вогонь, розпалив. Цей лист був наче маніфест оголошення війни з Радзивіллами, і пан Кміщиц відчував у собі якусь надзвичайну силу і готовий був навіть уже сам-один виступити проти могутнього роду, який володів цілою країною. Він, простий шляхтич, простий лицар, вигнанець, правом переслідуваний, він, котрий нізвідки не сподівався допомоги, наразився проти всіх так, що всюди його ворогом вважають. Він, не так давно переможений, відчував у собі тепер таку силу, що бачив уже немов пророцьким оком приниження князів Януша та Богуслава, і свою звитягу. Як поведе війну, де знайде союзників, в який спосіб переможе, не знав, більше того, навіть не думав про це. Вірив лише глибоко, що робить те, що мусить зробити, що має слушність і справедливість, тому і Бог буде з ним. Це наповнювало його довірливістю без міри і без меж. Зробилося йому на душі значно легше. Розкривалися перед ним наче якісь зовсім нові країни. Сісти тільки

⁵ Підкріплення (лат.).

на коня й їхати туди, і домчить він до пошани, слави і до Олюньки.

– Тепер навіть волосина з її голови не впаде, – повторював парубок собі гарячково й якимось радісно, – листи її захистять. Буде її гетьман берегти, як зіницю ока, як я сам! У цьому я собі зарадив! Хробак я поганий, але від мого жала не сховаєтесь.

Раптом йому спала на гадку інша думка: «А чи й до неї не написати? Посланець, котрий повезе лист до гетьмана, може і їй вручити таємно звісточку. Як же не сповістити їй, що я з Радзивіллами порвав і що іншої йду шукати служби?»

Ця думка вцілила в саме його серце. Він ще раз стиснув руку, вмочив перо і став писати: «*Олюнько, я більше не належу Радзивілли, бо врешті переглянув...*» Але враз зупинився, поміркував хвильку, а потім сказав сам собі:

– Нехай краще вчинки, а не слова свідчать відтепер за мене. Я не писатиму!

І порвав папір.

Натомість написав на третьому аркуші короткий лист до пана Володийовського такими словами:

«Пане полковнику! Я, хто нижче підписався, приятель Ваш, застерігаю, щоб ви були уважні, і Ви сам, й інші полковники. Були гетьманські листи до князя Богуслава та пана Гарасимовича, щоб вас отруїти, а селянам на квартирах наказали вас помордувати. Гарасимовича немає, бо з князем Богуславом подався

до Пруссії, до Тільзита виїхав, але схожі накази можуть бути і до інших економів. Тому будьте обачні, нічого від них не приймайте і по ночах без охорони не спіть. Я також точно знаю, що пан гетьман потягнеться незабаром із військом проти вас, чекає тільки кінноти, яку йому з півтори тисячі вершників має генерал Делагарді надіслати. Тому зважайте, щоб вас не застав зненацька і поодинці не перебив. А найкраще пошліть довірених людей до пана воєводи вітебського, щоб особисто якнайшвидше приїхав і командування над усіма прийняв. Щиро це раджу, вірте цьому! Тим часом купи тримайтеся, від хоругви до хоругви квартири неподалік вибираючи, щоб ви одні одному на допомогу прийти могли. Гетьман має мало кінноти, лише трохи драгунів і людей пана Кміцица, але в них не впевнений. Пана Кміцица самого немає, йому гетьман якусь іншу місію загадав, бо, мабуть, уже йому не довіряє. Він не такий уже й зрадник, як кажуть, лише спокушений. У Божі руки вас вручаю.

Бабинич».

Пан Анджей не хотів підписуватися особисто, бо вирішив, що його ім'я у кожному мусить викликати огиду, й особливо недовіру. «Якщо розуміють, – міркував він собі, – що краще їм буде вислизнути від гетьмана, ніж гуртом йому заступити дорогу, але побачивши моє прізвище, можуть запідозрити, що я навмисно хочу їх гуртом зібрати, щоб гетьман одним ударом міг із ними покінчити. Подумають, що це якась хитрість, а від якогось там Бабинича швидше приймуть засте-

реження».

Бабиничем назвався пан Анджей від містечка Бабиничі, що лежало неподалік від Орші, яке з давніх часів Кміцицам належало.

Написавши цього листа, наприкінці якого помістив кілька неспіливих слів на власний захист, зазнав нової в серці втіхи від думки, що ось уже цим листом першу надає послугу не лише панові Володийовському та його приятелям, а й усім полковникам, котрі батьківщину задля Радзивілла не захотіли залишити. Відчував при цьому, що ця нитка тягнути-меться й далі. Обставини, в які він потрапив, були напрочуд важкі, майже відчайдушні, але має бути цьому якась рада, якийсь вихід, якась вузька стежина, яка могла б на дорогу випроводити.

Але тепер, коли з високою вірогідністю Олюнька була забезпечена від помсти князя воєводи, а конфедерати – від несподіваного нападу, поставив собі пан Анджей запитання, що він сам робитиме. Порвав зі зрадниками, спалив за собою мости, хотів тепер служити вітчизні, принести їй у жертву силу, здоров'я, життя. Але як це зробити? Як почати? До чого прикласти руку? І знову спало йому на гадку: «Треба йти до конфедератів». Але якщо вони не приймуть, якщо зрадником оголосять і вб'ють, або що гірше, ганебно виженуть?

– Краще б убили! – крикнув пан Анджей і мало не згорів від сорому і відчуття власної ганьби. – Мабуть, легше рятувати Олюньку, і навіть конфедератів, ніж власну честь.

Тут саме й починалися справжні ознаки відчаю. І знову юнацька душа стала закипати.

«Чи я не зможу робити так, як проти Хованського діяв? – сказав він сам собі. – Ватагу зберу, буду шведів термосити, палити, різати. Не в новину мені це! Ніхто їм не опирався, а я опиратимусь, аж прийде час, що як Литва питала, так і ціла Річ Посполита спитає: хто той юнак, котрий сам-один сміє левові в пащу влазити? Тоді шапку зніму і скажу: “Дивіться, це я, Кміщиц!”»

І така охопила його жага, пекуча до цієї кровопролитної роботи, що вже хотів вихопитися з кімнати, наказати на коней сідати Кемличам, їхній челяді, своїм і вирушати.

Але не встиг дійти до дверей, як відчув ураз, наче його щось вдарило в груди і відштовхнуло від порога. Зупинився посеред світлиці та глипнув перед себе здивовано.

– Як же це я? Цим вини не змию.

І прислухався до власної совісті.

«А де покута за провини? – питало сумління. – Тут потрібне щось інше!»

«Що?» – спитав тоді пан Кміщиц.

«Чим же можна спокутувати провину, якщо не службою важкою та незміримою, чесною та чистою, як сльоза?.. Чи це така служба – зібрати купу гультіпак і носитися з ними, як вихор, по полю та пущі? Чи не тому такого прагнеш, що тобі пахнуть розбої, як псові печінка? Така забава – це не служба, набіги – не війна, а розбій – не вітчизни захист! Вже чинив

так проти Хованського і що з того вийшло? Шибеники, котрі по лісах нишпорять, також готові нападати на шведські загони, а ти звідки візьмеш інших людей? Шведам допечеш, але й мирному люду допечеш, помсту на них накличеш і чого доб'єшся? Сіном, телепню, хочеш відвертитися від роботи та покути!»

Так промовляла в панові Кміцицу совість, і пан Анджей бачив, що вона має слухність, і злість його брала, і жаль якийсь до власного сумління, що таку гірку правду говорило.

– Що ж мені робити? – промовив він нарешті. – Хто мені порадить, хто мене врятує?

Тут ноги стали підгинатися мимоволі під паном Анджеєм, аж врешті став він на коліна біля тапчана й узявся молитися вголос, і просити від усієї душі та серця:

– Ісусе Христе, любий Боже, – промовляв парубок, – колись на хресті над негідником Ти змилювався, так змилуйся і наді мною. Ось я прагну омитися від гріхів своїх, нове життя розпочати та батьківщині чесно служити, та не знаю як, бо дурний. І служив тим зрадникам, Господи, не зі злості, а саме з дурості. Просвіти мене, надихни, утіш у відчаї моєму та врятуй у милосерді своєму, бо загину.

Тут голос полковника затремтів, він став битися в широкі груди, аж загуділо в кімнаті, і повторювати:

– Боже, будь милостивий до мене, грішного! Будь милостивий до мене, грішного! Будь милостивий до мене, грішного!

Після цього склав руки, простягнув їх угору і продовжив:

– А Ти, найсвятіша Матір Божа, еретиками у цій вітчизні зневажена, заступися за мене перед Сином своїм, зглянься на мій порятунок, не залишай мене в смутку та бідності моїй, щоб я міг Тобі служити, за образи Твої поквитатися і в годину скону мати Тебе за заступницю душі моєї!

А коли так благав пан Кміциц, то сльози стали, як горох, литися з його очей, на завершення парубок поклав голову на тапчан і замовк, немовби чекаючи відповіді на свою палку молитву. Настала тиша в кімнаті і лише голосний шум від ближніх сосен долинав ззовні.

Аж тут зашурхотіла тирса під важкими кроками за вікном і почулися два голоси:

– А що ви думаєте, пане вахмістре, куди звідси поїдемо?

– Чи я знаю?! – засумнівався Сорока. – Поїдемо, та й усе! Може ген туди, до короля, котрий під шведською рукою стогне.

– А це правда, що його всі покинули?

– Але його Господь Бог не покинув.

Пан Кміциц рвійно схопився з тапчану, його обличчя було світле та спокійне. Він пішов на вихід і, розчахнувши двері від сіней, наказав жовнірам:

– Коней мати напоготові, в дорогу час!

Розділ III

Одразу ж рух зробився між жовнірами, котрі раді були вже виїхати з лісу в далекий світ, тим більше, що боялися ще погоні з боку Богуслава Радзивілла. Старий Кемлич пішов до хати, зметикувавши, що пан Кміциц буде в ньому мати потребу.

– Ваша милість хоче їхати? – спитав ідучи.

– Саме так. Ви виведете мене з лісу. Знаєте тут усі місцини?

– Знаю, я тутешній. А куди ваша милість хоче їхати?

– До людей короля.

Дідуган відступив здивовано.

– Матінко Божа! – зойкнув він. – А до котрого короля, ваша милосте?

– Та не до шведського ж.

Пан Кемлич не лише не заспокоївся, а й почав хреститися.

– То ваша милість, мабуть, не знає, що люди кажуть, що король у Сілезії сховався, бо його всі покинули. Навіть Краків в облозі.

– Поїдемо у Сілезію.

– Але як через шведів пробратися?

– Чи по-шляхетському, чи по-хлопському, чи на кульбаці, чи пішки, байдуже, лише б пробратися!

– Та це купу часу забере.

– Часу маємо досить. Але радий би був, щоб якнайшвидше.

Пан Кемлич покинув дивуватися. Старий був занадто хитрий, аби не здогадатися, що є якась особлива і таємнича причина цього наміру пана Анджея, й одразу ж тисячі припущень зароїлося в його голові. А що жовніри пана Кміцица, котрим пан Анджей мовчати наказав, нічого не сказали ні старому, ні його синам про викрадення князя Богуслава, то найвірогіднішим здалося йому припущення, що, мабуть, князь віленський воєвода висилає молодого полковника з якоюсь місією до короля. Переконувало його в цій версії особливо те, що він визнавав пана Кміцица найгарячішим однодумцем гетьмана і про його заслуги перед князем знав, адже хоругви конфедератів рознесли про це звістку по всьому Підляському воєводстві, створюючи панові Анджею славу недолюдка та зрадника.

«Гетьман посилає довірену особу до короля, – міркував дідуган, – бо з ним примиритися хоче і шведів покинути. Мали б йому вже набриднути їхні накази. Для чого б іншого його посилав?»

Старий Кемлич недовго мізкував над вирішенням цього питання, бо йшлося йому зовсім про що інше, а саме про те, яку б вигоду міг для себе з таких обставин витягнути. Тож якщо він слугуватиме пану Кміцицу, то слугуватиме водночас і гетьману, і королеві, тому не залишиться без щедрої винагороди. Милість таких панів придасться також, якщо б

довелося за старі гріхи відповідати. До всього цього таки буде війна, країна повстане, а тоді здобич сама втрапить у руки. Це все всміхнулося старигану, котрий і без того звик слухатись свого пана, і не припиняв його боятися, як вогню, відчуваючи якийсь гіпнотичний вплив, який пан Анджей умів справляти на всіх своїх підлеглих.

– Ваша милість, – зауважив він, – буде змушена всю Річ Посполиту проїхати, щоб до людей короля дістатися. Шведські гарнізони це ніщо, бо міста можна оминати і лісами їхати. Але гірше те, що і по лісах, як зазвичай трапляється в неспокійні часи, є повно свавільних зграй, котрі мандрівників обчистять, а ваша милість людей має мало.

– Поїдете зі мною, пане Кемлич, разом із синами і тими людьми, котрих маєте, тоді буде нас більше.

– Якщо ваша милість накаже, то я, звісно, поїду, але я убогий чоловік. Одні лиш злидні у нас, більше нічого. Як же мені без худоби та даху над головою залишитись?

– Що зробите, те вам окупиться, та й для вас краще голови звідси забрати, поки ще вони на шиях сидять.

– Заради всіх святих!.. Що ваша милість таке каже?.. Що?.. Як це?.. Що мені, невинному, тут загрожує? Кому ми дорогу перейшли?..

На це пан Анджей зауважив:

– Знають вас тут, гультіпак! Ви мали проблеми з паном Копистинським і його позбулися, потім утікали від судів і служили в мене. До всього ж украли мою здобич, табун ко-

ней.

– Та що ж ви так! Матінко Божа! – завоктав старий.

– Замовкніть і слухайте! Потім ви повернулися до старого лігва й узялися нишпорити в околиці, як розбійники, коні та здобич звідусіль хапаючи. Не відпирайтесь, бо я не ваш суддя, і самі найкраще знаєте, що правду кажу. Ви забираєте коней у Золотаренка, це добре, забираєте у шведів, це також добре. Але якщо вас упіймають, то шкури здеруть, і матимуть рацію.

– Правду кажете, бо лише у ворогів відбираємо, – спробував відвертитися старий.

– Брешете, бо і на своїх нападаєте, мені вже ваші сини зізналися, а це вже просто розбій і шляхетному імені ганьба. Сором вам, гультяї!.. Хлопами вам бути, а не шляхтою!

Став раки пекти від цих слів третій калач і сказав:

– Ваша милість нас кривдить, бо ми, пам'ятаючи наше становище, хлопським промислом не бавимося. Ми коней уночі з нічийих стаєнь не виводимо. Що іншого з лугів табун захопити або здобути. Це дозволено і немає в цьому жодної кривди у воєнні часи для шляхтича. Але кінь у стайні свята річ, і хіба циган, єврей чи селянин його вкраде, але не шляхтич! Ми такого, ваша милосте, не чинимо. Але що війна, то війна!

– Хоч би і десять воєн було, в битві лише можете здобич брати, а якщо його на дорозі шукаєте, то це розбій!

– Бог є свідком нашої невинності.

– Але ж ви вже тут і кашу заварили. Коротко кажучи, кра-

ще вам звідси втікати, бо раніше, чи пізніше, але зашморг вас не омине. Якщо ж поїдете зі мною, то вірною службою змиєте свої провини та пошану повернете. Я беру вас на службу, а вже там і вигода буде краща, ніж від тих коней.

– Поїдемо з вашою милістю куди завгодно, проведемо через шведів і через гультіпак, бо правду ваша милість каже, що нас тут лихі люди прикро переслідують, а за що? За що?.. За нашу бідність, ось що! Лише за бідність. Може, також Господь Бог змилується над нами і виручить нас у смутку!

Тут старий Кемлич мимоволі потер руки і блиснув очима. «Від цих дій, – подумав він собі, – закипить у країні, як у казані, гріх цим не скористатися».

Аж тут пан Кміщиц глянув на нього прискіпливо.

– Тільки спробуйте мене зрадити! – промовив він лихо-вісно. – Бо не втечете, і лише Божа рука зможе вас тоді врятувати!

– Таке не про нас, – понурився пан Кемлич, – і хай мене Бог осудить, якщо мені така хоч гадка в голові промайнула.

– Вірю, – продовжив помовчавши пан Анджей, – бо зрада це щось інше, ніж гультяйство, і жоден гультіпака такого не вчинить.

– Що ваша милість тепер накаже? – поцікавився пан Кемлич.

– Насамперед є два листи, які треба негайно відправити. Маєте розсудливих людей?

– Куди треба їхати?

– Один хай їде до князя воєводи, але немає потреби його особисто бачити. Лише послання передати в першій же княжій хоругві і повертатися, не чекаючи відповіді.

– Смолокур поїде, він метикуватий і досвідчений чоловік.

– Гаразд. Другий лист треба відвезти на Підляшшя. Спитати ляуданську хоругву пана Володийовського й особисто полковникові в руки віддати.

Стариган заморгав хитро і подумав: «То бачу, що робота йде на всі боки, коли вже навіть із конфедератами нюхаються. Буде окріп! Буде!». Після чого вимовив уголос:

– Ваша милосте! Якщо це не такий терміновий лист, то може б, виїхавши з лісів, комусь по дорозі віддати. Тут багато шляхти конфедератам сприяє і кожен охоче відвезе, а нам на одну людину більше залишиться.

– Це ви добре вигадали, – погодився пан Кміциц, – бо буде краще, щоб той, хто повезе лист, не знав, від кого він. А чи швидко виберемося з лісів?

– Як ваша милість захоче. Можемо їхати і два тижні, а можемо й завтра виїхати.

– Потім побалакаємо, а тепер слухайте мене уважно, пане Кемлич!

– Я весь в увазі, ваша милосте.

– Мене оголосили, – правив своє пан Кміциц, – в усій Речі Посполитій недолюдком і гетьманським запроданцем, або й навіть шведським. Якби король знав, хто я насправді, то міг би мені не довіряти і намірами моїми погордувати, які якщо

нещирі, то Бог бачить! Обережно, пане Кемлич!

– Буду обачним, ваша милосте.

– Тепер мене називайте не пан Кміциц, а пан Бабинич, втямили? Ніхто не має мого справжнього імені знати. Ані пельку не розтуляйте, ані пари з вуст не пускайте. Якщо питатимуть, звідки я, скажете, що дорогою мене підібрали і мене не знаєте. Натомість скажіть: якщо цікаво, то його самого питайте.

– Розумію, ваша милосте.

– Синам закажіть, слугам також. Хоч би з них паси дерли, мене зовуть Бабинич. Горлом мені за це відповідаєте!

– Слухаюсь, ваша милосте. Піду синам оголосити, бо цим шельмам потрібно лопатою в голову вкладати. Така мені з них утіха. Бог покарав за давні гріхи. Але ось що. Чи дозволить ваша милість слово сказати?

– Нічого не бійтесь.

– Бачиться мені, що краще буде, якщо ми не скажемо ні жовнірам, ні челяді, куди їдемо.

– Слушна думка.

– Достатньо буде, коли вони знатимуть, що це пан Бабинич, а не пан Кміциц їде. Ще одне: вирушаючи в таку дорогу, краще б приховати походження вашої милості.

– Тобто?

– Бо шведи охоронні грамоти відомим людям видають, а хто не має охоронної грамоти, цього до коменданта ведуть.

– Я охоронні грамоти для шведських гарнізонів маю!

Здивування блиснуло в хитрих очах пана Кемлича, але подумавши хвилику, він попросив:

– Ваша милість дозволить ще сказати, що я міркую?

– Тільки б добре радили, а не марудили, то кажіть, бо бачу, що з вас добрий спритник.

– Якщо охоронні грамоти є, то це добре, бо можна у винятковій ситуації їх показати, але якщо ваша милість із таким завданням їде, яке в таємниці треба тримати, то краще охоронні грамоти сховати. Не знаю, чи вони видані на ім'я пана Бабинича, чи пана Кміщица, але якщо показати, то слід залишитися і легше погоні буде.

– У саме яблучко трафили! – вигукнув пан Кміщиц. – Охоронні грамоти краще зберегти на інший час, якщо можна інакше пробратися!

– Можна, ваша милосте, але в селянській одежі або пахолком, що буде легше, бо в мене тут є трохи всього – шапок і сірих кожухів, саме таких, які дрібна шляхта носить. Узявши табун коней, можна було б поїхати з ними ніби по ярмарках і пробиратися щораз глибше, ген аж під Лович і Варшаву. Що я, даруйте, ваша милосте, не раз уже, ще в спокійні часи робив, і ті дороги знаю. Якраз під цю пору припадає ярмарок у Суботі, на який здалеку з'їжджаються. У Суботі дізнаємося й про інші міста, де буде ярмарок – і все далі! Лише б далі!.. Шведи також менше на пахолків задивляються, бо мурашня ця по всіх ярмарках сновигає. А питає нас котрийсь комендант, то йому витлумачимо, що гуртом безпечніше; коли

ж менші групи перестрінемо, то, якщо Всевишній і Матінка Божа дозволять, можна їм по животах проїхатись.

– А якщо в нас коні відберуть? Бо реквізиції під час війни – буденна річ.

– Або куплять, або заберуть. Якщо куплять, то далі без коней, ніби за кіньми в Суботу подамося, а якщо заберуть, здіймемо лемент і зі скаргою поїдемо аж у Варшаву та Краків.

– Хитрий маєте розум, – зазначив пан Кміциц, – і бачу, що мені станете в пригоді. Хоч би навіть шведи цих коней забрали, то з'явиться й такий, хто заплатить.

– Все одно я мав до Елка, в Пруссію, з ними їхати, та добре складається, бо саме цим шляхом нам дорога випаде. В Елку перетнемо кордон, потім подамося на Остроленку, а звідти пустимося аж під Пултуськ і Варшаву.

– А де є та Субота?

– Неподалік від П'ятниці, ваша милосте.

– Кепкуєте, пане Кемлич?

– Я б не посмів, – дідуган схрестив руки на грудях і схилив голову. – Просто там так дивно містечка називають. Це за Ловичем, ваша милосте, туди ще кавалок дороги.

– І великі ярмарки в тій Суботі?

– Не такі великі, як у Ловичі, але є одна в цій порі, на яку навіть із Пруссії коней приганяють, і люду сила-силенна з'їжджається. Упевнений, що цього року не буде гірше, бо там спокійно, шведи всюди панують і по містах залоги три-

мають. Хоч би хтось хотів щось накоїти, то не зможе.

– Я приймаю ваш спосіб!.. Поїдемо з кіньми, за яких я наперед заплачу, щоб ви шкоди не зазнали.

– Дякую вашій милості за розуміння.

– Підготуйте лише кожухи, чепраки та прості шаблі, бо вирушаємо негайно. І накажіть синам і слугам, хто там є, як мене звати і що я з кіньми їду, а ви найнялися допомогти. Ідіть!

А вже коли стариган обернувся до дверей, пан Анджей сказав ще й таке:

– І не буде мене ніхто не називати ні милістю, ні комендантом, ні полковником, лише паном Бабиничем!

Пан Кемлич вийшов і вже через годину сиділи всі на конях, готові вирушати в далеку путь.

Пана Кміцица, одягненого в сіру свитку пахолка, в таку ж потерту баранячу шапку і з перев'язаним обличчям, немов після якоїсь бійки в корчмі, важко було впізнати, він був подібний на дрібного шляхтича, котрий вештається з ярмарку на ярмарок. Оточували його люди подібного ґатунку, озброєні простими шаблями та довгими батогами для підганяння коней, а також арканами, щоб хапати тих, що розбіглися.

Жовніри здивовано зиркали на свого полковника, роблячи нишком різні про нього зауваження. Дивно їм було, що це вже пан Бабинич, а не пан Кміциц, що його мають лише паном називати, а найбільше стенов від цього плечима і вусами

ворушив старий Сорока, котрий, споглядаючи, як на веселку, на грізного полковника, бурчав Білоусові:

– Мені це «пане» через горлянку не пройде. Хай мене вб'є, а я таки по-старому називатиму, як йому належиться!

– Якщо наказ, то наказ! – не погодився Білоус. – Але полковник змінився неабияк.

Не знали жовніри, що і душа в панові Анджею змінилася так само, як і зовнішній вигляд.

– У дорогу! – гучно наказав пан Бабинич.

Заляскотіли батоги, вершники оточили табун коней, які збилися в купу, і вирушили.

Розділ IV

Ідучи по самому кордону між Троцьким воєводством і Пруссією, подорожні проходили обширними лісами та бездоріжжям, лише Кемличам знайомими, аж зайшли в Пруссію та дісталися Ленга, або, як його старий Кемлич називав, до Елка, де дізналися новини про публічні справи шляхти, що там перебувала, й яка від шведів під захист електора сховалася разом із дружинами, дітьми та майном.

Ленг був схожий на табір, можна навіть сказати, що якийсь сеймик там проводять. Шляхта хляла без угаву прусське пиво і патякала, щоразу хтось якісь новини привозив. Не питаючи ні про що і лише нашорошуючи пильно вуха, дізнався пан Бабинич, що Королівська Пруссія і впливові її міста рішуче виступили на боці Яна-Казимира й уже угоду з електором уклали, щоб спільно проти будь-якого ворога захищатися. Подейкували, однак, що попри цю угоду міста не хотіли прийняти електорських гарнізонів, остерігаючись, аби цей хитрий князь, раз засівши в них збройною рукою, не захотів потім назавжди їх захопити, або щоб у вирішальний момент із шведами не об'єднався, до чого вроджена хитрість могла його схилити.

Шляхта нарікала на цю недовіру міщан, але пан Анджей, знаючи про зносини Радзивілла з електором, кусав себе за язик, щоб не розповісти всього, що йому було відоме. Стри-

мувала полковника від цього думка, що небезпечно було в Пруссії електора вголос чехвостити самого курфюрста, до того ж, сіромасі, котрий на торг із кіньми приїхав, не випадало вдаватися в заплутані політичні сфери, над якими навіть найвидатніші державні діячі даремно мізки собі ламали.

Продавши кількох коней і докупивши замість них нових, мандрівники їхали далі вздовж прусського кордону, але вже трактом, що веде із Ленга до Щучина, що лежав у самому кутку Мазовецького воєводства, між Пруссією з одного і Підляським воєводством з іншого боку. До самого Щучина не хотів, однак, пан Анджей їхати, бо дізнався, що в місті стоїть одна хоругва конфедератів, полковником у якій власне й був пан Володийовський.

Вочевидь, пан Міхал був змушений іти більш-менш тією ж самою дорогою, якою їхав тепер пан Кміциц, і зупинився в Щучині для короткого перепочинку під самим підляським кордоном, на тимчасових квартирах, в яких легше було подбати про провіант для людей і фураж для коней, ніж у досить уже спустошеному Підляшші.

Але пан Анджей не хотів тепер здибати відомого полковника, адже вважав, що, не маючи інших доказів, ніж свої слова, не зможе його переконати в своєму навіренні та щирості намірів. Тож за дві милі від Щучина наказав звернути у бік Вонсоші, на захід. Щодо листа, який мав для пана Володийовського, то вирішив послати його за першої ж ліпшої нагоди.

Тим часом, не підїжджаючи до Вонсоші, мандрівники зупинилися в придорожній корчмі, що «Поклик» називалася, і розмістилися на нічліг, який обіцявся бути зручним, бо в шинку, крім корчмаря-пруссака, не було нікого з гостей.

Але заледве пан Кміциц із трьома Кемличами та Сорокою зібралися до вечері, як ззовні почувся гуркіт коліс і тупіт коней.

Ще сонце добре не зайшло, як пан Анджей вийшов із корчми поглянути, хто там приїжджає, бо був цікавий, чи це часом не якийсь шведський розїзд, але замість шведів побачив бричку, а за нею дві підводи й озброєних людей біля них.

На перший погляд легко було збагнути, що то якась важлива персона підїжджає. Бричка була запряжена чотирма кіньми, добрими, пруськими, з грубими кістками і пружними хребтами, форейтор сидів на одному зі запряжних, тримаючи двох чудових собак на повідках. На козлах примостився візник, а біля нього гайдучок-угорець, на задньому ж сидінні сам пан сидів, підпертий під боки, в жупані без рукавів, рясно сколеному позолоченими шпильками. Позаду рухалися дві фіри, досить місткі, а при кожній було по четверо озброєних шаблями та бандолетами слуг. Сам пан був чоловік ще дуже молодий, хоч і гоноровий, років заледве двадцяти кількох. Обличчя мав товстощоке, багряне, але і по всій поставі можна було второпати, що в їжі собі не відмовляв. Коли бричка зупинилася, гайдучок підбіг руку подати, а вельможа, помітивши пана Кміцица, котрий стояв на

порозі, кивнув рукавицею та покликав:

– А послухай-но, друже!

Пан Анджей замість того, щоб підійти, відступив у глиб корчми, бо його враз злість взяла. Не звик чоловік ще ні до сірої свитки, ні до того, щоб на нього кивали рукавицею. Тому повернувся, сів за стіл і взявся знову до їжі. Незнайомий пан увійшов услід за ним.

Він примружив очі, бо в кімнаті було похмуро, тільки догоряв невеликий вогонь у грубці.

– А чому ніхто не виходить мене зустрічати? – промовив незнайомий пан.

– Бо корчмар пішов до комори, – відбрив пан Кміциц, – а ми мандрівники, як і ваша вельможність.

– Дякую за чин. А що ви за одні?

– Шляхтич із кіньми їде.

– А компанія також шляхта?

– Дрібна, але шляхта.

– Ну, що ж, вітаю, панове. Куди Бог провадить?

– З ярмарку на ярмарок, лише б тільки табун збути.

– Якщо ви тут ночуєте, то завтра за дня я огляну, може, щось і собі виберу. А тим часом дозвольте, панове, присісти до столу.

Незнайомий пан, щоправда, питав, чи йому присісти дозволять, таким тоном, немовби був у цьому цілком певний, і не помилився, бо молодий конюх ввічливо запропонував:

– Просимо вашу вельможність, хоч ми і не повинні про

щось просити, бо лише горохом із ковбасою можемо приготувати.

– Я маю в скринях кращі за ці делікатеси, – не без певної пихи зронив молодий панок, – але в мене жовнірський шлунок, тому горох із ковбасою, тільки б зі смачною підливою, над усе шаную.

Сказавши це, а промовляв він дуже повільно, хоч і погляд його очей був розумний і меткий, сів на лавку, коли ж пан Кміциц посунувся від нього так, аби зробити зручне місце, додав ласкаво:

– Будь ласка, прошу, не турбуйтеся, пане. У дорозі на гідність не зважають, і навіть якщо мене також ліктем штурхнете, то мені корона з голови не злетить.

Пан Анджей, котрий саме підсував незнайомцеві миску з горохом, і, як то кажуть, не звук ще до такого поводження, охоче розбив би її на голові бундючного молодика, коли б не те, що було щось у цій пихатості, що забавляло полковника. Тому не лише внутрішній вибух він угамував, а й усміхнувся та промовив:

– Такі тепер часи, ваша вельможносте, що й із найвищих голів корони падають: *exemplum*⁶ наш король Ян-Казимир, котрий згідно з правом дві мав би носити, а не має жодної, хіба що одну тернову...

На це незнайомиць кинув на пана Кміцица швидкий погляд, після цього зітхнув:

⁶ *Exemplum* (лат.) – наприклад.

– Такі тепер часи, що краще про це не балакати, хіба з дуже близькими людьми.

Але за мить додав:

– Гарно це ви, пане, сказали. Мусили б десь по садибах при високих людях служити, бо мова ваша вишуканіша, ніж ваш вигляд.

– Терся між людьми, чув те й інше, але не служив.

– Звідки ж ви родом, якщо не секрет?

– З провінції, з Троцького воєводства.

– Нічого, що з провінції, лише б шляхтич, бо це головне.

А що там чути в Литві?

– Все по-старому, зрадників достатньо.

– Зрадників? Таке скажете, пане. А що ж це за зрадники, якщо не таємниця?

– Ті, хто від короля і Речі Посполитої відступилися.

– А як там мається князь віленський воєвода?

– Хворий, кажуть: дихання йому затикає.

– Дай йому, Боже, здоров'я, чесний він пан!

– Для шведів чесний, бо ворота їм навстіж відчинив.

– А ви, пане, часом не його партизан?

Пан Анджей помітив, що незнайомиць, весь час ніби безтурботно розпитуючи, досліджує його.

– Що мені до цього! – відрубав він. – Хай про це інші думають. Я боюся, щоб мені шведи коней у реквізицію не забрали.

– Тоді потрібно було їх на місці збути. Ось, і на Підляшші

стоять, мабуть, ті хоругви, які проти гетьмана збунтувалися, й які навряд чи мають коней скільки треба.

– Цього я не знаю, бо між ними не бував, хоча котрийсь проїжджий пан дав мені лист до одного з їхніх полковників, аби його принагідно передав.

– Як же той проїжджий пан міг дати вам лист, якщо ви на Підляшшя не їдете?

– Бо в Щучині стоїть одна хоругва конфедератів, тому той чоловік сказав мені так: або сам віддаси, або оказію знайдеш, повз Щучин проїжджаючи.

– А то добре складається, бо я саме до Щучина їду.

– Ваша вельможність також від шведів утікає?

Незнайомець замість відповісти, глипнув на пан Кміцица та ніби байдуже спитав:

– Чому ви сказали «також», а самі не лише не втікаєте, а поміж них їдете і коні їм продаватимете, якщо їх силою у вас не відберуть?

На це пан Анджей стенив плечима.

– Я сказав «також», бо в Ленгу бачив багато шляхтичів, котрі від них ховалися, а щодо мене, хай би їм усі так служили, скільки я маю бажання їм прислужувати, лише так думаю, щоб тут довго місця собі не нагріли.

– І не боїтеся таке казати? – поцікавився незнайомець.

– Не боюся, бо я непохлоливий, а крім цього, людина до Щучина їде, а там усі вголос кажуть, що думають, дай же, Господи, щоб якнайшвидше від балаканини до діла дійшло.

– Бачу, що ви швидкі на язик і дію! – зауважив незнайомець. – Але якщо так шведів не любите, то чому від тих хоругв, які проти гетьмана збунтувалися, їдете? Адже вони збунтувалися не через затримку платні чи сваволю? Ні! Лише тому, що гетьманові та шведам не хотіли служити. Краще було б тим жовнірам, небожам, під гетьманом залишатися, вони ж зажадали роль бунтівників перейняти, голод, незручності та присуди, ніж проти короля виступити. Якщо дійде між ними та шведами до війни, тоді безперечно, а може, уже б дійшло, якби не те, що шведи ще до цього закутка не дісталися. Будьте певні, дістануться, втраплять сюди, тоді й побачите!

– І я міркую, що тут найшвидше війна розпочнеться! – зауважив пан Кміциц.

– Якщо ви так міркуєте, і маєте щиру до шведів огиду (в очах це можна прочитати, що правду кажете, бо я на цьому знаюся), то чому ж до цих чесних жовнірів не пристанете? Чи ще час не настав, чи їм не потрібні руки та шаблі? Чимало там чесних служить, хто воліє свого пана, а не чужого, і щораз їх більше буде. Ви їдете з тих країв, де шведи ще зовсім не запанували, а ті, хто їх пізнав, гіркими сльозами плачуть. У Великій Польщі, яка хоч і добровільно здалася, вже пальці шляхті в курок від мушкетів вкручують, і грабують, і реквізиції роблять, що тільки можуть, забирають. У тутешньому воеводстві не кращий їхній промисел. Генерал Штейнбок видав маніфест, аби кожен тихо вдома сидів, то до нього поставляться з повагою і до його добра. Але де там!

Генерал своє, а тамтешні коменданти своє, тому ніхто певного майбутнього не має, на долю лише розраховує. Кожному хочеться втішатися тим, що мав, щоб у спокої проживав і щоб йому добре було. А тут приїде перша-ліпша приبلуда, і «дай»! Не даси, то тобі провину вигадують, щоб маєтку тебе позбавити, або й провини не шукаючи, голову відсічуть. Не один уже кривавими сльозами втирається, давнього пана згадуючи, а всі в надії безперервно на конфедератів дивляться, чи часом від них якийсь порятунок для вітчизни та громадян не прийде.

– Ваша вельможносте, – зауважив пан Кміциц, – бачу, що ви не кращого, ніж я, шведам бажаєте?

Незнайомий пан озирнувся немовби з певним острахом навколо, але відразу ж заспокоївся і продовжив:

– Жадаю їм, щоб їх мор вибив, і цього перед вами не приховую, бо бачиться мені, що ви порядний, і навіть якби й не був порядний, то мене не зв'яжете і шведам не відвезете, та й я не дамся, маючи озброєну челядь і шаблю при боці.

– Можете, ваша вельможносте, бути впевнені, що я цього не зроблю. Більше того, до серця мені ваші слова. Вже хоча б те мені подобається, що ви не завагалися маєтки залишити, яким ворог мститися не забуде. Похвали гідна така позиція щодо батьківщини.

Пан Анджей мимоволі став промовляти протекційним тоном, як начальник до підлеглого, не подумавши, що такі слова могли б дивно звучати з вуст шляхтича-конюха, але, ли-

бонь, і молодий пан не звернув на це увагу, бо лише хитро заморгав очима:

– Чи я дурний? У мене перше правило, щоб моє не пропало, бо що Господь Бог дав, те треба поважати. Я сидів тихо до жнив та обмолотів. А тепер, коли все цінне в Пруссію продав – і реманент, й усіляке майно, то подумав собі: час у дорогу! Тепер можуть мені мстити, хай собі забирають, що їм до смаку припаде.

– Але ж ваша вельможність залишила землю та будівлі.

– Ба, коли я Вонсошське староство орендую від мазовецького воєводи, а саме зараз мій контракт закінчився. Останній внесок я ще не заплатив і не заплачу, бо, як я чув, пан мазовецький воєвода зі шведом знюхався. То нехай йому за це внесок пропаде, а мені готовий гріш додасться.

Пан Кміциц усміхнувся.

– Дай Вам, Боже, здоров'я! Бо бачу, що ви не лише мужній кавалер, а й розсудливий!

– Як же без цього? – підтримав незнайомиць. – Розсудливість – це основа! Але не розсудливо я з вами розмовляв. Чому ж, відчуваючи кривди вітчизни та нашого короля, ви не підете до тих чесних вояків на Підляшшя і в їхні ряди не станете? І Богові слугуватимете, і самому може пощастити, бо то вже не одному сталося, що з бідного прислужника паном із війни вийшов. Видно по вас, що ви сміливий і рішучий, а якщо вам походження не стає на заваді, то можете хутко до якоїсь такої фортуни дійти, якщо Бог здобичі додасть.

Тільки б не марнувати те, що тут і там у руки втрапить, то і пухир налеться. Не знаю, чи ви маєте якийсь маєток, а якщо не маєте, то могли б мати: з пухирем і з орендою неважливо, а з оренди, за Божої помочі, і до спадку недалеко. А так, почавши від прислужника, можна і товаришем померти, або на якійсь високій посаді, аби до роботи не лінуватися, бо хто вранці встає, тому Бог дає.

Пан Кміциц гриз вуса, бо його безугавний сміх брав. Все його обличчя аж тремтіло, він одночасно і морщився, бо час від часу боліла рана, що встигла вже присохнути.

Незнайомиць же не вгавав:

– Прийняти вас там приймуть, бо в людях мають потребу, врешті ви мені приглянулися й я беру вас під свою опіку, а за такої підтримки можете багато досягнути.

Тут молодик підняв гордовито своє товстощоче обличчя й узявся рукою по вусах себе гладити. Нарешті він сказав:

– Хочете бути моєю довіреною особою? Шаблю за мною носитимете і за челяддю наглядати.

Пан Кміциц не витримав і зареготав щирим і веселим сміхом, аж йому всі зуби заблистіли.

– Чого ж ви регочете? – спохмурнів незнайомиць і насупив брови.

– Це від бажання отримати таку службу.

Але панок зовсім уже образився, тому зауважив:

– Бовдур той, хто вас цих манер навчив, і зважайте, з ким спілкуєтесь, щоб куті меду не передати.

– Нехай ваша вельможність вибачить, – промовив весело пан Анджей, – бо я справді не знаю, перед ким стою.

Молодий пан узявся в боки:

– Я пан Рендзян із Вонсоші, – промовив із гордістю.

Пан Кміциц уже відкривав рота, щоб назвати своє вигадане прізвище, але Білоус квапливо зайшов до світлиці.

– Пане комен...

Жовнір тут же замовк під грізним поглядом пана Анджея, сторопів, глибоко вдихнув і врешті випалив напружено:

– Прошу пана, там якісь люди їдуть.

– Звідки?

– Зі Щучина.

Тепер пан Кміциц трохи збентежився, але хутко повернув собі самовладання, і звелів:

– Треба бути уважним. А багато людей іде?

– Буде з десятеро коней.

– Бандолети майте наготові. Можете йти!

Як тільки жовнір вийшов, він звернувся до пана Рендзяна з Вонсоші та зауважив:

– Аби не шведи...

– Але ж ви до них ідете, – здивувався пан Рендзян, котрий уже якийсь час здивовано зиркав на молодого шляхтича, – тому рано чи пізно, але доведеться їх зустріти.

– Я б також волів шведів, ніж якихось розбишак, яких всюди повно. Хто їде з кіньми, мусить мати зброю і бути обачним, бо це дуже ласий шматок.

– Якщо правда, що в Щучині стоїть пан Володийовський, – зронив пан Рендзян, – то це, мабуть, його розїзд. Перш ніж розквартируються, хочуть переконатися, чи безпечна ця околиця, бо зі шведами під боком важко спокійно всидіти.

Почувши це, пан Анджей завертівся по кімнаті і сів у найтемнішому її кутку, де навіс димаря кидав густу тінь на ріг столу. Тим часом зі сіней почувся тупіт і фиркання коней і за хвилику кілька людей зайшли в приміщення.

Той, хто йшов на чолі, був велетенський чоловік, він ступав дерев'яною ногою в незакріплені дошки, якими світлиця була встелена. Пан Кміциц глянув на нього і серце мало не вистригнуло йому з грудей. Бо це був Юзва Бутрим, котрого звали Безногим.

– А де господар? – спитав він, зупинившись посеред кімнати.

– Я тут! – озвався корчмар. – До послуг вашої милості.

– Для коней корму!

– Немає в мене фуражу, хіба пани поділяться.

Сказавши це, шинкар вказав на пана Рендзяна і конюхів.

– Чії ви люди? – спитав пан Рендзян.

– А хто ви сам?

– Староста з Вонсоші.

Пана Рендзяна, як орендаря посади старости, називали зазвичай його власні люди старостою, і він сам себе так називав у важливіших okazіях.

Але Юзва Бутрим остовпів, побачивши, з якою високою

особою має справу, тому скинув шапку і промовив лагідним голосом:

– Вітаю, ясновельможний пане. У темряві не можна гідність розпізнати.

– Чиї ви люди? – повторив пан Рендзян, беручись у боки.

– Ляуданці, з хоругви давнішої білевичівської, а тепер пана Володийовського.

– Заради Бога! То пан Володийовський зараз у Щучині?

– Власною персоною і з іншими полковниками, котрі з Жемайтії прибули.

– Хвала Всевишньому, хвала Всевишньому! – повторив утішений пан староста. – І які ж це полковники є з паном Володийовським?

– Був пан Мирський, – перелічив пан Бутрим, – але його параліч дорогою розбив, є пан Оскерко, пан Ковальський, два пани Скшетуські.

– Які Скшетуські? – зупинив його пан Рендзян. – Часом один із них не пан Скшетуський із Бурця?

– Не знаю, звідки він, – відрубав пан Бутрим, – лише знаю, що пан Скшетуський – збаражчик.

– Ой лишенько! Та це мій пан!

Тут помітив пан Рендзян, як дивно прозвучав цей вигук із вуст пана старости, тому додав:

– Мій пан кум, я хотів сказати.

Кажучи це, не вигадував пан староста, бо справді першого сина пана Скшетуського, Яремка, до хреста тримав якось.

Тим часом у панові Кміцицу, котрий сидів у темному кутку приміщення, думки одна за другою заметушилися в голові. Спочатку схвилювалася в ньому душа на вигляд грізного чоловіка і рука мимоволі хапнула по шаблю. Знав бо пан Анджей, що саме Юзва спричинився до погрому його компанійців, а його самого особистим був ворогом. Давній пан Кміциц наказав би його в цю мить схопити і кінями волочити, але теперішній пан Бабинич перемиг. Тому неспокій його охопив від думки, що якщо шляхта його впізнає, можуть звідси виплисти розмаїті для подальшої подорожі й усієї місії неприємності. Відтак вирішив не датися впізнати і щораз глибше засувався в тінь. Врешті оперся ліктями об стіл і охопив голову руками, і став вдавати, що дримає.

Водночас шепнув Сороці, котрий сидів поруч:

– Іди до стайні, нехай коні будуть напоготові. Ми їдемо на ніч!

Сорока встав і вийшов.

Пан Анджей вдавав далі, що дримає. Різноманітні спогади почали йому лізти в голову. Ці люди нагадали йому Ляуду, Водокти й усе нещодавнє минуле, яке, як сон, звіялося. Коли хвилину тому Юзва сказав, що належать до хоругви колишньої білевичівської, то панові Анджею аж серце защеміло в грудях від однієї назви. І спало йому на гадку, що точно такий самий був вечір, так само в грубці догоряв вогонь, коли він, як сніг на голову, звалився несподівано у Водокти й уперше побачив у челядній Олюньку між ткалями.

Бачив тепер крізь заплющені повіки, як наяву, цю світлу панну, спокійну, згадував усе, що сталося, як вона хотіла йому бути янголом-хоронителем, у добрі його зміцнити, від лихого захистити, пряму, чесну дорогу вказати. Якби її слухав, якби її тільки слухав!.. Та ж вона знала, що робити, по який бік стати. Знала, де гідність, чесність, обов'язок – і просто взяла б його за руку і провела, якби захотів її слухати.

Тут кохання, збуджене роздумами, здійнялося в серці парубка так, що він був би готовий усю кров пролити, тільки б до ніг цій панночці впасти, і в цю мить був готовий схопити за плечі навіть цього ведмедя ляуданського, котрий його компанійців вигубив, лише тому, що він був із тих сторін, що Білевичі згадав, що Олюньку бачив.

Зі задуми вивело його лише його власне прізвище, повторене кілька разів Юзвою Бутримом. Орендар із Вонсоші розпитував про знайомих, а Юзва розповідав йому, що відбулося в Кейданах із часу пам'ятної угоди гетьмана зі шведами. Розповів про опозицію війська, про ув'язнення полковників, про заслання їх до Бірж і щасливий порятунок. Прізвище пана Кміцица повторювалося в цих оповідках, вкрите суцільним жахом зради та жорстокості. Про те, що пан Володийовський, пани Скшетуські та пан Заглоба життям завдячували пану Анджею, Юзва не знав, натомість розповідав те, що сталося в Білевичах:

– Схопив наш полковник цього зрадника в Білевичах, як лисицю в ямі, й одразу ж наказав його на смерть провади-

ти. Я вів його сам із великою радістю, що його Божа рука досягла, і щоразу йому ліхтарем в очі світив, щоб побачити, чи там розкаяння не з'явиться. Але ж ні! Йшов сміливо, не зважаючи, що перед судом Божим постане. Така вже його закореніла природа. А коли йому нарадив, аби хоча б перехрестився, то мені сказав: «Стули пельку, пахолку, не твоя справа!» Ми поставили його за селом, під грушею, й я уже вимовляв команду, коли пан Заглоба, котрий ішов із нами, наказав виродка обшукати, чи якихось паперів при собі не має. І там виявили лист. Пан Заглоба попросив: «Посвітіть» й узявся до читання. Заледве почав читати, й як схопитися за голову: «Ісусе, Маріє! Давайте його знову до двору!» Сам скочив на коня і помчав, а ми його відвели сподіваючись, що його накажуть ще припекти перед смертю, щоб язика розв'язати. Але де там! Відпустили зрадника на волю. Не мій розум дізнаватися, що вони там вичитали, але я б його не відпустив.

– А що ж у цьому листі було? – зацікавився орендар із Вонсоші.

– Не знаю, що там було. Але видається мені, що мушили бути ще різні офіцери в руках князя воеводи, котрих відразу наказав би розстріляти, якби йому пана Кміцица стратили. До того ж, може, наш полковник і сліз панни Білевичівни пожалів, бо вона знепритомніла, що заледве змогли її до тями привести. У будь-якому разі, не смію я казати, але погано сталося, бо цей чоловік чимало лихого накоїв, чого б навіть

сам Люципер не посоромився. Вся Литва від нього плаче, а скільки вдів, скільки сиріт, скільки бідноти на нього нарікає, лише Богові відомо! Хто його вб'є, матиме заслугу на небі і перед людьми, ніби скаженого собаку вбив!

Тут розмова знову перейшла на пана Володийовського, на панів Скшетуських і на хоругви, що стоять на Підляшші.

– З провіантом важко, – розповідав пан Бутрим, – бо маєтки князя гетьмана вщент уже розібрали, ні людині, ні коневі навіть на зуб у них нічого не знайти, а що є шляхта, то вона убога, по закутках, як у нас у Жемайтії, сидить. Тож вирішили полковники, щоб по сто коней розділитися, і за милю або дві один від одного стояти. Але як прийде зима, не знаю, що буде.

Пан Анджей, котрий слухав досі терпляче, поки про нього була мова, заворушився тепер і вже рота було відкрив, щоб зі свого темного кута сказати: «То вас гетьман таких поділених подинці рукою повибирає, як раків зі сака».

Але в цю мить двері відчинилися і в них постав Сорока, котрого пан Кміциц послав, аби коней у дорогу приготували. Світло з грубки падало на відверто суворе обличчя вахмістра. Юзва Бутрим глянув на нього, дивився довгу хвилину, після цього звернувся до пана Рендзяна:

– Чи це вашої вельможності чоловік?.. Я його звідкілясь знаю!

– Ні, – заперечив пан Рендзян, – це шляхта, яка з кіньми на ярмарок їде.

– А куди ви їдете? – спитав Юзва.

– В Суботу, – пояснив старий Кемлич.

– А де це?

– Біля П'ятниці.

Юзва також, як раніше пан Кміциц, визнав невчасним жартом цю відповідь і насупив брови:

– Відповідайте, коли питають!

– Яким правом питаєте?

– Можу вам його довести: бо мене на роз'їзд послали, щоб роздивився, чи немає підозрілих людей в околиці. І бачиться мені, що є, якщо не хочуть сказати, куди їдуть!

Пан Анджей, остерігаючись, щоб якась сварка з цієї балачки не виникла, промовив, не висуваючись із темного закутка:

– Не сердіться, пане жовніре, бо П'ятниця і Субота такі ж міста, як і інші, в яких на осінніх ярмарках коней продають. Якщо не вірите, то пана старосту спитайте, він мусить про це знати.

– Справді! – підтвердив пан Рендзян.

На це пан Бутрим зауважив:

– Якщо так, то це зовсім інша річ. Але навіщо вам у ці міста їхати? Ви можете і в Щучині коней збути, бо нам їх дуже бракує, а ті, що ми в Пільвішках захопили, ні до чого не придатні, бо всі заїжджені.

– Кожен їде туди, де йому краще, а ми свою дорогу знаємо,
– відповів пан Кміциц.

– Не знаю, де вам краще, але нам не краще, щоб шведам коней приводити і з язиком до них їздити.

– Дивно мені все це, – зауважив орендар із Вонсоші. – Ці люди на шведів намовляють, а тим часом дуже вже їм кортить до них потрапити.

Тут він звернувся до пана Анджея:

– І ви також не дуже-то схожі на конюха, бо і коштовний перстень на руці я зауважив, якого б жоден пан не посоромився.

– Якщо він вам так приглянувся, можете його в мене відкупити, бо я два орти⁷ за нього в Ленгу заплатив, – запропонував пан Кміциц.

– Два орти?.. Тоді він навряд чи щирий, але вдала імітація. Покажіть, будь ласка!

– Візьміть, ваша вельможносте!

– А самі не можете підійти?.. То я маю підходити?

– Я дуже стомився.

– Гей, братику! Щось мені здається, що ви обличчя своє хочете затаїти!

Почувши це, Юзва не сказав ні слова, лише підійшов до грубки, витягнув палаючу головешку і, тримаючи її високо над головою, пішов прямо до пана Кміцица й освітив його обличчя.

Пан Анджей звівся в одну мить на весь зріст і якийсь час

⁷ *Орт* – дрібна срібна монета, у XVII ст. ходила в багатьох європейських країнах, у тому числі в Польщі.

вони дивилися один одному у вічі. Враз головешка випала з рук Юзви, розсипаючи тисячі іскринок по дорозі.

– Ісусе, Маріє! – вигукнув пан Бутрим – Це ж пан Кміциц!..

– Так, це я! – підтвердив пан Анджей, збагнувши, що більше не вдасться критися.

Але Юзва гукнув жовнірів, котрі залишилися перед сіньюми:

– Сюди! Хапай! Тримай!

Після чого обернувся до пана Анджея:

– Таки попався, шибенику, зраднику! Саме втілення диявола! Раз вислизнув із моїх рук, а тепер до шведів переодягнений прямуєш? Ось такий Юда, кат чоловіків і жінок? Я вас маю!

Сказавши це, захопив за карк пана Анджея, а той хапнув його. Але до цього вже два молоді Кемличі, Косма та Дам'ян, схопилися з лавки, сягаючи розпатланими головами аж до стелі, і Косма спитав:

– Батьку, битися?

– Битися! – наказав старий Кемлич, виймаючи шаблю. Нараз двері розчахнулися і жовніри Юзви ввалилися в приміщення. Але тут же за ними, майже на їхніх потилицях, звалилася челядь Кемличів.

Юзва хапнув за потилицю лівою рукою пана Анджея, а в правій тримав уже голу рапіру, вчиняючи нею навколо себе вихор і блискавиці. Але пан Кміциц, хоч такої нелюдської

сили не мав, вхопив його також немовби кліщами за горло. Очі Юзви викотилися з орбіт, він намагався ефесом своєї рапіри розбити руку суперника, але не встиг, бо його першим пан Кміциц руків'ям своєї шаблі оглушив. Пальці Юзви, що тримали потилицю супротивника, відразу ж ослабли, сам він захитався і назад завалився від удару. Пан Анджей його ще підштовхнув, щоб мати поле для маневру, і з усього розмаху в обличчя шаблею огрів. Юзва упав навznak, як дуб, черепом ударившись об підлогу.

– Бий! – скомандував пан Кміциц, в якому відразу прокинувся давній забіяка.

Але не було потреби заохочувати, бо в кімнаті вже кипіло, як у горщику. Два молоді Кемличі сікли шаблями, а часом буцали головами, як два бики, кладучи за кожним ударом по людині на землю. Тут же за ними наступав дідуган, присідаючи щомиті аж до землі, примружуючи очі та висуваючи щохвилини шаблюку з-за плечей синів.

А Сорока, котрий найбільше звик до бійок по корчмах і в тісноті, завдавав найбільших втрат. Він так зблизька напірав на супротивників, що вістрям не могли його досягти, стрільнувши в юрбу з пістолів, тепер товк по головах їхніми ж руків'ями, розчавлюючи носи, вибиваючи зуби й очі. Челядь пана Кемлича і два жовніри пана Кміцица поспішили на допомогу своїм панам.

Вир бійки перекинувся від столу в інший кінець світлиці. Ляуданці захищалися запекло, але відколи пан Кміциц, ски-

нувши Юзву, стрибнув у гущину і зараз же розпластав другого пана Бутрима, перемога стала схилитися на його бік.

Слуги пана Рендзяна також приперлися у приміщення зі шаблями та штурмаками⁸. І хоча пан Рендзян кричав «Бий», не знали, що робити, не маючи можливості супротивників розпізнати, бо ляуданці не носили жодних одностроїв. Тому в метушні діставалося хлопцям старости і від одних, і від других.

Пан Рендзян тримався обережно поза боротьбою, прагнучи розпізнати пана Кміцица і вказати його для пострілу, але при слабкому освітленні скіпки пан Анджей постійно зникав йому з очей. То з'являвся, як вогняний демон, то знову розчинявся в темряві.

Опір із боку ляуданців слабнув кожної миті, так пригнітило їх падіння Юзви і жахливе ім'я пана Кміцица. Але воювали запекло. Тим часом корчмар тихо перемістився позаду бійців із цебром води у руці та хлопнув у вогонь. У приміщенні запанувала суцільна темрява. Опоненти збилися в одну купу, таку тісну, що лише п'ястуками могли колошматитись. За хвилину крики припинилися, чулося лише важке дихання і безладний тупіт чобіт. Відтак через вибиті двері вивалилися спочатку люди пана Рендзяна, за ними ляуданці, а ще за ними – пана Кміцица.

Розпочалася метушня в сінях, у дворі та шопі. Пролуна-

⁸ *Штурмак* – відкритий, часом напіввідкритий або навіть і закритий шолом часів епохи Відродження, що наслідує певні античні форми.

ло кілька пострілів, потім вереск та іржання коней. Закипіла битва вже біля підвод пана Рендзяна, під які його челядь поховалася, ляуданці також шукали під ними схрону, і тоді ті, що вже там затаїлися, прийнявши їх за нападників, дали по них залп.

– Здавайтеся! – кричав старий Кемлич, запускаючи вістря своєї шаблі між спиці возу і колючи наосліп людей, котрі ховалися під ним.

– Стійте! Здаємося! – заверещало кілька голосів.

І челядь із Вонсоші взялася викидати з-під фіри шаблі та штурмаки, потім і їх самих повитягали за голови молоді Кемличі, аж старий гукнув:

– До підвод! Браття, що в руку втрапить! Живо! Хутко! До возів!

Молоді не стали третього наказу чекати, кинулися відстібати попону, з-під якої випиналися опуклі боки скринь. Вже почали і скарби стягати, коли враз пролунав голос пана Кміцица:

– Ані руш!

І пан Анджей, підсилюючи рукою наказ, почав їх бити пласким боком закривавленої шаблі. Косма і Дам'ян поспішно відскочили вбік.

– Ваша милосте! Хіба не можна? – спитав покірно старий.

– Геть! – крикнув пан Кміциц. – Шукайте старосту!

Косма і Дам'ян поштовхалися якусь мить, а за ними батько, і за чверть години з'явилися знову, ведучи пана Рендзяна,

котрий, вздрівши пана Анджея, схилився низько і промовив:

– Даруйте, ваша милосте, кривда мені тут чиниться, бо я з ніким війни не шукав, а що знайомих їду навідати, то це дозволено кожному.

Пан Кміциц, спершись на шаблю, сапав важко і мовчав, тому пан Рендзян продовжив:

– Я ні шведам, ні князеві гетьманові жодної кривди не вчинив, лише до пана Володийовського їхав, бо він мій старий знайомий і в Україні ми разом воювали. І навіщо мене гудза шукати?! Мене не було в Кейданах і мені байдуже, що там було. Я дивлюся, щоб шкуру цілу вивезти і щоб те, ще мені Бог дав, не пропало... Цього я також не вкрав, а в поті чола заробив. Я не маю стосунку до всієї цієї справи! Хай мені ваша милість дозволить вільно їхати.

Пан Кміциц дихав важко, споглядаючи весь час немовби неухважно на пана Рендзяна.

– Прошу покійно вашу милість! – почав було знову староста. – Ваша милість бачила, що я цих людей не знав і приятелем їм не був. Напали на вашу милість, то отримали своє, але чому я маю терпіти, за що моє має пропадати? Що я завинив? Якщо не може бути інакше, то я жовнірам вашої милості викуп готовий заплатити, хоч мені, убогій людині, багато не залишилося. По таляру їм дам, щоб їхній неспокій даремно не обійшовся. Я дам і по два, і ваша милість прийме також від мене...

– Закрити ці підводи! – наказав пан Кміциц. – А ви заби-

райте своїх поранених і їдьте до дідька!

– Дякую покiрно за людей, – заторохкотiв пан орендар iз Вонсошi.

Аж тут пiдiйшов старий Кемлич, вiдкопильоючи вперед нижню губу з рештками зубiв, i застогнав:

– Ваша милосте. Це наше. Дзеркало справедливостi. Це наше.

Але пан Кмiциц глянув на нього так, що стариган скорчився аж до землi i не смiв вимовити бiльше ани слова.

Челядь пана Рендзяна кинулася до коней, що духу фiри закладати, але пан Кмiциц знову звернувся до пана старости:

– Забирайте всiх цих поранених й убитих, котрi тут опинилися, вiдвезiть їх пановi Володийовському i скажiть йому вiд мене, що я йому не ворог, а може, навить i кращий приятель, нiж вiн думає. Його хотiв оминати, бо ще не час, щоб ми здибалися. Може, пiзніше прийде ще нагода, але зараз нi вiн би не повiрив, нi я не мав би його чим переконати. Можливо, пiзніше. Будьте обачнi, пане! Скажiть йому, що цi люди на мене напали i я був змушений боронитися.

– По правдi так i було, – погодився пан Рендзян.

– Чекайте. Скажiть iще пановi Володийовському, щоб купи трималися, бо Радзивiлл, як тiльки кiнноти вiд Понтуса дочекається, то вiдразу вирушить на них. Може, вони вже навить у дорозi. Обоє з князем конюшим та електором змовилися, i близько кордону небезпечно стояти. Але насамперед нехай купи тримаються, бо згинуть намарно. Воевода вi-

тебський хоче на Підляшшя потрапити. Нехай ідуть йому назустріч, щоб у разі перешкоди надати допомогу.

– Все скажу, наче мені за це заплатили.

– Хоч це й пан Кміциц сказав, хоча й пан Кміциц застерігає, але йому можна вірити, нехай порадяться з іншими полковниками і збагнуть, що разом будуть сильніші. Повторюю, що гетьман вже в дорозі, а я панові Володийовському – не ворог.

– Якби я це мав якийсь знак від вашої милості, то б іще краще було, – зауважив пан Рендзян.

– Навіщо вам якийсь знак?

– Бо і пан Володийовський зараз би краще в щирість слів вашої милості повірив і так би подумав, що мусить бути щось у цьому, якщо знак присилає.

– То маєте цей перстень, – промовив пан Анджей, – хоч знаків після мене є достатньо на головах цих людей, котрих панові Володийовському відвезете.

Сказавши це, зняв перстень із пальця. Пан Рендзян прийняв його похапцем і сказав:

– Дякую вам покійно.

Годиною пізніше пан Рендзян разом зі своїми підводами, челяддю, дещо пошарпаною, їхав спокійно в Щучин, везучи трьох убитих і решту поранених, між котрими Юзву Бутрима з перетятим обличчям і розбитою головою. Їдучи, споглядав на перстень, каміння якого дивовижно виблискувало при місяці, і міркував про цього дивного та страшного чо-

ловіка, котрий, стільки поганого вчинивши конфедератам, а стільки доброго шведам і Радзивіллові, видно хотів, однак, врятувати конфедератів від згуби останнього.

– Бо те, що радив, промовляв щиро, – казав собі пан Рендзян. – Купи завжди краще триматися. Але чому застерігає? Хіба з поваги до пана Володйовського, що йому життя в Білевичах дарував. Мабуть, із поваги! Ба, але ж князеві гетьманові на зле може вийти ця повага. Дивовижний це чоловік. Радзивіллові служить, а нашим людям допомагає. І до шведів їде. Цього я не розумію.

Але за мить додав: – Щедрий пан. Лише не варто йому суперечити.

Так само важко й так само безрезультатно, як і пан Рендзян, ламав собі голову і старий Кемлич, прагнучи знайти відповідь на запитання: кому ж пан Кміциц служить? «До короля їде, і конфедератів б'є, котрі саме за короля стоять. Що ж таке? І шведам не довіряє, бо криється. Що ж із нами буде?»

Так і не спромігшись дійти якогось висновку, звернувся зі злістю до синів:

– Шельми! Без благословення здохнете! А ви не могли хоча б тих побитих обмацати?

– Ми боялися! – відповіли Косма та Дам'ян.

Тільки Сорока був задоволений і весело слідував за своїм полковником. «Вже нас прокляття минуло, – думав він, – якщо ми тих побили. Цікаво, кого тепер будемо бити?»

Але було йому все одно, як і те, куди їхати.

До пана Анджея ніхто не смів приступити, ні спитати його про щось, бо молодий полковник їхав чорний, як ніч. І терзався страшно, що цих людей мусив побити, поряд котрих радий би в лаві якнайшвидше стояти. Але якби навіть здався і дозволив відвести себе до пана Володийовського, що б подумав пан Міхал, якби дізнався, що спіймали його переодягненого, котрий пробирався до шведів і з охоронними грамотами до шведських комендантів.

«Старі гріхи мене наздоганяють і переслідують, – казав сам собі пан Кміциц. – Утечу подалі, а Ти, Господи, мене провадь».

І став молитися палко та проганяти сумління, яке повторювало йому: «Знову трупи за тобою, і не шведські».

«Боже, будь милостивий до мене грішного! – благав пан Кміциц. – Я їду до пана мого, там моя служба розпочнеться».

Розділ V

Пан Рендзян не мав наміру залишатися на ніч у «Поклику», бо з Вонсоші до Щучина було вже недалеко. Він прагнув одного – лише дати перепочинок коням, особливо тим, що навантажені підводи тягнули. Коли ж пан Кміциц дозволив йому їхати далі, не гаяв пан Рендзян надаремно часу і годиною пізніше вже вїжджав у Щучин, і доповівши про себе варті, розмістився на ринку, бо будинки були жовнірами зайняті, але й там не всі змогли поміститися. Щучин вважався містом, але не був ним насправді, бо не мав ще ні валів, ні ратуші, ні судів, ні колегії піярів⁹, яка лише в часи короля Яна III постала, а було більше хитких хатинок і халуп, ніж будинків, які тому тільки містом звалися, що в квадрат були забудовані, творячи ринок, зрештою болотистий майже так само, як став, над яким містечко лежало.

Проспавши під теплою вовняною ковдрою, дочекався пан Рендзян ранку й одразу ж подався до пана Володийовського, котрий, не бачивши приятеля вже давно, прийняв гостя радісно та миттю провів до квартири панів Скшетуських і пана Заглоби.

⁹ *Піяри* – назва походить від латинського слова *pius*, що означає «побожний», з'явилася в латинській назві *Scholae Piae*, тобто «Побожні школи». 1642 року піяри з'явилися в Польщі. Цей орден зробив великий внесок у розвиток шкільництва в Речі Посполитій.

Пан Рендзян аж розридався, побачивши свого давнього пана, котрому він стільки років вірно служив, стільки пригод разом із ним пережив і врешті-решт статків нажив. Не соромлячись своєї давньої служби, став у руки пана Яна цілувати та повторювати розчулено:

– Мій пане... Мій пане... У які часи довелося знову зустрітися!

Взялися присутні на важкі часи нарікати, аж урешті пан Заглоба не витримав:

– Але ви, пане Рендзян, завжди у фортуни за пазухою сидите й, як я бачу, в пани вийшли. Пам'ятаєте, як я вам пропрокував, що якщо вас не повісять, то будуть із вас люди! Як тепер ваші справи?

– Ваша шляхетносте, за що ж мене мали вішати, якщо я ні проти Бога, ні проти права нічого не вчинив. Служив вірно, а якщо когось і зрадив, то хіба ворогів, що собі ще й за заслугу визнаю. А що тут і там котрогось волоцюгу фортеlem стер, так це бунтівника чи відьму, пам'ятаєте? Це також не гріх, а хоч би й був гріх, то ваш, а не мій, бо я саме від вас фортелів навчився.

– Не може бути!.. Тільки погляньте на нього! – зареготав пан Заглоба. – Якщо хочете, щоб я за ваші гріхи після смерті вив, то мені за життя мою частку віддайте. Бо ви лиш самі користуєте з усіх тих багатств, які між козаками назбирали, і за що в пеклі вас на шкварки перетоплять!

– Бог ласкавий, ваша шляхетносте, хоч це й неправда, що

сам-один користав, бо я спочатку лихих сусідів позбувся і родину забезпечив, яка тепер спокійно в Рендзянах сидить, жодної нестачі вже не маючи, бо Яворські з торбами пішли, а я збоку наживаюся, як можу.

– То ви більше не живете у Рендзянах? – спитав Ян Скшетуський.

– У Рендзянах батьки здавна засіли, а я мешкаю у Вонсоші і не маю на що скаржитися, бо Бог мене благословляв. Але коли почув, що ваші милості у Щучині, то не зміг всидіти, бо собі подумав: мабуть, час знову в дорогу! Має бути війна, ну, то хай і буде!

– Підозрюю, – зауважив пан Заглоба, – що вас шведи у Вонсоші налякали.

– Шведів ще в землі Візненській немає, хіба малі загони нишпорять, та й то обережно, бо селянство на них дуже люте.

– Добру мені новину приносите, – додав пан Володийовський, – бо я вчора навмисно роз'їзд послав, аби язика в шведів прихопити, бо не знав, чи можна безпечно в Щучині залишатися. Упевнений, що вас цей роз'їзд сюди привів.

– Цей роз'їзд? Мене? Та то я його привів, точніше привіз, бо там навіть одного чоловіка немає, хто б міг самотужки на коні всидіти!

– Нічого не розумію?.. Що ви таке торочите?.. Що сталося? – заметушився пан Володийовський.

– Бо їх сильно побили, – пояснив пан Рендзян.

– Хто ж їх побив?

– Пан Кміциц.

Пани Скшетуські та пан Заглоба аж схопилися з лав, питаючи наперебій:

– Пан Кміциц? А що ж він там робив?.. Може, вже сам князь гетьман сюди приперся? Нумо! Кажіть негайно, що сталося?

Але пан Володийовський вийшов тихцем із кімнати, бажаючи, либонь, наочно оцінити розміри поразки та людей оглянути. Тим часом пан Рендзян правив далі:

– А що тут розповідати, краще зачекати, аж пан Володийовський повернеться, бо це найбільше його справа, і шкода мені рота двічі одне й те ж повторювати.

– Ви бачили пана Кміцица особисто? – спитав пан Заглоба.

– Як вас бачу.

– І балакали з ним?

– Як же було не балакати, якщо ми в «Поклику», недалеко звідси, здибалися, я – щоб коням дати перепочинок, а він на нічліг став. Більше години бесідували, бо не було чого іншого робити. Я нарікав на шведів, і він нарікав.

– На шведів? Він також нарікав? – перепитав пан Скшетуський.

– Як на бісів, хоч і до них їхав.

– Багато було війська з ним?

– Жодного з ним війська не було, лише кілька челядників, правда, озброєних і з такими пиками, що навіть ті, що свя-

тих немовлят за наказом Ірода вирізали, гидкіших і відразливіших не мали. Назвався мені дрібним шляхтичем і брехав, що з кіньми на ярмарок їде. Але хоч коней мали кільканадцятьох у табуні, я відразу ж збагнув, що це хтось інший, бо не так конюхи балакають, і дорогий перстень на його руці помітив. Ось цей.

Тут блиснув пан Рендзян в очі слухачам коштовним каменем, а пан Заглоба ударив себе об поли і зарепетував:

– То ви його в нього вициганили! Лише цього досить, щоб я впізнав вас, пане Рендзян, навіть на краю світу!

– Даруйте, ваша шляхетносте, але я не вициганював, бо й я шляхтич, рівний іншим, а не циган, хоч орендою промишляю, поки Всевишній не дасть осісти на своєму. А цей перстень дав мені пан Кміциц на знак того, що все сказане ним правда, а я зараз вам його слова точнісінько перекажу, бо бачиться мені, що тут про шкури наші йдеться.

– Тобто? – не повірив пан Заглоба.

Але тут увійшов пан Володийовський, дуже схвильований і від гніву блідий, шапку на стіл швиргонув і вигукнув:

– Це переходить усі межі! Троє убитих, Юзва Бутрим поранений, ледве дихає!

– Юзва Бутрим?.. Та ж у нього ведмежа сила! – здивувався пан Заглоба.

– Його на моїх очах сам пан Кміциц огрів, – не змовчав пан Рендзян.

– З мене досить того пана Кміцица! – нервував пан Воло-

дийовський. – Де він тільки не з'явиться, трупи за собою, як мор, залишає. Годі вже! Квит за квит, горло за горло. Але тепер новий рахунок. Людей мені побив, на добрих пахолків напав. Це йому до першого побачення закарбується.

– Правду кажучи, це не він на них напав, а вони на нього, бо він у найтемніший кут заховався, щоб його не впізнали, – зронив пан Рендзян.

– А ви, замість того, щоб їм допомагати, ще на його користь свідчите! – розгнівався пан Володийовський.

– Я за справедливість. А щодо допомоги, то хотіли мої допомогти, лише незручно їм було, бо в сум'ятті не знали, кого лупцювати, а кого берегти, та й самим через те дісталось. Я з душею і скарбом утік, і то лише через пана Кміцица поблажливість, бо послушайте, панове, як усе відбулося.

Тут пан Рендзян ретельно описав бійку в «Поклику», нічого не опустив, а коли врешті-решт сказав і те, що йому пан Анджей наказав, дуже здивувалися товариші.

– То він так сказав? – перепитав пан Заглоба.

– Саме так, – підтвердив пан Рендзян. – «Я, каже, ні панові Володийовському, ні конфедератам не ворог, хоча вони й інакше думають. Пізніше все з'ясується, а тим часом хай гурту тримаються, як Бог милий, бо їх віленський воєвода, як раків із сака вибере».

– І сказав, що воєвода вже в поході? – уточнив Ян Скшетуський.

– Говорив лише, що тільки на шведську кінноту чекає і

що зараз же на Підляшшя вирушить.

– Що, панове, про це все думаєте? – поцікавився пан Володийовський, споглядаючи на товаришів.

– Дивовижна річ! – промовив пан Заглоба. – Або цей чоловік Радзивілла зраджує, або нам якусь засідку готує. Але яку? Радить купи триматися, яка шкода може звідси для нас виникнути?

– Що від голоду здохнемо, – пояснив пан Володийовський. – Сам я маю повідомлення, що пан Жеромський, пан Котовський і пан Липницький мають намір розділити хоругви по кількадесят коней і по всьому воеводству розсіятися, бо разом не зможуть прогодуватися.

– А якщо Радзивілл справді підійде? – спитав Станіслав Скетуський. – То хто ж тоді йому протистоятиме?

Ніхто не зумів відповісти на це запитання, бо справді було ясно, як сонце, що якби великий гетьман литовський підійшов і застав сили конфедератів розпороченими, то легко їх би подинці порозбивав.

– Дивовижна річ! – повторив пан Заглоба.

І помовчавши за мить продовжив:

– Пан Кміциц якось підтвердив, що він до нас щиро доброзичливий. Я подумав би, що, може, Радзивілла покинув. Але тоді б не нишпорив переодягненим, та і то куди? До шведів?

Тут він звернувся до пана Рендзяна:

– Він вам сказав, що на Варшаву їде?

– Еге ж! – підтвердив пан Рендзян.

– Але там уже шведська влада.

– Ба! Вже о цій годині мусив би шведів зустріти, якщо всю ніч їхав, – припустив пан Рендзян.

– Чи ви бачили коли таку людину? – спитав пан Заглоба, глипаючи на товаришів.

– У ньому зло з добром перемішані, як полова зі зерном, це точно, – зауважив Ян Скшетуський, – але щоб у тій пораді, яку нам тепер дає, була якась зрада, то не повірю. Не знаю, куди він їде, чому переодягнений, і даремна річ голову над цим ламати, бо тут є якась таємниця. Але він радить добре, застерігає щиро, можу присягнутися, як також і те, що єдиний для нас порятунок цієї поради послухатися. Хто зна, чи йому знову здоров'ям і життям не завдячуємо.

– Заради Бога! – вигукнув пан Володийовський. – Як же Радзивілл планує сюди припхатися, коли йому на дорозі стоять Золотаренко та піхота Хованського. Що іншого ми! Одна хоругва вислизне, та й то в Пільвішках мусили собі шаблями дорогу прокладати. Що іншого пан Кміциц, котрий із кількома людьми подорожує, але князь гетьман яким трибом пройде з усім військом? Хіба їх спершу розіб'є.

Ще не встиг договорити пан Володийовський, як двері розчинилися й увійшов стрепенний.

– Посланець із листом для пана полковника, – оголосив він.

– Давай його сюди! – наказав пан Володийовський.

Пахолок вийшов і за мить повернувся з листом. Пан Міхал мерщій зламав печатку і став читати:

«Чого я вчора не договорив орендареві з Вонсоші, то сьогодні дописую. Гетьман і сам війська проти вас має досить, але навмисно на шведську кінноту чекає, щоб під авторитетом шведського короля на вас іти. Бо якби його септентрони¹⁰ тоді зачепили, то мусили б і на шведів вдарити, а це означало б війну зі шведським королем. А цього вони б не посміли зробити, не маючи відповідного наказу, бо шведів бояться і відповідальність за початок війни на себе не візьмуть. Вони втямили, що Радзивілл навмисно шведів хоче їм підставляти. Нехай би хоча б одного підстрелили або зарубали, зараз же війна була б. Септентрони тепер не знають, що робити, якщо Литва – піддана шведів. Тому стоять на місці, чекаючи, що буде далі, не воюючи. Саме тому Радзивілла не чіпатимуть і кривди йому не зроблять, а він прямо на вас піде і по черзі розбиватиме, якщо ви не згуртуєтесь. Богом молю! Зробіть це і воеводу вітебського кличте, бо і йому тепер до вас через септентронів буде легше дістатися, поки вони одурілі стоять. Я хотів вас застерегти під іншим прізвиськом, щоб ви легше повірили, але не вийшло, тому своїм підписуюсь. Буде біда, якщо ви не повірите, бо й я вже не той, ким був, а дасть Бог, щось зовсім інше ще про

¹⁰ Септентрони (від латинського *septentrio* – північ) – північани, так поляки називали московитів.

мене почуєте.

Кміциц».

– Ви хотіли знати, як Радзивілл прийде до нас, ось, маєте й відповідь! – озвався Ян Скшетуський.

– Це правда. Хороші аргументи! – погодився пан Володидийовський.

– Хороші? Та то святі аргументи! – вигукнув пан Заглоба. – Тут не може бути сумнівів. Я перший цього чоловіка розкусив і хоч немає прокляття, якого б на його голову не проголошували, скажу вам, що ще його будемо благословляти. Мені досить на людину глянути, щоб знати, чого вона вартує. Пам'ятаєте, як він мені до серця припав у Кейданах? Сам він нас також шанує, як лицарів, а коли моє прізвище вперше почув, то мене мало не задушив від поваги і через мене вас усіх урятував.

– Ваша шляхетність зовсім не змінилася, – зауважив пан Рендзян, – з якого б це дива пан Кміциц мав більше поваги до вас, ніж до мого пана, чи до пана Володидийовського?

– Телепню! – відповів пан Заглоба. – Вас він одразу розкусив і якщо вас кличе орендарем, то кпини береже щодо Вонсоші лише через політику!

– А може, і вас через політику поважає? – відбрив пан Рендзян.

– Та це ясно, як білий день. Одружіться, пане орендарю, то ще краще будете буцати. Я вже в цьому!

– Все це добре, – гмикнув пан Володидийовський, – але як-

що він так щиро нам добра бажає, то чому сам до нас не приїхав, замість того, щоб, як вовк, повз нас утікати і людей наших кусати?

– То не ваша проблема, пане Міхале, – відповів пан Заглоба. – Що ми ухвалимо, те й робіть і не помилитесь. Якби ваші жарти були варті вашої шаблі, то ви б уже великим гетьманом замість пана Ревери Потоцького були. А з якого це дива пан Кміциц мав би сюди приїжджати?.. Чи не для того, щоб ми йому так само не вірили, як посланню його не вірите, з чого б зараз і до великої сварки дійти могло, бо він задерикуватий кавалер? Уявімо, що ви повірили б, а що сказали б інші полковники – пани Котовський, Жеромський або Липницький?.. Що б сказали ваші ляуданці? Чи не зарубали б його, коли б ви лишень відвернулися?

– Батько має рацію, – погодився Ян Скшетуський, – він не міг сюди приїхати.

– То навіщо до шведів їде? – повторив упертий пан Міхал.

– Дідько його знає, чи справді до шведів, лихий знає, що в цю біснувату довбешку могло стрельнути! Та що нам до того, краще його застереженням скористаймося, якщо голови хочемо зберегти на плечах.

– Тут немає про що думати, – резюмував Станіслав Скшетуський.

– Треба хутко сповістити панів Котовського, Жеромського, Липницького і того другого пана Кміцица, – запропонував Ян Скшетуський. – Вишліть до них, пане Міхале, якнай-

швидше повідомлення, але не пишть їм, хто застерігає, бо тоді точно не повірять.

– Лише ми знатимемо, чия то заслуга, і свого часу не забудемо за неї відплатити! – додав пан Заглоба. – Далі, хутко, пане Міхале!

– А самі під Білосток подамося, всім там збір призначивши. Дав би Бог воєводу вітебського якнайскоріше! – зітхнув пан Ян.

– З Білостока треба буде до нього делегатів від війська вислати. Дасть Бог, станемо перед очі пана гетьмана литовського, – сказав пан Заглоба, – з рівною, а то й кращою силою. Нам із ним не тягатися, але пан воєвода вітебський – то що іншого. Видатний він воїн! І чесний! Немає такого другого в Речі Посполитій!

– А ви знаєте пана Сапегу? – спитав Станіслав Сکشетуський.

– Чи я його знаю? Я знав його підлітком, не більшим за мою шаблю. Він тоді був, як янгол.

– Він зараз не лише скарби, не тільки срібло та коштовності, але навіть начиння та панцери срібні на гроші переплавив, тільки б якнайбільше війська проти ворогів вітчизни зібрати, – зауважив пан Володийовський.

– Дяка Богові, що хоч один такий є, – кивнув пан Станіслав, – бо ви ж пам'ятаєте, як ми Радзивіллові довіряли?

– Не блюзнірствуйте, пане! – вигукнув пан Заглоба. – Воєвода вітебський! Ба! Ба! Хай живе воєвода вітебський!.. А

ви, пане Міхале, готуйте експедицію! Час діяти! Нехай тут пічкурі в цій грязюці щучинській залишаються, а ми підемо до Білостока, де, може, й іншу рибу спіймаємо. Хали там також багато євреї на шабаш напекли. Ну, принаймні війна розпочнеться. Бо мені вже тужливо. А коли з Радзивілом розберемося, то й за шведів візьмемося. Ми показали їм уже, що вміємо!.. В експедицію, пане Міхале, бо *periculum in mora*¹¹.

– Піду я підіймати на ноги хоругву! – повідомив пан Ян. Годиною пізніше кільканадцяттеро посланців вилетіло, як тільки кінь зміг, до Підляшшя, а за ними незабаром вирушила й уся хоругва ляуданська. Старшина їхала попереду, радячись і дискутуючи, а жовнірів вів пан Рох Ковальський, намісник. Вони йшли на Осовець і Гоньондз, торуючи собі дорогу до Білостока, де інші хоругви конфедератів сподівалися здибати.

¹¹ *Periculum in mora* (лат.) – зволікання смерті подібне.

Розділ VI

Листи пана Володийовського, що доносили про похід Радзивілла, знайшли підтримку у всіх полковників, розкиданих по всьому Підляському воєводству. Дехто вже встиг порозділяти хоругви на менші загони, щоб легше перезимувати, інші дозволили роз'їхатися товариству по приватних оселях, так що під прапором залишалось заледве по кільканадцятьо товаришів і по кількадесятеро поштових. Полковники дозволили собі це через страх перед голодом, а частково через труднощі утримання в належній дисципліні вояків, котрі щораз більше непокори владі проявляли, схильні тепер були до бунту та шукали лише приводу для нього. Якби там опинився командувач із належним авторитетом та відразу ж повів би військо на бій проти будь-кого з двох ворогів, або й навіть проти Радзивілла, то дисципліна належно поправилося б. Але військо зіпсувалося в байдикуванні на Підляшші, де гаяли час у рідких обстрілах невеличких замків Радзивілла, в грабунках майна князя воєводи та перемових із князем Богуславом. У таких умовах жовнір привчався лише до сваволі й утисків щодо мирних мешканців воєводства. Декотрі вояки, особливо поштові та челядь, втікаючи з-під прапора, утворювали свавільні групи та розбишакували на дорогах. Таким чином, військо, яке не пристало до жодного ворога і було єдиною надією короля та патріотів, марніло з

кожним днем. Розділення хоругви на дрібні загони лише доповнило розлад. Правда, що гуртом важко було прогодуватися, але вони, можливо, і навмисно перебільшували небезпеку голоду, бо була ще осінь, і врожай видався щедрий, особливо тому, що ніякий ворог не нищив вогнем і мечем воеводство. Нищили його більше грабунки жовнірів-конфедератів, бо самих вояків нищила бездіяльність.

Обставини склалися настільки дивно, що ворог залишив у спокої ці хоругви. Шведи, заливаючи країну від заходу і тягнучись на південь, не дійшли ще до цього закутка, який між Мазовецьким воеводством і Литвою творило Підляшшя. З іншого боку загони Хованського, Трубецького та Срібного стояли в позайманих ними околицях бездіяльно, вагаючись, а можливо, і самі не знаючи, до чого вдатися. В Україні Бутурлін із Хмельницьким розпускали по-давньому загороди і саме в цей час вдарили під Городком на жменьку війська, яке провадив великий коронний гетьман, пан Потоцький. Але Литва перебувала під шведським протекторатом. Пустошити та займати її далі означало те саме, як правильно зауважив у своєму листі пан Кміциц, що оголошувати війну жакливім і лихої слави у світі шведам. Отже, настала мить перепочинку для септентронів, а декотрі досвідчені люди навіть передрікали, що незабаром вони повернуть як союзники Яна-Казимира та Речі Посполитої проти шведського короля, могутність котрого, якби господарем усієї Речі Посполитої став, не мала б собі рівної в Європі.

Тому не чіпав Хованський ні Підляшшя, ні хоругви конфедератів. А вони навзаєм, позбавлені вождя, розпорошені, його не зачіпали і не були спроможні зачепити хоча б когось або почати щось важливіше, ніж грабунки майна Радзивілла. Так вони й марніли. Проте листи пана Володийовського про загрозу походу Радзивілла пробудили полковників зі сплячки та бездіяльності. Взялися вони збирати хоругви, розписувати авізи, закликати розкиданих жовнірів під прапори та погрожувати покаранням тим, хто посмів би не з'явитися. Спочатку пан Жеромський, найавторитетніший серед полковників, хоругва котрого в найкращому стані була, вирушив під Білосток. За ним прибув по тижні Якуб Кміциц, щоправда, з ним було лише сто двадцять людей. Відтак стали підтягуватися жовніри панів Котовського та Липницького, то поодинці, то купками. Прибували також добровольці та дрібна шляхта з навколишніх закутків – Зенцінки, Свідерські, Яворські, Рендзяни, Мазовецькі. Прибували волонтери навіть із Люблінського воєводства – Карвовські та Тури, час від часу з'являвся і заможніший шляхтич із таким-сяким почтом слуг, добре озброєних. Послали також делегатів від хоругви для екзакцій¹², аби гроші та провіант за квитанції збирали. Словом, рух запанував повсюдно, закипіла воєнна підготовка і коли пан Володийовський зі своєю ляуданською хоругвою підійшов, там уже стояло кілька тисяч людей зі

¹² *Екзакції* – примусове вилучення з боку держави продуктів харчування та грошей.

зброєю, котрим лише ватажка бракувало.

Все чинилося доволі безладно і досить недисципліновано, але не так безладно і не так недисципліновано, як та великопольська шляхта, яка кілька місяців тому мала під Устям від шведів переправи захищати. Тому що в Підляшші, Люблінщині та Литві жили люди, до війни звиклі, і не було між цими добровольцями жодного, крім підлітків, хто би пороху не нюхав і з табакерки Сірка не куштував. Кожен у своєму житті воював або проти козаків, або проти турків, або проти татар. Були й такі, котрі ще шведські війни пам'ятали. Та серед усіх вирізнявся воєнним досвідом і повагою пан Заглоба, що з радістю опинився в цьому збіговиську жовнірському, в якому при сухому горлі не радилися.

Він переважав своїм авторитетом навіть найшанованіших полковників. Ляуданці розповідали, що якби не він, то пани Володийовський, Скшетуські, Мирський та Оскерко загинули б від руки Радзивілла, бо вже їх на страту до Бірж везли. Він сам заслуг своїх не приховував і справедливість своєї слави визнавав, аби всі знали, хто стоїть перед ними.

– Не люблю хизуватися, – торочив дідуган, – ні балакати про те, чого не було, бо в мене правда головне, що може і мій небіж засвідчити.

Тут він звертався до пана Роха Ковальського, котрий виступав тоді з-за спини пана Заглоби і промовляв чітким та оглушливим голосом:

– Дядько... не... бреше!..

Він пихтів, лулав очима на присутніх, немовби шукаючи сміливця, котрий посмів би щось заперечити. Але ніхто ніколи не перечив, тому пан Заглоба продовжував теревенити про свої давні пригоди: як ще за життя пана Конецпольського двічі доклався до перемоги над Густавом-Адольфом, як потім Хмельницького підманув, що під Збаражем сваволив, як князь Ярема на його поради в усьому покладався й як йому командувати вилазками доручав.

– А після кожної вилазки, – патякав шляхтич, – коли ми п'ять або й десять тисяч гультяїв перепаскудили, то Хмельницький аж головою з відчаю об стіну бився й усе повторював: «Ніхто інший цього не зробив, тільки той чортяка Заглоба!» А коли вже до зборівських пактів дійшло, то сам хан, як диво, мене оглядав, у друзі набивався і мій портрет просив, бо хотів своєму султанові подарунок зробити.

– Таких нам зараз треба, більше ніж будь-коли! – кивали головами слухачі.

А коли багато і без того про надзвичайні вчинки пана Заглоби чули, про що легенди по всій Речі Посполитій ходили, коли і про свіжі випадки в Кейданах, як-от звільнення полковників і Клеванська битва зі шведами, підтверджували оповідки чоловіка, слава його зростала щораз більше, і купався в ній пан Заглоба, як у сонячному промінні, в усіх на очах, серед інших променистіший і яскравіший.

– Якби таких тисяча було в Речі Посполитій, не дійшло б до того, що сталося! – повторювали в таборі.

– Дяка Богові, що хоч одного маємо між собою!

– Він перший Радзивілла зрадником назвав.

– І чесних людей із його рук видряпав, і дорогою шведам під Клеванами так під хвоста дав, що навіть свідок звідти не втік.

– Першу перемогу саме він здобув!

– Дасть Бог, не останню!

Полковники Жеромський, Котовський, Якуб Кміциц і Липницький споглядали також на пана Заглобу з великою повагою. Видирали його з рук у руки і питали його поради в усьому, захоплюючись його винятковою розсудливістю та мужністю.

Самі ж радилися тепер про важливу справу. Вони, що-правда, послали делегатів до воєводи вітебського, щоб приїжджав прийняти командування, але оскільки ніхто добре не знав, де зараз пан воєвода перебуває, то гінці поїхали, і немов у воду канули. Були звістки, що їх розїзди Золотаренка схопили, які тинялися під Волковиськом, грабуючи на власну руку.

Вирішили тоді полковники біля Білостока вибрати тимчасово регіментаря¹³, котрий би аж до приїзду пана Сапеги обов'язки командувача над усіма виконував. Зайве казати, що, за винятком пана Володийовського, кожен полковник се-

¹³ *Регіментар* – заступник гетьмана або призначений королем чи сеймом командувач окремої групи військ у Речі Посполитій XVII—XVIII ст., котрий чітко виконував поставлені перед ним завдання. У XVII ст. регіментарем також називали очільника посполитого рушення, зазвичай, каштеляна чи воєводу.

бе мав на увазі.

Розпочалися процедури та вербування. Військо оголосило, що хоче брати участь у виборах, і то не через депутатів, а загальним голосуванням, яке з цією метою і було влаштовано.

Пан Володийовський, після наради зі своїми товаришами, запропонував кандидатуру пана Жеромського, котрий був доброчесною людиною, серйозною, і при цьому імпував військам своєю красою та сенаторською бородою до пояса. Жовнір він був управний і досвідчений. Сам він із вдячності підтримував кандидатуру пана Володийовського, але пани Котовський, Липницький та Якуб Кміциц на таке не хотіли пристати, стверджуючи, що не можна наймолодшого віком вибирати, бо регіментар має і перед громадянами найбільший репрезентувати авторитет.

– А хто ж тоді найстарший? – цікавилися численні голоси.

– Найстарший дядько! – зарепетував раптом пан Рох Ковальський таким гучним голосом, що аж усі обернули голови в його бік.

– Шкода тільки, що хоругви не має, – зітхнув пан Яхович, намісник пана Жеромського.

Але інші стали гукати:

– То і що з того?! Чи то нам обов'язково полковника треба обирати?.. Чи це не в нашій компетенції? Чи це не *in liberis suffragiis*¹⁴? Навіть королем дозволено будь-якого шляхтича

¹⁴ *In liberis suffragiis* (лат.) – вільні вибори.

обрати, не те що регіментарем.

Аж тут пан Липницький, котрий не схвалював кандидатури пана Жеромського і намагався будь-яким способом його вибору не допустити, узяв слово:

– Правду кажете! Дозволено вам голосувати, як подобається! А якщо не оберете полковника, то на краще вийде, бо не буде нікому ні кривди, ні *invidio*¹⁵.

Тоді вчинився страшенний галас. Численні голоси закликали: «Голосувати! Голосувати!» Інші ж додавали: «А хто тут за пана Заглобу славетніший? Хто більший лицар? Хто досвідченіший жовнір? Пана Заглобу просимо. Хай живе пан Заглоба! Хай живе регіментар!»

– Хай живе! Хай живе! – верещало щораз більше горлянок.

– На шаблі упертих! – лементували гарячі голови.

– Немає упертих! *Unanimitate*!¹⁶ – відповідав натовп.

– Хай живе! Він Густава-Адольфа здолав! Він Хмельницькому сала за шкуру залив!

– І полковників урятував!

– І шведів під Клеванами розбив!

– *Vivat! Vivat!* Заглоба наш *dux*!¹⁷ *Vivat! Vivat!*

І юрба взялася підкидати шапки, бігати по табору та шукати пана Заглобу.

¹⁵ *Invidio* (лат.) – заздрість.

¹⁶ *Unanimitate* (лат.) – одностайно.

¹⁷ *Dux* (лат.) – лідер.

Той здивувався і розгубився першої миті, бо посади не домагався, хотів її для пана Скшетуського і на такий перебіг подій не сподівався.

Тому коли кількатисячний натовп став вигукувати його прізвище, дихання йому перехопило, і чолов'яга розчервонівся, як буряк. Тут обступили його товариші, але в піднесенні тлумачили собі все зовсім інакше, бо побачивши зняковіння чоловіка, закричали:

– Дивіться! Як панночка зашарівся! Його скромність не менша, ніж мужність! Хай живе і хай нас до вікторії веде!

Тим часом підійшли і полковники, раді не раді, вітаючи обранця, а дехто, може, навіть радий був, що суперників не вибрали. Пан Володийовський тільки вусами ворухив, не менше за пана Заглобу здивований, а пан Рендзян, вирячивши очі та розтуливши рота, дивився з недовірою, але й повагою на пана Заглобу, котрий повільно до тям повертався, а за мить узявся в боки і голову догори задер, приймаючи з відповідною гідністю поважні привітання.

Першим вітав його пан Жеромський від полковників, а потім від війська виголосив дуже розлогу промову пан Жимирський, товариш із хоругви пана Котовського, цитуючи сентенції різних мудреців.

Пан Заглоба слухав і головою кивав. Коли ж нарешті оратор закінчив, пан регіментар виголосив свою промову такими словами:

– Шановне панство! Якби хтось колись захотів втопити

справжню заслугу в безмежному океані або дуже високо закинути її в Карпати, то вона, наче олія, нагору впливе, з-під землі витягнеться, щоб у людські очі сказати: «Я та, що світлом не гордує, суду не лякається, нагороди не чекає». Але як самоцвіт у золото, так і чеснота в скромність має бути одягнена, тому питаю вас, шановне панство, стоячи тут перед вами: чи я зі своїми заслугами не крився? Чи перед вами вихвалявся? Чи цієї честі, якою ви мене вшанували, добивався? Ви самі заслуги мої побачили, бо я і тепер усе заперечувати готовий і сказати вам: тут є кращі за мене – пан Жеромський, пан Котовський, пан Липницький, пан Кміциц, пан Оскерко, пан Скшетуський, пан Володийовський, такі великі кавалери, котрими навіть стародавність пишатися могла б. То ви мене, а не когось із них обрали своїм вождем? Ще є час. Зніміть мені цю гідність із плечей і когось чеснішого у цей плащ одягніть!

– Не бути цьому! Не бути цьому! – заревіли сотні і тисячі голосів.

– Не бути цьому! – повторили полковники, втішені публічною похвалою, і водночас прагнучи перед військом свою скромність задекларувати.

– Бачу й я, що не може бути інакше! – погодився пан Заглоба. – Нехай тоді ваша воля здійсниться. Дякую від щирого серця, панове браття, і вважаю, що дасть Бог, ви не розчаруетесь у своєму виборі, обов'язок на мене поклавши. Як ви при мені, так і я до смерті стояти за вас обіцяю, і вікторія,

тобто краща *fata*¹⁸ нас чекає, сама смерть нас не розлучить, бо і після смерті славою ділитися будемо!

Бурхливе піднесення запанувало на зібранні. Одні до шабель бралися, інші сльози стали пускати, панові Заглобі піт краплями осів на лисині, але запал у ньому наростав.

– За нашого законного короля, знову обраного, і за улюблену землю нашу стояти будемо! – вигукнув він. – І для них жити! За них вмирати! Шановне панство! Відколи ця вітчизна є нашою батьківщиною, ніколи аж такої поразки вона не зазнала. Зрадники відчинили ворота і немає вже навіть п'яді землі, крім цього воєводства, де б не нишпорив ворог. На вас вітчизна надіється, а я на вас, на вас і на мене вся Річ Посполита сподівається! Покажемо ж їй, що недаремно руки до нас простягає. Як ви від мене мужності та віри, так і я від вас слухняності вимагаю та покори, а коли ми будемо в злагоді, коли прикладом нашим розплющимо очі тим, кого ворог спокусив, то й половина Речі Посполитої до нас долучиться! Хто має Бога та віру в серці, той із нами повстане, сили небесні нас підтримають, і хто ж із нами тоді впорається?!

– Так буде! З Божою поміччю, так буде! Соломон промовляє!.. Бити їх! Бити! – репетували гучні голоси.

А пан Заглоба руки в бік півночі простягнув і залементував:

– Приходь тепер, Радзивілле! Приходь, пане гетьмане! Па-

¹⁸ *Fata* (лат.) – доля.

не еретикую! Воеводу Люципера! Чекаємо тебе не поодинці, а разом, не в сварці, а в злагоді, не з паперами, пактами, а з мечами в руках! Чекає тебе тут доброчесне військо і я, його регіментар. Давай! Виходь! Дай Заглобі поле! Клич чортів на допомогу і поміряємося силою!.. Виходь!

Тут ватажок звернувся знову до війська й закричав так, що аж у цілому таборі розляглося:

– З Божою поміччю, шановне панство! Пророцтва мене підтримують! Якщо буде злагода, то поб'ємо цих шельм, плюгавців, панчішників, рибоїдів та інших вошивців, зайд, кожушників, що влітку саньми їздять!.. Дамо їм перцю, аж п'яти погублять, утікаючи. Биймо ж тих песиголовців, хто живий! Биймо, хто в Бога вірує, кому честь і батьківщина милі!

Кілька тисяч шабель блиснуло водночас. Юрба оточила пана Заглобу, тіснилися, топталися, штовхалися і репетували:

– Веди! Веди!

– Завтра ж і поведу! Будьте напоготові! – крикнув у запалі пан Заглоба.

Вибори відбулися вранці, а вже після полудня пройшов огляд військ. Стояли хоругви на Хорощанській обolonі, одна біля одної вишикувані, з полковниками та хорунжими на чолі, а перед полками їздив регіментар, під бунчуком, із позолоченою булавою в руці та чаплиним пером у шапці. Хтось сказав би: вроджений гетьман! І так оглядав він по черзі хо-

ругви, як пастир переглядає паству, і жовнірам серця радістю наливалися на вигляд цієї прекрасної постаті. Кожен полковник виїжджав по черзі до нього, а ватажок із кожним балакав, щось похвалив, щось осудив, і навіть ті зі старшин, хто спочатку не радий був із цього вибору, мусили визнати в душі, що новий регіментар – жовнір дуже фаховий, для котрого лідерство не новина.

Один лише пан Володийовський дивно якось вусами ворухив, коли новий регіментар поплескав його на плечу перед іншими полковниками і промовив:

– Пане Міхале, я задоволений вами, бо хоругва ваша така хвацька, як ніяка інша. Тримайте так далі, і можете бути впевнені, що я вас не забуду!

– Далєбі, – шепнув пан Володийовський панові Скшетуському, повертаючись із огляду, – чи міг мені чого іншого справжній гетьман сказати?

Того самого дня розіслав пан Заглоба розїзди в різні боки, в які треба було, і в ті, куди не було потреби. Коли повернулися наступного дня вранці, він вислухав уважно всі реляції, після чого подався на квартиру до пана Володийовського, котрий мешкав разом із панами Скшетуськими.

– Перед військом мушу дистанцію зберігати, – сказав ласкаво ватажок, – але коли ми самі, то можемо, як і раніше, поводитися. Бо я приятель, а не командир! Ваших порад також не зневажу, хоч і власний розум маю, адже знаю, що таких досвідчених людей і жовнірів мало є в усій Речі Посполитій.

Гостя привітали по-давнішому і дружня атмосфера запанувала в приміщенні, лише пан Рендзян не насмілювався поводитися, як у давні часи, і на самому краєчку лавки сидів.

– Що, батьку, гадаєте робити? – поцікавився Ян Скшетуський.

– Насамперед порядок і дисципліну втримати і жовнірів чимось зайняти, щоб від байдикування не в'янули. Бачив я добре, пане Міхале, як ви бурмотіли, що даремно я роз'їзди на всі чотири сторони світу висилав, але я мусив це зробити, щоб людей до служби привчити, бо дуже вони вже розніжились. Це по-перше, а по-друге: чого нам бракує? Не людей, бо налізло і налізе їх досить. Та шляхта, що до Пруссії втекла від шведів із Мазовецького воєводства, також сюди припреться. Люду та шабель буде досить, однак провіанту забракне, а без запасів жодне військо у світі в полі не витримає. Тому маю таку думку, щоб роз'їздам наказати приводити все, що лиш їм у руки потрапить: худоба, вівці, свині, збіжжя, сіно, і з цього воєводства, і зі сусідньої землі Мазовецької, яка також ще не бачила ворога і всього має надміру.

– Але ж шляхта на повний голос кричатиме, – зауважив пан Скшетуський, – якщо їм урожай і майно заберуть.

– Більше мені залежить на війську, ніж на шляхті. Хай кричать! Врешті, задарма не будемо брати, бо я накажу квітанції видавати, яких стільки вже наготував минулої ночі, що пів Речі Посполитої можна за них реквізувати. Грошей я не маю, але після війни і після вигнання шведів Річ Поспо-

лита заплатить. І що ви там балакаєте! Шляхті ж гірше, коли зголодніле військо заїжджає та грабує. Маю також думку ліси звідувати, бо знаю, що там купа селянства з майном ховається. Нехай краще військо Духу Святому дякує, що його надихнув обрати мене регіментарем, бо ніхто інший собі тут ради не дав би.

– У вашої вельможності розум сенатора, це точно! – зауважив пан Рендзян.

– Що? Га? – пана Заглобу втішили лестощі. – І вас, шельмо, не в тім'я бито. Дивись, я ще намісником вас зроблю, нехай лише вакансія з'явиться.

– Дякую покійно вашій вельможності, – зрадів пан Рендзян.

– Ось вам моя думка! – провадив далі пан Заглоба. – Спочатку провіанту треба стільки зібрати, щоб ми могли облогу витримати, потім укріплений табір спорудимо, а тоді нехай приходить Радзивілл зі шведами чи з дідьками. Шельмою буду, якщо тут другий Збараж не влаштує!

– Як мені Бог милий, це слухна думка, – погодився пан Володийовський, – але як його озброїмо?

– Пан Котовський має дві гаубиці, а пан Кміциц – одну віватівку, в Білостоку є чотири октави, які до Тикоцинського замку мали вивезти. Ви, мабуть, не знаєте, що Білосток перебуває на утриманні Тикоцинського замку, на пана Веселовського записаного, і ці гармати ще торік із чиншів закупили, про що мені пан Стемпальський, тутешній управитель,

казав. Повідомив він також, що і пороху є на сто пострілів до кожної. Ми дамо собі раду, шановне панство, лише підтримайте мене від душі, але й про тіло не забувайте, яке б раде випити чогось, бо вже і час на те.

Пан Володийовський звелів принести питво, і далі балакали при келихах.

– Ви думали, що матимете мальованого регіментаря, – правив далі пан Заглоба, цмулячи витриманий мед. – *Nunquam!*¹⁹ Не просив я цієї честі, але коли мене нею ви вшанували, то і послух, і лад має бути. Знаю я, що кожна посада означає, побачите, що я ще до неї доросту. Другий Збараж тут улаштую, нічого іншого, як другий Збараж! Удавиться тут Радзивілл, вдавляться й шведи, перш ніж мене проковтнуть.

Я б навіть хотів, аби й Хованський нами спокусився, поховав би його так, аби його і на Страшному суді не надібали. Недалеко стоять, хай приходять! Нехай спробують! Меду, пане Міхале!

Пан Володийовський налив, а пан Заглоба випив залпом, насупив брови і, немовби собі щось пригадуючи, сказав:

– Про що це я торочив? Чого ж хотів?.. Ага! меду, пане Міхале!

Пан Володийовський налив знову.

– Подейкують, – не вгавав пан Заглоба, – що і пан Сапега любить у добрій компанії хильнути. Не дивуйтеся! Ко-

¹⁹ *Nunquam* (лат.) – ніколи.

жен чесний чоловік це любить. Зрадники лише, котрі нещирі думки щодо вітчизни плекають, бояться вина, щоб на п'яну голову щось не розбовкати. Радзивілл березовий сік п'є, а після смерті буде смолу пити. В цьому мені Господь Бог допоможе! Я згадав про цю учту, бо ми з паном Сапегою знаємося, схожі один на одного, як одне кінське вухо на інше, або як пара чобіт. При цьому він один регіментар, а я другий, але вже так тут усі справи облаштую, щоб коли він приїде, то все було готове. Купу речей маю на голові, але що вдієш! Нема кому про вітчизну думати, то ти думай, старий Заглобо, поки маєш повітря в легенях. Найгірше те, що я канцелярії не маю.

– А навіщо, батьку, вам канцелярія? – спитав пан Скшетуський.

– А навіщо король має свого канцлера? А навіщо при війську мусить бути військовий писар? Треба буде послати до якогось міста, щоб мені печатку зробили.

– Печатку? – повторив захоплено пан Рендзян, споглядаючи зі щораз більшою повагою на пана Заглобу.

– А до чого будете прикладати печатку? – поцікавився пан Володийовський.

– В такому вузькому колі можете не церемонитись, пане Міхале. Не я прикладатиму печатку, а мій канцлер. То собі завчасу занотуйте!

Тут пан Заглоба глянув із гордістю й авторитетом по присутніх, аж пан Рендзян схопився з лавки, а пан Станіслав

Скшетуський буркнув:

– *Honores mutant mores!*²⁰

– Навіщо мені канцелярія, питаєте? Ось послушайте, – продовжував пан Заглоба. – Спочатку визнайте, що всі лиха, які на батьківщину нашу впали, вважаю, ні з якої іншої причини не прийшли, як від розпусти, сваволі та розкошів... Меду, пане Міхале... Від розкошів, кажу, які, як зараза, нас точать. Але передусім через єретиків, котрі все сміливіше від справжньої віри відступають, блюзнірствують, кривдячи Матір Бога нашого, котра від таких неподобств у справжню тугу впасти могла б.

– Правду кажете, – хором озвалися лицарі, – дисиденти першими пристали до ворогів, і хто зна, чи не самі їх привели?!

– *Exemplum* великий литовський гетьман!

– Але що в цьому воєводстві, де я є регіментарем, також єретиків достатньо, як у Тикоцині, так і в інших містах, тому для набуття на початок Божого благословення для нашої місії треба видати універсал, аби хто в помилках живе, має три дні, щоб навернутися, а в тих, хто цього не зробить, маєтки конфіскувати на користь скарбу військового.

Лицарі здивовано презирнулися. Знали, що не бракує панові Заглобі клепки в голові і знається він на фортелях, але не припускали, щоб пан Заглоба був таким діячем і так дос-

²⁰ *Honores mutant mores* – латинський крилатий вислів, який можна перекласти: заліз у багатство – забув про братство.

конало вмів публічні справи чинити.

– І ви ще питаєте, – промовив тріумфуючи пан Заглоба, – звідки я візьму грошей на військо?.. А конфіскації? А всі багатства Радзивілла, які таким чином перейдуть у власність війська?

– Та чи буде закон по нашому боці? – засумнівався пан Володийовський.

– Зараз такі часи, що хто має шаблю, той і закон! А яке право мають шведи й усі ці вороги, які на теренах Речі Посполитої нишпорять?

– І то правда! – погодився пан Міхал.

– І цього не досить! – розпалився пан Заглоба. – Другий універсал буде стосуватися шляхти Підляського воєводства і цих земель у сусідніх воєводствах, які ще не окуповані, щоб до посполитого рушення ставали. Шляхта має челядь озброїти, щоб нам піхоти не бракувало. Знаю, що не один би радий піти, але за якимось указом і за якимось урядом роззирається. Тож будуть мати й уряд, і універсали.

– У вас і справді стільки ж розуму, скільки у великого коронного канцлера! – вигукнув пан Володийовський.

– Меду, пане Міхале!.. Третє послання вишлю до Хованського, щоб забирався під три чорти, бо його з усіх міст і замків викуримо. Щоправда, вони тепер стоять у Литві спокійно і замків не чіпають, але козаки Золотаренка грабують, загонами по тисячі і дві їздять. Нехай їх вгамує, бо інакше ми ними займемося.

– Звісно ж, ми могли б це зробити, – погодився Ян Сکشетуський, – та й військо не буде застоюватися.

– Міркую я над цим і тому до Волковиська сьогодні нові роз'їзди пошлю, але *et haec facienda, et haec non omittenda*²¹. Четверте послання хочу надіслати нашому королеві, гідному панові, щоб його в смутку втішити, що є ще такі, хто його не покинув, що є серця і шаблі, готові на його поклик. Нехай на чужині має хоч таку втіху наш батько, наш улюблений пан, наша кров ягеллонська, що поневірятися мусить. Ось так.

Тут пан Заглоба поперхнувся, бо вже добряче хильнув, і врешті заридав жалісливо над королівською долею, а пан Міхал зараз же взявся йому вторити, дещо тонше, а пан Рендзян шморгав носом або вдавав, що ридає. Оперли пани Сکشетуські голови на свої руки і сиділи мовчки.

Тиша тривала якийсь час, аж ураз пан Заглоба розізлився.

– Що мені там електор! – крикнув він. – Якщо уклав пакт із пруськими містами, то нехай і виступає в поле проти шведів, хай не працює на обидві сторони, хай зробить те, що вірний ленник має робити, і на захист свого сюзерена та добродійника виступити.

– Та хто там зна, чи він ще за шведів не виступить? – припустив Станіслав Сکشетуський.

– Зі шведами змовиться? То я йому скажу! Прусський кордон недалеко, а в мене є кілька тисяч шабел на поклик.

²¹ *Et haec facienda, et haec non omittenda* (лат.) – це зробити треба, а про інше й не згадувати.

Заглобу в поле не виведе! Як мене тут бачите, доки я регіментар над цим чесним військом, доти його вогнем і мечем хреститиму. Немає провіанту, гаразд! Знайдемо його досить у пруських поселеннях!

– Матінко Божа! – верескнув пан Рендзян. – Ваша вельможність навіть коронованим головам рівна.

– Зараз же до нього я напишу: «Милостивий електоре! Досить kota за хвіст тягнути! Досить викрутасів і марудства! Виходьте проти шведів, а ні, то я з відвідинами до Пруссії приїду. Не може бути інакше». Чорнила сюди, пер, паперу! Рендзяне, поїдете посланцем!

– Поїду! – погодився орендар із Вонсоші, втішений такою довірою.

Але поки підготували для пана Заглоби чорнило, пера та папір, гамір вчинився перед оселею й юрба жовнірів заповонила простір перед вікнами. Одні кричали *Vivat*, інші галасували по-татарськи. Пан Заглоба з товаришами вийшов побачити, що діється.

З'ясувалося, що це привезли ті октави, про які пан Заглоба згадував, від самого вигляду яких втішилися тепер жовнірські серця.

Пан Стемпальський, управитель Білостока, підійшов до пана Заглоби та виголосив цілу промову:

– Ясновельможний пане регіментарю! З того часу, як безсмертної пам'яті пан маршал Великого князівства Литовського приписав білостоцьке майно на утримання Тикоцинсь-

кого замку, я, будучи того маєтку управителем, вірно і чесно весь чинш на користь того ж таки замку збирав, що реєстрами можу перед усією Річчю Посполитою довести. Так понад двадцять років працюючи, я забезпечував замок порохом, гарматами та провіантом, маючи це за священний свій обов'язок, аби кожен гріш там ішов, куди ясновельможний маршал Великого князівства Литовського йти йому наказав. Але коли у важкі часи Тикоцинський замок залишився ворогів вітчизни найбільшою в цьому воєводстві підпорою, то я спитав у Бога й у власної совісті, чи повинен йому і далі служити, чи не краще буде ці достатки та військове спорядження, з цього річного чиншу накопичених, у руки вашої вельможності віддати?

– Краще... – обірвав його серйозно пан Заглоба.

– Про одне лиш прошу, щоб ваша вельможність перед усім військом засвідчила і письмово мені дала розписку, що нічого з того майна я на власну користь не обернув і все в руки Речі Посполитої, яку тут ясновельможний реґіментар репрезентує, я здав.

Пан Заглоба кивнув головою на знак згоди і зараз же взявся переглядати реєстр.

Виявилось, що, крім октав, на горищах амбарів захованих, є ще й триста німецьких мушкетів дуже порядних, двісті московських бердишів для піхоти, для захисту мурів і валів, і шість тисяч злотих готівкою.

– Гроші між вояків розділіть, – наказав пан Заглоба, – а

щодо мушкетів і бердишів...

Тут він роззирнувся навколо.

– Пане Оскерку, – запропонував ватажок, – візьміть їх і пішу хоругву сформуєте. Є тут трохи піхоти, що від Радзивілла втекла, а скількох бракує, стількох із простолюду доберете.

Після цього він звернувся до всіх присутніх:

– Шановне панство! Є гроші, є гармати, буде піхота і провіант. Ось таке моє командування на початок!

– *Vivat!* – гукнуло військо.

– А тепер, шановне панство, всі пахолки нехай ідуть у села по заступу, лопати та мотики. Укріплений табір будемо будувати, другий Збараж! І не має значення, товариш не товариш, не треба соромитись лопати і до роботи братися!

Сказавши це, пан регіментар повернувся до своєї квартири, а його провели вигуками вояки.

– Далєбі, цей чоловік має голову на плечах, – сказав Яну Скшетуському пан Володийовський, – і все налагоджується.

– Тільки б Радзивілл не зараз надійшов, – зауважив Станіслав Скшетуський, – бо він вождь, другого якого немає в Речі Посполитій, а наш пан Заглоба добрий до забезпечення табору продовольством, але не йому рівнятися з таким воїном.

– Це правда! – погодився пан Ян. – Коли до цього дійде, будемо йому порадами допомагати, бо на війні він менше розуміється. Врешті, закінчиться його командування, як тільки пан Сапега підійде.

– Але до цього багато доброго ще може зробити, – додав пан Володийовський.

Військо мало суттєву потребу хоча б у якомусь командирі, навіть пан Заглоба для цього годився, бо з дня виборів кращий лад запанував у таборі. Наступного дня взялися насипати вали над білостоцькими ставами. Пан Оскерко, котрий у чужоземних військах служив і на мистецтві насипання оборонних споруд знався, керував усією роботою. Він за три дні спорудив вельми потужні шанці, справді трохи подібні на збараські, бо фланги і тил їхній захищали болотисті ставки. Вигляд споруди зміцнив серця жовнірів. Все військо відчуло, що має якийсь ґрунт під ногами. Але ще більше збадьорився дух на вигляд припасів продовольства, які везли цілими валками. Щодня гнали до шанців воли, вівці, свині, щодня приїжджали фіри, що везли всіляке зерно та сіно. Дехто приходив аж із Луковської землі, ще дехто – аж із Візненської. Прибувало також щораз більше дрібної та більшої шляхти, бо коли звістка розійшлася, що вже є уряд, військо та реґіментар, то більше з'явилося в людях довіри. Мешканцям важко було годувати «цілу дивізію», але, по-перше, пан Заглоба про це не питав, а по-друге, краще було віддати війську половину, а залишки у спокої споживати, ніж бути в небезпеці щомиті втратити все від свавільних зґрай, які плодилися рясно та нищпорили, як татари, та яких пан Заглоба наказав розїздам переслідувати і винищувати.

– Якщо він таким самим виявиться гетьманом, як і госпо-

дарником, – подейкували про нового регіментаря в таборі, – то Річ Посполита ще не знає, якого великого має чоловіка.

Сам же пан Заглоба згадував із певним неспокоєм про прихід Януша Радзивілла. Пригадував собі всі перемоги воеводи, і тоді постать гетьманська набувала потворного вигляду в уяві нового регіментаря, і він подумки собі казав: «Ой, чи хтось зможе цьому змієві протистояти!.. Я казав, що нехай лиш мені попадеться, але він мене, як сом качку, проковтне».

Й обіцяв собі під присягою не давати генеральної битви Радзивіллові. «Буде облога, – думав він, – а це завжди довго триває. Можна також буде і трактатів наштампувати, а за цей час пан Сапега підійде».

На випадок, якщо б не підійшов, вирішив собі пан Заглоба слухатись у всьому Яна Скшетуського, тому що пам'ятав, як високо князь Ярема цінував цього офіцера та його військові здібності.

– Ви, пане Міхале, – промовляв пан Заглоба до пана Володийовського, – саме для атаки створені, то й із роз'їздом, навіть значним, можна вас засилати, бо ви, як вовк на овець, на ворога вмієте налягти. Але якби вам над усім військом гетьманувати доручили, хто зна! Хто зна! Розуму в голову не запхаєш, бо його на продаж немає, а пан Ян – це регіментарська голова і, якби мене не стало, він один міг би мене замінити.

Тим часом долинали різні звістки. То доносили, що Рад-

зівілл вже йде через Пруссію електора, іншого разу, що, побивши військо Хованського, зайняв Гродно і звідти прибуде з великою потугою. Але були і такі, хто стверджував, що це не Радзивілл, а Сапега розбив Хованського з допомогою князя Міхала Радзивілла. Роз'їзди, однак, не привозили жодних певних звісток, крім тих, що під Волковиськом зібралася купа людей Золотаренка, у складі близько двох тисяч воїнів, і місту загрожує. Вся околиця палала вже вогнем.

Через день після роз'їздів стали з'являтися й утікачі, котрі підтвердили цю звістку, додаючи при цьому, що міщани вислали делегатів до Хованського та Золотаренка з проханням змилостивитися над містом, на що отримали від Хованського відповідь, що це розбійницька ватага, яка не має з його військом нічого спільного. А щодо Золотаренка, той дав міщанам пораду, щоб відкупилися, але вони, як убогі люди, після нещодавньої пожежі і кільканадцятьох грабежів, не мали чим.

Благали тому про милосердя пана регіментаря, щоб їм на виручку поквапився, поки перемови про викуп ведуть, бо пізніше не буде вже часу. Пан Заглоба вибрав півтори тисячі добрих вояків, між ними й ляуданську хоругву, і, покликавши пана Володійовського, наказав йому:

– Ну, пане Міхале, час показати, що ви вмієте! Підете під Волковиськ і зітрете з лиця землі тих гультіпак, які беззахисному місту погрожують. Не в новину вам така експедиція, тому гадаю, що честю вважатимете, що вам цю місію дору-

чаю.

Тут він звернувся до інших полковників:

– Сам я мушу в таборі залишитись, бо вся відповідальність лежить на мені, це по-перше! А по-друге, не гоже моїй гідності на розбійників експедиції влаштувати. Хай краще Радзивілл надійде, то вже у великій війні покажеться, хто кращий – пан гетьман чи пан регіментар.

Пан Володийовський вирушив охоче, бо нудився в таборі і сумував за бойовими діями. Особовий склад хоругви також виходив охоче, зі співами, а регіментар стояв кінно на валу, благословляв їх і хрестив на дорогу. Були навіть такі, хто дивувався, що пан Заглоба так урочисто той роз'їзд проводить, але він пам'ятав, що і Жолкевський та інші гетьмани мали звичай перехрестити хоругви, що йдуть до бою. Врешті-решт, він усе любив робити урочисто, бо це його авторитет в очах жовнірів підіймало.

Однак як тільки хоругви зникли вдалині, відразу ж став за них непокоїтись.

– Яне! – закликав він. – А може, посилити б іще пана Володийовського людьми?

– Дайте, батьку, спокій, – замахав руками пан Скшетуський. – Панові Володийовському в таку експедицію вирушати – те саме, що яечню з'їсти. Боже милий, та він усе своє життя нічого іншого й не робив.

– Ба! А якщо його завелика сила обступить?.. *Nec Hercules contra plures.*

– Та що тут про такого жовніра балакати. Він усе добре підготує, перш ніж ударить, а якщо там сила завелика, то відхопить, що вдасться, і повернеться, або сам пришле по допомогу. Може батько спати спокійно.

– Ага! Я знав, кого посилати, але кажу ж вам, що мусив мені цей пан Міхал щось зробити, таку маю до нього слабкість. Крім небіжчика пана Підбийп'яти, до нікого я так не прихилився. Не може бути інакше, щось мені той молодик поробив.

Так сплигло три дні.

До табору безперервно звозили провіант, добровольці також приходили, але про пана Міхала не було ні слуху ні духу. Неспокій пана Заглоби наростав і, незважаючи на заспокоєння пана Скшетуського, що так рано не міг ще пан Володийовський з-під Волковиська повернутися, вислав пан Заглоба сотню петигорців пана Кміцица на розвідку.

Але роз'їзд канув у безвість і знову сплигло два дні без вістей.

Аж сьомого дня лише з сірими, туманними сутінками пахолки, відправлені за отавою в Бобровники, повернулися похапцем знову до табору з інформацією, що бачили якесь військо, що виходило з лісів за Бобровниками.

– Пан Міхал! – зрадив пан Заглоба.

Але пахолки заперечили. Не поїхали назустріч їм саме тому, що бачили якісь чужі знаки, яких у війська пана Володийовського не було. При цьому сила йшла велика. Пахолки

є пахолки, не вмiли навіть точно полiчити. Однi казали, що зо три тисячi, iншi – що п'ять, а то й бiльше.

– Я вiзьму двадцятьох коней i поiду назустрiч, – запропонував пан ротмiстр Липницький.

Поiхав. Минула година, друга, аж врештi дали знати, що наближається не роз'їзд, а велике вiйсько. I невідомо чому, аж прогримiло враз по табору:

– Радзивiлл iде!

Звiстка ця, немов вогняна iскра, вибухнула i стрясла весь табiр. Жовнiри висипали на вали, на деяких обличчях з'явився переляк. Не шикувалися в належному порядку. Лише пiхота пана Оскерка зайняла вказанi мiсця. Натомiсть мiж добровольцями посiявся переполох. З вуст в уста передавали найрозмаiтiшi звiстки: «Радзивiлл повнiстю знищив пана Володийовського i роз'їзд пана Кмiцица, який вирушив йому на допомогу», – подейкували однi. «Жоден свiдок цiєї поразки не втiк», – казали iншi. «А тепер i пан Липницький наче крiзь землю провалився». «Де рeгiментар? Де рeгiментар?»

Узялися пани полковники лад наводити, а що крiм небагатьох волонтерiв зрештою лише старий жовнiр був у таборi, то скоро їм це вдалося, i чекали, що далi буде.

Пан Заглоба, коли до нього дiйшов поголос «Радзивiлл iде», сторопiв дуже, але в першу мить вiрити цьому не хотiв. Що ж сталося з паном Володийовським? Чи вiн дався б так себе здолати, щоб жодна людина не пробилася зi застереженням? А той другий роз'їзд? I пан Липницький?

«Не може цього бути! – повторював собі пан Заглоба, обтираючи чоло, яке рясно пітніло. – Цей змій, цей душогубець, цей Люципер мав би вже з Кейдан встигнути? Невже остання година наближається?!»

Тим часом з усіх боків щораз численніші голоси репетували: «Радзивілл! Радзивілл!» Пан Заглоба покинув сумніватися. Він схопився і побіг на квартиру до пана Скшетуського.

– Яне, рятуй! Час уже!

– Що сталося? – поцікавився пан Скшетуський.

– Радзивілл іде! На вас відповідальність перекладаю, бо про вас князь Ярема казав, що ви природжений вождь. Сам я наглядатиму, але ви радьте і провадьте!

– Це не може бути Радзивілл, – заперечив пан Скшетуський. – Звідки ж військо надходить?

– З боку Волковиська. Подейкують, що схопили пана Володийовського і той другий роз'їзд, який я за ним послав.

– І пан Володийовський дав би себе скрутити? То батько його не знає. Це він сам повертається, ніхто інший.

– Але ж кажуть, що людей забагато.

– Хвала Богові! Це, мабуть, пан Сапега надійшов.

– Заради Бога! Що ви таке торочите? Та нам би дали знати. Пан Липницький же поїхав назустріч.

– Саме це і є доказом того, що йде не Радзивілл. Упізнали їх, приєдналися і разом повертаються. Ходімо! Гайда!

– І я так казав! – прояснів пан Заглоба. – Хоч тут усі збен-

тежилися, але я подумав: не може бути! Так і подумав! Ходімо! Хутко, Яне! Рухайся! А ті вже запанікували. Га!

Обоє вийшли квапливо та піднялися на вали, на яких уже військо розташувалося, пройшлися вздовж. Але обличчя пана Заглоби аж сіяло, він зупинявся щомиті і гукав, щоб його всі чули:

– Шановне панство! Гостей маємо! Немає чого пудитись! Якщо це Радзивілл, то я йому дорогу на Кейдани покажу!

– Ми йому покажемо! – закричали воїни.

– Багаття на валах розпалити! Не будемо ховатися, хай нас бачать, що ми готові! Запалюй!

Принесли дрова і за чверть години спалахнув увесь табір, аж небо зачервонілося, наче від зорі. Жовніри, відвертаючись від світла, зиркали в темряву, у бік Бобровників. Дехто переконував, що чують уже хрускіт і тупіт.

Раптом у темряві пролунали здалеку постріли мушкетів. Пан Заглоба схопив за поли пана Скшетуського.

– Вогонь відкрили! – забелькотів він неспокійно.

– Це привітання, – заспокоїв його пан Скшетуський.

Після пострілів пролунали радісні вигуки. Не залишилося сумнівів: уже через хвилину прискакали на спіненних конях кільканадцяттеро вершників з вигуками:

– Пан Сапега! Пан воєвода вітебський!

Як тільки вчули це жовніри, то, як збурена ріка, спливали з валів і бігли назустріч, верещали так, що хтось, що почув би здаля ці голоси, міг би вважати, що їх на смерть ріжуть.

Пан Заглоба, сівши на коня, виїхав також на чолі полковників на вали, супроводжуваний усіма ознаками власної гідності: під бунчуком, з булавою і пером чаплі в шапці.

За мить і пан воевода вітебський вїхав у коло світла на чолі своїх офіцерів, маючи і пана Володийовського біля себе. Був це чоловік уже поважного віку, середньої статури, з негарним обличчям, але розумним і привітним. Вуса мав уже сиві, рівно над верхньою губою підстрижені, і таку ж невелику борідку, що робило його схожим на чужоземця, хоч він і по-польськи одягався. Хоча багатьма воєнними справами жовнір був прославлений, він був більше схожий на державного діяча, ніж на воїна. Ті, хто його ближче знав, подейкували також, що в обличчі пана воеводи Мінерва над Марсом перемагає. Але, крім Мінерви та Марса, була в цьому обличчі рідкісна в ті часи окраса – чесність, яка від душі надходила, відбивалася в очах, як світло сонця у воді. Навіть на перший погляд було зрозуміло, що це був чесний і справедливий чоловік.

– Ми так чекали на вас, як на батька! – лементували жовніри.

– І таки прийшов наш вождь! – повторювали розчулено інші.

– *Vivat! Vivat!*

Пан Заглоба підїхав до нього на чолі своїх полковників, коня спинив і вклонився.

– Ясновельможний пане воеводо! – розпочав свою про-

мову пан Заглоба. – Навіть якби я володів мовою стародавніх римлян, навіть самого Цицерона або, сягаючи давніших часів, славетного Демосфена Афінського, то не зумів би краще своїх радощів висловити, як зворушилися серця наші на появу вашої ясновельможної особи. Радіє у наших серцях уся Річ Посполита, наймудрішого вітаючи сенатора та найкращого свого сина, і тим більшою стає наша радість, що несподівана. Ми стояли на цих шанцях зі зброєю не вітати, а воювати готові. Не радісних слухати вигуків, а гарматних громів. Не сльози проливати, а кров нашу!.. Коли ж тутешня чутка поширилася, що це захисник вітчизни, а не зрадник, надходить, воєвода вітебський, а не великий гетьман литовський, Сапега, а не Радзивілл...

Але панові Сапезі було не до розлогих промов, бо він нетерпляче махнув рукою, із добродушною, хоч і королівською недбалістю зронив:

– Радзивілл іде. Через два дні буде тут!

Пан Заглоба розгубився, наче раптово хтось йому язика втяв, бо звістка про наближення Радзивілла на нього справила гнітюче враження. Тому стояв якусь мить перед паном Сапегою, не знаючи, що далі й казати. Але все ж схаменувся і, витягнувши квапливо булаву з-за пояса, промовив урочисто, пригадуючи собі, як це було під Збаражем:

– Мене військо вождем своїм обрало, але я в гідніші руки цей знак віддаю, щоб молодшим подати приклад, як *pro*

*publico bono*²² від найбільшої честі відмовлятися потрібно.

Жовніри почали вигукувати, але пан Сапега усміхнувся лише і промовив:

– Панібрате! Щоб вас тільки Радзивілл не запідозрив, що зі страху перед ним булаву віддаєте. Був би радий!

– Вже він мене знає, – відрізав пан Заглоба, – і в страху не запідозрить, бо я його перший у Кейданах присоромив й іншим приклад подав.

– Якщо так, то ведіть до табору, – запропонував пан Сапега. – Розповідав мені дорогою пан Володийовський, що ви добрий господарник і що є у вас чим підживитися, бо ми дуже стомлені та голодні.

Сказавши це, воєвода спонукав коня, за ним рушили й інші і вїхали всі в табір в атмосфері незміримої радості. Пан Заглоба пригадав собі, що про пана Сапегу розповідали, що він у бенкетах і келихах кохається, тому вирішив гідно відсвяткувати день його прибуття. Та й виступив із бенкетом, таким чудовим, якого доти в таборі ще не було. Їли всі і пили. За келихом розповідав пан Володийовський, що під Волковиськом сталося, як оточили його значно більші сили, які зрадник Золотаренко на допомогу прислав, як уже важко було, аж тут прибуття пана Сапегу змінило розпачливий захист на блискучу перемогу.

– Ми залишили їм такий про себе спогад, – сміявся пан Міхал, – що тепер навіть носа з табору не висунуть.

²² *Pro publico bono* (лат.) – для загального добра.

Після цього бесіда перейшла на Радзивілла. Пан воєвода вітебський мав дуже свіжі вісті і знав від довірених осіб про все, що в Кейданах відбувалося. Він розповів, що вислав гетьман литовський такого собі пана Кміцица з листом до шведського короля і з проханням, аби з двох боків разом ударити на Підляшшя.

– Диво з див! – вигукнув пан Заглоба. – Бо коли б не той пан Кміциц, то ми б так і не зібралися воєдино і міг нас з’їсти Радзивілл, якби надійшов, одного за одним, як седлецькі бублики.

– Розказував мені пан Володийовський про це все, – відповів пан Сапега, – бо мені здається, що він має до вас особисту прихильність. Шкода, що до батьківщини її не має. Але такі люди, котрі нікого, крім себе, не бачать, нікому добре не служать і кожного зрадити готові, як у цьому разі пан Кміциц Радзивілла.

– Лише між нами немає зрадників і ми всі до смерті при ясновельможному воєводі стояти готові! – зауважив пан Жеромський.

– Вірю, що тут є лише чесні жовніри, – підтримав пан воєвода, – і навіть не сподівався, що тут такий лад і достаток застану, за що панові Заглобі мушу бути вдячний.

Пан Заглоба аж раки пік від задоволення, бо йому доти здавалося, що хоча воєвода вітебський і трактує його ласкаво, але не з таким визнанням та авторитетом, якого собі пан колишній регіментар бажав би. І він узявся розповідати, як

правив, що зробив, які запаси зібрав, до яких дій удався, гармати спровадив, піхоту сформував, врешті-решт яку обширну мусив провадити кореспонденцію.

Не без гордоців згадав і про листи, надіслані до короля у вигнанні, і до Хованського, і до електора.

– Згідно з моїм листом мав би пан електор чітко визначитися, він за нас чи проти нас, – випалив дідуган із гордістю.

Але воєвода вітебський був веселий чоловік, може, вже й захмелів трішки, тому погладив вуса, усміхнувся злостиво та зронив:

– Панібрате, а до німецького імператора ви часом не писали?

– Ні! – здивувався пан Заглоба.

– Шкода! – зітхнув воєвода. – Бо то була б розмова рівного з рівним.

Полковники вибухнули гучним реготом, а пан Заглоба відразу ж дотумкав, що якби б пан воєвода хотів бути косою, то в ньому потрапив на камінь.

– Ясновельможний пане! – сказав він. – До електора можу писати, бо він шляхтич, як і я, і не так давно віддавав голос за Яна-Казимира.

– Це ви добре сказали! – підтримав воєвода вітебський.

– Але з таким магнатом, як імператор, я не листуюсь, – провадив далі пан Заглоба, – щоб не сталося, як у тому прислів'ї, яке я в Литві чув.

– Що ж це за прислів'я?

– «Якась голова кепська – мусить бути з Вітебська!» – зронив незворушно пан Заглоба.

Почувши це, полковники злякалися, але воєвода вітебський відкинувся назад й аж узялася в боки від сміху.

– Але ж мене відбрив!.. Хай йому грець!.. Якщо захочу бороду зголити, то язика у вас позичу!

Бенкет затягнувся допізна, аж до ночі. Припинило його лише прибуття кількох шляхтичів з-під Тикоцина, котрі привезли звістку, що бачили вже роз'їзди Радзивілла біля цього міста.

Розділ VII

Радзивілл уже давно був би на Підляшші, якби не те, що різноманітні причини затримували його в Кейданах. Спочатку він чекав шведську кінноту, з надсиланням якої Понтус Делагарді зумисне зволікав. Хоча шведського генерала й поєднували пута спорідненості зі самим королем, він ні стародавністю роду, ні впливовістю, ні обширними кровними зв'язками не міг рівнятися з цим литовським магнатом, а щодо маєтків, то хоча зараз у скарбниці Радзивілла й не було готівки, однак половиною княжого майна можна було б наділити всіх шведських генералів і їх би вважали заможними. Коли ж випало Радзивіллові потрапити в залежність від Понтуса, не відмовив собі генерал у задоволенні, щоб втерти носа тому панові та змусити його позбутися відчуття власної переваги.

Насправді Радзивілли не була потрібна підмога, щоб здолати конфедератів, йому й власних сил вистачало, але шведи були йому потрібні з іншої причини, про яку згадував пан Кміциц у листі до пана Володийовського. Підляшшя заступали Радзивілли загони Хованського, які могли перекрити йому дорогу. А якщо Радзивілл виступить зі шведським військом і під егідою шведського короля, тоді будь-який недружній крок із боку Хованського вважатиметься викликом для Карла-Густава. Радзивілл подумки прагнув цього,

тому нетерпляче очікував прибуття хоч би однієї шведської хоругви та лаючи Понтуса на чому світ стоїть при своїх придворних:

– Кілька років тому він би великою честю вважав, якби від мене листа отримав, і нащадкам би його в спадок передав, а тепер начальника зі себе корчить!

На що один шляхтич, відомий на всю околицю дотепник, якось дозволив собі зауважити:

– Як то кажуть, ваша світлосте, як постелиш, так і виспишся.

Радзивілл вибухнув гнівом й у вежі його замкнути наказав, але наступного дня випустив і золотистою застібкою наділив, бо про шляхтича казали, що він проблем із грішми не має, а князь хотів у нього трохи позичити. Шляхтич застібку прийняв, але грошей не дав.

Шведська підмога надійшла врешті в кількості восьмисот коней, важких рейтарів, трьохсот піхотинців і сотні легкої кавалерії, яких Понтус відкомандирував аж до Тикоцинського замку, жадаючи про всяк випадок мати в ньому власну залого.

Військо Хованського пропустило експедицію, не чинячи людям жодної шкоди, тому об'єднані сили дісталися щасливо Тикоцина, і це діялося ще тоді, коли хоругви конфедератів були розкидані по всьому Підляшші і були зосереджені на грабуванні майна Радзивілла.

Усі сподівалися, що князь, дочекавшись довгожданої під-

моги, вирушити не гаючись, але він чомусь не квапився. Приводом до цього були звістки з Підляшшя про безлад, що панував у цьому воєводстві, про брак єдності між конфедератами та непорозуміннями, що виникли між панами Котовським, Липницьким та Якубом Кміцицем.

– Треба дати їм час, – казав князь, – щоб за чуби один одного взялися. Перегризуться самі між собою і без війни, а ми тим часом на Хованського вдаримо.

Та раптом стали надходити зовсім інші повідомлення: полковники не лише не побилися між собою, а й об'єдналися в одне військо під Білостоком. Князь голову ламав, що могло стати причиною таких змін. Нарешті прізвище Заглоби як регіментаря дійшло до княжих вух. Повідомили також про закладання укріпленого табору, про забезпечення війська провіантом, про гармати, добуті у Білостоці паном Заглобою, про зміцнення сил конфедератів і про добровольців, котрі втікали до них. Князь Януш розгнівався так пекельно, що Ганхов, солдат безстрашний, не смів цілу добу до нього приступити.

Нарешті надійшов наказ хоругвам, аби готувалися в дорогу. В один день уся дивізія була готова. Один регімент німецької піхоти, два шотландської, один литовської. Корф вів артилерію, Ганхов прийняв командування кавалерією. Крім драгунів Харлампія та шведських рейтарів, був ще загін легкої кавалерії пана Нев'яровського і добірна особиста князя хоругва, якою командував Слизень. Це було загартоване і

випробуване військо, що складалося зі самих ветеранів. Не більше сил знадобилося князю в час перших воєн із Хмельницьким, аби перемогти, щоб ім'я його безсмертною овіяло славою. Не більше сил він мав, коли розбив Півмісяця, Небабу, розгромив ущент під Лоевим кількадесяттисячну ватагу славетного пана Кречовського, зруйнував Мозир, Турів, узяв штурмом Київ і так притиснув у степу Хмельницького, що той в угодах був змушений шукати порятунку.

Але зірка цього могутнього воїна вже, мабуть, заходила, і він сам уже не мав добрих передчуттів. Пробиував зазирати в майбутнє і не бачив там нічого чітко. Ну, піде він на Підляшшя, розтопче кінськими копитами бунтівників, накаже спустити шкуру з ненависного пана Заглоби – і що з того? Що далі? Яка доля чекає його далі? Чи тоді вдарить на Хованського, поквітається за цибіхівську поразку і новим лавром голову оздобить? Князь казав так, але сумнівався, бо саме почали вже добігати до його вух чутки про те, що північні загони, остерігаючись наростання шведської могутності, припиняють воювати і, може, навіть увійдуть у союз із Яном-Казимиром. Сапега відволікав також московитів і громив, як міг, але водночас і змовлявся з ними. Мав такі самі плани і пан Госевський.

Тож у разі поступки Хованського поле для маневру зникне для Радзивілла, як і остання можливість проявити свою силу. Якби ж то Ян-Казимир зміг укласти союз із московитами і штовхнути на шведів його дотеперішніх ворогів, то

щастя могло б схилитися на його бік проти шведів, а відтак і проти Радзивілла.

З Корони доходили, щоправда, до князя найсприятливіші чутки. Успіх шведів перекрив усі сподівання. Воєводства здавалися одне за одним. У Великій Польщі інтервенти поводилися, як у Швеції, у Варшаві правив пан Радзейовський. Мала Польща опору не чинила. Краків міг упасти будь-якої миті. Король, котрого покинуло військо та шляхта, з тугою в серці через недовіру до свого народу, втік у Сілезію, навіть сам Карл-Густав дивувався легкості, з якою зміг розтрощити ту могутність, яка раніше завжди в боротьбі зі шведами перемагала.

Але саме в цій легкості і бачив Радзивілл небезпеку для себе, бо передчував, що засліплені успіхами шведи з ним не будуть рахуватися, не зважатимуть на нього, особливо, що не виявився він таким уже могутнім і впливовим у Литві, як усі, в тому числі і він сам, вважали.

І чи віддасть шведський король йому Литву або хоча б Білу Русь?! Чи не забажає якимось східним огризком Речі Посполитої задовольнити вічно голодного сусіду, щоб мати руки розв'язаними нарешті в Польщі?

Це були запитання, які постійно мучили душу князя Януша. Дні і ночі проводив він у неспокої. Розумів, що і Понтус Делагарді не посмів би його трактувати так зверхньо, майже зневажливо, якби не сподівався, що король схвалить таку поведінку, або ще гірше – якби не мав готових на цей випа-

док інструкцій.

«Поки я стою на чолі кількох тисяч людей, – міркував Радзивілл, – доти ще на мене озиратимуться, але коли забракне мені грошей і коли наймані полки розбіжаться – що буде»?

Водночас прибутки від велетенського майна не надходили, їхня більша частина була розкидана по всій Литві аж до київського Полісся і лежала в руїні. Підляські маєтки вщент сплюндрували конфедерати.

Часом здавалося князеві, що він стоїть на краю прірви. Від усіх його дій і вчинків залишалося лише тавро зрадника – нічого більше.

Лякала його також і інша перспектива – примара смерті. Майже щоночі з'являлася вона перед балдахіном його ложа і махала до нього рукою, немов промовляючи: «Ходімо в темряву, на той бік невідомої річки».

Якби він опинився на вершині слави, якби таку бажану корону міг одягнути хоча б раз, хоч годинку поносив би на голові, то прийняв би цю страшну, мовчазну почвару, не змигнувши й оком. Але померти і залишити після себе неславу та людське презирство – здавалося цьому вельможі сатанинським і пекельним вінцем життя.

Не раз також, коли був сам або лише зі своїм астрологом, котрому без міри довіряв, хапався князь за скроні та повторював пригніченим голосом:

– Я палаю! Я палаю! Я палаю!

У такому стані він збирався в похід на Підляшшя, коли

йому за день до виступу дали знати, що князь Богуслав виїхав із Тауроґів.

Уже на саму звістку про це князь Януш, ще навіть брата не вздрівши, наче ожив, бо Богуслав віз зі собою молодість і сліпу віру в майбутнє. У ньому мала відродитися біржанська гілка, лише для нього одного князь Януш працював.

Дізнавшись, що брат наближається, хотів князь одразу ж їхати назустріч, але етикет не дозволяв для зустрічі молодшого виїжджати, тому послав по нього позолочений екіпаж і цілу хоругву пана Нев'яровського для супроводу, а зі шанців, насипаних паном Кміцицем, і зі самого замку наказав стріляти з гармат, так, немов приїзд самого короля вітали.

Коли брати після церемонного привітання залишилися нарешті наодинці, Януш схопив Богуслава в обійми й усе повторював зворушеним голосом:

– Одрозу моя молодість повернулася! Одрозу й здоров'я оновилося!

Але князь Богуслав поглянув на нього пильно і спитав:

– Що з вашою світлістю?

– Не потрібні титули, адже нас ніхто не чує. Що зі мною? Хвороба мені докучає, мало не звалюся, як трухляве дерево. Але менше з тим! Як дружина моя мається і Мариська?

– Виїхали з Тауроґів до Тільзіту. Здорові обидві, а Марі, як бутон троянди, буде просто розкішна, коли розквітне.

Ma foi! Прекраснішої ніжки у світі ніхто не має, а коси до самої землі їй лягають...

– Такою вона тобі здалася вродливою? То і добре, Бог тебе надихнув, що ти сюди прибув. Краще мені на душі, коли тебе бачу!.. Але що мені *de publicis* сюди привозиш?.. Що там електор?

– Ти ж знаєш, що він уклав союз із пруськими містами?

– Знаю.

– Та йому не дуже довіряють. Гданськ не захотів прийняти його гарнізон. І Німеччина має добрий ніс.

– І це я знаю. А ти не писав до нього? Що про нас думає?

– Про нас?.. – повторив неухважно князь Богуслав.

І став глипати по покою, тоді піднявся. Князь Януш думав, що він чогось шукає, але той підійшов до дзеркала, що стояло в кутку, і, нахиливши його відповідно, узявся мацати пальцями правої руки по всьому обличчю, нарешті сказав:

– Шкіра моя трохи через дорогу обвітрилася, але гадаю, що це минеться. Що електор про нас думає? А нічого. Писав мені, що про нас не забуде.

– Як це не забуде?

– Маю листа зі собою, то його тобі покажу. Він пише, що б не сталося, він про нас не забуде. І я йому вірю, бо його вигода так йому наказує. Електор стільки з Речі Посполитої користає, скільки я від старої перуки, й охоче б її шведам віддав, тільки б зміг Пруссію захопати. Але шведська могутність починає його непокоїти, тому радий би на майбутнє мати готового союзника, і буде його мати, якщо ти сядеш на литовському престолі.

– Лише б так сталося!.. Не для себе я цей трон хочу!

– Усієї Литви не вдасться, можливо, спочатку виторгувати, але хоч добрий шматок із Білою Руссю та Жемайтією вдасться.

– А шведи?

– Шведи також будуть раді нами від сходу відгородитися.

– Бальзам ти мені ллєш на душу.

– Бальзам! Ага!.. Якийсь чорнокнижник у Таурогах хотів мені продати бальзам, про який розповідав, що хто ним вимаститься, буде від шаблі, шпаги та списа заворожений. Я наказав його ним намазати, а драбантові проколоти його списом. Уяви собі, навиліт пройшов!..

Тут князь Богуслав зареготав, показуючи водночас білі, як слонова кістка, зуби. Але Янушу не до шмиги прийшлася ця розмова, тому він знову звернув до *de publicis*.

– Я послав листи до шведського короля і до багатьох інших наших сановників, – повідомив він. – Ти мав би отримати мого листа через пана Кміцица.

– Ова! Та я саме у цій справі й приїхав. Що ти про пана Кміцица думаєш?

– Гаряча, шалена голова, небезпечний чоловік і вудила носити не вміє, але він один із тих рідкісних людей, котрі з доброю вірою нам служать.

– Так вважаєш? – гмикнув Богуслав. – А мене мало до небесного королівства не відправив.

– Тобто? – питав із неспокоєм Януш.

– Кажуть, братику, що тільки тобі жовч порушити, зараз же тебе душити починає. Пообіцяй мені, що слухатимеш терпляче та спокійно, тоді я тобі розповім щось про твого пана Кміцица, і зможеш пізнати його краще, ніж раніше.

– Гарзд! Я буду терплячий, але не муч мене.

– Диво Боже мене з рук цього втілення диявола вибавило, – зронив князь Богуслав.

І став розповідати про все, що з ним у Пільвішках сталося. Не меншим дивом було, що на князя Януша приступ астма не напав, натомість можна було вирішити, що його апоплексичний удар розіб'є. Бо весь трясся, зубами скреготав, пальцями очі затикав, а наприкінці узявся верещати охриплим голосом:

– Так?!.. Гарзд!.. Лише забув він, що його кокотка в моїх руках.

– Угамуйся, на Бога, і слухай далі, – зупинив його Богуслав. – Я повівся з ним досить шляхетно, про цю пригоду в щоденнику не напишу і нею хвалитися не буду, бо мені соромно, що цьому грубіянові дався так підійти, як дитина, я, про котрого сам Мазаріні казав, що в інтригах і хитрощах не маю собі рівного в усій французькій державі. Але менше з тим. Я спочатку вважав, що твого пана Кміцица вбив, але тепер маю докази, що він видряпався.

– Дурниці! Знайдемо його! Викопаємо! Витягнемо навіть з-під землі!.. А тим часом я йому тут болючіший удар завдам, ніж якби йому наказав із шкіри паси дерти.

– Жодного удару йому ти не завдаси, лише власному здоров'ю нашкодиш. Слухай-но! Їдучи сюди, я виявив якогось простака на рябому коні, котрий неухильно тримався неподалік від мого екіпажу. А зауважив саме тому, що кінь був рябий, тому наказав його врешті закликати. «Куди їдеш?» «У Кейдани». «Що везеш?» «Листа до князя воєводи». Я наказав йому цей лист віддати, а що таємниць між нами немає, то його прочитав. Ось він!

Сказавши це, він подав князеві Янушу лист пана Кміцица, написаний у лісі тоді, коли той із Кемличами в дорогу готувався. Князь пробіг послання очима, зім'яв у нестямі, і заверещав:

– Правда! Як Бог милий, правда! Він має мої листи, а там є речі, за які шведський король не лише підозру, а й смертельну образу затамувати може.

Тут напала на нього гикавка й очікуваний напад астми підійшов. Рот роззявився йому широко, і чоловік хапав уривчасто повітря, руки рвали комір на горлі. Князь Богуслав, убачивши це, ляснув у долоні, і коли слуги прибігли, наказав:

– Рятуйте пана князя, а коли йому дихання повернеться, просіть його, щоб прийшов у мою кімнату, бо тим часом спочину трохи.

І вийшов.

Двома годинами пізніше князь Януш, з очима, ще нали-тими кров'ю, з напухлими повіками і сизим обличчям, по-

стукав у покій Богуслава. Той прийняв гостя, лежачи на ложі з обличчям, намащеним мигдалевим молоком, яке мало надавати шкірі м'якості та блиску. Без перуки на голові, без мальовидла на обличчі і з кошлатими бровами він видавався набагато старшим, ніж повністю одягнений, але князь Януш не звернув на це жодної уваги.

– Я все обміркував, – повідомив старший брат. – Пан Кміциц не може цих листів оприлюднити, бо якби це зробив, то на смерть цю панночку прирік би. Збагнув він добре, що лише в такий спосіб матиме мене в руках, але й я не зможу поквитатися, і це мене гризе, наче собаку в грудях ношу.

– Ці листи треба буде обов'язково повернути! – зауважив Богуслав.

– Але *quo modo*?²³

– Треба послати до нього довірену людину. Хай їде, хай із ним дружбу водить і за слушної нагоди листи викраде, а самому ножа йому встромить. Потрібно велику нагороду пообіцяти.

– Хто ж тут за таке візьметься?

– Якби це було в Парижі чи хоча б у Німеччині, я за день знайшов би тобі сотню добровольців, але в цій країні такого товару не отримаєш.

– А потрібна своя людина, бо чужоземця він буде стерегтися.

– Залиш це мені, може когось у Пруссії знайду.

²³ *Quo modo* (лат.) – яким чином.

– Ех, якби його живцем було можна спіймати, а мені в руки доправити! Я заплатив би йому за все відразу. Скажу тобі, що зухвалості цього чоловіка переходили будь-яку міру. Тому я його й відправив, бо мною самим вертів, бо мені мало очі, як кіт, не видряпав, бо свою волю мені тут у всьому накидав. Мало не сто разів уже я мав на язиці наказ, аби його розстріляти. Але не міг, я не міг.

– Скажи мені, він справді нам родич?..

– Кишкам справді родич, а через Кишок і наш.

– Своєю дорогою цей чортяка йде. Він небезпечніший за цілу роту супротивників!

– Він? Можеш йому загадати в Царгород їхати і султана з трону стягнути або шведському королеві бороду обстригти і в Кейдани її привезти! Що він тут під час війни витворяв!

– А тепер поглянь. Він пообіцяв нам помсту до останнього подиху. Щастя, що одержав від мене науку, що з нами не буде легко. Визнай, що я по-радзивіллівськи з ним обійшовся, й якби якийсь французький кавалер міг би схожим вчинком похвалитися, то б про нього брехав цілими днями, за винятком годин сну, обіду та поцілунків. Бо вони, як зійдуться, то брешуть навперебій так, що аж сонцю соромно світити.

– Це правда, що його ти притиснув, та жадав би я однак, щоб цього не сталося.

– А я бажав би, щоб ти собі кращих повірених вибирав, котрі мають більше поваги до радзивіллівської кістки.

– Але ці листи! Ці листи!..

Брати замовкли на мить, після чого Богуслав першим озвався:

– А що це за панночка?

– Білевичівна.

– Білевичівна чи Мелешківна, одна одній рівня. Бачиш, що мені риму знайти так легко, як комусь плюнути. Але я не про її прізвище питаю, а лише чи вродлива?

– Я на такі речі не дивлюся, але впевнений, що навіть польська королева могла б не посоромитися такої вроди.

– Польська королева? Марія-Людовика? В часи Сен-Мара²⁴, може, була б гожа, а тепер собаки від вигляду баби виють. Якщо така твоя Білевичівна, то її собі збережи. Але якщо справді дивовижна, то мені її в Тауроги віддай, а вже про помсту їй разом із паном Кміцицем я подумаю.

Януш замислився на хвильку.

– Не віддам я тобі її, – сказав він нарешті, – бо ти її силою візьмеш, і тоді пан Кміциц листи оприлюднить.

– Чи мені треба силу використовувати проти якоїсь юнки?.. Не буду хвалитися, але я і не з такими мав справу, і не неволив жодну. Раз лише, але то було у Фландрії. Бо була дурна. Донька срібляра. Її потім іспанські піхотинці згвалтували і на їхній рахунок це пішло.

– Ти цієї панночки не знаєш. Вона з порядної родини, сама

²⁴ Анрі Куаффе́ де Рюзе, маркіз де Сен-Мар (1620—1642) – мінйон Людовіка XIII. Син маркіза Еффіа, маршала Франції, близького приятеля кардинала Ришельє. Організував заколот проти короля, але зазнав невдачі і був страчений.

чесність, навіть можна сказати черниця.

– Мав я справи і з черницями.

– При цьому нас вона ненавидить, бо це *hic mulier*²⁵, патріотка. Це вона пана Кміцица збаламутила. Немає таких багато між нашими жінками. Розум має зовсім чоловічий. І Яна-Казимира найзапекліша шанувальниця.

– То йому лаву захисників укоротимо.

– Ніяк не можна, бо пан Кміциц листи оприлюднить. Мушу її стерегти, як зіницю ока. До часу. Потім віддам її тобі або твоїм драгунам, мені начхати!

– Даю тобі своє шляхетне слово, що не буду її силою неволити, а слів, які особисто даю, завжди дотримуюсь. У політиці що інше. Сором було б мені навіть, якби я сам не зумів нічого домогтися.

– І не намагайся.

– Тоді в найгіршому разі отримаю ляпаса, а від жінки це не образа. Ти йдеш на Підляшшя, то що з нею робитимеш? Зі собою її не візьмеш, тут не залишиш, бо сюди прийдуть шведи, а необхідно, щоб *comme otage*²⁶ панночка залишалася завжди в наших руках. Чи не краще буде, якщо її в Тауроги заберу, а до пана Кміцица пошлю не розбійника, а посильного з листом, в якому напишу: віддай листи, а я віддам тобі панночку.

– Правду кажеш! – погодився князь Януш. – Це хороша

²⁵ *Hic mulier* (лат.) – грім-баба.

²⁶ *Comme otage* (фр.) – заручниця.

ідея.

– А якщо, – провадив далі Богуслав, – поверну йому її не зовсім таку, яку взяв, то це й буде помсти початок.

– Але ти дав слово, що до насильства не вдасися?

– Дав і повторюю ще раз, що сором би мені був.

– То мусиш взяти також її дядька, мечника расейняйського, котрий за нею наглядає.

– Не хочу. Цей шляхтич точно за вашим звичаєм віхтя в чоботях носить, а я цього знести не можу.

– Сама вона їхати не захоче.

– А це ми ще побачимо. Запроси їх сьогодні на вечерю, щоб її оглянув і визнав, чи варто її на зуб куштувати, а я тим часом, як із нею повестися, вигадую. Лише заради Бога, не кажи їй про вчинок пана Кміцица, бо це його в її очах підвищить і у вірності йому зміцнить. А за вечерею не зупиняй мене ні в чому, що б я не казав. Побачиш мої методи і власні молоді літа згадаєш.

Князь Януш махнув рукою і вийшов, а князь Богуслав за-
клав обидві руки за потилицю і став про стратегію міркувати.

Розділ VIII

На вечерю, крім расейняйського мечника з Олюнькою, запросили також визначніших кейданських офіцерів і кількох придворних князя Богуслава. Він сам прийшов такий чепурний і прекрасний, що ока було не відвести. Перука його позавивана була майстерно хвилястими пасмами. Обличчя делікатністю кольору нагадувало молоко і троянди. Вуса були наче шовкові, а очі – наче зірки. Одягнений був у чорне, в жупан, зшитий зі смуг оксамиту та іншої матерії, рукави якого, що розтиналися, сколювалися вздовж руки. Довкола шії чоловік мав викладений широкий комір із дивовижного брабантського мережива, ціни неймовірної, і такі ж манжети на зап'ястках. Золотий ланцюг спадав йому на груди, а через праве плече, уздовж усього жупана, тягнулася аж до лівого стегна портупея від шпаги з голландської шкіри, але так щедро усіяна діамантами, що видавалася, смугою світла, яка мінилася. Так само виблискував від діамантів і ефес його шпаги, а в кокардах його черевиків світилися два найбільші, величиною з горіх. Уся постать магната здавалася величавою, однаково і шляхетною, і прекрасною.

В одній руці князь тримав мереживну хустинку, другою підтримував завішений за тодішньою модою на ефесі капелюх, оздоблений майстерно укладеним чорним страусовим пір'ям, надзвичайно довгим.

Усі, в тому числі й князь Януш, задивилися на нього з подивом і захопленням. Князеві воєводі пригадалися його молоді літа, коли він так само вражав усіх при французькому дворі красою та багатством. Літа ці були вже далеко, але тепер здавалося гетьманові, що він ожив у цьому чудовому кавалерові, котрий те саме носив прізвище.

Розчулений князь Януш, проходячи повз нього, торкнувся вказівним пальцем грудей брата.

– Світло від тебе променіє, немов від місяця, – сказав він.
– Чи не задля Білевичівни так вирядився?

– Місяцю всюди легко протиснутись, – відповів хвалькувато Богуслав.

І він став балакати з Ганховом, біля якого, можливо, навмисно став, аби кращим здаватися, бо Ганхов був чоловік на диво плюгавий: обличчя мав темне і віспою пооране, ніс картоплиною і задерті вгору вуса. Був наче демон темряви, а Богуслав біля нього – наче янгол світла.

Тут увійшли дами: пані Корф та Олюнька. Богуслав кинув на неї швидкий погляд і поспішно вклонився пані Корф, і вже було підняв пальці до вуст, щоб Білевичівні послати, за парубоцькою модою, повітряний поцілунок, та помітивши її витончену, горду та вражаючу вроду, в одну мить змінив тактику. Правою рукою захопив капелюх, підійшов до панночки і схилився так низько, що майже зігнувся вдвоє, пасма перуки впали йому з обох боків на плечі, шпага прийняла горизонтальне положення, а він стояв так, зумисне помахуючи

капелюхом і підмітаючи пір'ям на знак пошани паркет перед Олюнькою. Вишуканішого великосвітського поклону не міг би віддати навіть французькій королеві. Білевичівна, котра знала про його приїзд, одразу ж здогадалася, хто перед нею стоїть, тому взялася кінчиками пальців за сукню і повернула йому глибокий реверанс.

Присутні захоплювалися красою обох і витонченістю манер, які можна було побачити вже зі самого привітання, не дуже знаного в Кейданах, бо дружина князя Януша, як волошка, більше кохалася в східній розкоші, ніж в етикеті, а княжна була ще малою дівчинкою.

Аж тут Богуслав підняв голову, струсив пасма перуки на спину і, човгаючи ґрунтовно ногами, підсунувся впритул до Олюньки. Водночас кинув пажеві свій капелюх, а їй подав руку.

– Очам не вірю. Хіба мені сниться те, що бачу, – промовляв, провадячи дівчину до столу, – але скажіть мені, прекрасна богине, яким дивом ви зійшли з Олімпу до Кейдан?

– Хоч я й шляхтянка, а не богиня, – відрубала Олюнька, – але й не така простачка, щоб чимось іншим, ніж галантність, слова вашої світлості вважати.

– Навіть якби я хотів бути ще галантнішим, то дзеркало скаже вам більше за мене.

– Скаже не більше, а щиріше, – зауважила юнка, стуливши, як було заведено, уста.

– Якби в цій кімнаті було б хоч одне, я відразу б вас до

нього підвів. Тож залишається лише подивитися в мої очі, і ви збагнете, чи їхнє здивування було нещирим!

Тут Богуслав схилив голову і перед Олюнькою блиснули його очі, великі та чорні, як агати, солодкі, проникливі і водночас палючі. Під впливом їхнього жару обличчя дівчини запашіло пурпурним рум'янцем, вона опустила повіки і відсунулася трохи, бо відчула, що Богуслав ліктем притиснув легко до свого боку її руку.

Так дійшли до столу. Кавалер сів біля юнки і було помітно, що її врода справді надзвичайне на нього справила враження. Він сподівався, мабуть, побачити шляхтянку, розквітлу, як лань, котра сміється і верещить, як сойка, і червону, як квітка маку. А тим часом знайшов горду панночку, в чорних бровах котрої засіла непохитна воля, в очах – розум і авторитет, в усьому обличчі – світлий дитячий спокій, при цьому шляхетну в поставі, таку чарівну та дивовижну, що при будь-якому королівському дворі могла б стати метою поклоніння і залицянь перших у країні кавалерів.

Краса її невимовна будила подив і жагу, але була в ній водночас і якась велич, що накладала межу, так що мимоволі подумав Богуслав: «Зарано я притиснув її руку. З такою потрібно дипломатично, а не нахрапом!»

Але він твердо вирішив полонити її серце і відчував дикую радість від думки, що прийде час, коли ця дівоча велич і чиста врода віддасться на його милість і немилість. Грізне обличчя пана Кміцица поставало на шляху цих мрій, але

для зухвалою парубка це була лише ще одна спонука. Під впливом цих почуттів князь розпалився весь, кров у ньому заграла, як у східного жеребця, всі його фібри стрепенулися незвичайно, і світло так било від усієї його постаті, як від його діамантів.

Розмова за столом точилася на загальні теми, але врешті перейшла в єдиний хор похвал і лестощів князеві Богуславо-ві, які вельможний кавалер слухав з усмішкою, але без зайвого задоволення, як звичайні та буденні речі. Згадували про його воєнні дії та поединки. Прізвища переможених князів, маркграфів, баронів сипалися, як із рукава. Сам він ще час від часу докидав недбало одне та друге. Слухачі дивувалися, князь Януш гладив свої довгі вуса від задоволення, а наприкінці Ганхов промовив:

– Хоч би фортуна і родовитість не ставали на перешкоді, не хотів би я вашій світлості дорогу перейти і лише те мене дивує, що ще такі сміливці знаходяться.

– Що ж ви хочете, оберсте Ганхов! – сказав на це князь. – Є люди з дубовим обличчям і бичачим поглядом, сам вигляд яких лякає, але мене Бог від цього милував. Мого обличчя не злякається навіть панночка.

– Як нічний метелик не боїться смолоскипа, – зауважила, кокетуючи манірно пані Корф, – поки в ньому не згорить.

Князь Богуслав засміявся, а пані Корф продовжувала, не перестаючи маніритись:

– Панів жовнірів більше поединки цікавлять, а ми, жінки,

раді б також щось і про амури вашої світлості почути, що про них звістки аж до нас доходили.

– Неправдиві, пані добродійко, неправдиві. Все дорогоюросло. Сватали мене, це правда. Французька королева була така ласкава.

– З принцесою де Роан, – докинув князь Януш.

– Або з панною де ля Форс, – додав Богуслав, – але що моему серцю навіть сам король не міг кохати наказати, а статків, дяка Богові, не маю потреби у Франції шукати, то не могло бути паляниці з цього борошна. Гідні це були панночки, це правда, на обличчя вродливі, але в нас є ще гарніші. І мені не було б потреби з цієї кімнати виходити, щоб таку знайти.

Тут він кинув тягучий погляд на Олюньку, котра вдала, що не чує, і щось торочила панові расейняйському мечнику, а пані Корф знову взяла слово:

– Достатньо і тут гожих, але немає таких, які б із вашою світлістю заможністю і походженням зрівнятися могли б.

– Дозвольте, пані добродійко, заперечити, – пожвавішав Богуслав. – Бо не думаю, щоб польська шляхтянка була чимось гірша за панну Роан, чи панну Форс. Та й не в новину Радзивіллам зі шляхтянками одружуватися, адже історія подає цьому численні приклади. Запевняю також пані добродійку, що ця шляхтянка, котра стане Радзивілловою, навіть при французькому дворі перед тамтешніми дворянками гору візьме.

– Меткий пан!.. – шепнув Олюньці расейняйський мечник.

– Це я завжди знав, – правив далі князь, – хоч не раз було соромно мені за польську шляхту, коли її зі закордонною порівнював, бо ніколи б там не трапилося такого, що тут трапилося, що всі сюзерена свого покинули, навіть більше, зазіхати на його здоров'я готові. Французький шляхтич навіть на гірший вчинок здатний, але монарха свого не зрадить.

Присутні переглядалися між собою і на князя зиркали. Князь Януш спохмурнів і насупився, а Олюнька втупила свої блакитні очі з виразом подиву й удячності в обличчя Богуслава.

– Даруйте, ваша світлосте, – промовив князь, звертаючись до Януша, котрий ще не встиг охолонути, – я знаю, що ви не могли інакше вчинити, що вся Литва загинула б, якби ви моєї поради послухали. Але вас шаную, як старшого й улюбленого брата, тому не перестану з вами про Яна-Казимира сперечатися. Ми ж між своїми, тому скажу, що думаю: неоплаканий пан, добрий, прихильний, побожний, а мені подвійно дорогий! Тому я його першим із поляків супроводжував, коли його з французької випустили в'язниці. Майже дитиною був я на той час, але тим більше ніколи цього не забуду й охоче кров свою віддав би, щоб його принаймні від тих вберегти, хто проти святої його особи повстає.

Янушу, хоч він і розкусив уже гру Богуслава, все одно вона здавалася занадто сміливою та занадто азартною для такої

незначної мети, тому, не приховуючи свого невдоволення, він сказав:

– Заради Бога! Про які підступи проти здоров'я нашого колишнього короля ваша світлість торочить? Хто таке зробить? Де ж такий монстр у польському народі знайдеться?.. Такого ніколи, в усій історії Речі Посполитої не ставалося!

Богуслав схилив голову.

– Та не давніше, як місяць тому, – зронив парубок зі смутком у голосі, – коли з Підляшшя в Пруссію електора, в Тауроги я їхав, прибув до мене один шляхтич. З порядного дому. Шляхтич той, не знаючи, імовірно, моїх справжніх почуттів до нашого милостивого пана, гадав, що я йому ворог, як інші. Тож за солідну винагороду він пропонував мені поїхати в Сілезію, захопити Яна-Казимира і живого або мертвого шведам видати.

Всі зацікавилися від жаху.

– А коли я гнівно і беззаперечно таку пропозицію відкинув, – резюмував Богуслав, – то той чоловік із мідним чолом кинув мені: «Тоді я поїду до пана Радзейовського, той купить і фунт золота мені заплатить».

– Я не є прихильником короля, – зауважив Януш, – але якби мені хтось схожу пропозицію зробив, я наказав би його без суду під мур поставити, і шість мушкетерів навпроти.

– Першої миті я й хотів так вчинити, – підтримав брата Богуслав, – але розмова була віч-на-віч і всі б кричали про тиранію, про сваволю Радзивіллів! Я лише налякав його,

що і пан Радзейовський, і шведський король, ба, навіть сам Хмельницький, точно його б за таке на горло скарали. Словом, я довів того злочинця до того, що він від свого задуму відмовився.

– Даремно, не треба було його живим відпускати, бо щонайменше на палю він заслужив! – підсумував Корф.

Тоді Богуслав звернувся до брата:

– Маю також надію, що його кара не мине, і першим же подбаю, щоб він звичайною смертю не загинув, але лише ваша світлість може його покарати, бо це ваш придворний і ваш полковник.

– Заради Бога! Мій придворний?.. Мій полковник? Що ж це за один?! Хто?.. Кажіть, ваша світлосте!

– Його ім'я пан Кміциц! – оголосив Богуслав.

– Кміциц?!.. – повторили всі нажахано.

– Це неправда! – скрикнула враз Білевичівна, зірвавшись із крісла. Очі її палали, а груди високо здіймалися.

Запанувала глуха мовчанка. Одні ще перетравлювали страшну новину Богуслава, інші ж дивувалися зухвалості цієї панни, котра посміла молодого князя у брехні звинуватити. Мечник расейняйський став белькотіти: «Олюнько! Олюнько!» А Богуслав напустив на обличчя смуток і зронив без гніву:

– Якщо це ваш родич чи наречений, то мені шкода, що я цю новину повідомив, але викиньте його з серця, бо негідний він вас, панно.

Дівчина стояла ще якусь мить у болі, полум'ї та жаху. Але повільно обличчя її вистигало, аж стало холодним і блідим. Юнка знову опустила в крісло і промовила:

– Даруйте, ваша світлосте. Даремно я перечила. На цього чоловіка це схоже.

– Нехай мене Господь Бог покарає, якщо я щось інше відчуваю, крім жалю, – відповів м'яко князь Богуслав.

– Це був наречений цієї панни, – зауважив князь Януш, – я сам їх сватав. Юнак молодий, гарячий, напустував добраче. Я рятував його від закону, бо він добрий жовнір. Я знав, що він баламут і таким залишиться. Але щоб шляхтич до такого неподобства був схильний, такого навіть від нього не сподівався.

– Лихий він чоловік, давно я це знав! – вставив і свій гріш Ганхов.

– І не застерегли мене? Чому ж? – спитав із докором князь Януш.

– Бо боявся, що ваша світлість у зраді мене запідозрить, адже він тоді мав більшу довіру, ніж я.

– *Horribile dictu et auditu*²⁷, – наголосив Корф.

– Шановне панство, – сказав Богуслав, – даймо ж цьому спокій! Якщо вже вам важко це слухати, то що ж залишається панні Білевичівні.

– Ваша світлість не повинна зважати на мене, – озвалася Олюнька, – я можу все вже вислухати.

²⁷ *Horribile dictu et auditu* (лат.) – страшно й сказати вголос.

Але вечерея підходила до кінця, подали воду для миття рук, після чого князь Януш піднявся першим і подав руку пані Корф, а князь Богуслав – Олюньці.

– Зрадника вже Бог скарав, – шепнув молодик дівчині, – бо хто вас втратив, той небо втратив. Ще не минуло й двох годин, як я з вами познайомився, чарівна панянка, а хотів би вас бачити вічно, не в болі чи в сльозах, а в насолодах і щасті.

– Дякую вашій світлості, – відповіла Олюнька.

Після того, як дами пішли, чоловіки повернулися ще за стіл шукати радощів у келихах, яких наставили густо. Князь Богуслав пив запоєм, бо був задоволений собою. Князь Януш бесідував із паном расейняйським мечником.

– Я завтра їду з військом на Підляшшя, – повідомив вельможа. – У Кейдани зайде шведський гарнізон. Бог зна, коли я повернуся. Ви не можете тут із дівчиною залишатися, бо їй бути поміж солдатні непристойно. Ви поїдете обоє з князем Богуславом у Тауроги, де панночка при дружині моїй може собі знайти затишний притулок.

– Ваша світлосте, – казав на те расейняйський мечник, – Бог нам дав свої власні закутки, то навіщо ж нам у чужі краї їздити. Велика то милість вашої світлості, що про нас пам'ятаєте. Але не бажаючи прихильністю зловживати, ми жадали б під власну стріху повернутися.

Князь не міг пояснити панові мечнику всіх причин, через які за жодну ціну не хотів випускати з рук Олюньку, але про одну сказав із усією жорсткою відкритістю магната:

– Якщо не хочете прийняти моєї прихильності, ваша справа. Але я вам скажу, що це дуже необачно. Ви там станете заручником. І тоді мені за всіх Білевичів відповісте, котрі, я знаю це добре, не входять у число моїх приятелів і готові збурити Жемайтю, коли я відбуду. Варто було б їм порадити, щоб тут сиділи спокійно і проти шведів нічого не затівали, бо голова ваша і ваша небога за це відповідь.

Мечникові, очевидно, забракло терпіння, бо він енергійно промовив:

– Даремно мені на свої шляхетські права посилатися. Сила на боці вашої світлості, і мені байдуже, де у в'язниці сидіти. Можу більше навіть там, ніж тут!

– Годі! – обірвав його різко князь.

– Годі, то й годі! – погодився мечник. – Бог також дасть, що насильства закінчаться і закон знову запанує. Коротко кажучи, нехай ваша світлість мені не погрожує, бо я не боюся.

Богуслав побачив справжні блискавки гніву, що замиготіли на обличчі Януша, бо дуже швидко підійшов.

– Про що мова? – поцікавився він, стаючи між співбесідниками.

– Я сказав панові гетьманові, – пояснив роздратовано мечник, – що волію в'язницю в Таурогах, ніж у Кейданах.

– У Таурогах немає в'язниці, лише мій дім, в якому ви будете, як у себе вдома. Знаю, що гетьман хоче бачити вас як заручника, а я бачу лише милого гостя.

– Дякую вашій світлості, – вклонився мечник.

– Це я вам дякую. Випиймо разом, бо кажуть, що дружбу потрібно відразу ж запити, щоб не зів'яла у зародку.

Сказавши це, Богуслав підвів пана мечника до столу, і вони взялися за келихи.

Годиною пізніше мечник повертався хитаючись до своєї кімнати і повторюючи впівголоса:

– Хороший пан! Чесний пан! Поряднішого навіть удень із ліхтарем не знайти. Золото! Щире золото. Охоче кров за нього я пролив би.

Тим часом брати залишилися сам на сам. Мали ще між собою про що порадитись, до того ж і листи прийшли, за якими послали пажа, щоб їх від Ганхова приніс.

– Либонь, – сказав Януш, – немає у тому і слова правди, що ти про пана Кміцица казав?

– Звісно. Ти й сам це знаєш чудово. Але визнай, чи не мав Мазаріні рації? Одним махом поквитався жорстоко з ворогом і вчинив пролом у тій вродливій фортеці. Що? Хто так зуміє?.. Це називається інтрига, гідна першого на світі двору! А та Білевичівна така ж чарівна, як і прекрасна, і, Матінко Божа, наче королівської крові! Я гадав, що зі шкіри вистрибну!

– Пам'ятай, що ти дав слово. Пам'ятай, що згубиш нас, якщо той листи оприлюднить.

– Які брови! Який королівський погляд, аж повагу викликає. Звідки в такій панночці така майже королівська велич?.. Я бачив якось в Антверпені Діану, що на гобелені майстерно

вишита, собак на цікавого Актеона нацьковує. Один в один вона!

– Гляди, аби пан Кміциц листів не оприлюднив, бо тоді нас собаки до смерті загризуть.

– Неправда! Це я пана Кміцица на Актеона перетворю і на смерть засуджу. На двох полях вже його розбив, і дійде між нами ще до сутички!

Подальшу розмову перервав прихід пажа з посланням.

Віленський воєвода взяв лист у руки і перехрестив. Завжди так робив, щоб від поганих новин убезпечитись. Потім, замість того, щоб відкрити, взявся його оглядати уважно. Враз змінився на обличчі.

– Герб Сапегів на печатці! – верескнув князь. – Це від воєводи вітебського.

– Відкривай швидше! – нетерплячився Богуслав.

Гетьман зламав печатку і став читати, час від часу вигукуючи:

– Він іде на Підляшшя!.. Питає, чи не маю я доручень у Тикочин!.. Дорікає мені!.. Навіть гірше, послухай, що він тут пише:

«Хоче Ваша світлість громадянської війни, хоче ще один меч у лоно матері встромити? Тоді приходьте на Підляшшя, я чекатиму і довірюся Всевишньому, що пиху Вашу моїми руками покарає. Але якщо маєте милосердя до вітчизни, якщо совість Ваша озвалася, якщо Ваша світлість жаліє за свої давні вчинки і

виправити їх жадає, то для цього є поле для діяльності. Замість того, щоб громадянську війну починати, скличте посполите рушення, підійміть селянство і вдарте на шведів, поки безпечний Понтус нічого не сподівається і жодної пильності не проявляє. Від Хованського перешкод у цьому мати Ваша світлість не буде, бо чутки до мене з Москви доходять, що вони й самі над експедицією в Інфлянту міркують, хоч і тримають це в таємниці. Врешті, якби Хованський захотів щось затіяти, то я стримаю його за віжки, й якщо б щиро міг довіритись, то впевнений, що з усіх сил у порятунку батьківщини Вашій світлості допомагати буду. Все від Вашої світлості залежить, бо ще є час повернути з дороги та провини змити. Тоді виявиться, що Ваша світлість не для особистої вигоди, а для відвернення останньої поразки віддала Литву під шведську протекцію. Нехай же Вашу світлість Бог так надихне, про що щоденно Його прошу, хоч мене Ваша світлість в особистій вигоді звинувачує несправедливо.

Р. С. Я вчув, що облогу з Несвіжа зняли і що князь Міхал із нами хоче об'єднатися, як тільки шкоду поправить. Дивіться, Ваша світлосте, як чесні представники Вашої родини чинять, і на їхній приклад задивляйтесь, і в будь-якому разі маєте тепер віз і перевіз».

– Ти таке чув? – закінчив читати князь Ян.

– Чув. І що? – Богуслав дивився на брата.

– Треба було б від усього відмовитися, стільки занехаяти,

власну роботу своїми руками знищити.

– І з могутнім Карлом-Густавом стятися, і вигнанця Яна-Казимира за халяви хапати, щоб змилювався, пробачив і на службу знову прийняв. Та й у пана Сапеги помилування просити.

Обличчя Януша налилося кров'ю.

– Зверни увагу, що він пише: «Покайтесь, і я дарую Вам»
– немовби сюзерен васалу!

– Інше писав би, якби йому шість тисяч шабель над карком висіло.

– І все ж... – замислився пригнічено князь Януш.

– І все ж що?

– Вітчизні був би, може, порятунок так зробити, як Сапега радить?

– А для тебе? Для мене? Для Радзивіллів?..

Януш не відповів, лише оперся головою на складені п'ястуки і думав.

– Хай буде так! – сказав він нарешті. – Хай здійсниться.

– Що ти вирішив?

– Завтра вирушаю на Підляшшя, а через тиждень вдарю на Сапегу.

– Оце Радзивілл! – втішився Богуслав.

І вони подали один одному руки.

За мить Богуслав подався на відпочинок. Януш залишився сам. Раз за разом міряв він важким кроком усю світлицю, і врешті лягнув у долоні. Особистий паж зайшов до покою.

– Хай астролог за годину прийде до мене з готовою фігурою, – наказав магнат.

Паж вийшов, а князь знову взявся ходити та відмовляти свої кальвіністські молитви. Після чого заспівав упівголоса псалом, уриваючи часто, бо йому дихання бракувало, і споглядав час від часу через вікно на зорі, що мерехтіли на небесній сфері.

Повільно світла згасали в замку, але, крім астролога і князя, ще одна істота не спала у своїй кімнатці. Це була Олюнька Білевичівна. Стоячи навколішки перед своїм ліжком, дівчина обхопила голову руками та шепотіла зі заплющеними очима:

– Змилуйся над нами. Змилуйся над нами!

Вперше з часу від'їзду пана Кміцица юнка не хотіла, не могла молитися за нього.

Розділ ІХ

Пан Кміциц хоча й мав охоронні грамоти Радзивілла до всіх капітанів, комендантів і шведських губернаторів, аби йому повсюдно вільний проїзд забезпечували і кривди не чинили, але не наважувався ними скористатися. Він остерігався, що князь Богуслав одразу ж із Пільвішків розіслав на всі боки посильних зі застереженням до шведів про те, що сталося, і наказом заарештувати пана Кміцица. Тому пан Анджей і чуже прізвище прибрав, і навіть стан свій змінив. Оминаючи Ломжу й Остроленку, до яких першими звістки дійти могли, мчав своїми кіньми разом із компанією до Пшасниша, а звідки через Пултуськ прагнув дістатися Варшави.

Але перш, ніж він до Пшасниша дійшов, зробив гак повз пруський кордон на Вонсошу, Кольно та Мишинець, адже Кемличі, добре знаючи тамтешні пущі, могли непомітно пройти повз псарів, а до того ж мали ще й дружні взаємини з курпами²⁸, від котрих за потреби могли допомогу отримати.

Прикордонний край був уже майже повністю зайнятий шведами, котрі, однак, обмежуючись окупацією значніших міст, не дуже важилися заходити в дрімучі та безкраї ліси, заселені озброєним людом, мисливцями, котрі ніколи з лісів

²⁸ *Курпи* – польська етнографічна група, що проживала на територіях двох мазовецьких пущ.

не витикаються, і такими дикими, що ще рік тому королева Марія-Людовика наказала поставити каплицю в Мишинці, посадила в ній єзуїтів, котрі мали навчати віри та пом'якшувати звичаї люду пущі.

– Чим довше не здибаємо шведів, – промовляв старий Кемлич, – тим для нас краще.

– Але мусимо ж їх колись зустріти, – відповідав на це пан Анджей.

– Хто їх зустріне в більшому місті, йому зазвичай бояться кривду вчинити, бо у кожному місті є якийсь уряд і якийсь старший комендант, до якого можна подати скаргу. Вже я про це людей розпитав і знаю, що існують накази від шведського короля, які забороняють сваволю та здирництво. Але менші роз'їзди, які далеко від очей комендантів опиняються, на ці накази не зважають і мирних людей грабують.

Тому мандрівники йшли лісами, ніде дорогою шведів не зустрічаючи, ночували по смолокурнях і лісових поселеннях. Між курпами, хоч майже ніхто з них досі не бачив шведів, ширилися найрозмаїтіші чутки про стан справ у країні.

Подейкували, що прибув люд із-за моря, який людської мови не розуміє, ні в Ісуса Христа не вірить, ні в Матір Божу, ні у всіх святих і дивовижно хижий. Інші казали про надзвичайну жадібність цих ворогів до худоби, шкіри, горіхів, меду та сушених грибів. І якщо їм у них відмовляють, то підпалюють пущу. Дехто навіть стверджував, що це народ во-

вкулак, ласих на людське м'ясо, і лише м'ясом незайманок годуються.

Під впливом цих страхітливих звісток, які в найбільшій глибини пуцанські долетіли, стали курпи прислухатися і скликатися по лісах. Ті, хто варив поташ і смолу, і ті, хто збором хмелю промишляв, і дроворуби, і рибалки, котрі розставляли верші по зарослому узбережжю Росоги, і винники, і мисливці, і бортники, і бобровники збиралися тепер по більших поселеннях, слухаючи чуток, передаючи один одному новини та радячись, як ворога, якби в пущі з'явився, виганяти.

Пан Кміциц, їдучи зі своїм кортежем, неодноразово зустрів більші та менші гурти цього люду, одягненого в конопляні сорочки та вовчі, лисячі або ведмежі шкури. Не раз також зупиняли його на переходах і галявинах, питаючи:

– Ти хто такий? Часом не швед?

– Ні! – відповідав пан Анджей.

– Хай тебе Бог захищає!

Полковник із цікавістю приглядався до цих людей, котрі жили в лісових сутінках, й обличчя котрих ніколи не засмагали під відкритим сонцем. Захоплювався їхнім зростом, сміливістю поглядів, щирістю мови та зовсім неселянською відвагою.

Кемличі, котрі їх знали, запевняли пана Анджая, що немає кращих від них стрільців у всій Речі Посполитій. Також молодик зауважив, що всі мали добрі німецькі мушке-

ти, які в Пруссії за шкури вимінювали. Просив їх також свій хист у стрільбі показати і дивувався вправністю, а в душі міркував: «Якби мені довелось загін збирати, тут би його знайшов».

У самому Мишинці здибав шляхтич велику громаду. Понад сотню стрільців тримали кругову оборону місії, бо остерігалися, що шведи сюди насамперед поткнуться, тим більше, що остроленківський староста наказав прорубати дорогу в лісах, аби священикам, котрі в місії жили, дати «до світу доступ».

Хмелярі, котрі свій товар постачали аж уславленим пивоварам Пшасниша і тому вважалися досвідченими людьми, розповідали, що в Ломжі, Остроленці та в самому Пшасниші аж роїться від шведів, котрі там уже господарюють, як у себе вдома, і податки збирають.

Пан Кміциц узявся намовляти курпів, аби не чекали шведів у пущі, а самі вдарили на Остроленку та війну затіяли, і сам викликався їх повести. Велику серед них знайшов охоту, але два священики відмовили їх від такого божевільного вчинку, переконуючи дочекатися, аж весь край підійметься, і передчасним виступом не накликати на себе жорстоку помсту ворога.

Пан Анджей відїхав, але шкодував про втрачену можливість.

Тільки йому й утіхи залишилось, що переконався, нехай лише хоча б десь займеться, то ні Речі Посполитій, ні коро-

леві не забракне в цих місцях захисників. «Якщо так само є й деінде, то можна було б починати», – гадав парубок.

І гаряча його вдача рвалася до рішучих дій, але розум зупиняв: «Курпи самі шведів не здолають. Проїдеш ще шмат країни, оглядайся, придивляйся, а потім послухай королівський наказ».

Тому їхав далі. Вибравшись із глибоких пущ на лісові рубежі, в околицю, густіше заселену, помітив парубок по всіх селах незвичайний рух. По всіх шляхах повно було шляхти, що пересувалася в бричках, тарантасах, екіпажах або верхи. Все це рухалося до найближчих міст і містечок, щоб особисто шведським комендантам скласти присягу на вірність новому королю. Видавали їм за це свідоцтва, які мали їхні маєтки та звання боронити. У столицях земель і повітів проголошували «капітуляції», що підтверджували визнання вольностей і привілеїв шляхетського стану.

Шляхта поспішала скласти присягу не так через бажання, як із примусу, бо впертим загрожувало покарання, що полягало в конфіскації та грабунках. Торочили, що тут і там узялися вже шведи, так само, як у Великій Польщі, вкручувати підозрюваним пальці в курок мушкета. Повторювали також із тривоною, що на багатших навмисно кидали підозри, щоб їх обдерти, як липку.

Так що небезпечно було залишатися на селі. Тому заможніші прагнули сховатися по містах, щоб, перебуваючи під безпосереднім наглядом шведських комендантів, уникнути

підозри в підступях проти шведського короля.

Пан Анджей нашорошував вуха на те, що теревенила шляхта, хоча ті не дуже хотіли з ним балакати, як із простим пахолком, однак молодик второпав, що навіть найближчі сусіди, знайомі, більше того – приятелі – не згадують між собою шведів і нове панування щиро. Нарікають, щоправда, голосно на «реквізиції», та й справді було на що, бо до кожного села, кожного містечка приходили листи комендантів із наказом постачання великих кількостей збіжжя, хліба, солі, худоби, грошей, і часто ті накази переходили межу, особливо коли щойно вичерпали всі запаси, а вже вимагають нових. Якщо ж хтось не платив, йому присилали екзекуцію, яка потрійно забирала.

Минулися давні часи! Кожен тягнувся, як міг, собі від рта відривав і давав, і платив, нарікаючи та стогнучи, а в душі міркуючи, що давніше було по-іншому. Та в очі втішаються, що коли воєнні часи минуться, скінчаться й ті реквізиції. Обіцяли це і самі шведи, кажучи, що як тільки король усю країну опанує, зараз же по-батьківськи правити почне.

Шляхті, яка відступилася від власного монарха та вітчизни, яка раніше, ще зовсім недавно, називала тираном доброго Яна-Казимира, підозрюючи його, що до *absolutum dominium*²⁹ прагне, яка протестувала проти нього в усьому, галасуючи на сеймиках і сеймах, а в жаданні новин і змін дійшла навіть до того, що майже без опору визнала сюзере-

²⁹ Повноправне володіння (лат.).

ном загарбника, тільки б мати якісь зміни, – сором було тепер навіть нарікати. Бо ж Карл-Густав звільнив їх від тирана, бо ж вони добровільно покинули законного монарха, а тепер мають ті зміни, яких так сильно ждали.

Тому тепер навіть найдовірливіші не розмовляли щиро один з одним, що про ті зміни думають, охоче схиляючи вуха до тих, хто стверджував, що і набіги, і реквізиції, і грабежі, і конфіскації тільки тимчасові і необхідні до часу, і скоро минуться, як тільки Карл-Густав на польський трон сяде.

– Важко, панове браття, важко, – зауважував часом один шляхтич іншому, – але маємо тішитися новим королем. Магнат він і великий воїн, приборкає козаків, турків вгамує і септентронів від кордонів віджене, а ми зі Швецією в спілці розквітнемо.

– Хоч би ми і навіть не раді були, – відповідав той, – що вдієш проти такої могутності? З мотикою на сонце не підеш.

Інколи їх кликали на свіжу присягу. Пан Кміциц хвилювався, слухаючи такі балачки та міркування, а якимось, коли котрийсь шляхтич ляпав язиком при ньому в заїзді, що мусить бути вірний тому, кому присягнув, пан Анджей не витримував і сказав йому:

– Мабуть, маєш, пане, два язики, один для справжніх, а другий для фальшивих присяг, бо ж і Янові-Казимиру присягав!

Було при цьому багато й іншої шляхти, бо це трапилось вже недалеко від Пшасниша. Почувши такі слова пана Кмі-

цица, всі заворушилися. На обличчях одних було помітно подив від сміливості пана Анджея, інші зашарілися, аж на-решті найповажніший промовив:

– Ніхто тут присягу давньому королеві не ламав. Сам він нас звільнив від неї, коли з країни втік, не почувуючи себе відповідальним за її захист.

– Бодай би вас побили! – вигукнув пан Кміциц. – А король Локетек³⁰ скільки разів мусив із країни втікати, і щоразу повертався, а його народ не зрадив, тому що страх Божий ще в серцях був! Не Ян-Казимир утік, зрадники від нього відступилися і тепер його кусають, аби власні провини перед Богом і людьми відбілювати!

– Занадто сміливо патякаєш, хлопче. Звідки ти такий узявся, що тутешніх людей хочеш Божого страху навчати? Дивися, щоб тебе шведи не почули!

– Якщо ви такі цікаві, то можу сказати, що я з Княжої Пруссії й електорові належу. Але від крові сарматської походжу, і пошану до батьківщини відчуваю, тому соромно мені за байдужість цього народу.

Тут шляхта, забувши про свій гнів, оточила незнайомця колом і стала випитувати з цікавістю й нетерплячістю:

– То ви з Княжої Пруссії?.. То розкажіть, що знаєте! Що там електор? Не думає нас рятувати з тарапатів?

– З який тарапатів?.. Ви присягнули новому королеві, тому не балакайте про тарапати. Як ви собі постелили, так і

³⁰ Владислав I Локетек (1260—1333) – польський король із династії П'ястів.

спіть.

– Присягнули, бо не могли інакше. З мечами нам над карком стоять. Але ви кажіть так, немовби ми цього не робили.

– Дайте йому чогось випити, нехай йому язик розв'яжеться. Кажіть сміливо, немає тут зрадників між нами.

– Ви всі зрадники! – обурився пан Анджей. – Тому не хочу з вами пити! Шведські наймити!

Сказавши це, він вийшов із приміщення ще й дверима грюкнув, а ті залишилися присоромлені та здивовані. Ніхто не вхопився за шаблю, ніхто не подався за паном Кміцицем, аби поквитатися за образу.

А тим часом він подався до Пшасниша. За кільканадцять стай до міста перехопив його шведський патруль і повів до командування. Рейтарів було в тому патрулі тільки шестеро і сьомий унтер-офіцер, тому Сорока і три Кемличі споглядали на них ласо, як вовки на овець, і лише питали очима Кміцица, чи не час за них узятися.

Пан Анджей також відчував неабияку спокусу, тим більшу, що близько текла Угорка з порослими очеретом берегами. Але він стримався і дозволив спокійно відвести себе до коменданта.

Там доповів, хто він такий, що з країни електора прибув і щороку до Суботи з кіньми їздить. Кемличі мали відповідні свідоцтва, якими добрі знайомі у місті їх забезпечили. Тому комендант, і сам прусський німець, не став чинити їм перешкод, лише випитував ретельно, яких коней мають, і прагнув

їх побачити.

А коли челядь пана Кміцица на його вимогу табун пригнала, оглянув його старанно і зауважив:

– Я їх куплю. Іншому відібрав би задарма, але ви з Пруссії, то вас не скривджу.

Пан Кміциц дещо розгубився. Бо якщо дійде до продажу, то відпаде потреба їхати далі і довелось б йому повернути до Пруссії. Тому назвав таку високу ціну, що була майже вдвічі вища за реальну вартість коней. Несподівано офіцер не проявив обурення і не став торгуватися.

– Гарзд, – погодився він. – Заганяйте коней у стайні, а я вам плату зараз винесу.

Кемличі зраділи подумки, але пан Анджей упав у шал і став лаятись.

Не було, однак, іншої ради, як загнати коней. Інакше впала б одразу підозра на продавців, що лише про людське око торгують.

Тим часом повернувся офіцер і подав пану Кміцицу клаптик паперу з написом.

– Що це таке? – зачудувався пан Анджей.

– Гроші, або те саме, що гроші, бо це квитанція.

– А де мені заплатять?

– У головній ставці.

– А де головна ставка?

– У Варшаві, – відрубав офіцер, посміхаючись злостиво.

– Ми лише за готівку торгуємо. Як же це так? Що це та-

ке?.. – застогнав старий Кемлич. – Сили небесні!

Але пан Кміциц обернувся до нього, зиркнув загрозово і сказав:

– Для мене слово пана коменданта те саме, що й готівка, а до Варшави охоче поїдемо, бо там у вірменів годящий товар одержати можна, за який у Пруссії добре заплатять.

Потім, коли офіцер пішов, зауважив пан Анджей на втіху пану Кемличу:

– Цить, шельмо. Ці квитанції – найкращі охоронні грамоти, бо навіть до Кракова заїдемо з ними, зі скаргами, що нам платити не хочуть. Легше з каміння сир вичавити, ніж гроші зі шведів. Але це нам на руку. Плюгавець думає, що вивів нас у поле, а тим часом навіть не знає, яку послугу нам надав. Вам я сам за коней заплачу, щоб ви збитків не зазнали.

Старий зітхнув і вже лише за звичкою не припиняв нарікати якийсь час:

– Обдерли, знищили, до злиднів привели!

Але пан Анджей дуже зрадів, побачивши відкритий шлях перед собою, бо вже наперед передбачав, що й у Варшаві йому не заплатять, і ймовірно ніде. Тому буде мати можливість їхати щораз далі, ніби шукаючи відшкодування кривди, хоч би й до шведського короля, котрий під Краковом перебував, зайнятий облогою давньої столиці.

Тим часом вирішив пан Анджей залишитися на ніч у Пшасниші, дати коням відпочити і, не змінюючи свого прибраного прізвища, покинути нарешті чужу личину пахолка.

Зауважив бо, що убогого конюха зневажають усі і швидше хтось нападе, менше відповідальності за покривдження нічого відчуваючи. Важче йому також було в цій личині і до заможнішої шляхти доступитися, то й важче втямити, що хто думав.

Тому одягнув шати, відповідні для свого походження, і пішов у шинок із усією братією побалакати. Але не втішило його те, що почув. По заїздах і корчмах шляхта пила за здоров'я шведського короля і за щастя протектора цокалася келихами зі шведською старшиною, реготала з насмішок, які офіцери дозволяли собі щодо короля Яна-Казимира та пана Чарнецького.

Так страх за власну шкіру і майно опустив людей, що вони загравали зі загарбниками, охоче підтримуючи їхній хороший настрій. Проте і така підлість мала свої межі. Шляхта дозволяла насміхатися зі себе, з короля, з гетьманів, з пана Чарнецького, але не з релігії, і коли якийсь шведський капітан оголосив, що лютеранська віра така ж добра, як і католицька, молодий пан Грабковський, сидючи збоку, не зміг знести блюзнірства, і вперішив промовцю в скроню обушком, відтак, скориставшись сум'яттям, вислизнув із шинку та зник у натовпі.

Узялися його шукати, але прийшли звістки, які повернули увагу в інший бік. Кур'єри прибули з депешами, що Краків здався, пан Чарнецький у полоні й остання завада шведському пануванню впала.

Шляхта першої миті зацікавилася, але шведи стали веселитися та вітати один одного. У костелі Святого Духа, в костелі бернардинів і в нещодавно спорудженому за наказом пані Мостовської монастирі бернардинок звеліли бити в дзвони. Піхота і рейтари вийшли на ринок із броварів та цирулень, вишикувалися в бойовому порядку і почали гаратати з гармат і мушкетів. Потім викотили діжки з горілкою, медом і пивом для війська і міщан, позапалювали бочки зі смолою і бенкетували до пізньої ночі. Шведи повітягали міщанок із подвір'їв, аби танцювати з ними, веселитися та бешкетувати. А в натовпі солдатів, що розгулявся не на жарт, вешталася зграйки шляхтичів, котрі пиячили разом із рейтарами і були змушені вдавати радість від падіння Кракова та поразки пана Чарнецького.

Пана Кміцица така огида охопила, що він рано сховався на свою квартиру в передмісті, але заснути не міг. Мучила його гарячка і сумніви обсіли його душу, чи не запізно він повернувся із лихої дороги, коли вже вся країна була під шведським чоботом. Спадало йому на гадку, що вже все пропало і Річ Посполита ніколи не оговтається від занепаду.

«Це вже не нещасна війна, – міркував він собі, – яка втраченою якоїсь провінції закінчитися може, це тотальна згуба, це вже вся Річ Посполита шведською провінцією стає. Самі ми до цього спричинилися, а я більше за будь-кого іншого!»

Ця думка палила його, а совість гризла. Сон від нього втік. Сам не знав, що має робити: їхати далі, залишитися на

місці чи повертатися?.. Хоч би яку ватагу зібрав і шведів узявся бити, його переслідуватимуть, як розбійника, а не як жовніра. Врешті він у чужій околиці, де його ніхто не знає. Хто до нього пристане? Зліталися до нього безстрашні люди в Литві, коли їх раніше кликав, але тут, якщо хтось і чув про пана Кміцица, то мав його за зрадника та шведського посіпаку. Зате ніхто нічого не чув про пана Бабинича.

Ні до чого це, немає сенсу до короля тепер їхати, бо вже запізно. Немає потреби й на Підляшшя їхати, бо його конфедерати зрадником вважають, і в Литву даремно повертатися, бо там Радзивілл урядує, та й тут нічого залишатися, бо роботи немає жодної. Найкраще було б дух спустити, щоб на цей світ не дивитися і від смутку втекти!

Але чи на тамтому світі буде краще тим, хто, нагрішивши, нічим своїх провин не загладив і з усією їхньою вагою на суд стане? Пан Кміциц кидався на своєму ліжку, немов на ложі тортур лежав. Такої пекельної муки він не зазнав навіть у лісовій хатинці Кемличів.

Почувався сильним, здоровим, запальним, душа рвалася в ньому до того, щоб щось робити, щоб діяти, а тут усі дороги були заказані, хоч бийся головою об стіну, немає виходу, немає порятунку і немає надії!

Перемучившись усю ніч на ліжку, схопився вдосвіта, побудив людей і рушив із ними вперед. Їхав до Варшави, але й сам не знав, навіщо і для чого? Був би на Січ утік із відчаю, якби б не те, що часи змінилися і що Хмельницький разом із

Бутурліним притиснули самого великого коронного гетьмана під Городком, розносячи при цьому вогонь і меч на південно-східні околиці Речі Посполитої та запускаючи аж під Люблін свої хижі кігті.

Дорогою до Пултуська зустрів пан Анджей шведські загони, що ескортували підводи з продовольством, збіжжям, хлібами, пивом і стадами всілякої худоби. При стадах і фірах ішли громади селян або дрібної шляхти, що плакали і стогнали, бо їх за підводами по кільканадцять миль тягли. Щасливий був той, кому з возом додому повернутися дозволили, бо таке не завжди траплялося, адже після доставки припасів змушували селян і товариство до інших робіт – відбудови замків, спорудження шоп і складів.

Бачив також пан Кміциц, що поблизу Пултуська суворіше обходилися шведи з людьми, ніж у Пшасниші, і не міг до пуття збагнути, випитував про все шляхту, що зустрічалася дорогою.

– Чим ближче до Варшави поїдете, – розповідав один подорожній, – то гіршими гнобителями стають. Де свіжо прийдуть і ще не убезпечаться, там ще ласкаві, королівські укази проти свавілля шанують і капітуляцію проголошують. Але де вже почуваються впевнено і де ґрунтовно замки місцеві заселили, там відразу ж усі обіцянки ламають, не церемоняться, кривдять, обдирають, грабують, на костели, священників і навіть на черниць руки підіймають. Тут іще нічого, а в самій Великій Польщі таке робиться, що й слів описати бракує.

Тут узявся розповідати шляхтич, що ж робилося у Великій Польщі, яких шкуродерств, насильств і вбивств припускався жорстокий ворог, як пальці в курки вкручували, муками морили, щоб грошима розжитися, як провінційного владика Бранецького у самій Познані вбили, а з простим людом поводитися так жахливо, що волосся від самої згадки на голові ворушилося.

– Дійде до такого й усюди, – правив далі шляхтич. – Божа кара. Останній суд наближається. Щораз гірше і гірше, а порятунку нізвідки взятися!..

– Дивно мені це, – зауважив пан Кміциц, – бо я нетутешній і людських настроїв у цих краях не знаю, чому ж ви зносите терпляче такі утиски, самі шляхтою та лицарями будучи?

– А з чим нам повставати? – відповів шляхтич. – З чим?.. У їхніх руках замки, фортеці, гармати, порох, мушкети, а в нас навіть пташниці³¹ повідбирали. Була ще надія на пана Чарнецького, але коли він у полоні, а король у Сілезії, хто про опір подбає?.. Руки є, лише немає нічого в руках і голови немає.

– І надії немає! – глухо додав пан Кміциц.

Тут обірвали вони розмову, бо прибув шведський загін, що охороняє підводи, дрібну шляхту та «реквізиції». Дивний вони мали вигляд. Вусаті та бородаті рейтарі сиділи на гладких, як бики, конях. Кожен впирався в бік правою ру-

³¹ *Пташниця* – малокаліберна мисливська рушниця для полювання на птахів.

кою, з капелюхом набакир, із десятками гусок і курей патраних при кульбаці, їхав поміж туману пір'я. Дивлячись на їхні войовничі та горді обличчя, легко було збагнути, як їм було привільно, весело та безпечно. А брати менші йшли пішки біля возів, дехто босоніж, із головами, опущеними на груди, затюкані, боязкі, часто батогами до поспіху спонукувані.

Панові Кміцицу, коли він це побачив, губи стали трястися, як у лихоманці, і він почав повторювати до того шляхтича, з котрим їхав:

– Ох! Аж руки сверблять, руки сверблять, руки сверблять!

– Тихо будьте, на милість Божу! – цитьнув шляхтич. – Себе згубите, мене і діточок моїх!

Не раз доводилося бачити панові Анджею навіть дивовижніші події. Часом між загонами рейтарів він помічав менші чи більші купки польської шляхти, що йшли з ними, з озброєною челяддю, веселі, зі співами, захмелілі, і зі шведами та німцями запанібрата.

«Як же це так? – питав себе пан Кміциц. – Одну шляхту переслідують і гноблять, а з іншою дружні взаємини заводять? Мусять то бути хіба дуже палкі запроданці, котрих між жовнірами бачу?»

– Не лише палкі запроданці, а гірше, бо це єретики, – пояснив шляхтич. – Ближчі вони шведам, ніж ми, католики. Це вони найбільше грабують, садиби палять, панночок викрадають, особистих образ завдають. Вся країна від них у тривозі,

бо цілком безкарно їм усе з рук сходить, і легше в шведських комендантів на шведа знайти справедливість, ніж на свого єретика. Кожен комендант, як лише слово писнеш, зараз же відповідь: «Не маю я права його переслідувати, бо це не моя людина. Йдіть до ваших трибуналів». А які там тепер трибунали, яка екекуція, коли все в руках шведів? Куди швед не потрапить, там єретики його заведуть, а на костели та священників головні вони *excitant*³². Так мстять вітчизні-матері за те, що коли в інших християнських країнах їх за справляння власних обрядів переслідували, вона їм притулок забезпечила і свободу їхньої блюзнірської віри.

Тут шляхтич замовк і глипнув неспокійно на пана Кміцица.

– Але ви ж казали, що з Княжої Пруссії, то, може, й ви лютеранин?

– Хай мене Бог від цього боронить, – спростував пан Анджей. – З Пруссії я прибув, але роду здавна католицького, бо ми в Пруссію з Литви прийшли.

– Хвала Всевишньому, бо я вже злякався. Шановний пане, *attinet quod*³³ Литви, то й там дисидентів достатньо, і вождя свого могутнього в Радзвиліллі мають, котрий таким великим зрадником виявився, що хіба з одним паном Радзейовським рівнятися може.

– Щоб йому чорти душу з горла витягнули, перш ніж но-

³² *Excitant* (фр.) – захопник.

³³ *Attinet quod* (лат.) – що стосується.

вий рік настане! – вигукнув злісно пан Кміциц.

– Амінь! – підсумував шляхтич. – А також його слугам і помічникам, його катам, про котрих аж сюди до нас звістки дійшли, а без них він не зважився б на згубу вітчизни.

Пан Кміциц зблід і не сказав ні слова. Не питав також, не смів питати, про котрих це помічників, слуг і катів той шляхтич торочить.

Їдучи повільно, доїхали пізно ввечері до Пултуська. Там пана Кміцица викликали до єпископського палацу, *alias*³⁴ замку, щоб комендантові представився.

– Я постачаю коней військам його шведської величності, – рапортував пан Анджей, – і я маю квитанції, з якими до Варшави по гроші їду.

Полковник Ізраель (таким було прізвище цього коменданта) усміхнувся у вуса і промовив:

– То поквартесь, пане, поспішіть, і візьміть назад підводу, щоб мати на чому ті гроші везти.

– Дякую за пораду, – вклонився пан Анджей. – Я так розумію, що ваша милість насміхається собі з мене. Але я по своє поїду, хоч би мені до самого короля їхати довелося!

– Їдьте, свого не даруйте! – сказав швед. – Адекватне відшкодування вам належиться.

– Прийде такий час, що мені заплатять! – відрубав пан Кміциц і вийшов.

У самому місті він знову втрапив на урочистості, бо свято

³⁴ *Alias* (лат.) – інший, ще один.

з причини, що взяли Краків, три дні тривати мало. Дізнався парубок, однак, що в Пшасниші, можливо, трохи перебільшили шведський тріумф. Пан каштелян київський не лише не потрапив у неволю, а й навіть отримав право вийти з військом, зброєю та запаленими гнотами при гарматах із міста. Подейкують, що він подався на Сілезію. Хоч і невелика це була втіха, та все ж втіха.

У Пултуську зосередилися значні сили, які звідти під проводом Ізраеля мали вирушати під прусський кордон, аби налякати електора, тому ні місто, ні замок, хоча й дуже обширний, ні передмістя, не могли розмістити жовнірів. Тут уперше побачив також пан Кміциц військо, що в костелі стояло. У прекрасному готичному соборі, подарованому понад двісті років тому єпископом Гіжицьким, зупинилася найма на німецька піхота. Приміщення святині було освітлене, як під час урочистої меси, бо на кам'яній підлозі порозкладали ватри. Казани диміли на вогнищах. Навколо діжок із пивом скупчилися чужі жовніри, в основному старі грабіжники, котрі всю католицьку Німеччину сплюндрували і котрим, мабуть, не вперше було в костелі ночувати. Усередині лунали гомін і вигуки. Охриплі голоси горлали табірних пісень, чулися радісні верески жінок, котрі в ті часи волочилися зазвичай за військом.

Пан Кміциц зупинився у відчинених дверях. Через дим від червоного полум'я побачив червоні, розпалені напоями, вусаті пики солдатів, котрі сиділи на діжках і пили пиво. Ін-

ші кидали кості або грали в карти. Ще інші продавали ризи, а дехто мацав повітруль, одягнених у яскраві сукні. Вереск, сміх, дзеленчання кухлів і затворів мушкетів, луна, що гриміла в склепіннях, оглушили його. У голові чоловікові затьмарилося, очі не хотіли вірити тому, на що споглядали, подих завмер йому в грудях. Пекло не здалося б йому страшнішим.

Врешті схопився молодик за чуба і вибіг, повторюючи, як шаленець:

– Господи, поможи! Господи, покарай! Господи, рятуй!

Розділ X

У Варшаві шведи вже давно хазяйнували. Позаяк Віттемберг, справжній правитель міста і командувач гарнізону, перебував у той час у Кракові, то його заступав пан Радзейовський. Не менше ніж дві тисячі солдатів стояло у цьому місті, оточеному валами і прилеглими до них юридиками³⁵ з пишними церковними та світськими спорудами. Замок і місто не були знищені, бо пан Вессель, староста маковський, здав його без бою, а сам разом із залогою утік поспішно, побоюючись помсти свого особистого ворога, пана Радзейовського.

Аж коли пан Кміциц став приглядатися ближче і краще, то побачив на багатьох будинках сліди хижих рук. Це були оселі тих мешканців, котрі повтікали з міста, не бажаючи терпіти чужого панування, або чинили опір у той час, коли шведи дерлися на вали.

З панських палаців, що височіли за юридиками, лише ті зберегли давню розкіш, власники яких душею і тілом стали служити шведам. Стояв, отже, в повній величі палац Казановських, бо пан Радзейовський його захищав, і його власний, і пана коронного хорунжого Конецпольського, і той, який Владислав IV поставив, його потім Казимирівським

³⁵ *Юридик* – власність шляхти або церкви, що не підлягала міському праву.

назвали, але шляхетські будівлі були поруйновані дуже помітно. Палац Денхова був наполовину зруйнований, а канцлерський, так званий Оссолінських, на Реформаторській вулиці, був розграбований вщент. З вікон визирали німецькі найманці, а те дороге начиння, яке небіжчик канцлер безпосередньо з Італії привіз, ті шкіри флорентійські, голландські гобелени, майстерно зроблені секретери, перлами оздоблені, картини, бронзові та мармурові скульптури, годинники венеційські та гданські, витончені дзеркала – або лежали ще безладними купами на подвір'ї, або вже запаковані чекали, щоб їх, коли трапиться нагода, відіслали Віслою до Швеції. Охороняли ці коштовності вартові, а тим часом нищили їх просто неба дощі.

У багатьох інших місцях таку саму картину можна було побачити, бо хоч столиця здалася без бою, вже тридцять велетенських барж стояло на Віслі, готових вивозити здобич.

Місто було наче чужоземне. На вулицях чути було більше чужих мов, ніж польської. Всюди зустрічалися шведські солдати, німецькі, французькі, англійські та шотландські найманці, в найрозмаїтіших одностроях, у капелюхах, у ставих гребенястих шоломах, у жупанах, панцерах, півпанцерах, у панчохах або шведських чоботях із халявами, як коновки. Всюди чужа пістрява, чужі вбрання, чужі обличчя, чужі пісні. Навіть коні відрізнялися від тих, до яких око звикло.

Насунуло сюди також безліч вірменів із темними облич-

чями і смоляним волоссям, прикритим кольоровими ярмулками. Прибули сюди, щоб здобич скуповувати.

Але найбільше дивувала неймовірна кількість циганів, котрі, невідомо навіщо, потягнулися з усіх сторін країни за шведами до столиці. Їхні шатра стояли біля палацу пана Уяздовського і по всій юридиці капітули, творячи наче окреме полотняне місто в мурованому.

Поміж цих різношерстих тлумів місцеві мешканці майже зникли. Для власної ж безпеки сиділи замкнені по домівках, рідко вигулькуючи та квапливо пересуваючись вулицями. Часом лише якась панська карета, поспішаючи через Краківське передмістя до замку, оточена гайдуками, пажами або військом у польських мундирах, нагадувала, що це все ще польське місто.

Тільки в неділі та свята, коли дзвони сповіщали про богослужіння, натовпи виходили з будинків і столиця давнього набувала вигляду, хоч навіть і тоді перед костелами ставали загороною ряди чужих солдатів, аби погледіти на жінок, потягати їх за спідниці, коли переходили потупившись, пореготати, часом поспівати сороміцьких пісень перед костелами, саме тоді, коли там месу правили.

Все це промчало, як примара, перед здивованими очима пана Анджея, але довго у Варшаві він місця не нагрів, бо не знаючи нікого, не мав перед ким душу відкрити. Навіть із тією польською шляхтою, яка перебувала в місті та займала громадські заїзди, збудовані в часи короля Сигізмунда III

на вулиці Довгій, не увійшов пан Кміциц в ближчі дружні взаємини. Зачіпав, щоправда, одного чи іншого, щоб новини вивідати, але то були палкі шведські шанувальники, котрі в очікуванні приїзду Карла-Густава волочилися за паном Радзейовським і за шведськими офіцерами, в надії отримати посаду старости, конфісковані маєтки приватні чи церковні, а також розмаїті милості. Варто було б кожному з них в очі плюнути, від чого пан Кміциц врешті не дуже й стримувався.

Про міщан лише чув пан Анджей, що все ще знедолену вітчизну та доброго короля жаліють. Шведи переслідували їх суворіше, забирали будинки, витискали контрибуцію, тримали у в'язниці.

Казали також, що вони мали таємно зброю, особливо зброярі, різники, кушніри та могутній цех шевців, котрі виглядають безнастанно повернення Яна-Казимира, надії не втрачають і з допомогою зовні готові були б і на шведів вдарити.

Пан Кміциц, чувши це, вухам своїм не вірив і в голові йому не вкладалося, щоб люди низького стану та низького достатку більше проявляли любові до вітчизни та віри в законного володаря, ніж шляхта, яка разом із молоком матері мала б ці почуття всмоктувати.

Але саме шляхта і магнати милували шведів, а простий люд найбільше мав бажання до опору, і не раз траплялося, що коли шведи заганяли підкріплювати Варшаву простолюдинів, то ті воліли терпіти тілесні покарання та в'язницю, на-

віть смерть, ніж до зміцнення шведської могутності спричинятися.

За Варшавою кипіло в країні, як у вулику. Всі дороги, міста та містечка зайняті були солдатами, панськими та шляхетними почтами, що панам і шляхті шведській прислужували. Все було забране, охоплене, підкорене, все було таке шведське, немовби ця країна завжди була в їхніх руках.

Пан Анджей не зустрічав інших людей, лише шведів, або шведських однопумців, або людей у відчаї, байдужих, котрі до глибини душі були переконані, що вже все пропало. Ніхто про опір навіть не думав, виконували тихо і поспіхом такі накази, половину яких, а то й десяту частину, в давніші часи не стали б виконувати та протестували б. Страх дійшов уже до такого ступеня, що навіть ті, котрих кривдили, прославляли вголос протектора Речі Посполитої.

Колись не раз бувало, що своїх власних збирачів цивільних і військових податків у маєтку зустрічав шляхтич із мушкетом у руках і на чолі озброєної челяді, тепер же розписували податки, як шведам подобалося, і шляхта сплачувала все так покійно, як вівці віддають вовну стригалям. Траплялося часто, що той самий податок правили двічі. Даремно було затулятися квитанціями, добре ще, якщо податківець не мочив у вино стару квитанцію і не наказував її з'їсти пред'явникові. Жодної справедливості! *Vivat protector!*³⁶ – гукав шляхтич, а коли офіцер від'їжджав, казав хутко хлоп-

³⁶ Хай живе покровитель! (Лат.)

цю лізти на дах дивитися, чи ще один не під'їжджає. І якби ж то все лише закінчувалося на шведських контрибуціях, але гірші за ворога були, як тут, так і всюди, запродавці. Бо згадували особисте, давні образи, пересували межі, займали луки та ліси, а шведському приятелеві все сходило з рук. Але найгіршими були дисиденти. Мало того. З нещасних людей, пригноблених, свавільників і азартних гравців створилися озброєні ватаги. Вони нападали на селян і шляхту. Допомогали їм шведські мародери, німецькі й усілякі гультаї. Країну охопили пожежі. Над містами висів залізний вояцький п'ястук, а в лісах розбійники нападали. Про зміцнення Речі Посполитої, про порятунок, про скидання ярма ніхто навіть не згадував. Бо надії вже ніхто не мав.

Сталося якось, що під Сохачевом шведське та німецьке гультайство облягло пана Луцевського, сохачевського старосту, заскочивши його в приватному його маєтку в Стругах. Той, на війні досвіду набравшись, хоч і старий, захищався за-пекло. Надїхав саме на це пан Кміциц, а що йому вже терпцю через край набралось, готовий вибухнути з будь-якого приводу, то в Стругах таки не витримав. Тож дозволив «погуляти» Кемличам і сам вдарив на нападників так шалено, що розбив їх, порубав, нікого не жалів, навіть бранців потопити наказав. Пан староста, котрому допомога як із неба впала, прийняв рятівника і пригостив, а пан Анджей, вздрівши перед собою визначну особу та діяча, при цьому людину старого гарту, зізнався йому в своїй ненависті до шведів і взяв-

ся випитувати, що той про майбутню долю Речі Посполитої думає, сподіваючись, що йому пан староста налле бальзаму на душу.

Однак пан староста цілком іншу мав про те, що сталося, думку, і зронив:

– Милостивий пане! Не знаю навіть, що вам сказати, якби ви спитали тоді, коли я мав ще руді вуса та розум тілесними бажаннями затьмарений, але тепер я маю сиві вуса і повних сімдесят років на карку, тому бачу майбутні речі, бо до могили близький. Отож скажу, що проти шведської могутності не лише ми, якщо навіть зробимо висновки з помилок наших, але й уся Європа нічого не вдіє.

– Як таке може бути? Звідки ж це взялося?! – зойкнув пан Кміциц. – Коли ж це Швеція таку могутність здобула? Чи польський народ не більший за них, чи не можемо набрати війська більше? Чи таке військо в мужності шведам колись поступалося?

– Нашого народу вдсятеро більше, статків Бог нам достатньо намножив, що в моєму старостві Сохачевському більше пшениці родить, ніж у всій Швеції, а щодо мужності, то я був під Кірхольмом, де три тисячі гусарів вісімнадцять тисяч добірного шведського війська в порох розвіяли.

– Добре, якщо так, – задумався пан Кміциц, аж очі його засяяли при згадці про цю битву. – То чи є земні причини, через які ми їх і цього разу не змогли б здолати?

– Передусім те, – провадив старий повільно, – що ми

змаліли, а вони вирости, що вони нас нашими ж руками побили, як колись побили німців німцями. Така Божа воля й уже немає тієї сили, повторюю, яка б тепер їм протистояти змогла!

– А якщо шляхта спам'ятається і навколо нашого короля зосередиться, якщо всі за зброю схопляться, що ваша милість порадить тоді зробити і що сам зробить?

– Тоді піду з іншими, поляжу і кожному пораджу полягти, бо потім прийдуть такі часи, яких краще й не бачити.

– Не можуть прийти гірші! Направду, не можуть!.. Це неподобство! – вигукнув пан Анджей.

– Бачите, пане, – зауважив пан староста, – перед кінцем світу і перед остаточним судом прийде Антихрист, і сказано, що погани візьмуть тоді гору над праведними, Сатана світом ходитиме, хибну віру замість справжньої насаджуватиме і до неї людей навертатиме. З Божого дозволу зло повсюдно переможе, аж до тієї миті, коли янгольські сурми проголосять кінець світу.

Тут пан староста відкинувся на спинку крісла, на якому сидів, заплющив очі і правив далі тихим, таємничим голо-
сом:

– Сказано, що й знаки будуть. Знаки на сонці в образі руки та меча були. Боже, будь милостивий до нас, грішних!.. Погани беруть гору над праведниками, бо шведи та їхні однодумці перемагають. Справжня віра занепадає, бо лютерани ви-

вищуються. Люди, чи ви не бачите, що *dies irae, dies illa*³⁷ наближається? Мені сімдесят років, на березі Стіксу вже стою, перевізника і човен виглядаю. І бачу!..

Тут пан староста замовк, і пан Кміциц зиркнув на нього з острахом, бо аргументи здалися йому цілком логічними, висновки слухними, тому налякався суду та задумався. Але пан староста на нього й не дивився, лише вперед, і нарешті сказав:

– І як же тут шведів перемогти, коли з дозволу Господа, Його чіткої волі, в пророцтвах усе розгадано та передбачено. Ой, до Ченстохови треба людям, до Ченстохови!..

І пан староста знову замовк.

Сонце вже заходило, лише одним краєчком зазираючи в кімнату, ламалося веселково на скляних шибках, свинцем облямованих, і створювало семибарвні смуги на підлозі. Решта покою залишалася в сутінках. Панові Кміцицу щораз моторошніше ставало і часом здавалося, що як тільки світло згасне, так одразу янгольські сурми покличуть на суд.

– А про які пророцтва ваша милість каже? – нарешті відважився він спитати старосту, бо мовчання здалося йому ще страшнішим.

Староста, замість того, щоб відповісти, обернувся до прилеглих дверей світлиці та покликав:

– Олюнько! Олюнько!

³⁷ *Dies irae, dies illa* (лат.) – Той день, день гніву. Перший рядок середньовічного церковного гімну, друга частина заупокійної меси, реквієму.

– Заради Бога! – скрикнув пан Анджей. – Кого це ви кличете?..

У цю мить він вірив в усе, вірив, що його Олюнька, дивом перенесена з Кейдан, з'явиться перед його очі. І забув про все на світі, погляд втупив у двері і чекав, затамувавши подих.

– Олюнько! Олюнько! – повторив пан староста.

Двері відчинилися, увійшла не Білевичівна, але прегарна панночка, худорлява, висока і трохи схожа на Олюньку серйозністю та спокоєм на обличчі. Була бліда, можливо, хвора, а може, нещодавнім нападом налякана. Вона увійшла потупившись, так якось легко і тихо, немовби її подув вітру приніс.

– Це моя донька, – представив староста. – Синів удома немає. Вони при краківському панові, а з ним разом – при нашому нещасному монархові.

Після чого звернувся до доньки:

– Подякуй спочатку цьому мужньому кавалерові за порятунок, а по-друге, прочитай нам пророцтво святої Бригіди.

Дівчина вклонилася панові Анджею та вийшла, а за мить повернулася зі задрукованими аркушиками в руках, встала в тому веселковому світлі й узялася читати дзвінким і солодким голосом:

– Пророцтво святої Бригіди: *«Я покажу тобі спочатку п'ять королів і держави їхні: Густав, син Ерика, ледачий віслук, бо занедбавши правдивий Символ віри, перейшов на фальшивий. Відкинувши*

апостольську віру, запровадив у королівстві аугсбурзьку, щоб примножити славу свою. Дивись Еклезіаст, де про Соломона сказано, що згубив славу свою через ідолопоклонство».

– Чуєте, пане? – поцікавився староста, показуючи панові Кміцицу великий палець лівої руки, інші ж тримаючи готовими до лічби.

– Чую.

– *«Ерик, син Густава, вовк ненаситної жадібності, – читала далі панна, – чим усіх людей і братерську Яна накликав на себе ненависть. Спочатку Яна (підозрюючи його у змові з Данією та Польщею) війною здолав, а узявши його разом із дружиною, впродовж чотирьох років у підземеллі тримав. Ян wreшиті з в'язниці вибрався і через зміну фортуни був урятований, здолав Ерика, позбавив його корони і до віковічної скинув темниці».*
Такий от непередбачений випадок!

– Зважте, – вимовив староста. – Це вже другий!

Панночка читала далі:

– *«Ян, брат Ерика, гордий орел, триразовий переможець Ерика, данця та септентрона. Син його Сигізмунд на польський трон обраний, в крові котрого шляхетність грає. Хвала насінню його!»*

– Тямите? – спитав староста.

– Хай Бог додасть років Янові-Казимиру! – відізався пан Кміциц.

– «Карл, князь Судерманії: баран, тому що як барани ведуть отару, так і він шведів завів на манівці. Він же виступив проти справедливості».

– Це вже четвертий! – втрутився староста.

– *«П'ятий Густав-Адольф, – читала панна, – убитий баран, але не безневинний, кров якого стала причиною смутку та незгод».*

– Так! Це Густав-Адольф, – зауважив пан староста. – Про Крістину не згадується, бо лише чоловіки враховані. Читай тепер закінчення, яке теперішніх часів стосується.

Панночка продовжила:

– «Шостого тобі покажу, котрий суходіл і море скаламутить і простих людей засмутить. Він час кари моєї в руку свою візьме. Якщо хутко свого не наздожене, наблизиться до нього суд мій і залишить державу в смутку, і станеться, як було написано: заколот сіють, а смуток і біль пожинатимуть. Я відвідуватиму не лише це королівство, а й багаті та впливові міста, тому що покликали голодного, який статки їхні зжере. Не забракне внутрішнього зла і рясніти будуть незгоди. Панувати будуть дурні, а мудреці та старці не підіймуть голови. Честь і правда впадуть, аж прийде той, котрий гнівом вибухне і душі своєї не щадитиме задля перемоги правди».

– Ось, маєте! – промовив пан староста.

– Все це справджується, і навіть сліпий не засумнівається!

– зауважив пан Анджей.

– Тому й шведи не можуть бути переможені, – підсумував пан староста.

– Аж прийде той, хто душі не щадитиме задля перемоги правди! – повторив пан Кміциц. – Надію пророцтво залишає! Отже, не суд, а власне спасіння нас чекає!

– Содом міг бути врятований, якби в ньому десять праведників знайшлося, – зітхнув пан староста, – але їх стільки не надібалося. Так само не знайдеться той, хто душі не щадитиме задля перемоги правди, і година суду проб'є.

– Пане старосто, пане старосто, цього не може бути! – замахав руками гість.

Перш ніж пан староста відповів, двері відчинилися і до кімнати зайшов немолодий уже чоловік, закутий у панцер і з мушкетом у руці.

– Пан Щєбжицький? – перепитав пан староста.

– Саме так, – відповів прибулець, – я чув, що гультайство ясновельможного пана облягло, тож на порятунок із челяддю поквапився.

– Без Божої волі волосинка людині з голови не впаде, – зауважив дідуган. – Вже мене цей кавалер із труднощів звільнив. А ви звідки їдете?

– Зі Сохачева.

– Що там нового?

– Що не новина, то гірша, ясновельможний старосто. Нові нещастя.

– Що сталося?

– Краківське, Сандомирське, Руське, Люблінське, Белзьке, Волинське та Київське воєводства здалися Карлу-Густавові. Акт уже підписаний і депутатами, і Карлом.

Староста закивав головою і звернувся до пана Кміцица:

– Дивіться! – зронив він. – І ви ще досі думаєте, що з'явиться той, хто душі своєї не щадитиме для перемоги правди?

Пан Анджей смикав себе за чуприну.

– Безнадія! Безнадія! – повторював він, наче зачумлений. А пан Щєбжицький правив далі:

– Подейкують також, що ці залишки військ, що при панові гетьманові Потоцькому перебувають, вже висловлюють непокору і до шведа погоджуються перейти. Гетьман, мабуть, здоров'я та життя між ними не певний, мусить робити, що захочуть.

– Заколот сіють, а смуток і біль пожнуть, – зітхнув пан староста. – Хто хоче спокутувати свої гріхи, якраз час!

Але пан Кміциц не міг уже більше слухати ні пророцтва, ні новин. Він хотів якнайшвидше сідати на коня і на вітрі голову остудити. Схопився й почав прощатися з паном старостою.

– Куди ж ви так поспішаєте? – поцікавився в нього стариган.

– До Ченстохови, бо й я грішник!

– Не стану затримувати, хоч радий би був пригостити, але

це нагальніша справа, бо день суду вже недалеко.

Пан Анджей вийшов, а за ним вийшла й панночка, жадаючи замість батька честь відїжджаючому віддати, бо староста на ноги вже нездужав.

– Залишайтеся в добромu здоровї, панянку, – побажав пан Кміциц, – навіть не уявляєте, який я вам удячний!

– Якщо ви такий вдячний, – сказала на це дівчина, – то зробіть мені одну послугу. Ви їдете в Ченстохову. Ось черлений злотий. Візьміть його, будь ласка, і віддайте на месу в каплиці.

– За кого? – спитав пан Кміциц.

Бідненька опустила очі, смуток заповнив її обличчя, і водночас слабкі рум'янці пробилися на щоки. Юнка сказала тихим, наче шурхіт листя, голосом:

– За Анджея, щоб його Господь Бог із грішної дороги завернув.

Пан Кміциц відступив на два кроки, очі вибалушив і від здивування добру хвилину навіть слова зронити не міг.

– Рани Христові! – промовив він нарешті. – Що це за будинок? Де я?.. Самі пророцтва, ворожба та настанови. Вас звати Олюнькою і за грішного Анджея на месу даєте?.. Це не може бути збіг, це Божий перст. Це... це... я збожеволію!.. Боже, змилуйся, я розум втрачу!..

– Що з вами?

Але він схопив її рвучко за руки і став ними трясти.

– Пророкуйте далі, кажіть до кінця!.. Якщо той Анджей

навернеться й усі провини змиє, чи Олюнька йому вірність збереже?.. Кажіть, відповідайте, бо я не поїду без цього!..

– Що з вами?

– То Олюнька йому вірність збереже? – повторив запитання пан Кміциц.

Панночці враз сльози полилися з очей.

– До останнього подиху, до часу смерті! – зронила вона ридаючи.

Ще не договорила, а вже пан Анджей гепнувся до її ніг. Дівчина вже хотіла було втікати, але парубок не пустив, цілував їй ноги і повторював:

– Я також грішний Анджей, котрий навернутися прагне!.. Я також маю свою кохану Олюньку. Нехай ваш навернеться, а моя мені вірність збереже. Нехай слова ваші пророцтвом стануть. Бальзам і надію влили в мою засмучену душу. Бог вам заплатить, Бог заплатить!

Після цього шляхтич схопився, сів на коня і поїхав.

Розділ XI

Слова панни старостівни сохачевської зміцнили дух пана Кміцица й упродовж трьох днів не йшли йому з гадки. Вдень на коні, уночі на ложі міркував він про те, що відбулося, і завжди доходив висновку, що не міг це бути простий випадок, швидше Божа настанова та передбачення, що якщо витримає, якщо з доброї дороги не зійде, з тієї саме, яку йому Олюнька вказала, то дівчина йому вірність збереже і своєю прихильністю не обділить.

«Бо якщо старостівна, – гадав пан Кміциц, – береже прихильність до свого Анджея, котрий ще на шлях удосконалення не став, то і для мене, котрий має щирий намір служити вітчизні, честі та королю, не згасла ще надія!»

Але з іншого боку не бракувало панові Анджею і причин бідкатися. Щирий намір він мав, але чи не запізно за нього взявся? Чи ще був якийсь шлях, якась можливість? Річ Посполита з кожним днем усе більше занурювалась у багно, і важко було заплющувати очі на жахливу правду, що вже немає для неї порятунку. Нічого собі більше не бажав пан Кміциц, ніж затіяти щось, але охочих людей не бачив. Щораз нові постаті, щораз нові обличчя проносилися перед його очима під час подорожі, але їхній вигляд, слухання їхніх балачок і дискусій відбирали навіть рештки надії.

Одні душею і тілом перейшли до шведського табору, шу-

каючи в ньому власної вигоди. Ті пили, гуляли та веселилися, як на поминках, топивши в келихах і розпусті сором і шляхетську честь.

Другі теревенили про могутність, яку створить Річ Посполита разом із Швецією, під скіпетром першого у світі воїна, і такі були найнебезпечніші, бо переконані щиро, що *orbis terrarum*³⁸ мусить перед таким альянсом схилити голови.

Треті, такі як пан староста сохачевський, достойні люди та батьківщині вірні, досліджували знаки на землі та на небі, повторювали пророцтва, й убачаючи Божу волю в усьому, що діялося, і непохитність долі, доходили висновку, що не залишилося надії, немає більше порятунку, що кінець світу наближається. Тож було б безумством про земне вибавлення, а не про небесне спасіння думати.

Ще інші ховалися по лісах або задля порятунку життя переходили кордон.

Зустрічав пан Кміциц і надто розбещених, зіпсутих, біснуватих чи боязких, або заглиблених у відчай. Та не зустрічав тих, хто вірив.

А тим часом шведська могутність наростала. Звістка, що рештки військ бунтують, застерігають, погрожують гетьманам і хочуть перейти до шведів, набувала з кожним днем усе більшої певності. Чутка, що пан коронний хорунжий Конецпольський зі своєю дивізією здався Карлу-Густаву, як грім серед чистого неба, прогриміла по всіх усядах Речі Поспо-

³⁸ *Orbis terrarum* (лат.) – земна куля.

литої і прогнала навіть рештки віри зі сердець, бо пан Конєцпольський усе ж був збаразьким лицарем. За ним пішли пан староста Яворський і князь Дмитро Вишневецький, котрого не втримало навіть безсмертною славою вкрите власне прізвище.

Почали вже сумніватися навіть у панові маршалку Любомирському. Ті, хто його добре знав, стверджували, що амбіції над любов'ю до вітчизни у ньому домінують, що досі стояв з королем, бо йому лестило те, що погляди всіх були звернені до нього, що перед ним одні й інші запобігали, запрошували, переконували його, що долю вітчизни тримає у своїх руках. Але перед шведським щастям він завагався, відступив і щораз чіткіші сигнали подавав, заради власної пихи, нещасному Янові-Казимиру, що може його або врятувати, або знищити.

Король-вигнанець сидів у Глоговій зі жменькою вірних людей, котрі долю з ним розділили, але щоразу хтось іще його покидав і до шведів перекидався. Такі слабкі ламаються в дні недолі, навіть ті, кому перший порив серця чесною та тернистою дорогою йти наказує. Карл-Густав приймав їх із відкритими обіймами, нагороджував, обіцянками осипав, решту ж вірних спокушав і затулював, панування своє поширюючи. Сама фортуна усувала з його шляху будь-які перепони, польськими ж силами Польщу підкорював, без бою перемагав.

Колони воевод, каштелянів, коронних і литовських чи-

новників, цілі натовпи озброєної шляхти, цілі хоругви незрівнянної польської кавалерії стояли в його таборі, зазираючи в очі нового господаря, готові до всього навіть на його кивок.

Рештки коронних військ щораз наполегливіше закликали свого гетьмана: «Йди, схили сиву голову перед величчю Карла. Иди, бо ми хочемо шведам належати!»

– До шведів! До шведів!

І на підтримку слів виблискували тисячі шабель.

Водночас війна все палала на сході. Моторошний Хмельницький знову Львів осадив, а загони його союзників, обходячи неприступні мури Замостя, розливалися по всьому Люблінському воєводстві, самого Любліна досягаючи.

Литва опинилася в шведських руках і Хованського. Радзивілл розпочав війну на Підляшші. Електор зволікав, але будь-якої миті міг останнього удару конаючій Речі Посполитій завдати, а от у Королівській Пруссії він уже дуже зміцнів.

Посольства з усіх сторін прагнули дістатися до шведського короля, щоб привітати його зі щасливим підкоренням Польщі. Наближалася зима, листя опадало з дерев, зграї круків, ворон і галок, покинувши ліси, літали над селами та містами Речі Посполитої. За Пйотрковим знову здивав пан Кміциц шведські загони, які займали вже всі тракти та дороги. Деякі, після здобуття Кракова, марширували до Варшави, бо казали, що Карл-Густав, прийнявши присягу у південних і східних воєводств і підписавши «капітуляції», че-

кає поки ще здадуться рештки військ, що стояли під командуванням панів Потоцького та Лянцкоронського, після чого відразу ж на Пруссію вирушить і тому війська вперед засилає. Панові Анджею не заступали ніде дорогу, бо шляхта взагалі не викликала підозр і безліч збройних почтів тягнулися разом із шведами. Були такі, хто їхали в Краків уклонитися новому королеві, або отримати від нього щось, тому нікого не питали ні про охоронні грамоти, ні про паспорти, тим більше, що поблизу Карла, котрий вдавав ласкавість, не сміли нікого турбувати.

Останній нічліг перед прибуттям до Ченстохови випав парубкові в Крушині, але заледве встиг розміститися, як прибули туди гості. Спочатку надійшов шведський загін, що з близько ста коней складався, під командуванням кількох офіцерів і якогось поважного капітана. Був то чоловік середнього віку, постави доволі гарної, рослий, сильний, плечистий, зі швидкими очима. І хоча вбрання носив чужинське, і взагалі на чужоземця був схожий, проте, зайшовши до корчми, звернувся до пана Анджея найчистішою польською мовою, випитуючись, хто він і куди їде.

Пан Кміциц сказав цього разу, що він шляхтич зі Сохачева, бо дивним здалося б офіцерові, що підданець електора опинився аж у такій далечині. Натомість дізнавшись, що пан Анджей їде до шведського короля зі скаргою, що йому належної суми не хочуть виплатити, офіцер зауважив:

– При великому вівтарі найкраще молитися, і правильно

робите, що до самого короля їдете, бо хоч у нього й тисячі справ на голові, він нікому в проханні не відмовляє, а вже до вас, шляхти, такий ласкавий, що аж шведи вам заздять.

– Аби лиш гроші були в скарбі.

– Карл-Густав – це не ваш давній Ян-Казимир, котрий навіть у євреїв позичати мусив, бо що мав, то відразу ж першому прохачеві віддав. Врешті, тільки б відповідна нагода випала, а вже грошей у скарбниці не забракне.

– Яку нагоду ваша милість має на увазі?

– Замало ми знайомі, пане кавалере, щоб я мав вам звіритись у таємниці. Знайте лишень, що за тиждень або два скарбниця шведського короля буде такою ж важкою, як і султанська.

– Хіба якийсь алхімік йому грошей наробить, бо їх у цій країні з іншого джерела не одержати.

– У цій країні? Достатньо лише руку простягнути. А сміливості нам не бракує. Доказом цього є те, що ми тут пануємо.

– Це правда! Це правда! – погодився пан Кміциц. – Ми дуже цим пануванням задоволені, особливо якщо нас навчите, яким чином гроші, як стружку, збирати.

– Ви й самі могли б так учинити, але ви за краще бажали б із голоду померти, ніж хоча б гріш звідти взяти.

Пан Анджей кинув на офіцера швидкий погляд.

– Бо є такі місця, на які навіть татари руку бояться підняти! – припустив він.

– А ви здогадливий, пане кавалере, – підтвердив офіцер, – та пам’ятайте, що не до татар, а до шведів по гроші їдете.

Дальшу розмову перервало прибуття нового почту. Офіцер, вочевидь, його очікував, бо вибіг поспішно з корчми. Пан Кміциц вийшов за ним і став у дверях сіней, аби придивитися до прибульців.

Спочатку заїхала зачинена карета, запряжена чотирма кіньми й оточена загоном шведських рейтарів, і зупинилася перед корчмою. Офіцер, котрий із паном Анджеєм бесідував, підбіг до неї жваво, відчинив дверцята і глибоко вклонився особі, котра сиділа всередині.

«Мусить це бути хтось визначний», – припустив пан Кміциц.

Тим часом із корчми винесли палахкотливі смолоскипи. З карети висів серйозний на вигляд чоловік, по-чужоземному одягнений у чорний плащ до колін, оторочений лисячим хутром, і в капелюсі з пір’ям.

Офіцер вихопив смолоскип із руки рейтара й, уклонившись ще раз, промовив:

– Он туди, ваша високосте!

Пан Кміциц відступив хутко у заїзд, а гості увійшли відразу ж за ним. У кімнаті офіцер схилювався втретє і сказав:

– Ваша високосте! Я Вейгард Вжещович, ординарець провіантмейстера його королівської величності Карла-Густава, посланий із ескортом назустріч вашій високості.

– Приємно мені пізнати такого гідного кавалера, – промо-

вив одягнений у чорне вельможа, вклоняючись навзаєм.

– Чи ваша високість хоче зупинитися на довше, чи відразу бажає їхати далі?.. Його королівська величність дуже жадає бачити вашу високість.

– Я мав намір зупинитися в Ченстохові для богослужіння, – зронив прибулець, – але в Велюні отримав повідомлення, що його королівська величність наказує мені поспішати, тому трохи відпочивши, рушимо далі, а тим часом відправте, ваша милосте, старий ескорт і подякуйте капітанові, котрий ним командує.

Офіцер пішов виконувати цей наказ, а пан Анджей перехопив його дорогою.

– Хто це? – спитав він.

– Барон Лісола, посланець імператора, котрий із бранденбурзького двору вирушає до нашого короля, – пояснив офіцер.

Сказавши це, він вийшов, але за мить повернувся.

– Накази вашої високості виконані, – відрепортував він баронові.

– Дякую, – відповів Лісола.

Шанобливо, хоча й дещо зверхньо, вказав він панові Вжещовичу місце навпроти себе.

– Вихор щось на дворі виє, – озвався він, – і дощ періщить. Можливо, доведеться на довше залишитись. Тим часом побалакаємо перед вечерею. Що тут чувати? Я чув, що малопольські воеводства здалися його шведській величності.

– Саме так, ваша високосте. Його королівська величність чекає тільки ще на капітуляцію решти військ, після чого відразу ж до Варшави і до Пруссії вирушить.

– А є впевненість, що вони здадуться?

– Військові делегати вже в Кракові. Зрештою, інакше й не можуть вчинити, бо не мають іншого вибору. Якщо до нас не перейдуть, Хмельницький їх до ноги винищить.

Лісола схилив свою розумну голову на груди.

– Страшні, нечувані речі! – промовив він.

Розмова відбувалася німецькою мовою, тому пан Кміциц не пропускав із неї жодного слова.

– Ваша високосте, – підсумував пан Вжещович, – сталося те, що мало статися.

– Можливо. Важко однак не мати співчуття до цієї могутності, яка на очах наших впала, і хто не є шведом, перейматися цим мусить.

– Я не швед, але коли самі поляки не переймаються, то й я нічого такого не відчуваю, – заперечив пан Вжещович.

Барон глянув на нього уважно.

– Правда, що прізвище ваше нешведське. З якого ви народу, скажіть?

– Я чех.

– О! То ви підданаць німецького імператора?.. Тоді ми одному господарю служимо.

– Зараз я перебуваю на службі найяснішого шведського цісаря, – вклонився пан Вжещович.

– Не хочу анітрохи цю службу образити, – не поліз у кишеню за словом Лісола, – але такі служби бувають швидкоплинними, бо, залишаючись підданцем нашого милостивого пана, хоч би де ви були, кому служили, все одно не можете когось іншого природним зверхником вважати.

– Цього я не заперечую.

– Тому скажу також щиро вам, що пан наш уболіває за цю прекрасну Річ Посполиту, за долю достойного її монарха і не може прихильно дивитися на тих своїх підданих, котрі до остаточної руїни цієї дружелюбної держави докладаються. Що ж вам зробили поляки, що до них таку ненависть маєте?..

– Ваша високосте! Багато я міг би на це відказати, але не стану зловживати терпінням вашої високості.

– Ви мені здаєтесь не лише знаменитим офіцером, а й розумною людиною, а мені моя посада наказує дивитися, слухати, про аргументи випитувати. Тому розкажіть якнайдетальніше і не бійтесь зловживати моїм терпінням. Більше того – якщо зголоситесь колись до імператорської служби, чого вам найміцніше бажаю, то знайде ваша милість у мені приятеля, котрий за вас заступиться й аргументи ваші повторить, якби вам за вашу теперішню службу докоряти стали.

– Тоді розповім усе, що маю на гадці. Як і багато шляхтичів, молодших синів, я був змушений кращої долі за межами своєї країни шукати. Тому прибув сюди, бо і народ цей із моїм споріднений, і чужоземців охоче на службу приймають.

– Погано вашу милість прийняли?

– Дали мені соляними копальнями завідувати. Я знайшов доступ до хліба, до людей і до самого короля. Тепер служу шведам, однак, якби мене хтось невдячним вважав, то цього б йому не подарував.

– А то з якого дива?

– А з якого дива можна від мене більше вимагати, ніж від самих поляків? І де зараз поляки? Де сенатори цього королівства, князі, магнати, шляхта, лицарство, якщо не в шведському таборі? А вони першими мали б знати, що їм робити треба, де порятунок, а де згуба для їхньої вітчизни. Я йду за ними, то хто ж із них мене має право назвати невдячним? Чому я, чужоземець, маю бути вірнішим польському королеві та Речі Посполитій, ніж вони самі? Чому я мав би відмовитися від тієї служби, на яку вони самі просяться?

Барон нічого не сказав. Він опустил голову на руки та замислився. Здавалося, що він слухає свист вітру і торохкотіння осіннього дощу, який тарабанив у вікна корчми.

– Продовжуйте, – звелів барон, – дуже справедливі речі ви мені кажете.

– Я шукаю долю там, де її знайти можу, – правив далі пан Вжещович, – а що цей народ гине, то не маю потреби цим перейматися більше за нього самого. Зрештою хоч би як я переймався, це нічим би не допомогло, бо вони загинути мусять!

– А то чому?

– Насамперед тому, що самі цього хочуть. По-друге, що на це заслуговують. Ваша високосте! Чи є на світі друга така країна, де б стільки безладу та сваволі побачити було можна?.. Що це за влада? Король не править, бо йому не дають. Сейми не правлять, бо їх чвари розривають. Не мають війська, бо податки платити не хочуть. Не мають послуху, бо послух волі противиться. Не мають справедливості, бо вирокам не хочуть коритися і кожен закон топче. Не має цей народ вірності, бо он як хутко всі монарха свого покинули. Не мають любові до батьківщини, бо її шведові віддали за обіцянки, що їм по-старому в давній сваволі жити не перешкодить. Де б іще могло щось схоже трапитись? Який у світі народ ворогові завоювати власну землю допоміг би? Який би так короля покинув, не за тиранію, не за лихі вчинки, а тому, що прийшов інший, сильніший? Де є такі, хто б своє полюбив, а громадську справу потоптав? Що вони мають, ваша високосте?.. Назвіть мені хоча б одну чесноту: статечність, розум, хитрість, витривалість, стриманість? Що вони мають? Добру кавалерію? Так! І нічого більше. Нумідійці також своєю кіннотою славилися, і галли, про що в римських хроніках прочитати можна, славетного мали ватажка, і де вони? Згинули, як і ці згинуті мусять. Хто їх хоче врятувати, той лише час надаремно витрачає, бо вони самі себе рятувати не хочуть!.. Лише шалені, свавільні, лихі та захланні в землі цій проживають!

Пан Вжешович ці останні слова промовив уже зі справж-

нім вибухом ненависті, дивної для чужоземця, котрий хліб знайшов поміж цього народу. Але Лісола не дивувався. Досвідчений дипломат знав світ і людей, знав, що хто не вміє платити серцем своєму добродійнику, той уперто шукає в ньому провини, щоб нею власну невдячність затулити. Зрештою, може, і визнавав він слухність пана Вжещовича, тому й не протестував. Натомість спитав:

– Пане Вейгард, а ви католик?

Той сторопів.

– Авжеж, ваша високосте! – відповів він.

– Я чув у Велюні, що є такі, котрі намовляють його королівську величність Карла-Густава, щоб він Ясногурський монастир зайняв. Чи це правда?

– Ваша високосте! Цей монастир лежить близько кордону зі Сілезією, й Ян-Казимир від нього грошову допомогу отримати може. Ми мусимо його зайняти, щоб цьому перешкодити. Я перший звернув на це увагу і тому його королівська величність мені це завдання доручила.

Тут пан Вжещович захопився, пригадав про пана Кміцица, котрий сидів в іншому кінці кімнати, і, підійшовши до нього, спитав:

– Пане кавалере, ви розумієте німецьку?

– Ані слова, хоч би мені хто зуби рвав! – спростував пан Анджей.

– Шкода, бо ми хотіли вас до розмови запросити.

Сказавши це, він повернувся до барона:

– Є тут один чужий шляхтич, але німецької не знає, тому можемо говорити вільно.

– Та це не є якісь таємниці, – сказав Лісола, – але позаяк я також католик, то не хотів би, щоб святому місцю завдали якоїсь кривди. У чому я впевнений, то і найясніший наш імператор сам має сентимент, тому проситиму його королівську величність, аби ченців не чіпав. А ви не кваптесь займати монастир аж до нової резолюції.

– Я маю чіткі, хоч і таємні інструкції. Лише від вашої високості їх не приховую, бо цісарю, панові моєму, завжди хочу вірно служити. Я можу однак вашу високість у тому запевнити, що святому місцю жодна кривда не станеться. Бо я католик.

Барон усміхнувся і, жадаючи правду з менш досвідченої людини видобути, спитав жартівливо:

– Але скарб чернечий перетрясете? Не без цього? Що?

– Таке може трапитися, – погодився пан Вжещович. – Але Матінка Божа не має потреби в скрині талярів. Якщо всі платять, то й монахи нехай платять.

– А якщо захищатимуться?

Пан Вжещович усміхнувся.

– В цій країні ніхто не захищався, а тепер уже й не може захищатися. Мали достатньо часу!.. Тепер запізно!

– Запізно, – повторив Лісола.

На цьому й скінчилася розмова. Після вечері всі поїхали, а пан Кміциц залишився сам. Була це для нього найгірша ніч

із усіх, які провів із часу виїзду з Кейдан.

Слухаючи слова Вейгарда Вжещовича, мусив щосили стримуватися, щоб не гукнути йому «Брешеш, собако» і зі шаблею на нього не кинутись. І якщо цього не зробив, то лише тому, що, на жаль, відчував і визнавав правду в словах чужоземця, страшну, пекучу, як вогонь, але справедливу.

«А що я міг йому сказати? – казав молодик собі. – Чим, крім п'ястука, заперечити? Які докази подати?.. Правду гавкав. Бодай би його вбито!.. Але і той імператорський посланець визнав його рацію, що вже по всьому і на будь-який опір уже запізно».

Пан Анджей значною мірою, можливо, тому так і мучився, що те «запізно» було вироком не лише для батьківщини, а й для його особистого щастя. А він уже тієї муки мав досить. Уже йому і сил бракувало, бо впродовж цілих тижнів нічого іншого не чув, тільки, що все пропало, що не час уже, що запізно. Жоден промінчик надії не запав йому ніде в душу.

Ідучи щораз далі, тому так поспішав, тому днями і ночами їхав, аби втекти від цієї ворожби, щоб врешті знайти якусь околицю, якусь людину, котра б йому влила хоча б краплину втіхи. Тим часом знаходив щораз більший занепад, щораз більший відчай. Врешті слова пана Вжещовича переповнили цей келих гіркоти та жовчі, показали йому чітко те, що було досі лише невиразним відчуттям, що не стільки шведи, септентрони та козаки знищили батьківщину, скільки сам її

народ.

«Шалені, свавільні, лихі та захланні в цій землі живуть, – повторював за паном Вжещовичем пан Кміциц, – і немає інших!.. Короля не слухають, сейми роздирають чвари, податків не платять, самі ворогові завоювати свої землі допомагають. Мусять згинуть! Заради Бога! Хоч би на одну брехню йому вказати! Невже, крім кавалерії, немає в нас нічого доброго, жодної чесноти, лише зло одне?»

Пан Анджей шукав у душі відповіді. Настільки вже був втомлений і дорогою, і неспокоєм, і всім, що пройшов, що йому в голові макітрилося. Відчув, що хворий, і оволоділа ним смертельна втома. У мозку щораз більший наростав хаос. Він бачив обличчя знайомі та незнайомі, тих, кого знав давніше, і тих, кого дорогою здибав.

Ці силуети розмірковували, немов на сеймі, подавали аргументи, пророкували, і всім ішлося про Олюньку. Вона чекала порятунку від пана Кміцица, але пан Вжещович тримав його за плечі, зазірав йому у вічі і повторював: «Запізно! Що шведське, то шведське!» А Богуслав Радзивілл реготав і вторив панові Вжещовичу. Після цього всі заверещали «Запізно! Запізно! Запізно!» і, вхопивши Олюньку, зникли з нею десь у темряві.

Панові Анджею здалося, що Олюнька і вітчизна це одне і те ж, і що обох втратив і добровільно шведам віддав.

Тоді охопила його печаль, така сильна, що прокидався і витріщався здивованими очима навколо себе або дослухався

до вітру, який у комині, в стінах, на даху свистів на різні голоси та вигравав через усі шпарини, як на орга́нах.

Але марева поверталися. Олюнька та батьківщина знову зливалися в його свідомості в одну істоту, яку пан Вжещович викрадав, повторюючи: «Запізно! Запізно!»

Так лихоманило парубка цілу ніч. Часом, приходячи до тями, думав, що доведеться йому занедужати важко, і вже хотів було покликати Сороку, щоб йому кров пустив. Тим часом стало світати, пан Кміциц піднявся і вийшов надвір.

Заледве перші відблиски розпорошували темряву. День заповідався погожий. Хмари збилися в довгі пасма на заході, але схід був чистий. На бліднучому повільно небі мерехтіли зорі, яких не заслоняв туман. Пан Анджей розбудив людей, сам одягнувся у святкові шати, бо саме надходила неділя, і подалися в дорогу.

Після тяжкої, безсонної ночі пан Кміциц був утомлений і тілом, і душею.

Цей осінній ранок, блідий, але бадьорий, морозний і погожий, не міг розсіяти смуток, що тиснув на серце лицаря. Надія згоріла в ньому до останнього стебла і згасла, як лампа, в якій гас закінчувався. Що йому принесе цей день? Нічого! Самі лише смутки, той сам відчай, що ще більше душу краятиме, іншого не буде.

Тому їхав мовчки, втупивши очі в одну точку, що виблискувала на горизонті. Коні фиркали на погоду, люди затягнули сонними голосами заутреню.

Тим часом розвиднялося щораз більше, небо з блілого ставало зеленим і золотистим, а та точка на горизонті так виблискувала, що очі мружилися від цього. Люди припинили співати й усі задивилися в той бік, аж нарешті Сорока не витримав:

– Дивина якась?.. Та ж там захід, а немов сонце сходить? Справді, це світло наростало на очах, з точки зробилося коло, з кола колесо. Здаля сказав би, що хтось повісив над землею велетенську зірку, що сіє неймовірний блиск.

Пан Анджей і його люди дивилися зачудовано на це незбагненне явище, тремтяче, променисте, не знаючи, що саме мають перед очима.

Нараз із боку Крушини надїхав якийсь селянин на возі. Пан Кміциц звернувся до нього, бо побачив, що подорожній шапку м'яв у руці і, задивившись на те світло, молився.

– Хлопе, – спитав його пан Анджей, – а що це так світить-ся?

– Ясногурський монастир! – отримав відповідь.

– Хвала Матері Божій! – вигукнув шляхтич і шапку скинув із голови, за ним зробили те саме і його люди.

Після стількох днів поневірянь, сумнівів і змагань відчув раптом пан Анджей, що діється з ним щось дивне. Як тільки слова «Ясногурський монастир» відзвучали в його вухах, весь смуток його кудись зник, наче хтось рукою зняв.

Охопив лицаря якийсь невимовний страх, сповнений пошани, але водночас і невідома раніше радість, велика, бла-

женна. Від цього монастиря, що виблискував у повітрі в перших промінчиках сонця, буяла надія, якої пан Кміциц давно не знав, дух, якого даремно шукав, незборима сила, на яку хотів опертися. Вступило у нього наче нове життя і наповнило вени, що понесли його разом із кров'ю. Зітхнув молодик глибоко, як хворий, що прокидається від гарячки, з неприємності.

А монастир виблискував щораз яскравіше, немовби все сонячне світло в себе увібрав. Вся країна лежала біля його ніг, а він дивився на неї з височини, як якийсь сторож її й опікун.

Пан Анджей довго очей не міг відвести від цього світла, і насолоджувався, і насичувався його виглядом. Обличчя його людей були серйозні та заклопотані.

Раптом відголос дзвону пролунав у тихому ранковому повітрі.

– З коней! – наказав полковник.

Усі зіскочили з кульбак і, опустившись на коліна на дорозі, розпочали літанію. Пан Кміциц відмовляв акафіст, а жовніри відповідали хором. Підїхали у цей час нові фіри, селяни, побачивши людей, котрі моляться на дорозі, приєдналися до них, і щораз більшою робилася громада.

Коли нарешті скінчили молитви, підвівся пан Анджей, а за ним і його люди, і далі вже йшли пішки, провадячи коней за вуздечки та співаючи: «Отворіться, царські ворота».

Парубок ішов такий бадьорий, немовби крила мав за пле-

чима. На закрутах монастир то зникав, то з'являвся почергово. Коли заслоняли його пил чи туман, здавалося панові Кміцицу, що темрява світ охоплює, але коли знову вигулькував, то ясніли всі обличчя.

Так ішли довго. Костел, монастир і мури, що його оточували, виднілися щораз виразніше, ставали все прекраснішими та величнішими. Побачили подорожні нарешті і місто вдалині, а під горою цілі ряди будинків і хиж, які поряд із монастирською величчю здавалися такими малими, як пташині гнізда.

Була неділя, а коли вже сонце вибилося добряче вгору, дорога заповнилася підводами та пішим людом, що тягнув на богослужіння. З високих веж загули більші та менші дзвони, наповнюючи повітря прекрасним звуком. Була в цьому видовищі і в цих бронзових відголосах якась могутність, якась неймовірна велич, а водночас і спокій. Цей шмат землі біля ніг Ясної Гури зовсім був не схожий на решту країни.

Натовпи люду чорніли навколо костельних мурів. Під горою стояли сотні возів, бричок, екіпажів, фір. Людський го-мін змішувався з іржанням коней, поприр'язуваних до конов'язей. Далі праворуч, вздовж головної дороги, що провадила вгору, видно було цілі ряди яток, в яких продавали металеві та дерев'яні вотиви, свічки, ікони, ладанки. Людська хвиля пливла всюди вільно.

Брама була широко відчинена, хто хотів, той входив, хто хотів – виходив. На мурах, біля гармат, зовсім не було жов-

нірів. Стерегла, мабуть, костел і монастир сама святість місця. А може, довірилися листам Карла-Густава, які безпеку обіцяли.

Розділ XII

Від фортечної брами селяни та шляхта, міщани з різних околиць, люди будь-якого віку, обох статей і всіх станів, повзли до костелу на колінах, співаючи побожних пісень. Пливла ця ріка дуже повільно і потік її зупинявся щомиті, коли тіла збивалися занадто тісно. Прапори розвівалися над нею, як веселка. Часом псалми замовкали і юрба бралася відмовляти літанію, і тоді грім слів лунав з одного кінця в інший. Між гімном і піснею, між літанією та молебнем натовп замовкав і бив чолом об землю або хрестився. Чутно було лише благальні голоси і голосіння жебраків, котрі, сидячи по обидва береги людської ріки, виставляли на публічний огляд свої скалічені частини тіла. Виття їхнє змішувалося з дзенькотом грошенят, що кидалися в бляшані та дерев'яні миски. І знову ріка голів лилася далі, і знову звучали псалми.

У міру того, як хвиля наближалася до дверей костелу, запал наростав і переходив у піднесення. Виднілися руки, простягнуті до неба, підняті очі, обличчя бліді, зворушені або розпалені молитвою.

Відмінності станів зникли: селянська сірома перемішалася з кунтушами, жовнірськими колетами, зі жовтими кафтанми міщан.

У дверях костелу тиснява ще збільшилася. Людські тіла творили вже не ріку, а загату, таку тугу, що можна було б

пройти по головах, плечах, навіть не торкнувшись стопою землі. Грудям бракувало дихання, тілам простору, але дух, який його оживляв, давав їм залізну непохитність. Кожен молився, ніхто не думав ні про що інше. Кожен приймав на себе тиск і вагу всієї цієї маси, але ніхто не падав і, підтримуваний тисячами тіл, відчував у собі силу тисяч, і з цією силою рухався вперед, занурений у молитву, в сп'янінні й екзальтації.

Пан Кміциц повз зі своїми людьми у перших лавах, вони дісталися разом із першими до костелу, потім потік заніс його до дивовижної каплиці, де юрба кинулася бити покло-ни, ридаючи, обіймаючи руками підлогу та цілуючи її в під-несенні. Так робив і пан Анджей, а коли врешті осмілів під-няти голову, відчув насолоду, щастя і водночас смертельний жах настільки охопили його, що мало не зомлів.

У каплиці панували червоні сутінки, яких не розпоро-шували зовсім навіть вогники свічок, що палахкотіли перед вітварем. Барвисте світло потрапляло також і крізь вітражі вікон, й усі ці відблиски – червоні, фіолетові, золоті, вогняні – тремтіли на стінах, ковзали по скульптурах, заломлювали-ся, проривалися в затемнену глибину, вихоплюючи звідті-ля якісь невиразні предмети, наче занурені в сон. Таємни-чі відблиски розбігалися та зосереджувалися в мороці так незвично, що зникала будь-яка різниця між світлом і тінню. Свічки на вітварі мали золоті оправы. Дим із кадил творив пурпурний туман. Біла риза ченця, котрий служив літургію,

грала неясковими барвами веселки. Все тут було напівсвітле, напівпрозоре, неземне: неземні відблиски, неземні тіні, усе таємниче, врочисте, благословенне, сповнене молитвою, обожнюванням і святістю.

З головної нави костелу долинав змішаний гомін людських голосів, наче потужний шум моря, а тут панувала глибока тиша, яку порушував лише спів ченця.

Образ ще був завішений, тому прочани тамували подих у грудях від очікування. Виднілися самі очі, втуплені в один бік, нерухомі обличчя, наче вже зі земним життям попрощалися, руки, складені біля вуст, як у янголів на іконах. Співу ченця вторив орган, видаючи лагідні та солодкі звуки, що пливли, наче з флейти неземної. Часом вони дзюркотіли, як вода в джерелі, а потім знову спадали тихі та густі, як рясний травневий дощ.

Раптом гримнув грім сурм і тулумбасів – тремтіння пробігло серцями.

Завіса на іконі розсунулася на два боки, і потік діамантового світла полинув згори на вірян. Зойки, плач і крики залунали в каплиці.

– *Salve Regina!*³⁹ – гримнула шляхта. – *Monstra Te esse matrem!*⁴⁰

А селяни заголосили:

³⁹ *Salve Regina* – слався, Царице. Остання молитва вервиці.

⁴⁰ *Monstra Te esse matrem* – прояви себе, Матінко. Рядок із середньовічного богородичного антифону.

– Найсвятіша Матінко Божа! Богородице наша! Царице янголів! Врятуй, допоможи, втіш, змилуйся над нами!

І довго ці вигуки лунали впереміш із риданням жінок, зі скаргами нещасних, з проханнями про диво хворих чи калік.

У пана Кміцица душа втекла в п'яти. Він відчував лише, що бачить незміримість, якої не впіймає і не охопить, але перед якою нищє все. Як же було можна засумніватися перед усією цією вірою, якої вся сутність не могла б помістити? Якою ж була недоля перед цією втіхою? Що таке шведська могутність перед таким захистом, що таке людська злість перед таким патронатом?..

Тут думки в нього зникли і залишилися самі почуття. Парубок забувся, нічого не пам'ятав, нічого не розпізнавав, хто він, де він. Молодикові здавалося, що він помер, що душа його відлітає зі звуками органа, змішується з фіміамом кадил. Руки, що звикли до меча та кровопролиття, шляхтич простягнув догори і стояв навколішки, наче п'яний, у захваті.

Тим часом Служба Божа закінчилася. Пан Анджей і сам не знав, яким чином опинився нарешті знову в головній наві костелу. Священик навчав з амвона, але пан Кміциц довго ще нічого не чув, нічого не тямив, як людина, розбуджена зі сну, не відразу усвідомлює, де закінчується сон, а де починається ява.

Перші слова, які він почув, були: «Тут зміняться серця і душі виправляться, бо ні швед цієї сили не здолає, ні перебуваючі в суцільній темряві світла не переможуть!»

«Амінь»! – підкреслив подумки пан Анджей і взявся бити себе в груди, бо йому тепер здавалося, що грішив важко, вирішивши, що вже все пропало і що немає звідки отримати надії.

Після закінчення богослужіння парубок зупинив першого ж зустрічного ченця і сповістив йому, що у справі костелу та монастиря хоче побачитися з пріором.

Пріор його негайно вислухав. Був це чоловік поважного віку, котрий уже до схилу життя наближався. Обличчя мав безмірно погоже. Чорна густа борода облямовувала його обличчя, а очі мав блакитні, спокійні, що пронизували наскрізь. У своєму білому чернечому одязі був подібний до святого. Пан Кміциц поцілував його в рукав ризи, а той обійняв його голову і спитав, хто він і звідки прибуває.

– Я прибуваю з Жемайтії, – пояснив пан Анджей, – аби найсвятішій Матінці Божій, зраненій вітчизні і покинутому монархові служити, проти яких досі я грішив, що все на святій сповіді визнаю щиро. І тому прошу, щоб сьогодні ще, або завтра до дня міг бути висповіданим, та й тому, що печаль за провини до цього мене схиляє. Прізвище своє справжнє також скажу вам, преподобний отче, під таємницею сповіді, не інакше, бо лиха слава мене випереджає і на заваді виправлення мого стати може. Перед людьми хочу називатися Бабиничем, від назви одного мого маєтку, ворогом зайнятого. Тим часом важливе везу я повідомлення, яке прошу вислухати, отче, терпляче, бо про цю святу оселю і про

монастир ідеться!

– Хвалю наміри ваші і бажання навернутися до праведного життя, – зронив пріор Кордецький. – Щодо сповіді, то без ліні жадання ваше вдовольню, а тепер слухаю.

– Я довго їхав, – почав свою розповідь пан Кміциц, – багато бачив і засмутило мене це без міри. Всюди зміцнився ворог, усюди еретики голови підіймають, ба, навіть католики в табір ворога переходять, який від цього, як і від здобуття двох столиць зовсім зухвалим став, на Ясну Гуру тепер святотатну руку підняти задумав.

– Від кого маєте таку інформацію? – спитав отець Кордецький.

– Минулої ночі я ночував у Крушині. Приїхали туди Вейгард Вжещович та імператорський посол Лісола, котрий із двору брандербурзького повертався і до шведського короля поспішав.

– Шведський король вже не в Кракові, – сказав на те священник, дивлячись проникливо в очі пана Кміцица.

Але пан Анджей очей не відвів і правив далі:

– Не знаю я, чи він є, чи його немає. Знаю лише, що барон Лісола до нього їхав, і прислали пана Вжещовича, щоб його ескорт змінив і далі супроводжував. Обоє розмовляли при мені німецькою, на мою присутність не зважаючи, бо не думали, що я міг їхню мову розуміти, яку з дитинства знаю так добре, як і польську. І почув я, як пан Вейгард доповідав, що планує монастир зайняти і до скарбу дістатися, на що від

короля отримав дозвіл.

– І ви це власними вухами чули?

– Так, як тут стою.

– Нехай діється Божа воля! – промовив спокійно священик.

Тут пан Кміциц злякався. Він вирішив, що владика називає Божою волею наказ шведського короля й опиратися не має наміру, тому зронив знічено:

– У Пултуську я бачив костел у шведських руках, жовнірів, котрі в карти в Божому притулку грали, пивні діжки на вітварях і безсоромних жінок із солдатами.

Отець весь час проникливо дивився в очі лицаря.

– Дивна річ, – зауважив, – щирість і правда проглядають із ваших очей.

Пан Анджей спаленів.

– Хай би я тут трупом упав, якщо неправда те, що кажу!

– У будь-якому разі це важлива звістка, про яку радитися доведеться. Чи ви дозволите запросити сюди старших отців і кількох чесних шляхтичів, котрі в нас зараз мешкають і котрі нас радо в ці жорстокі часи підтримують? Дозволите?

– Охоче перед ними це я повторю.

Пріор Кордецький вийшов і за чверть години повернувся з чотирма старшими отцями.

Незабаром після них увійшли: пан Ружиць-Замойський, мечник серадзький, серйозний чоловік; пан Окельницький, хорунжий велюньський; пан Пйотр Чарнецький, молодий ка-

валер із грізним і суворим виразом обличчя, схожий на дуб зростом і силою, і ще кілька шляхтичів різного віку. Отець Кордецький представив їм пана Бабинича із Жемайтії, після чого повторив привселюдно пана Кміцица новини. Вони ж дивувалися дуже і стали міряти очима пана Анджея пронизливо і з недовірою, а що ніхто першим слова не брав, то це зробив сам Кордецький:

– Нехай мене Бог боронить, аби я цього кавалера запідозрив у злomu намірі або брехні, але ті новини, які він приніс, настільки мені здаються неправдоподібними, що я за слушне визнав, аби ми це обміркували. У найщирішому прагненні міг той кавалер обманутися, або погано почути, або кепсько збагнути, або навмисно в оману еретиками був введений. Переляком серця наші наповнити, переполох у святому місці викликати, богослужінню зашкодити – це для них невимовна радість, у якій би точно жоден собі в злостивості своїй відмовити не схотів.

– Бачиться мені це дуже вірогідним, – сказав натомість отець Нешковський, найстарший на зборах.

– Потрібно спочатку дізнатися, чи той кавалер сам не еретик? – запропонував Пйотр Чарнецький.

– Католик я, як і ви! – відрубав пан Кміциц.

– Мусимо зважати на кон'юнктуру, – додав пан Замоїський.

– А кон'юнктура така, – продовжив отець Кордецький, – що хіба б Господь Бог і наша найсвятіша Його Матінка нав-

мисно на цього ворога наслали сліпоту, щоб міру у своїх апетитах перебрал. Інакше ніколи б він на цю святу оселю не відважився підняти меч. Не власною силою він цю Річ Посполиту підкорив, самі її сини в тому йому допомогли. Але хоч народ наш і низько впав, хоча в гріху борсається, але і в самому гріху є певна межа, якої не можна переступати. Пана свого покинув, від Речі Посполитої відступився, але матері своєї, заступниці та цариці, шанувати не занехаяв. Глумиться з нас і зневажає нас ворог питаючи, що нам із давніх чеснот залишилося. А я відповім: всі згинули, однак щось-таки й залишилося, бо залишилася віра та пошана до найсвятішої Матері Божої, і на цьому фундаменті вся решта будується. І бачу це ясно, що нехай хоч одна шведська куля вищербить ці святі мури, тоді відвернуться від шведів навіть найзрадливіші, з приятелів стануть ворогами, проти них мечі підіймуть. Але і шведи мають на власну згубу розплющені очі і розуміють це добре. Тому, якщо Господь Бог, як я й казав, зумисної сліпоти на них не наслав, ніколи вони на Ясну Гуру не насміяться вдарити, бо цей день став би днем зміни їхньої фортуни та опам'ятання нашого.

Пан Анджей здивовано слухав слова отця Кордецького, які були водночас і відповіддю на те, що з вуст пана Вжешовича проти польського народу вийшло. Але оговтавшись від здивування він сказав таке:

– Чому ж, преподобний отче, ми не можемо повірити, що сам Усевишній сліпотою ворогів наділив? Зважмо на їхню

пиху, на їхню жадібність до земного майна, зважмо на неймовірні утиски та податки, які навіть на священників накладають, і відразу ж збагнете, що жодного святотатства вони не зречуться.

Пріор Кордецький не відповів пану Кміцицу, але звернувся до всіх зборів:

– Каже цей кавалер, що бачив посла Лісолу, котрий їхав до шведського короля. Однак я маю від краківських паулінів⁴¹ однозначне повідомлення, що короля вже немає в Кракові, і навіть в усій Малій Польщі, тому що відразу ж після падіння Кракова він до Варшави поїхав.

– Не може цього бути, – не повірив пан Кміциц, – і найкращий тому доказ, що він на капітуляцію кварцяних чекає, які під проводом пана Потоцького залишаються.

– Присягу має прийняти від імені короля генерал Дуглас, – повідомив пріор, – так мені з Кракова пишуть.

Пан Анджей замовк, він не знав, що й сказати.

– Але я припущу, – правив далі пріор, – що шведський король не хотів бачити імператорського посла і навмисно зажавав із ним розминутися. Любить так робити Карл: раптово приїжджати, раптово відїжджати. Сердить його при цьому імператорське посередництво, тому охоче повірю, що він поїхав, вдаючи, що про прибуття делегата не знає. Менше

⁴¹ Орден Святого Павла, першого відлюдника, або пауліни – орден, заснований 1225-го або 1250 року в Угорщині блаженним Евсебієм із Естергома. Назва ордену походить від імені святого Павла, першого визнаного католицькою церквою відлюдником.

мене дивує те, що графа Вжещовича, таку знамениту особу, послові з ескортом послав, бо може хочуть політикою надолужити і статус делегата підтвердити, але як повірити, щоб граф Вжещович узявся розкривати свої наміри баронові Лісолі, котрий є католиком, до нас і всієї Речі Посполитої, і до нашого короля-вигнанця прихильний?

– Неподобство! – вимовив отець Нешковський.

– І мені це в голові не поміщається, – докинув пан мечник серадзький.

– Пан Вжещович також католик і наш добродійник, – сказав інший слуга Божий.

– І цей кавалер переконає, що чув усе на власні вуха? – спитав різко пан Пйотр Чарнецький.

– Подумайте, панове, і над тим, – додав пріор, – що я маю письмове запевнення від Карла-Густава, що монастир і костел мають бути назавжди від займання і постою звільнені.

– Маю визнати, – авторитетно заявив пан Замойський, – що в цих звістках ніщо купи не тримається: шведи лише б втратили, а не набули, на Ченстохову вдаривши. Короля немає, тому барон Лісола не міг до нього їхати, а пан Вжещович не міг йому відкриватися. Далі: він не єретик, а католик, не ворог монастиря, а його благодійник, до слова, хоч би його навіть Сатана до нападу спокушав, не смів би діяти проти наказу і королівського запевнення.

Тут він звернувся до пана Кміцица:

– Чому ж ви це розповідаєте, кавалере, та з якою метою?

Хочете преподобних отців і нас тут присутніх налякати?

Пан Анджей стояв, як обвинувачений перед судом. З одного боку, брав його розпач, що якщо йому не повірять, монастир стане здобиччю ворога, з іншого ж – сором його палив, бо сам бачив, що видимість суперечить його повідомленню і що легко його брехуном визнати можуть. На думку про те гнів переповнював парубка, прокидалася в ньому природна запальність, вибухала ображена амбіція, прокидався давній, напівдикий пан Кміциц. Але боровся він сам зі собою, аж перемиг, закликав усе своє терпіння та, повторюючи собі в душі: «За гріхи мої! За гріхи мої», зауважив із обличчям, що аж мінилося:

– Що я чув, можу повторити ще раз: Вейгард Вжешович планує напасти на монастир. Коли це станеться, не знаю, але гадаю, що незабаром. Застерігаю, що на вас усіх впаде відповідальність, якщо не послухаетесь!..

На це Пйотр Чарнецький зауважив із натиском:

– Не так хутко, кавалере, стримайтеся. Голосу не підіймайте!

Після цього пан Чарнецький звернувся до зборів:

– Дозвольте мені, всечесні отці, поставити кілька питань цьому прибульцю.

– Ви не маєте права мене образити! – крикнув пан Кміциц.

– Не маю навіть бажання, – холодно відрубав пан Пйотр. – Але тут про монастир і про Святу Богородицю йдеться, про

її столицю. Тому мусите, пане, убік відкласти образу, або якщо не убік, то на час, бо я впевнений, що вам будь-де відповісти можу. Ви звістку принесли, а ми її хочемо перевірити, це правильно і дивувати вас не повинно, а якщо не захочете відповідати, то може здатися, що ви боїтеся заплутатись.

– Гаразд! Питайте! – погодився пан Бабинич крізь зціплені зуби.

– Так отож. Кажете, що ви з Жемайтії?

– Атож.

– І прибули сюди, щоб шведам і зраднику Радзивілле не служити?

– Авжеж.

– Але там є такі, хто йому не служать і за вітчизну виступають, є хоругви, які непокору виявили, є пан Сапега, чому ж до них ви не пристали?..

– Це моя справа!

– Ага! Ваша справа! – вигукнув пан Чарнецький. – То може мені на інші запитання відповісте?

Руки пана Анджея тряслися, очі втупились у важкий мідний дзвіночок, що стояв перед ним на столі, і з цього дзвіночка перевів погляд на питальника. У душі він закипав, непереборне бажання мав схопити той дзвіночок і запустити його в обличчя панові Чарнецькому. Давній пан Кміциц усе більше брав гору над побожним і покірним Бабиничем. Але він ще раз перемиг себе і дозволив:

– Питайте!

– Якщо ви з Жемайтії, то мали б знати, що при дворі зрадника діється. Назвіть мені тих, хто йому в згубі батьківщини допомагав, назвіть тих полковників, котрі при ньому залишились.

Пан Кміциц зблід, як полотно, однак назвав кілька прізвищ. Пан Чарнецький вислухав і зауважив:

– Маю я приятеля, королівського придворного, Тізенгауса, котрий мені ще одне ім'я називав. Ви нічого не знаєте про цього архінегідника?..

– Не знаю.

– Як таке можливе? Ви не чули про те, як братерську кров, немов Каїн, проливав?.. Не чули, проживаючи в Жемайтії, про пана Кміцица?

– Преподобні отці! – вигукнув вражений пан Анджей, трясучись, як у лихоманці. – Нехай мене духовна особа питає, тоді все знесу. Але, на живого Бога, не дозволяйте цьому шляхтичині мучити мене більше!..

– Попустіться! – зронив пріор Кордецький, звертаючись до пана Пйотра. – Не про цього кавалера тут мова.

– Одне лише ще запитання, – попросив пан мечник серадзький.

І, звертаючись до пана Кміцица, спитав:

– Ви не сподівалися, що ми можемо не повірити вашим звісткам?

– Як Бог на небі! – перехрестився пан Анджей.

– І яку нагороду за це жадали?

Парубок, замість відповісти, занурив гарячково обидві руки в шкіряний капшук, що висів у нього на животі біля пояса, витягнув звідти і сипонув на стіл дві жмені перлів, смарагдів, бірюзи й інших самоцвітів.

– Ось що!.. – кинув він схвильованим голосом. – Не за грошима я сюди прийшов!.. Не за якоюсь нагородою!.. Це перли й інші камінці. Це все здобич, із боярських шапок обдерта!.. Маєте мене!.. Чи я в нагороді маю потребу?.. Я хотів Найсвятішій Богородиці пожертвувати, але після сповіді, з чистим серцем!.. Ось так. Гадаєте я якоїсь нагороди потребу? Та я маю і більше. Бодай вас!..

Усі замовкли здивовані, бо вигляд коштовностей, що так легко, як крупа з лантуха, посипалися, справив на них неабияке враження. Кожен мимоволі питав себе: які причини міг би мати цей чоловік вигадувати, якщо не про нагороду йому йшлося?

Пйотр Чарнецький збентежився, бо така вже людська природа, що її вигляд чужої могутності та багатств засліплює. Врешті і його підозри відпали, бо не міг припустити, щоб такий великий пан, котрий коштовностями так сипле, для свого зиску хотів ченців налякати.

Переглядалися між собою присутні, а пан Анджей стояв над коштовностями з гордо піднятою головою, схожою на голову роздратованого орла, з вогнем у зіницях і рум'янцем на обличчі. Свіжа рана, що тяглася через скроню і щоку, посиніла, і страшним був пан Бабинич, погрожуючи хижим

зором панові Чарнецькому, на котрого особливо обернувся гнів його.

– Через ваш гнів правда пробивається, – зауважив пріор Кордецький, – але ці коштовності сховайте, бо не може Найсвятіша Богородиця прийняти того, що в гніві, навіть праведному, жертвують. Врешті, як я й сказав, не про вас тут ідеться, а про вісті, які страхом і жахом нас наповнили. Бог один знає, чи немає в цьому якогось непорозуміння чи помилки, бо ви самі бачили, що не узгоджується з правдою те, що ви кажете. Як же нам прочан вигнати, пошану Матері Божій відібрати і браму вдень і вночі тримати зачиненою?

– Браму тримайте зачиненою! Заради Божого милосердя! Ворота тримайте зачиненими!.. – благав пан Кміциц, заламуючи руки, аж суглоби пальців затріщали.

У голосі його було стільки правди та розпуки, що присутні мимоволі затремтіли, наче небезпека була вже близька, а пан Замойський сказав:

– Але ми і так пильну увагу вділяємо околицям і ремонту в мурах провадяться. Вдень можемо пускати людей на богослужіння, але обачність варто зберегти хоча б тому, що король Карл поїхав, а Віттемберг залізною править рукою в Кракові і священників не менше за світських утискає.

– Хоч я в напад і не вірю, але проти обережності нічого не маю! – відповів пан Пйотр Чарнецький.

– А я ченців до пана Вжещовича вишлю, – додав отець Кордецький, – зі запитом, чи королівська грамота нічого вже

не означає?

Пан Кміциц зітхнув із полегшенням.

– Хвала Богові! Хвала Богові! – втішився він.

– Пане кавалере! – звернувся до нього Кордецький. – Бог вам заплатить за добрі наміри. Якщо нас правильно застерегли, то пам'ятну матимете заслугу від самої Богородиці та батьківщини. Але не дивуйтеся, що ми вашу інформацію з недовірою сприйняли. Не раз уже нас тут лякали: одні робили це зі злості проти віри, щоб пошани Найсвятішу Матір Божу позбавити, інші зі жадібності, щоб щось отримати. Треті тому лише, щоб новину принести й авторитету в очах людських набути, а може, були і такі, котрі створили собі ілюзію, як ми припускаємо і стосовно вас. Затято Сатана на це місце заправ і докладає всіляких зусиль, щоб Службі Божій тут зашкодити і вірних якнайменше до участі в ній допустити, бо ніщо до такого відчаю пекло не доводить, як вшанування тієї, котра гадюку розтоптала. А тепер час на вечірню. Вимолімо Її милість, віддаймося під Її опіку і нехай кожен лягає спати спокійно, бо де ж має бути спокій і безпека, якщо не під Її крилами?

Усі розійшлися.

Коли вечірня закінчилася, сам пріор Кордецький закликав до сповіді пана Анджея та сповідав його довго в уже порожньому костелі. Після цього лежав пан Анджей хрестом перед зачиненими дверима каплиці аж до опівночі.

Опівночі він повернувся до загону, розбудив Сороку та

наказав перед відпочинком його батожити, аж йому плечі та спина кров'ю стекли.

Розділ XIII

Уранці наступного дня дивний і незвичний рух запанував у монастирі. Ворота були, щоправда, відчинені, доступ проханами не обмежували, і Служби Божі відбувалися як звичайно, але після богослужіння наказали всім чужинцям покинути межі монастиря. Сам пріор Кордецький, у супроводі пана мечника серадзького та Пйотра Чарнецького, оглядав ретельно балки та підпори, що підтримували мури зсередини та зовні. Наказали також тут і там щось підрихтувати. Ковалі в місті одержали наказ підготували гаки, списи, понасаджувані на довгі дрючки, коси, сторчма на держакі заткнуті, кії та важкі колоди, всіяні цвяхами. А оскільки було відомо, що і так у монастирі був значний запас таких знарядь, то поширилися чутки по всьому місту, що монастир швидко очікує нападу. Щораз нові розпорядження лише підтверджували цю інформацію.

Проти ночі вже двісті людей працювало біля мурів. Важкі гармати, прислані ще до облоги Кракова паном Варшицьким, краківським каштеляном, числом дванадцять, встановили на нові лафети і відповідно відкоригували.

З монастирських складів ченці та пахолки виносили ядра, які складали в купки біля гармат. Викочували скрині з порохом, розв'язували снопи мушкетів і роздавали по гарнізону. Нагорі і по кутах стояли вартові, обов'язком котрих було

вдень і вночі пильно стежити за околицею. Крім того, люди, послані на розвідку, розпоршились околицями аж до Пшистайні, Клубуцька, Кшепиць, Крушини та Мстова.

До і так рясно заповнених монастирських комор надходили припаси з міста, з Ченстоховки й інших сіл, що належали монастирю.

Звістка пролунала, як грім по всій околиці. Міщани та селяни збиралися, радилися. Багато хто не хотів вірити, щоб якийсь ворог посмів зазіхнути на Ясну Гуру.

Торочили, що лише Ченстохову мають зайняти. Але й це вже так схвилювало людей, особливо коли їм нагадували, що шведи є еретиками, котрих ніщо не зупинить і котрі навмисно шкоди самій Матінці Божій наробити готові.

Багато було таких, хто вагався, сумніваючись і вірячи водночас. Одні заламували руки, очікуючи жакликих явищ на землі та небі, видимих знаків Божого гніву. Інші впадали в безпомічний і німий відчай. Третіх гнів охоплював надлюдський, наче голови їхні займалися полум'ям. А якщо вже людська уява розгорнула крила для польоту, то відразу ж закружляли звістки щораз інші, щораз гарячіші, щораз потворніші.

І якщо хтось у мурашник кий занурить або жаринку закине, негайно висипаються неспокійні рої, клубочаться, розбігаються й утікають; так само закипіло місто та навколишні села.

Після полудня громади міщан і селянства, разом із жінка-

ми та дітьми, оточили монастирські мури і тримали їх немов в облозі, ридаючи та стогнучи. На сам захід сонця вийшов до них пріор Кордецький і, занурившись у натовп, питає:

– Люди, чого ви хочете?

– Хочемо зайти в монастир, Богородицю боронити! – гукали чоловіки, потрясаючи ціпами, вилами й іншим селянським реманентом.

– Хочемо на Найсвятішу Матінку Божу востаннє поглянути! – голосили жінки.

Кордецький піднявся на підвищення та промовив:

– Брами пекла не переможуть небесних сил. Заспокойтеся і в серці збадьоріться. Не ступить нога еретика в ці святі мури, не буде ні лютеранський, ні кальвіністський забобон шабаші свої справляти в цій твердині пошани та віри. Не знаю достеменно, чи прийде сюди зухвалий ворог, це мені не відомо, але якщо припреться, то зі соромом і ганьбою відступити змушений буде, бо його силу ще більша сила знищить, злість його зламається, могутність стерта буде і покине щастя його. У серцях збадьоріться! Не востаннє ви нашу заступницю бачите, в ще більшій хвалі оглядати Її будете і нові дива уздрієте. Збадьоріться, витріть сльози і зміцніться у вірі, бо скажу я вам, а це не я промовляю, а сам Божий Дух звертається через мене, що не увійде швед у ці мури. Милість сюди прийде і темрява так не загасить світла, як ця ніч, що сьогодні наближається, Божому сонцю завтра встати не завадить!

Сонце саме заходило. Темрява огорнула вже околицю, лише костел відблискував червоним в останніх промінчиках небесного світила. Побачивши це, люди впали на коліна навколо стін і Дух Святий наповнив їхні серця. Тим часом на вежах затягнули *Angelus Domini*. Отець Кордецький почав співати молитву, а за ним і весь натовп. Шляхта, що стояла на мурах, і жовніри долучили свої голоси, більші та менші дзвони закликали до вечірні, і здавалося, що вся гора співає і грає, як велетенський орган, що на чотири сторони світу звучав.

Співали допізна. Отець Кордецький, відходячи, поблагословив на дорогу вірних, відтак сказав:

– Хто з чоловіків на війні бував, зі зброєю вмiє обходитись і серце відчуває мужнім, хай завтра вранці прийде до монастиря.

– Я служив!.. Я в піхоті був!.. Я прийду! – гукали численні голоси.

Юрба розпливлася повільно.

Ніч минула спокійно. Всі прокинулися з радісними вигуками: «Немає шведа»! Проте ремісники звозили весь день свої замовлення. Видали також наказ крамарям, котрі переважно біля східного муру торгівлю провадили, щоб товар свій до монастиря перенесли, а в самому монастирі робота біля мурів не вщухала. Забезпечували особливо так звані переходи, вузькі отвори в мурах, які не були справжніми брамами і служили більше для вилазок. Пан Ружиць-Замойсь-

кий наказав позакладати їх балками, цеглою, кізьяком, так, щоб у разі потреби легко зсередини можна було відвалити.

Весь день тягнулися ще підводи з припасами та продовольством, заїхало також кілька шляхетних родин, яких по-тривожила звістка про близьке прибуття ворога.

Близько полудня повернулися люди, котрих минулого дня послали на розвідку, але жоден із них не бачив шведів, і навіть не чув про них, крім тих, котрі найближче, в Кшепицях стояли.

Не занехаяли, однак, у монастирі підготовки. За наказом пріора підійшли ті з міщан і селян, котрі раніше в піхоті служили і зі службою військовою знайомі були. Віддали їх під команду Сигізмунду Мосінському, котрий стеріг північно-східної башти. Пан Замойський весь день розставляв людей, навчав, що хто має робити, або радився в рефектарії⁴² з панотцями.

Пан Кміциц радів у душі, спостерігав за підготовкою до військових дій, за жовнірами в час муштри, за гарматами, за купами мушкетів, списів і гаків. Це була його стихія. У цій грізній машині, у метушні, підготовці та военній гарячці було йому добре, легко та весело. Було тим легше і веселіше, що генеральну сповідь всього свого життя відбув, яку складають умираючі, і в час сповіді повний відпуст своїх гріхів

⁴² *Рефектарій* – велике приміщення у монастирських будинках і духовних семінаріях, що служить трапезною, особливо характерне для середньовічних монастирів.

отримав, бо владика зважив на його наміри, щире жадання виправитися і те, що вже на правильну дорогу ступив.

Так позбувся пан Анджей тягара, під яким уже майже впав. Покуту призначили йому важку, і щодня хребет його кровоточив під канчуком Сороки. Наказали йому плекати покору, і це було ще важче, бо її в серці молодик не мав, навпаки, пихатий був і запальний. Наказали парубкові й добродіями вчинками своє навернення підтверджувати, але це було йому найлегше. Сам нічого вже більше не прагнув і не жадав. Молода душа рвалася в ньому до вчинків, бо, либонь, під вчинками шляхтич розумів війну і знищення шведів із ранку до вечора, без відпочинку і милосердя. Тож який гарний, який прекрасний відкрився до цього шлях! Бити шведів не лише для захисту вітчизни, не лише для захисту короля, на вірність котрому чоловік присягнув, а ще й для захисту Цариці янголів. Це було щастя для нього більше, ніж заслуговував.

Куди ж поділися ті часи, коли він стояв наче на роздоріжжі, питаючи себе, куди йти. Де ті часи, коли не знав, до чого вдатися, коли боровся зі сумнівами й уже майже втратив надію?

Але ж тут з'явилися люди, ці білі ченці і ця жменька селян і шляхтичів, котрі готувалися до потужного опору, до боротьби не на життя, а на смерть. Єдиний це був такий закуток у Речі Посполитій і саме сюди пан Анджей приїхав, наче його якась щаслива зоря вела.

Бо молодик свято вірив у перемогу, навіть якщо вся шведська могутність мала б оточити ці мури. У серці мав молитву, радість і вдячність.

У цій вдячності ходив парубок по мурах із просвітленим обличчям, роззирався, приглядався і бачив, що добре робиться. Оком знавця одразу ж оцінив рівень підготовки, що виконують роботи досвідчені люди, котрі зуміють проявити себе, коли дійде до смаленого. Захоплювався спокоем отця Кордецького, до котрого відчував глибоку пошану. Захоплювався статечністю пана мечника серадзького, навіть паном Чарнецьким, хоч і мав на нього образ, однак не показував її.

Але той лицар зиркав на нього суворо і, зустрівши його біля муру наступного дня після повернення монастирських розвідників, зауважив:

– Щось шведів не видно, пане кавалере, й якщо не надійдуть, то репутацію вашу собаки з'їдять.

– Якщо з їхнім прибуттям має якась шкода для святого місця зробитися, то нехай краще мою репутацію справді собаки зжеруть! – відказав на те пан Кміциц.

– Бажали б ви їхнього порошу не нюхати. Знаємося ми на таких лицарях, котрі мають чоботи заячим хутром підшиті!

Пан Анджей опустил очі, як панночка.

– Ви жадаєте сварку затіяти? – зронив він. – Що я вам винен? Забув я свою образ, забудьте і ви свою.

– Ви мене обізвали шляхтичиною, – не вгавав пан Пйотр. – Прошу дуже! Хто я такий? І чому ж Бабиничі кращі за

Чарнецьких?.. Чи, може, це сенаторський рід?

– Шановний пане, – кинув весело пан Кміциц, – якби не покора, якої маю після сповіді дотримуватися, якби не ба-тоги, які мені щоденно за давні скандали хребет періщать, я б тут ще інакше вас назвав, проте остерігаюся, щоб у давні гріхи не втрапити. А щодо того, хто кращі – Бабиничі чи Чарнецькі, то це з'ясується, коли шведи підійдуть.

– І яку ж користь сподіваєтесь отримати?.. Може, вважаєте, що вас комендантом зроблять?

Пан Анджей посуворішав.

– Ви запідозрили мене, що мені про зиск ідеться, тому про користь балачку затіяли. Знайте ж, що не за славою я сюди приїхав, бо міг би її деінде здобути. Простим жовніром стану, хоч би й під вашою командою.

– Чому «хоч би»?

– Бо мені перечите і готові допікати.

– Гм! Немає причини! Чудово з вашого боку, що згодні навіть простим жовніром стати, бо видно, що буйна фантазія у вас, і покора нелегко вам дається. То ви хотіли б битися?

– Буде зрозуміло зі шведами, як я вже казав.

– Ба, а якщо шведи не прийдуть?

– Знаєте тоді що, пане? Ми підемо їх шукати! – відрубав пан Кміциц.

– А ви мені подобаєтесь! – вигукнув Пйотр Чарнецький. – Можна було б хорошу партію зібрати. Тут Сілезія недалеко і миттю би жовнірів назбиралося. Старшина, як і дядько мій,

слово дали, а простих жовнірів навіть не питають. Багацько б їх можна було зібрати на перший же поклик!

– І добрий приклад іншим би був! – підтримав його зі запалом пан Анджей. – Я також маю трохи людей. Ви б їх побачили в дії!

– Бо... бо... – розгубився пан Пйотр, – як мені Бог милій!.. Дайте свою руку!

– Дайте і ви свою! – промовив пан Кміциц.

І не довго думаючи, шляхтичі кинулися один одному в обійми.

Тут саме проходив повз них пріор Кордецький і, побачивши, що сталося, став їх благословляти. Ті ж йому відразу зізналися, про що домовилися. Пріор лише усміхнувся спокійно і пішов далі, промовляючи самому собі: «До хворого здоров'я починає повертатися».

На вечір закінчили підготовку і фортеця була повністю до захисту готова. Нічого їй не бракувало: ні припасів, ні пороху, ні зброї. Однак мури були не надто міцні, і гарнізон не надто численний.

Ченстохова, а точніше Ясна Гура, хоч і природою, і військовим мистецтвом посилена, вважалася однією з найменших і найслабших фортець Речі Посполитої. А щодо залоги, то можна було отримати на заклик стільки людей, скільки заманеться, та священники навмисно не перевантажували мурів людом, аби припасів на довше вистачило.

Але були й такі, особливо між артилеристами-німцями,

котрі були переконані, що Ченстохова облоги не витримає.

Телепні! Бо зважали лише на мури та зброю, і не знали, що серця захисників вірою надихнулися. Отець Кордецький, побоюючись, щоб не поширювали між людьми своїх сумнівів, віддалив їх, крім одного, котрий майстром цієї справи вважався.

Того ж самого дня прийшов до пана Кміцица старий Кемлич разом із синами і попросив, щоб їх із служби звільнив. Пана Анджея аж злість схопила.

– Собаки! – обурився він. – Добровільно такого щастя зрікаєтесь і саму Матір Божу не хочете захищати!.. Гаразд, хай буде так! Плату за тих коней ви отримали, решту ось тримайте!

Тут парубок витягнув мішечок зі скарбами і кинув його на землю.

– Ось, ваша плата! Бажаєте з того боку мурів здобич шукати? Жадаєте краще стати розбійниками, ніж захисниками Святої Марії?! Геть із моїх очей! Не гідні ви тут перебувати, не гідні християнської спільноти, не гідні такою смертю, яка нас тут чекає, полягти!.. Геть! Геть!

– Не гідні, – погодився старий, розводячи руками і схиляючи голову. – Не гідні, щоб наші очі дивилися на ясногурські обшири. Ворота небесні! Зоре світанкова! Грішна доле! Ми не гідні, не гідні!

Тут він вклонився низько, так низько, що аж зігнувся навпіл, і водночас змарнілою, хижою рукою вхопив капшук, що

лежав на підлозі.

– Але і за мурами, – додав він, – ми не припинимо служити вашій милості. У разі чого дамо знати про все. Підемо, куди буде потрібно. Зробимо, що треба. Ваша милість матиме за мурами готових слуг.

– Геть! – повторив пан Анджей.

Відвідувачі вийшли, б'ючи поклони, бо їх страх душів і щасливими були, що так усе скінчилося. Надвечір не було їх уже у фортеці.

Ніч запала темна і дощова. Це було восьме листопада. Надходила рання зима і разом із хвилями дощу впали на землю перші мокрі сніжинки. Тишу порушували лише протяжливі перегукування охорони, що линули від башти до башти: «На стороооожі!» Випірнала в темряві тут і там біла чернеча ряса Кордецького. Кміциц не спав, він був на мурі при панові Чарнецькому, з котрим згадували війни, на яких побували. Пан Анджей розповідав про перебіг війни з Хованським, нічого, звісно, не кажучи про те, яку сам відіграв у ній участь. А пан Пйотр розповідав про сутички зі шведами під Пшедбожем, Жарновцями і в околицях Кракова, при цьому вихвалявся трохи і таке казав:

– Робив, що міг. Кожного, бачите, шведа, котрого вдалося мені зачепити, я позначав собі вузликом на перев'язі. Маю вже шість таких позначок, і дасть Бог, буде більше! Тому шаблю щораз вище під пахвою ношу. Якщо перев'язі забракне, то її не замінятиму, а бірюзу в кожен вузлик накажу вста-

вити і після війни, як трофей, повішу. А ви вже маєте хоча б одного шведа на своїй совісті?

– Ні! – засоромився пан Кміциц. – Неподалік від Сохачева я розбив зграю, але то були самі гультаї. Зате гіперборейців була купа, я впевнений, могли б вони насічками стати?

– Якби лише їх знайти.

– Зі шведами важче, бо рідко котрий не є характерником. Від фінів темного мистецтва виживання навчилися і кожен має двох або трьох демонів на службі, а є й такі, хто має аж до семи. Ті їх під час сутички пильно стережуть. Але якщо сюди прийдуть, то чорти безсилі, бо тут в усій околиці, звідки звідусіль із вежі видно, бісівська сила не може нічого вдіяти. Ви про це чули?

Пан Анджей не відповів, покрутив головою та став прислухатися уважно.

– Ідуть! – кинув він раптом.

– Що? Заради Бога! Що ви таке кажете?

– Кавалерію чую.

– Та це вітер із дощем перегукується.

– Рани Христові! Це не вітер, це коні! Вуха маю добре нашорошене. Наближається велика кіннота. І близько вже, лише вітер звуку глушив. До зброї, до зброї!!!

Вигуки пана Кміцица пробудили з дрімоти змерзлих вартових, і ще не встигли затихнути, як унизу, в темряві озвалися різкі звуки сурм і грали вони довго, жалісливо та страхітливо. Схопилися всі зі сну ошелешені, перелякано питаючи

Один в одного:

– Чи не на Страшний суд сурми озвалися такої глухої ночі?..

Після цього ченці, жовніри та шляхта висипали на майдан. Дзвонарі побігли до дзвонів і незабаром озвалися всі: великі, менші і ще менші, немов на пожежу, змішуючи свої голоси з відлунням сурм, що не припинялося.

Кинули запалені гноти в діжки зі смолою, навмисно підготовлені та прив'язані на ланцюгах, потім підтягнули їх догори. Червоне світло освітило підніжжя скелі і тоді ясногурці побачили попереду загін кавалерійських сурмачів, котрі найближче стояли, з сурмами біля губ, а за ним довгі та глибокі ряди рейтарів із розгорнутими прапорами.

Сурмачі сурмили ще цілу годину, немов хотіли цими мідними звуками проголосити всю шведську могутність і до решти перелякати ченців. Нарешті вони замовкли. Один із них відколовся від ряду і, махаючи білою хустиною, наблизився до воріт.

– Від імені його королівської величності, – оголосив сурмач, – найяснішого короля шведів, готів і вандалів, великого князя Фінляндії, Естонії, Карелії, Бремена, Верди, Щецина, Померанії, Кашубщини та Вандалії, князя Рюгії, сюзерена Інгрії, Вісмарку та Баварії, графа Паладина Рейнського союзу, Юляху, Клівії та герцога Берзького. Відчиняйте!

– Впустіть! – почувся голос пріора Кордецького.

Відчинили, але лише хвіртку в брамі. Вершник вагався

якусь хвилину, аж урешті зліз із коня, підійшов до муру і, помітивши білу чернечу одіж, спитав:

– Хто у вас настоятель ордену?

– Я! – відповів отець Кордецький.

Вершник подав йому сувій із печатками, а сам промовив:

– Пан граф біля костелу Святої Варвари очікуватиме відповіді.

Кордецький покликав негайно на нараду до дефініторію⁴³ ченців і шляхту. Дорогою звернувся пан Чарнецький і до пана Кміцица:

– Ходіть і ви!

– Я піду лише через цікавість, – погодився пан Анджей, – бо насправді мені там нічого робити! Не язиком хочу Матері Божій служити!

Коли всі зібралися в дефініторії, Кордецький зірвав печатки та прочитав: «Не буду таїтися перед вами, всечесніші отці, з яким прихильним розумом і з яким серцем прибував я завжди до цього святого місця і до вашого зібрання, також із якою постійністю оточував вас своєю опікою й осипав добром. Тому я прагнув би, щоб і ви залишалися в переконанні, що ні прихильність, ні доброзичливість моя до вас не зникла й досі. Не як ворог, але як приятель сьогодні прибуваю, без страху віддайте під мою опіку ваш монастир, як цього вимагають час і теперішні обставини. Таким чином здобуде-

⁴³ *Дефініторій* – нарадча зала в деяких монаших чоловічих орденах, наприклад, у францисканців.

те спокій, якого прагнете, і безпеку. Обіцяю вам урочисто, що святині неторканими залишаться, гаразди ваші не будуть знищені, я сам всі витрати на себе беру, і навіть вам коштів додаю. Зважте ж терміново, скільки користі отримаєте, якщо з поваги до мене монастир мені ваш віддасте. Зважте також, аби більше вас не спіткало нещастя від грізного генерала Міллера, накази котрого важчі, ніж ці, будуть, бо він єретик і справжньої віри ворог. Тож, коли він надійде, будете змушені скоритися обставинам і здійснити його волю. І даремно жаліти будете з болем у душах і тілах, що солодкою моєю порадою знехтували».

Згадка про нещодавні добрі вчинки пана Вжещовича дуже зворушила ченців. Були й такі, що довіряли його прихильності і в його порадах відвернення майбутніх зловживань і нещастя бачити хотіли.

Але ніхто не брав слова в очікуванні, що скаже пріор. А той мовчав, лише губи його ворушилися в тихій молитві. Нарешті озвався:

– Чи справжній приятель став би приходити нічної пори і такими жакливими звуками сурм лякати сплячих слуг Божих? Чи прибув би на чолі тих озброєних тисяч, які тепер під мурами стоять? Приїхали б п'ятеро, десятеро, якщо б добродійник сподівався приязної зустрічі. Що означають ті жакливі загони, якщо не загрозу, якщо ми відмовимося монастир здати?.. Брати наймиліші, згадайте і те, що ніде той ворог не дотримав свого слова, присяги і письмових запевнень.

А ми маємо королівську грамоту, яку нам добровільно було надіслано, і в якій є чітка обіцянка, що монастир займати не будуть, а тепер стоять уже під його мурами, власну брехню жахливим латунним звуком потверджуючи. Брати наймиліші! Нехай кожен до неба серце здійме, щоб його Святий Дух освітив, і радьте опісля, кажіть, що кому сумління і ставлення до святині підкажуть.

Настала тиша. Тут почувся голос пана Кміцица:

– Я чув у Крушині, як барон Лісола питав: «А чи скарб ченцям перетрясуть?» На що пан Вжещович, той, хто зараз стоїть під мурами, відповів: «Богоматір у талярах у пріорській скрині не має потреби». Сьогодні той самий пан Вжещович пише вам, преподобні отці, що сам кошти внесе і ще вам прибутків додасть. Зважте на щирість його!

На це зауважив ксьондз Мелецький, один із найстаріших у зібранні, і при цьому давній жовнір:

– Ми живемо в бідності, а ці скарби призначені на хвалу Пресвятої Богородиці, що перед вівтарями її сяють. Але навіть якщо б ми з вівтарів їх зняли, щоб безпеку святому місцю купити, хто ж нам поручиться, що слова дотримають, що святотатними руками не здеруть вотивів, святих покровів, не позабирають церковного начиння? Чи брехунам можна довіряти?

– Без єпископа, котрому ми підпорядковуємося, нічого чинити не можемо! – докинув отець Доброш.

А ксьондз Томіцький зауважив:

– Війна не наша справа, тому послухаймо, що скаже лицарство, яке під покров Богородиці до цього монастиря сховалося.

Тут погляди присутніх звернулися на пана Замойського, найстаршого за віком, найавторитетнішого та найдосвідченішого, він встав і такими озвався словами:

– Про ваші долі йдеться, шановні панотці. Порівняйте ж могутність ворога з тим опором, який йому можете вчинити, згідно із силами та ресурсами вашими, а тоді дійте за власною волею. Яку ж пораду ми, гості, дати вам можемо? Але оскільки ви питаєте нас, преподобні отці, що робити, то відповідаю: поки необхідність нас не змусить, далека від нас буде думка, щоб здатися. Тому що ганебна і негідна річ удаваною покірливістю непевний мир у віроломного ворога купувати. Ми заховалися тут із власної волі з дружинами та дітьми, віддаючись під опіку нашій Найсвятішій Матінці Божій, отже, з непорушною вірою вирішили жити з вами, а якщо так Бог захоче, то й умирати разом. Справді, краще вже так, ніж прийняти ганебну неволю, ніж бачити образу святості. Я впевнений, що Матір Бога нашого, яка надихнула груди наші жагою її захисту від безбожних і богохульних еретиків, прибуде на допомогу побожним намаганням слуг своїх і справу праведного захисту підтримає!..

Тут пан мечник серадзький замовк і всі зважували слова його, бадьорячись їхнім змістом. А пан Кміциц, як це колись завжди робив, перш ніж подумати, схопився і до вуст руку

старшого чоловіка притиснув. Вразив цей вчинок присутніх і кожен добре знамення в цьому юнацькому запалі побачив, і бажання захищати монастир зміцніло і повністю охопило їхні серця.

Аж тут трапилося і нове знамення. За вікном рефектарію залунав несподівано тремтячий і старечий голос церковної жебрачки Констанції, котра співала побожну пісню:

Даремно погрожуєш, гусите строгий,
Даремно бісівські ти кличеш роги,
Даремно палиш і кров проливаєш,
Мене не здолаєш!

Нехай тисячами пройдуть тут погани,
Нехай на драконах військо постане.
Ні меч, ні вогонь їм не допоможе,
Бо я переможу!

– Ось вам і пророцтво, – зауважив пріор Кордецький, – яке нам Господь вустами старої жебрачки посилає. Захищаймося ж, браття, бо такі лихі посланці ще ніколи нас осаджали, як тепер підійшли!

– З радістю життя свої віддамо! – вигукнув Пйотр Чарнецький.

– Не йміть віри віроломним! Не довіряймо ні єретикам, ні тим католикам, котрі на плюгаву службу стали! – закликали інші голоси, не допускаючи до слова тих, хто мав іншу

думку.

Вирішили спочатку послати двох священників до пана Вжещовича зі заявою, що ворота будуть зачинені і що оса-джені захищатися будуть, на що їм королівські письмові за-певнення дають право.

Але, своєю чергою, мали делегати просити покійно пана Вжещовича, щоб наміри свої занехаяв або принаймні від-клав на час, поки ченці отця Теофіла Броневського, провін-ціала ордену, котрий зараз перебуває в Сілезії, дозволу спи-тають.

Посли, панотці Бенедикт Ярачевський і Марселій Томі-цький, вийшли за ворота, решта ж очікувала їх із тріпотін-ням сердець у рефектарії, бо цих ченців, не звиклих до вій-ни, страх брав від думки, що година їхня пробила і надійш-ла мить, коли вибирати їм треба між обов'язком і гнівом та помстою ворогові.

Але сплигло півгодини і двоє священників з'явилися зно-ву перед радою. Голови їхні були схилені на груди, облич-чя були засмучені і бліді. Мовчки подали Кордецькому нове послання пана Вжещовича, той узяв сувій із їхніх рук і про-читав уголос. Там були вісім пунктів капітуляції, якими пан Вжещович закликав ченців здати монастир.

Закінчивши читати, пріор довго вдивлявся в обличчя присутніх і наприкінці промовив урочисто:

– В ім'я Отця, Сина, і Святого Духа! В ім'я Пресвятої Бо-городиці! На стіни, улюблені брати мої!

– На стіни! На стіни! – пролунав спільний вигук у рефектарії.

За мить яскраве полум'я освітило підніжжя монастиря. Пан Вжещович наказав запалити будови біля костелу Святої Варвари. Пожежа, охопивши старі подвір'я, міцнішала з кожною хвилиною. Незабаром стовпи червоного диму піднялися до неба, поміж них визирали яскраві язики полум'я. Відтак суцільна заграва розлилася в хмарах.

При відблисках вогню можна було побачити загони вершників, що пересувалися хутко з місця на місце. Розпочалися звичні жовнірські сваволі. Рейтари витягали з обор худобу, яка бігла нажахана, наповнюючи жалібним ревінням повітря. Вівці, що збилися в зграйки, мчали наосліп у вогонь. Запах гару рознісся навсібіч і досяг гордих монастирських мурів. Багато захисників уперше побачили криваве обличчя війни, їхні серця затремтіли, налякані виглядом людей, котрих гнали жовніри і рубали мечами, виглядом жінок, котрих тягали по майдану за коси. У кривавих відблисках пожежі видно було все, як на долоні. Зойки і навіть слова долинали виразно до вух осаджених.

Оскільки монастирські гармати досі не озвалися, то рейтари зіскакували з коней і наближалися до самого підніжжя гори, розмахуючи мечами та мушкетами.

Щомиті з'являвся якийсь дужий чолов'яга, одягнений у жовтий рейтарський колет, складав руки біля рота рупором, лаяв і погрожував осадженим, котрі слухали це терпляче,

стоячи біля гармат зі запаленими гнотами.

Пан Кміциц стояв біля пана Чарнецького навпроти церкви і бачив усе чудово. На щоках його виступили рясні рум'янці, очі стали на дві свічки схожі, а в руці він тримав тугий лук, якого в спадок від батька одержав, а той його під Хотином в одного славетного аги здобув. Слухав спокійно погрози та нападки, а коли один велетенський рейтар підійшов під скелю і став верещати, звернувся пан Анджей до пана Чарнецького:

– Заради Бога! Він проти Матері Божої блюзнірствує. Я німецьку мову розумію. Поносить страшенно!.. Я цього не витримаю!

І він підняв лук, але пан Чарнецький вдарив по ньому рукою.

– Бог його за блюзнірство покарає, – зронив він, – а отець Кордецький не дозволив нам першими стріляти, хіба що вони почнуть.

Ледве він договорив, як рейтар притиснув приклад мушкета до плеча, гримнув постріл, та куля не дістала мурів, а впала десь між ущелинами скелі.

– Тепер можна? – крикнув пан Кміциц.

– Можна! – дозволив пан Чарнецький.

Кміциц, як справжній воїн, заспокоївся в одну мить. Рейтар, прикривши долонею очі, дивився услід своїй кулі, а захисник натягнув лук, провів пальцями по тягиві, аж та заспівала, як ластівка, потім прицілювався уважно і закричав:

– Смерть! Смерть!

Водночас пролунав жалібний свист стрімкої стріли. Рейтар впустив мушкет, махнув обома руками, задер голову і звалився горілиць. Якусь хвилину бився, як риба, вийнята з води, копав землю ногами, але скоро витягнувся і застиг без руху.

– Є один! – зауважив пан Кміциц.

– Робіть вузлик! – запропонував пан Пйотр.

– Мотузки з дзвіниці не вистачить, якщо Бог дозволить, – крикнув пан Анджей.

Тут припав до трупа інший рейтар, прагнучи збагнути, що сталося, або, може, й капшук забрати, але стріла свиснула знову і другий упав на груди першого.

Водночас озвалися польові гармати, які пан Вжещович із собою привіз. Не міг він ними зруйнувати фортецю, як не міг і сподіватися здобути її, маючи в розпорядженні лише кавалерію. Але страху на священників нагнати хотів. Проте початок був покладений. Пріор Кордецький з'явився біля пана Чарнецького, з ним ішов отець Доброш, котрий монастирською артилерією в мирні часи завідував й у свята салюти влаштовував, тому першим пушкарем між ченцями вважався.

Пріор перехрестив гармату і вказав на неї отцю Доброшу, а той рукави засукав і став цілити в прогалину між двома будівлями, в якій виднілося кільканадцяттеро вершників, а між ними офіцер із рапірою в руці. Довго цілив отець Доброш, бо йшлося про його репутацію. Врешті він узяв гніт і

приклав до запалу.

Гуркіт потряс повітря і дим панораму заступив. За мить однак вітер його розвіяв. У прогалині між спорудами не було вже жодного вершника. Кілька разом із кіньми лежали на землі, інші втікали.

Ченці заспівали на мурах. Тріск будівель, що валилися біля Святої Варвари, супроводжував ці пісні. Стало темніше, лише неозорі рої іскор, які викидали догори балки в падінні, здійнялися в повітря.

Сурми знову заграли у лавах пана Вжещовича, але відголос їхній став віддалятися. Пожежа гаснула. Темрява охоплювала підніжжя Ясної Гури. Тут і там чулося іржання коней, але щораз даліше, слабкіше. Пан Вжещович відступав до Кшепиць.

Отець Кордецький клякнув на коліна на стіні.

– Маріє! Матір Бога Нашого! – промовив він упевненим голосом. – Дай нам, щоб той, хто після нього прийде, пішов також із соромом і порожнім гнівом у душі.

Коли так молився, хмари враз розступилися над його головою і яскравий відблиск місяця вибілів вежі, мури, пріора на колінах і попелища згорілих біля Святої Варвари споруд.

Розділ XIV

Наступного дня спокій запанував біля підніжжя Ясної Гури. Скориставшись цим, ченці старанніше зайнялися підготовкою до захисту. Робили останні укріплення в стінах і нішах, готували ще більше знарядь, призначених для відбиття штурмів.

Зі Здебова, Кроводжи, Лготи та Грабувки зголосилося ще кільканадцятьоро селян, котрі давніше в польовій піхоті служили. Їх прийняли і між захисниками розмістили. Настоятель Кордецький подвоювався і потроювався. Відправляв Служби Божі, засідав на радах, не пропускав денних і нічних чувань, а в перервах обходив мури, розмовляв із шляхтою та селянами. При цьому в обличчі й усій поставі мав якийсь такий спокій, який лише кам'яні скульптури мати можуть. Споглядаючи на його обличчя, зблідле від недосипання, можна було б вирішити, що цей чоловік спить солодким і легким сном. Але тиха мова і майже веселість, що палала в його очах, губи, що ворушилися в молитві, сповіщали, що священник наглядає і думає, молиться і просить за всіх. З цієї душі, напруженої зі усіх сил до Бога, віра струменіла спокійно та глибоко. Всі її пили повними вустами і хто мав хвору душу, той одужував. Де помічали його чернечу одіж, там розпогоджувалися людські обличчя, очі всміхалися, а губи повторювали: «Батько наш добрий, порадник, захисник, на-

дія наша». Цілували його руки і чернече вбрання, а той усміхався, як зоря, і йшов далі, а біля нього, над ним і перед ним ішли довіра та спокій.

Однак і земних своїх обов'язків священник не занедбував. Отці, котрі заходили до його келії, заставляли його якщо не на колінах, то над листами, які на всі боки розсилав. Писав до Віттемберга, головного коменданта Кракова, просячи про милосердя над святим місцем. І до Яна-Казимира, котрий в Ополью останні робив зусилля, щоб невдячний народ врятувати. І до пана київського каштеляна, утримуваного власним словом, немов на ланцюзі, в Севежі. Також до пана Вжещовича, і до полковника Садовського, чеха та лютеранина, котрий під командуванням Міллера служив, але душу мав шляхетну, тому намагався відмовити грізного генерала від нападу на монастир.

Дві лінії поведінки сперечалися між собою в Міллері. Пан Вжещович, роздратований опором, якого зазнав восьмого листопада, докладав усіх зусиль, щоб генерала схилити до походу. Обіцяв у результаті неймовірні скарби, переконував, що в усьому світі заледве знайдеться кілька церков, які б із ченстоховським Ясногурським монстирем багатствами зрівнятися могли. Пан Садовський натомість заперечував:

– Генерале! – казав він Міллеру. – Ваша милосте, стільки знаменитих фортець ви здобули, що слушно німецькі міста Поліоркетом⁴⁴ вас назвали. Тому знаєте, скільки крові та ча-

⁴⁴ *Деметрій I Поліоркет* (бл. 337—283 до Р. Х.) – у перекладі з грецької, той,

су коштувати може навіть найслабша фортеця, якщо обложеноці до кінця, на смерть, а не на життя хочуть опиратися.

– Але ченці ж не опиратимуться? – питав Міллер.

– Вважаю, що навпаки. Чим багатші, тим запекліше боронитися будуть, бо вірять не лише в силу зброї, а й у святість місця, яке католицький забобон усієї цієї країни *inviolatum*⁴⁵ вважає. Досить згадати німецьку війну. Як часто ченці подавали приклад відваги й завзяття навіть там, де самі жовніри в захисті сумнівалися! Станеться так і цього разу, тим більше, що фортеця не така вже й доступна, як граф Вейгард запевняє. Лежить на горі скелястій, в якій важко зробити підкопи. Мури, якщо вони й не були у хорошому стані, тепер уже точно підправили, а щодо запасів зброї, пороху та продовольства, то цього такий заможний монастир має досхочу. Фанатизм оживить їхні серця і...

– Гадаєте, пане полковнику, що вони змусять мене відступити?

– Я так не думаю, але вважаю, що доведеться нам стояти під мурами дуже довго, будемо змушені посилати за більшими гарматами, ніж ті, які тут маємо, а ваша милість має до Пруссії вирушати. Потрібно розрахувати, скільки часу можемо пожертвувати на Ченстохову, бо якби нас його велич-

хто бере міста в облогу, честолюбний полководець і завойовник, македонський цар у 294—286 до Р. Х., син Антигона I Одноокого, брав активну участь у війнах діадохів. Після великих територіальних втрат, яких зазнала азійська держава його батька, він переніс війну в Європу та підкорив собі грецькі держави.

⁴⁵ *Inviolatum* (лат.) – недоторканий.

ність для пильніших прусських справ від облоги не відкликала, ченці не впустили б нагоди розголосити, що вашу милість змусили відступити. А тоді, поміркуйте, ваша милосте, яких збитків би зазнала ваша слава Поліоркета, не кажучи вже про те, що по всій країні бунтівники отримали б спонукую! І так, – тут пан Садовський стишив голос, – як тільки про один лише намір ударити на той монастир поголос піде, то якнайгірше справить враження. Бо ваша милість знає те, чого жоден чужоземець і непапіст знати не може, чим є Ченстохова для цього народу. Дуже ми зацікавлені в тій шляхті, яка так легко здалася, на тих магнатах, на війську кварцяному, яке разом із гетьманами на наш бік перейшло. Без них ми не досягли б того, що змогли. Половину цих земель, ба, навіть більше, ми вже захопили, але нехай хоч один постріл під Ченстоховою пролунає і тоді хто зна. Можливо, жодного поляка за нас не залишиться. Така велика сила забобону!.. Може й нова страшна війна спалахнути!

Міллер визнавав у душі слушність міркувань пана Садовського, більше того, ченців узагалі, а ченстоховських зокрема він мав за чаклунів. А чар боявся шведський генерал більше, ніж гармат. Проте з наміром подразнитися, а може, й подискутувати, сказав:

– Ви так це кажете, немовби ви – ченстоховський пріор, або від них хабара отримали.

Пан Садовський був сміливий і запальний жовнір, а що знав собі ціну, тому ображався легко:

– Жодного слова більше не скажу! – зронив він згорда. Міллера, своєю чергою, зачепив тон, яким ці слова були сказані.

– Я вас більше й не питатиму! – відрубав воєначальник. – А для наради достатньо мені графа Вейгарда, котрий цю країну знає краще.

– Ще побачимо! – віддав честь пан Садовський і вийшов із світлиці.

Вейгард, природно, зайняв його місце. Приніс він листа, якого тим часом отримав від краківського пана Варшицького, з проханням, щоб монастир залишили у спокої. Але з цього листа бездушний чоловік виснував прямо протилежне.

– Просяться, – зауважив він Міллерові, – бо знають, що не захистяться!

Днем пізніше похід на Ченстохову був вирішений у Велюні. Не тримали його навіть у таємниці, внаслідок чого отець Яцек Рудницький, профос⁴⁶ із велюньського конвенту, вирушив через якийсь час до Ченстохови з повідомленням. Бідний чернець не припускав навіть на мить, щоб ясногурці могли захищатися. Він прагнув лише їх попередити, щоб знали, що їх чекає, і могли домагатися кращих умов. Проте звістка справила гнітюче враження на орденську братію. Дехто відразу ж занепав духом. Але владику Кордецький укріпив їх, заціпенілих розігрів жаром власного серця, дні див пообіцяв, навіть сам вигляд смерті милим зробив і так

⁴⁶ *Профос* – відповідальний за господарські й адміністративні справи.

наповнив їх силою власного духу, що мимоволі стали готуватися до нападу, як зазвичай готувалися до великих церковних свят, тобто радісно та піднесено.

Водночас світські начальники гарнізону, пан мечник серадзький і Пйотр Чарнецький, закінчували приготування. Спалили всі ятки, що горнулися до фортечних мурів і могли штурм ворогам полегшити. Не поберегли навіть ближчих споруд біля гори, тому весь день язики полум'я оточували фортецю. Але коли від яток, балок і торговища залишився лише попіл, монастирські гармати отримали перед собою відкритий простір, не наїжачений жодними перешкодами. Чорні їхні пащі дивилися вільно вдалину, немов виглядаючи ворога нетерпляче і прагнучи його якнайшвидше своїм зловісним гуркотом привітати.

Тим часом холоди наближалися швидким кроком. Дув пронизливий північний вітер, багно перетворювалося в грудки, а вранці плиткіші води затягали тонкі льодові кірки. Владика Кордецький, обходячи мури, потирав свої посинілі руки та промовляв:

– Бог морози на допомогу нам шле! Важко буде батареї насипати, підкопи робити і притому ви в теплих кімнатах почергово будете грітися, а їм аквілони⁴⁷ хутко викличуть огиду до облоги.

Але саме тому Бурхард Міллер і прагнув мерщій скінчити з цим. Вів він із собою дев'ять тисяч війська, переважно пі-

⁴⁷ *Аквілон* – поривчастий північний або північно-східний вітер.

хоти, і дев'ятнадцять гармат. Мав також дві хоругви польської кавалерії, але на них покладатися не міг. По-перше, тому, що кінноту використовувати для штурму горбистої фортеці було надаремно, а по-друге, що люди йшли неохоче й одразу ж оголосили, що жодної участі в цій боротьбі не візьмуть. Йшли, мабуть, для того, щоб у разі здобуття фортеці, зберегти її від хижості переможців. Так принаймні жовнірам казали полковники. Йшли врешті-решт, бо швед наказував, бо всі державні війська в його були таборі і наказам були змушені коритися.

З Велюня до Ченстохови дорога коротка. Вісімнадцятого листопада мала розпочатися облога. Але шведський генерал вважав, що вона не триватиме більше ніж кілька днів і що він без зусиль цю твердиню займе шляхом перемов.

Тим часом настоятель Кордецький готував людські душі. Приступав до Служби Божої, немов у велике та радісне свято, і якщо б не неспокій і блідість деяких облич, можна було би припустити, що це веселе й урочисте «алілуя» наближається. Пріор особисто месу відправив, били в усі дзвони. Навіть після неї богослужіння не припинялось: урочиста процесія вийшла на мури.

Пріора Кордецького, котрий ніс Святі Дари, вели під руки мечник серадзький і Пйотр Чарнецький. Попереду йшли служки в стихарях, несли кадила на ланцюжках, бурштин і мирру. Перед балдахіном і за ним проходили ряди білої орденської братії зі звернутими до неба головами й поглядами,

особи різного віку, починаючи від старезних і закінчуючи підлітками, котрі заледве до послушництва дійшли. Жовті вогники свічок мерехтіли на вітрі, а вони все йшли і співали, цілковито зосереджені на Всевишньому, наче нічого більше на цьому світі не знали. За ними виднілися підголені голови шляхтичів, заплакані обличчя жінок, але під сльозами спокійні, вірою та довірою натхнені. Йшли і селяни в сірячинах, довговолосі, на перших схожі християн. Малі діточки, дівчатка та хлопчики, змішані в натовпі, долучали свої тоненькі янгольські голосочки до загального хору. І Бог слухав цю пісню, що лилася зі сердець, аби вберегтися від земних утисків під єдиною охороною Божих крил. Вітер стих, заспокоїлося повітря, небо розпогодилося, а осіннє сонце розливало лагідне, блідо-золоте, але ще тепле світло на землю.

Процесія обійшла один раз мури, але вже не поверталася, не розпорошувалася, а рухалася далі. Відблиски дарохранильниці відсвічували на обличчя пріора, і воно здавалося від цього наче золотим і також променистим. Отець Кордецький очі мав прикриті, а на вустах розцвітав майже неземний усміх щастя, солодкий та п'янкий. Душею священник був на небі, в раю, в одвічних radoшах, у незворушному спокої. І немов звідти отримував накази, щоб не забув про цю земну церкву, про людей і фортецю, про цю годину, яка мала настати, інколи зупинявся, розплющував очі, підіймав Святі Дари і благословляв.

Благословляв людей, військо, знамена, розквітлі, як ма-

ки, і мерехтливі, як веселка. Потім благословляв мури й узгір'я на околиці, що виднілося, потім благословляв менші та більші гармати, свинцеві ядра, залізні, скрині з порохом, амуніцію біля гармат, купи холодної зброї, призначеної для відбиття штурму. Потім благословляв села, що лежали в далечині, благословляв північ, південь, схід і захід, ніби хотів на всю околицю, на всю цю землю Божу силу розтягнути.

Вдарила друга година пополудні. Процесія ще залишалася на мурах. Аж раптом на горизонті, де небо зустрічалося зі землею і синіла імла, в цій імлі замаячило щось і стало рухатись, виповзало якесь марево, спочатку невиразне, яке, змикаючись поступово, ставало щораз чіткішим. Рейвах вчинився наприкінці процесії:

– Шведи! Шведи йдуть!

Відтак запала тиша, наче серця та язики занімали. Лише дзвони били далі. У тиші залунав голос отця Кордецького, гучний, хоч і спокійний:

– Браття, радуймося! Час перемог і див наближається!

А за мить додав:

– Під твою милість прибігаємо, Матінко Божа, Царице наша! Тим часом шведська хмара розтягнулася в невимірного вужа, який підповзав усе ближче. Видно вже було його жахливе тіло. Воно корчилося, розкручувалося, часом відсвічувало маслянистою сталевою оболонкою, часом темніло та повзло, тягнулося, витикаючись здалеку.

Незабаром очі, що задивлялися з мурів, могли вже до-

кладно все розпізнати. Спочатку рухалася кіннота, за нею піхота. Кожен полк був вишикуваний у каре, над яким височів ліс наїжачених списів, створюючи ще один прямокутник. Далі за піхотою волочилися гармати з пашеками, оберненими назад і схиленими до землі.

Ледачі їхні туші, чорні або жовтуваті, виблискували вороже на сонці. За ними тряслися по нерівній дорозі скрині з порохом і нескінченний ряд підвод із наметами та розмаїтим військовим спорядженням.

Грізний, але прекрасний це був вигляд походу регулярно-го війська, яке буцімто для страху продефілювало перед очима ясногурців. Потім від маси відкололася кавалерія і погнала ступом, похитуючись, як хвиля, яку несе вітер. Незабаром і вона розпалася на кільканадцять більших і менших частин. Деякі загони просувалися до фортеці, інші миттю розлилися навколишніми селами для гонитви за здобиччю. Ще інші на завершення взялися об'їжджати фортецю, оточувати мури, досліджувати місцевість, займати ближні споруди. Поодинокі вершники блискавично пролітали від більших зграй до численних загонів піхоти, даючи знати офіцерам, де можна розміститися.

Тупіт та іржання коней, крики, поклики, відлуння кількох тисяч голосів і глухий гуркіт гармат долинали без перешкод до вух обложених, котрі досі стояли спокійно на мурах, немовби спостерігаючи за видовищем, глипаючи здивованими очима на той великий рух і метушню ворожих військ.

Підійшли нарешті піхотні полки й узялися блукати довкола фортеці, шукаючи найвідповідніших місць для зміцнення своїх позицій. Тим часом вдарили на Ченстоховку, фільварок, що прилягав до монастиря, де не було жодного війська, лише селяни, котрі позачинялися в халупах.

Полк фінів, який зайшов туди першим, вдарив нестямно на беззахисне селянство. Витягали їх за волосся з хиж і просто рубали впертих. Решту населення повиганяли з осель, кавалерія вдарила на них і розігнала на чотири вітри.

Парламентар зі закликом Міллера здатися засурмив ще раніше до монастирських воріт, але захисники, побачивши різню та жовнірську жорстокість у Ченстоховці, відповіли густим гарматним вогнем.

Тепер, коли місцеве населення вже було вигнане з усіх найближчих споруд, а в них розмістилися шведи, треба було знищити їх щонайшвидше, щоб під їхнім захистом ворог не зміг би шкодити монастирю. Задиміли монастирські мурованки навколо, як боки корабля, оточеного бурею та піратами. Гуркіт струсонув повітря, аж монастирські мурованки затремтіли, а віконні шибки в костелі і забудові задзеленчали. Вогняні ядра в образі білявих хмаринок, описуючи зловісні дуги, падали на шведські укриття, ламали крокви, дахи, стіни – й уже скоро стовпи диму здіймалися з місць, в які ці ядра впали. Пожежа охопила будівлі.

Заледве розмістившись, шведські полки втікали щодуху зі забудов, і з нових позицій, розбігалися навсібіч. Безлад

почався у ворожому таборі. Відкочували ще не налаштовані гармати, щоб захистити їх від ядер. Міллер здивувався. Він не сподівався ні такої зустрічі, ні таких гармашів у Ясній Гурі.

Тим часом надходила ніч, а що виникла потреба навести лад у війську, то полководець вислав сурмача з проханням про перемир'я. Панотці погодилися легко.

Уночі, однак, спалили ще величезний шпихлір із великими запасами продовольства, де стояв вестляндський полк.

Пожежа охопила будівлю так швидко, а ядра лягали один біля одного так влучно, що вестляндці не змогли забрати ні мушкетів, ні набоїв, які також вибухнули у вогні, розносячи далеко навколо палахкотливі головешки.

Шведи не спали всю ніч, готувалися, насипали батареї під гармати, наповнювали коші землею, облаштовували табір. Жовнір, що стільки війн пройшов і в стількох битвах участь брав, від природи відважний і витривалий, нерадісно чекав наступного дня. Перший день приніс поразку.

Монастирські гармати заподіяли такої значної шкоди в живій силі, що навіть найстарші воїни за голови хапалися, приписуючи втрати необачному обходові фортеці і зайвому наближенню до мурів.

Але наступний день, хоч би і приніс перемогу, не обіцяв слави, бо чим було те взяття незначної фортеці та монастиря для завойовників стількох знаменитих міст, стократ краще укріплених? Тільки обіцяна багата здобич підтримувала жа-

дання, а водночас та душевна тривога, з якою польські об'єднані хоругви підходили під славетну Ясну Гуру, передалася і шведам. Тільки що одні тремтіли від думки про святотатство, а другі побоювалися чогось невизначеного, а чого – й самі не тямали, і називали загалом чарами. Вірив же у них сам Бурхард Міллер, то чому не мали вірити солдати?

Зауважили однак, що коли Міллер наближався до костелу Святої Варвари, кінь під ним зупинився, як вкопаний, подався назад, захарчав, стриг вухами і фиркав тривожно, не хотів і кроку більше ступити. Старий генерал не зрадив стривоженості, однак наступного дня призначив на цю місію князя Гессенського, сам же відтягнувся з більшими гарматами на північний бік монастиря, до Ченстоховки. Там усю ніч насипав шанці, щоб із них завтра вдарити.

Лише стало розвиднюватися, як почалася артпідготовка. Але цього разу першими заграли шведські гармати. Ворог спочатку не думав зробити в мурах проломи, щоб через них на штурм кинутися. Хотів лише налякати, засипати ядрами костел і монастир, розпалити пожежі, поруйнувати споруди, повбивати людей і поширити паніку.

На монастирські стіни зійшла нова хресна хода, бо ніщо так борців не зміцнювало, як вигляд Святих Дарів і спокій ченців, котрі несуть їх врочисто. Монастирські гармати відповідали громом на грім, блискавкою на блискавку, скільки могли, скільки людям сил і духу в грудях вистачило. Земля також здригалася, як від землетрусу. Море диму затягнуло

над монастирем і костелом.

Що за моменти, що за видовище для людей (а багато таких було у фортеці), котрі ніколи в житті не бачили кривавого обличчя війни!

Гуркіт не вщухав, блискавки, дим, завивання куль роздирали повітря, жахливий регіт гранат, дзижчання куль об бруківку, глухі удари об стіни, дзенькіт розбитих вікон, вибухи вогняних ядер, торохкотіння, скрипіння і ляскіт, і тріскотня, хаос, знищення, пекло!..

Під час цього ні хвилини спочинку, ні можливості дихнути на повні груди від диму, щораз нові зграї ядер, а поміж цієї метушні голоси нажахані в різних боках фортеці, костелі та монастирі:

– Горить! Води! Води!

– На дах із баграми!.. Побільше плахт!

На мурах же репетували розігріті битвою жовніри:

– Вище бери!.. Вище!. Між будинки... Вогонь!..

Близько опівдня смертельна справа ще зміцніла. Могло б здатися, що коли дим спаде, шведські очі побачать лише купи ядер і гранат на місці монастиря. Вапняна курява зі стін, оббитих кулями, здіймалася і, змішуючись із димом, заслоняла огляд. Вийшли священники з реліквіями розганяти ті тумани, щоб не перешкождали захисту.

Гуркіт став уривчастим, але таким частим, як вогняне дихання дракона.

Враз на вежі, наново відбудованій після минулорічної по-

жежі, озвалися сурми прекрасною гармонією побожної пісні. Пливла згори ця пісня і чути її було навколо, чути повсюдно, аж до шведських батарей. До відголосу сурм долучилися незабаром і людські голоси, поміж ревіння, свисту, вигуків, вибухів, тріскотні мушкетів лунали слова:

Богородице Маріє!
Радуйся, благодатная Діво!

Тут вибухнуло кільканадцять гранат, хряскіт черепиці та крокв, а потім крик «води!» різонув слух, і знову пісня пливла далі спокійно:

*Господь з Тобою!
Благословенна Ти в Материнстві Своїм!
Благословен Плід лона Твого⁴⁸.*

Пан Кміциц стояв на стіні на ділянці навпроти села Ченстоховки, в якій був штаб Міллера і звідки найбільший ішов вогонь. Він відштовхнув менш умілого гармаша і сам узявся цілитись. І робив це так добре, що незабаром, хоч і був листопад, і холодний день, скинув лисячий кожух, скинув жупан і в самих лише шароварах і сорочці залишився.

Людям, не обізнаним із війною, легшало на серці від вигляду цього жовніра з крові та кості, для котрого все, що тут діялося, це ревіння гармат, зграї куль, знищення, смерть,

⁴⁸ Молитва «Богородице Діво» подана в перекладі Анастасії Гумницької.

були такою ж звичною стихією, як вогонь для саламандри.

Брови парубок мав насуплені, вогонь палав в очах, рум'янци грали на щоках і якась дика радість на обличчі. Щомиті він схилявся на гармату, повністю зайнятий прицілюванням, весь відданий боротьбі, ні на що не зважаючи, цілив, знижував, підіймав і врешті кричав: «Вогонь!» А коли Сорока прикладав гніт, полковник біг на зруб, дивився і час від часу покрикував:

– Покотом! Покотом!

Орлиний його погляд проникав крізь дим і кіптяву. І як тільки між будівлями бачив десь скупчення капелюхів або шоломів, відразу ж розбивав його і розпорошував влучним ядром, як блискавкою.

Часом молодик вибухав реготом, коли більшого, ніж зазвичай, спричиняв знищення. Ядра пролітали над ним і біля нього, та він не поглянув на жодне. Відразу ж після пострілу шляхтич заскочив на зруб, впився очима в далину і закричав:

– Гармата розбита!.. Там тепер лише три залишилося!..

До полудня він навіть не передихнув. Піт заливав йому чоло, сорочка парувала. Обличчя було закіптюжене сажею, а очі блищали.

Сам Пйотр Чарнецький захоплювався влучністю його пострілів і кілька разів між пострілами промовляв:

– Вам війна не в новину! Це відразу видно! Де ж ви так навчилися?

О третій годині на шведській батареї замовкла й друга гармата, розбита влучним пострілом пана Кміцица. Ті, що залишилися, стягнули за якийсь час із валів. Видно, шведи визнали цю позицію неможливою для втримання.

Пан Анджей глибоко зітхнув.

– Спочиньте! – запропонував йому пан Чарнецький.

– Гаразд! Їсти дуже хочеться, – відповів лицар. – Сороко! Дай, що там маєш під рукою!

Старий вахмістр поквапився подати. Приніс горілки в бляшанці та копченої риби. Пан Кміциц став їсти жадібно, підіймаючи час від часу погляд і спостерігаючи за пролітаючими неподалік гранатами так, немов дивився на ворон.

Все ж таки летіло їх достатньо, не від Ченстоховки, а з протилежного боку. Саме вони найбільше дошкуляли монастирю та костелу.

– Поганих мають гармашів, занадто високо підіймають гармати, – зауважив пан Анджей, не перестаючи їсти. – Дивіться, все перелітає і йде на нас!

Слухав ці слова молодий чернець, сімнадцятилітній пахолок, котрий заледве до послушництва вступив. Подавав він безперервно раніше ядра для заряджання і не відступав, хоча кожна жилка тряслася в ньому від страху, бо це вперше він війну бачив. Пан Кміциц імпонував йому невимовно своїм спокоем. Тому тепер, почувши його слова, підсунувся мимоволі до парубка, ніби в пошуках опіки та прихованої під крилами могутності.

– А вони можуть нас досягти з того боку? – поцікавився він.

– Чому ж ні? – відповів пан Анджей. – А що, милий братику, дуже цього боїшся?

– Пане! – відповів пахолок тремтячим голосом. – Я уявляв собі страшну війну, але не думав, щоб була аж настільки страшна!

– Не кожна куля вбиває, інакше б уже людей не було на світі, бо матері не встигали б родити.

– Найбільше, пане, страшно мені від тих вогняних ядер, тих гранат. Чому вони вибухають із таким гуркотом?.. Матінко Божа, рятуй!.. І так жорстоко людей ранять?..

– Як тобі поясню, то набудеш досвіду, послушнику. Така куля є залізна, а всередині видовбано і порохом начинено. В одному місці вона має діру, доволі малу, в якій втулка з паперу або часом із дерева сидить.

– Ісусе з Назарету! Втулка сидить?

– Саме так! Але у втулці є жмут насірчений, який при пострілі спалахує. Тому ядро має впасти втулкою на землю, щоб її вбити досередини, водночас вогонь доходить до пороху й ядро розриває. Та багато ядер падає не на втулку, але це дарма, бо як вогонь дійде, то граната й вибухне.

Враз пан Кміциц простягнув руку і швидко заторохтів:

– Дивися! Глянь! Ось! Ось маєш приклад!

– Ісусе! Маріє! Йосифе! – вигукував брат, побачивши підлітаючу гранату.

Граната тим часом упала на майдан, гарчала, звивалася, підскакувала на бруківці, волочачи за собою блакитний димок, перекинулася раз і другий, закотилася аж під мур, на якому вони сиділи, упала на купу мокрого піску, насипану високо аж до виступу і, втрачаючи повністю силу, застигла без руху.

Упала, на щастя, втулкою вгору, але віхоть не згас, бо задиміло ще сильніше.

– На землю!.. Обличчям донизу!.. – заверещали перелякані голоси. – На землю! На землю!

Але пан Анджей миттю сповз по купі піску, блискавичним рухом ухопився за втулку, рвонув, висмикнув, підняв руку із палаючим віхтем і гукнув:

– Вставайте! Наче хто собаці зуби вибив! Вже вона тепер навіть муху не вб'є!

Сказавши це, штовхнув змертвіле ядро. Присутні сторопіли, побачивши цей неймовірної відваги вчинок, і якийсь час ніхто й слова не міг сказати. Аж тут нарешті пан Чарнецький загукав:

– От бісова душа! Та ж якби вибухнуло, на порох би вас рознесло!

Але молодик засміявся так щиро, що аж блиснув зубами, як вовк:

– Чи нам тут пороху не треба? Ви б зарядили мною гармату й навіть після смерті напаскудив би шведам!

– Хай йому грець! Де ж ваш страх живе?

Молодий чернець склав руки і споглядав із німим захопленням на пана Кміцица. Бачив його вчинок і пріор Кордецький, котрий саме наближався сюди. Він підійшов, обхопив пана Анджея обома руками за голову, а тоді перехрестив.

– Такі, як ви, не зрадять Ясної Гурі! – промовив він. – Але забороняю надаремно своїм життям важити. Вже постріли втихають і ворог відходить із поля. Візьміть це ядро, витрусіть із нього порох і занесіть його найсвятішій Богородиці до каплиці. Кращий це буде подарунок для Неї, ніж ті перли та коштовні камінці, які Їй ви подарували!

– Отче! – сказав розчулений пан Анджей. – Що там великого!.. Та задля Матері Бога нашого... Ось! Слів мені бракує!.. Я готовий на муки, на смерть. Навіть не знаю, що ще готовий зробити, тільки б Їй служити.

І сльози блиснули в очах молодика, а отець Кордецький зауважив:

– Ідіть до Неї з цими слізьми, поки не висохнуть. Милість Її впаде на вас, заспокоїть вас, утішить, славою та пошаною наділить!

Сказавши це, священник узяв воїна під лікоть і повів до костелу. Пан Чарнецький стежив за ними якийсь час і нарешті сказав:

– Багато я бачив в житті хоробрих кавалерів, котрі за нізачо *pericula*⁴⁹ мали, але цей литовець, мабуть, ч...

⁴⁹ *Pericula* (лат.) – небезпека.

Тут затулив собі рот долонею пан Пйотр, щоб нечистого імені у святому місці не згадати.

Розділ XV

Гарматна дуель не заважала захисникам провадити перемови. Тому панотці вирішили вдаватися до них щоразу, щоб одурити ворога і дочекатися хоча б якоїсь допомоги або принаймні суворої зими. Міллер же й далі вірив, що ченці прагнуть лише кращих умов виторгувати.

Тому ввечері, після канонади, він знову послав полковника Кукліновського з пропозицією капітуляції. Пріор продемонстрував послу письмові королівські запевнення, чим відразу затулив йому пельку. Але Міллер мав виданий пізніше королівський наказ зайняти Болеслав'я, Велюнь, Кшепиці та Ченстохову.

– Віднесіть їм цей документ, – наказав він панові Кукліновському, – бо так собі думаю, що після ознайомлення з ним у панотців не залишиться більше аргументів.

Але він помилявся.

Отець Кордецький заявив, що якщо є наказ займати Ченстохову, то її генерал може щасливо займати, при цьому може бути певний, що з боку монастиря не зазнає в цьому жодної перешкоди. Але Ченстохова це не Ясна Гура, а про неї в наказі згадки немає.

Почувши таку відповідь, Міллер визнав, що з досвідченишими, ніж він сам, дипломатами має справу. Більше аргументів у нього не залишилося, лише гармати.

Проте всю ніч тривало перемир'я. Шведи наполегливо працювали над насипанням вищих шанців, а ясногурці усували наслідки вчорашньої шкоди і зі здивуванням виявили, що вони мізерні. Подекуди поламані дахи та крокви, подекуди клапті осипаної штукатурки з мурів – і все. З людей ніхто не поліг, нікого навіть не покалічило. Кордецький, обходячи мур, промовляв з усмішкою до жовнірів:

– Погляньте лише: не так страшний той ворог і його бомбарди, як лякали. Після престольного свята часом навіть більша шкода трапляється. Божа опіка нас оберігає, Божа ласка нас захищає, якщо витримаємо, то ще більші дива побачимо!

Надійшла неділя, свято Введення Богородиці. Служба Божа пройшла без перешкод, бо Міллер очікував на остаточну відповідь, яку ченці пообіцяли прислати після полудня. Пам'ятаючи слова Писання, так, як колись для залякування філістимлян ізраїльтяни носили Божий ковчег довкола табору, так і вони носили процесійно дарохранильницю.

Лист-відповідь надіслали о другій годині, але йшлося в ньому не про капітуляцію, а про підтвердження відповіді, даної панові Кукліновському, що церкву і монастир називають Ясною Гурою, а не Ченстоховою, яка зовсім до монастиря не належить.

«Тому наполегливо просимо Вашу гідність, – писав пріор Кордецький, – аби Ви нарешті залишили в мирі братію нашу і Церкву Господа, присвячену найсвятішій Матері Божій,

оселі, в яких ми пошану Всевишньому віддаємо, де водночас велич Божу благаємо про здоров'я й успіхи найсвітлішого цесаря. Тим часом ми, негідні, виголошуючи свої прохання, покладаємося на прихильне ставлення Вашої гідності, повністю звіряючись на вашу доброту, на яку і в майбутньому сподіваємося».

При читанні цього листа були присутні: Вжещович, Садовський, Горн, управитель Кшепиць, де Фоссіс, знаменитий інженер, а також князь Гессенський, молодий чоловік, дуже завзятий, улюбленець Міллера, хоча й не завжди охоче командувачу корився. Він усміхнувся злостиво і повторив із натиском закінчення листа:

– Занадто на доброту вашу уповають. Це лише відмовка, пане генерале. Я поставлю вам одне запитання, шановне панство: що в ченців краще виходить – просити чи стріляти?

– Це правда! – погодився Горн. – Вже в перші ж дні ми втратили стільки людей, що і в добрій битві не поляже!

– Щодо мене, – зауважив князь Гессенський, – то в грошах я не маю потреби, слави тут не здобуду, а ноги в цих халупах відморожу. Шкода, що ми в Пруссію не пішли: багата країна, весела, одне місто краще за інше.

Міллер, котрий був швидкий до дії, але тугий до міркувань, лише тепер допетрав сенс листа, почервонів дуже і промовив:

– Ченці насміхаються з нас, шановне панство!

– Наміру наче не було, але так виходить! – погодився Горн.

– Отже, до шансів! Мало їм було вчора вогню і куль!

Накази полетіли хутко з одного кінця шведських позицій в інший. Шанці вкрилися сивими хмарками, монастир же відповів усією своєю міццю. Цього разу, однак, шведські гармати були краще націлені, тому більшої завдали шкоди. Сипалися начинені порохом бомби і тягнули за собою косу полум'я. Кидали також розпалені смолоскипи та клубки клоччя, що сочилися живицею.

Як часом ключі мандрівних журавлів, потомлені довгим польотом, обсідають висотні узгір'я, так рої цих вогняних посланців падали на верхівки костелу і на дерев'яні дахи забудов. Хто не брав участі в боротьбі, хто не був при гарматах, той сидів на дахах. Одні черпали воду в криницях, другі тягнули мотузками цебра з водою, треті гасили пожежу мокрими ряднами. Деякі ядра, ламаючи балки та крокви, падали на горища, і незабаром дим і запах гару заповнювали будівлі всередині. Але і на горищах чатували захисники з діжками води. Найважчі бомби пробивали навіть стелі. Але незважаючи на надлюдські зусилля, незважаючи на чування, здавалося, що пожежа рано чи пізно таки мусить охопити монастир. Факели і клубки клоччя, які збивали дрючками з дахів, утворили під стінами палаючі купи. Вікна тріскалися від жару, а жінки та діти, зачинені в кімнатах, задихалися від диму та високої температури. Не встигали загасити одні джерела займання, не встигала вода стекти по зрубам, як летіли нові стада розпалених ядер, палахкотливого ганчір'я, іскри жи-

вого вогню. Весь монастир був ним обійнятий, хтось сказав би, що небо розверзлося над ним і злива блискавок на нього падає. Однак обійстя горіло, але не згоряло, горіло, але не перетворювалося на попіл. Більше того, поміж цього моря полум'я співати почали, як колись молодики у вогняній печі.

Тому так само, як і вчорашнього дня, почулася пісня з вежі у супроводі сурм. Людям, котрі залишалися на стіні і працювали при гарматах, більше за інших могли бачити, що там уже все горить і руїнами валиться за їхніми спинами, ця пісня була, немов бальзам, що вгамовував, сповіщав безперервно та правдиво, що монастир стоїть, стоїть костел, що полум'я досі не перемогло людської волі. Відтепер також увійшло у звичай схожою гармонією зміцнювати дух обложених і жакливі крики лютого ворога заглушувати для вух жінок.

Але і в шведському таборі чинила та пісня і капела неабияке враження. Солдати в шанцях слухали її спочатку з подивом, а потім зі забобонним жахом.

– Як таке можливе? – перемовлялися вони між собою. – Ми скинули на той курник стільки заліза та вогню, що не одна потужна фортеця з попелом і димом вже б відлетіла, а вони співають собі радісно. Що ж це таке?..

– Чари! – відповідали інші.

– Ядра ці стіни не беруть. З дахів гранати скочуються, наче буханцями кидаєш. Чари! Чари! – повторювали забобонно. – Нічого нас тут доброго не чекає!

Навіть старшина була готова приписати цим звукам якість

таємниче значення.

Але дехто тлумачив це зовсім інакше, і пан Садовський висловився навмисно голосно, щоб його Міллер зміг почути:

– Мало б їм добре вестися, що так веселяться, і ми лише надаремно стільки пороху напсували.

– Якого й так не маємо забагато, – підтримав князь Гесенський.

– Зате маємо вождя Поліоркета, – зронив пан Садовський таким тоном, що не можна було збагнути, чи він насміхається, чи хоче Міллерові лестити.

Але той визнав це, вочевидь, образою, бо аж вуса прикусив.

– Побачимо, чи через годину ще співатимуть! – звернувся він до свого штабу.

І наказав посилити вогонь. Але накази його здійснювали занадто ревно. У поспіху зависоко задирали гармати, внаслідок чого ядра стали перелітати. Деякі навіть діставали, пролітаючи понад костелом і монастирем, аж до протилежних шведських позицій. Там розбивали реманент, розкидали коші, вбивали людей.

Година спливла, за нею друга. З церковної бані безперервно лунала врочиста музика.

Міллер стояв із підзорною трубою в Ченстоховці. Дивився довго.

Ті, хто був біля нього, враз зауважили, що рука, якою командувач тримав підзорну трубу біля ока, тремтіла щораз

помітніше. Врешті-решт він звернувся до присутніх і повідомив:

– Канонада не завдає жодної шкоди костелу!

І гнів невгамовний і шалений охопив старого воїна. Він кинув підзорну трубу на землю, аж розбилися скельця.

– Сказитися можна від цієї музики! – крикнув командувач.

Аж тут прискакав до нього інженер де Фоссіс.

– Пане генерале, – доповів він, – підкоп зробити ніяк не можна. Під шаром ґрунту скеля лежить. Тут потрібні гірники.

Міллер вилаявся. Але не встиг ще докінчити своє прокляття, як офіцер із ченстоховських шанців прибіг підтюпцем, відсалютував по-військовому, і рапортував:

– Найбільша наша гармата розбита! Чи притягти другу з Льготи?

Справді, вогонь дещо послабився – музика лунала все голосніше.

Міллер залишив свою ставку, не зронивши ані пари з вуст. Але й не віддав наказу припинити бойові дії. Він вирішив виснажити обложених. Адже там, у фортеці, заледве двісті людей було залоги, а він мав щоразу свіжих бійців на ротацию.

Надійшла ніч, гармати гуркотіли без перерви. Але монастирські відповідали енергійно, навіть завзятіше, ніж удень, бо шведські вогні виказували їм готові цілі. Не раз ставалося,

що як тільки солдати всідалися вечеряти, до них прилітало з темряви монастирської велетенське ядро, наче сам дух смерті. Вогні розсипалися з осколками й іскрами, солдати розбігалися з нелюдським лементом і або шукали в інших товаришів сховку, або блукали поночі, змерзлі, голодні та перелякані.

Близько опівночі вогонь із боку монастиря став настільки щільним, що вже не було можливості в радіусі пострілу запалити хмиз. Здавалося, що обложені промовляють мовою гармат такі слова: «Хочете нас утомити. Пробуйте, ми самі відкликаємося!»

Пробила перша година і друга. Почалася мжичка, перетворюючись на холодний та докучливий туман, який збивався місцями наче в стовпи, колони та мости, червоніючи від вогню.

Через ті фантастичні стовпи й аркади виднілися часом грізні обриси монастиря, який змінювався на очах. То здавався вищим, ніж зазвичай, то знову наче западався в безодню. Від шанців аж до його мурів простягалися якісь зловісні склепіння та коридори, утворені з туману і темряви, а цими коридорами прилітали ядра смертоносні. Часом усе повітря над монастирем ставало світлим, немовби його освічувала блискавка. Тоді мури, високі стіни та вежі то вирисовувалися яскраво, то знову гаснули.

Солдати дивилися туди з понурою і забобонною тривогою. Раз по раз штовхав один одного і шепотів:

– Бачив? Цей монастир то з'являється, то зникає позмінно. Це нелюдська сила!

– Я бачив краще, – казав інший. – Ми цілились у саму церкву, аж тут гармата тріснула й уся фортеця застрибала та затремтіла, наче її хтось ливною вгору підіймав і опускав. Поціль тепер у таку фортецю, спробуй трафити!

Сказавши це, солдат кинув спересердя щітку для чистки гармати і за мить додав:

– Нічого ми тут не вистоїмо!.. Навіть не понюхаємо їхніх грошей. Б-р-р! Зимно! Маєте там мазницю зі смолою, то запаліть, хоча б руки погірємо!

Один із жовнірів узявся розпалювати смолу за допомогою сірчаної нитки. Розпалив спочатку квач і став його повільно в смолу занурювати.

– Загасіть світло! – пролунав наказ офіцера.

Але майже одночасно почувся гул ядра, потім короткий зойк, який урвався і світло згасло.

Ніч важкі принесла втрати шведам. Полягло безліч людей біля багать. У деяких місцях розгартало їх так, що деякі полки, кинувшись урозтіч, не могли до самого ранку повернутися на позиції. Обложенці, немов бажаючи показати, що в сні не мають потреби, стріляли щораз густіше.

Ранок освітив на мурах потомлені обличчя, бліді, невиспані, але гарячково пожвавлені. Отець Кордецький уночі лежав хрестом у костелі. І як тільки засвітало, з'явився на мурах, блаженний його голос почувся біля гармат, на стіні та

біля воріт:

– Бог день робить, діти. Хай буде світло його благословен-не! Не завдано шкоди ні церкві, ні забудовам. Вогонь загасили, життя ніхто не втратив. Пане Мосінський! Вогняне ядро впало під колиску вашого дитятка та згасло, шкоди йому жодної не вчинивши. Подякуйте Матінці Божій і помоліться Їй!

– Хай славиться Її ім'я! – схилився пан Мосінський. – Я служу, як можу!

Пріор пішов далі. Розвиднилося вже повністю, коли він зупинився біля панів Чарнецького та Кміцица. Останнього ксьондз не помітив, бо той переліз на інший бік оглянути настили, які шведське ядро трохи пошкодило. Клірик спитав:

– А де пан Бабинич? Він не спить?

– Як міг би я спати в таку ніч! – відповів пан Анджей, видряпуючись на мур. – Хіба би совісті не мав! Краще чувати на службі у Пресвятої Богородиці.

– Краще, краще, вірний слуго! – погодився отець Кордецький.

Але пан Анджей раптом побачив здаля тьмяне миготіння шведського вогника і в ту ж мить гукнув:

– Стіляють звідти, вогонь! Цілься вище! У них, песиголовців!

Усміхнувся пріор, як архангел, побачивши таку завзятість, і повернувся до монастиря, щоб прислати потомленим оборонцям пивної юшки, присмаченої шматочками си-

ру.

Через півгодини з'явилися жінки, священники та церковні старці, котрі несли горщики, що димілися, та дзбанки. Похапали їх квапливо жовніри і незабаром уздовж цілих мурів чулося апетитне сьорбання. Хвалили собі той напій кажучи.

– Не робиться нам кривда на службі в нашої Найсвятішої Панни! Добрі харчі!

– Гірше шведам! – жартували інші. – Погано їм було варити страви цієї ночі, а гірше буде наступної.

– Мають досить, псявіри! Сподіваюся, вдень дадуть собі і нам спокій. Вже їм тепер мали б навіть жерла від безперервного чхання похрипнути.

Але жовніри помилялися, бо день не приніс відпочинку.

Коли вранці офіцери, котрі прибули з рапортами, донесли Міллерові, що наслідків нічної стрілянини немає жодних, більше того, їм самим завдали значної шкоди в живій силі, генерал затявся та наказав вогонь не припиняти.

– Та мусять же вони колись стомитися! – сказав він князю Гессенському.

– У пороху потреба є велика, – зауважив натомість офіцер.

– Але й вони порох витрачають?

– У них мусять бути незчисленні запаси селітри та сірки, а вугля ми самі їм туди доставимо, якщо вдасться хоча б одну халупу підпалити. Уночі я підїжджав під мури і крізь гуркіт чув виразно млин, не інакше як пороховий.

– Наказую до заходу сонця стріляти так інтенсивно, як і вчора. На ніч відпочинемо. Побачимо, чи не викинуть вони білий стяг.

– Ваша гідність знає, що вони послали листа Віттембергу?

– Знаю, пошлю й я за важкими мортирами. Якщо їх не можна буде налякати або пожежу розпалити зсередини, доведеться пролом зробити.

– Ваша гідність сподівається, що фельдмаршал схвалить облогу?

– Фельдмаршал знав про мій намір і нічого не сказав, – відрубав різко Міллер. – Якщо мене тут невдача й далі переслідувати буде, то пан фельдмаршал осудить, а не похвалить, і на мене всю провину покласти не забуде. Король визнає його слухність, це я знаю. Немало вже я настраждався від уїдливого гумору пана фельдмаршала, ніби це моя провина була, що його, як італійці кажуть, *mal francese*⁵⁰ їсть.

– Про те, що на вашу гідність звалять провину, я не сумніваюся, особливо коли виявиться, що пан Садовський мав слухність.

– Що за слухність? Пан Садовський цих ченців вигороджує, немовби був у них на платні! Що він каже?

– Каже, що ці постріли прозвучать по всій країні, від Балтики аж до Карпат.

– Нехай його величність накаже в такому разі шкуру з пана Вжещовича здерти і як вотум до цього монастиря її пош-

⁵⁰ *Mal francese (італ.)* – французька хвороба, сифіліс.

ле, бо це він інспірував цю облогу.

Тут Міллер схопився за голову.

– Але потрібно з цим закінчувати якнайшвидше! Так мені здається, так мені щось підказує, що уночі вони вишлють когось на перемови. Тим часом дати їм вогню і ще вогню!

Минув день, на вчорашній схожий, сповнений гуркоту, диму та полум'я. Багато ще таких мало пройти понад Ясною Гурою. Але захисники гасили пожежі та відстрілювалися з не меншою мужністю. Половина жовнірів пішла на відпочинок, інша половина була на мурах біля гармат.

Люди вже позивали до безперервного гуркоту, особливо після того, як упевнилися, що великої шкоди від обстрілу немає. Менш досвідчених бадьорила віра, але були між ними і старі жовніри, обізнані з бойовими діями, для котрих війна була ремеслом. Ті додавали духу селянам.

Сорока отримав великий поміж них авторитет, бо багато часу провів на війні і був такий байдужий до її відгону, як старий шинкар до галасування пияків. Увечері, коли стрілянина вщухла, вахмістр розповідав товаришам про облогу Збаража. Сам він у цій кампанії участі не брав, але знав про все достеменно від жовнірів, котрі її пережили, і таке торочив:

– Там навалилося козаків, татар і турків із тією лише різницею, що одних кухарчуків там більше було, ніж тут усіх шведів. А їм наші не піддалися. Крім цього, тут нечиста сила не має жодної влади, а там лише в п'ятницю, суботу та неді-

лю демони не допомагали гультяям, а решту днів цілими ночами лякали. Насилали смерть на шанці, щоб показувалася жовнірам і відвагу їм до битви віднімала. Я знаю від одного такого, хто її сам бачив.

– Сам бачив? – дивувалися селяни, скупчившись біля вахмістра.

– На власні очі! Він ішов після копання криниці, бо їм там води бракувало, а та, що була в ставках, смерділа. Йде, йде, аж гульк, а навпроти нього підходить якась фігура в чорній плахті.

– В чорній, не в білій?

– У чорній. На війну вона в чорну одягається. Сутеніло. Наближається жовнір і питає: «Вердо?⁵¹». А вона – анічирик. Лише потягнув за полотнище, глянь, а там скелет. «А ти тут навіщо»? «Я смерть, – каже примара, – й я прийду по тебе за тиждень». Жовнір поміркував, що справи кепські. «Чому ж, – питає він, – лише за тиждень? То тобі швидше не дозволено?» А вона на те: «Ще один тиждень нічого тобі вдіяти не можу, бо такий наказ». Жовнір думає собі: «Важко! Але якщо вона мені тепер нічого вдіяти не може, то я їй хоч за своє відплачу». Й як загорне її в полотнище, як почне об каміння мастити! Вона в крик і давай благати: «Прийду за два тижні». «Так не піде!» «Прийду за три, за чотири, за десять після облоги, через рік, через два, за п'ятнадцять!» «Так не піде!» «Прийду через п'ятдесят років!» Зважив жов-

⁵¹ *Вердо* – гасло, яке гукає варта, коли хтось наближається.

нір, що йому вже п'ятдесят, та й гадає: «Сотні буде досить»!
І відпустив її. А сам досі живий і здоровий. На битву ходить,
як до танцю, бо що йому там!

– А якби налякався, то вже було б по ньому?

– Найгірше смерті боятися! – серйозно зронив Сорока. –
Він жовнір, та й іншим добре допоміг, бо так тоді її побив,
так відчехвостив, що її три дні нудило і в той час ніхто в
таборі не поліг, хоча й вилазки робили.

– А ми не зробимо якимось уночі вилазки на шведів?

– Не нашого розуму справа, – заперечив вахмістр.

Вчув останнє запитання й останню відповідь пан Кміциц,
котрий стояв неподалік, і в чоло себе ляснув. Потім глянув
на шведські позиції. Ніч уже була. В шанцях вже з годину
панувала безперервна тиша. Стомлені жовніри, либонь, по-
снули біля гармат.

Далеко, на два гарматні постріли, мерехтіло кілька-
надцять вогників, але біля самих шанців суцільна панувала
темрява.

– Їм навіть на гадку не спаде, навіть не підозрюють, навіть
припустити не можуть! – прошепотів собі пан Анджей.

І він подався прямо до пана Чарнецького, котрий сидів
біля лафета, промовляв молитви на вервиці та стукав однією
ногою об другу, бо йому змерзли.

– Холодно, – промовив він, побачивши пана Кміцица, – і
важка голова від того гуркоту впродовж двох днів та однієї
ночі. У вухах мені безперервно дзвенить.

– Кому б від такого галасу не задзвеніло? Але сьогодні будемо мати перепочинок. Поснули там геть усі. Можна було б їх, як ведмедя з барлоги, викурити. Не знаю, чи їх навіть мушкети збудили б.

– О! – пожвавішав пан Чарнецький, підіймаючи голову. – Що ви надумали?

– Та згадав, як у Збаражі обложенці вилазками не одну добру поразку гультіпакам завдали.

– А вам, як вовкові вночі, лише кров на гадці?

– Заради живого Бога і його ран, зробімо вилазку! Людей поженемо, гармати позатикаємо цвяхами. Вони там нічого такого не очікують.

Пан Чарнецький схопився на рівні ноги.

– Та вони завтра з глузду з'їдуть! Міркують, що нас добре налякали і що ми здаватися думаємо, то матимуть відповідь. Мій милий Боже, та це чудова думка, достойна справжнього лицаря! І чому мені таке на гадку не спало? Потрібно лише отцю Кордецькому сказати. Він тут командує!

І шляхтичі пішли до пріора. Отець Кордецький радився в дефініторії з паном мечником серадзьким. Зачувши кроки, підняв голову, відсунув убік свічку і спитав:

– Хто там? Що нового?

– Це я, Чарнецький, – відгукнувся пан Пйотр, – а зі мною пан Бабинич. Обоє спати не можемо, бо дуже вже нам шведи смердят. Той Бабинич, отче, неспокійна голова, і не може на місці всидіти. Вертиться біля мене, крутиться, бо йому

дуже хочеться до шведів за вали висунутися, поцікавитися в них, чи завтра також стрілятимуть, а може, нам іще трохи перепочити дадуть?

– Тобто? – не приховував свого здивування панотець. – Пан Бабинич хоче вийти з фортеці?..

– Не сам, із компанією! – квапливо додав пан Пйотр. – Наприклад, зі мною і ще з кількадесятьма людьми. Вони там, мабуть, сплять у шанцях, як убиті. Вогнів не видно, варти не видно. Занадто в нашу слабкість вірять.

– Ми їм гармати попсуємо! – додав гаряче пан Кміциц.

– А давайте сюди того Бабинича! – вигукнув пан мечник. – Нехай його обійму! Свербить вам жало шершня, радий би і вночі жалити. Гарну справу надумали, від неї найкращих наслідків можна сподіватися. Одного нам Господь Бог дав литовця, але скажену бестію та зубасту. Я намір цей схвалюю. Ніхто його тут не осудить, я сам готовий іти!

Отець Кордецький, котрий спочатку налякався, бо боявся кровопролиття, особливо коли власним життям не важив, поміркував, однак, і визнав таку ідею гідною захисників Святої Марії.

– Дайте мені помолитися! – попросив він.

І опустившись на коліна перед образом Богоматері, якусь хвилину молився з простягнутими руками. Нарешті він піднявся з просвітлілим обличчям.

– Помоліться тепер ви, – наказав він, – а потім рушайте! За чверть години воїни вийшли вчотирьох і подалися на му-

ри. Шанці в далечині спали. Ніч була дуже темна.

– Скільки людей хочете взяти? – спитав Кордецький пана Кміцица.

– Я?.. – здивувався пан Анджей. – Я тут не вождь і місцевості не знаю настільки добре, як пан Чарнецький. Я піду з шаблею, а людей хай пан Чарнецький веде, і мене разом із іншими. Я хотів би лише, щоб мій Сорока пішов із нами, бо з нього добрий зарізяка.

Сподобалася ця відповідь і панові Чарнецькому, і отцю пріору, котрий у ній явний доказ покори побачив. Тому взялися зараз же жваво за справу. Вибрали людей, наказали суворої тиші дотримуватися й узялися відкидати балки, каміння і цеглу з проходу.

Робота тривала добру годину. Нарешті отвір у мурі був готовий і люди протискалися у вузький глибокий отвір. Мали зі собою шаблі, пістолі, дехто мушкети, а дехто, особливо селяни, коси, насажені сторчма, – зброя, до якої найбільше звикли.

Опинившись по той бік муру, перерахували один одного: пан Чарнецький очолив загін, пан Кміциц став в ар'єргарді і вояки подалися вздовж шанців, тихо, подих тамуючи в грудях, як вовки, що підкрадаються до вівчарні.

Проте часом коса об косу дзенькнула, часом каміння під стопою заскреготало, і з цих відголосів можна було збагнути, що весь час рухаються далі. Зійшовши в низину, пан Чарнецький зупинився. Тут він залишив частину людей, непо-

далік уже від шанців, під проводом угорця Яничя, старого та досвідченого жовніра, наказав залягти на землю, а сам узяв трохи праворуч і маючи під ногами вже м'яку землю, на якій кроки не відлунювали, повів свій відділ уже хутко.

Мав він намір обійти шанці, щоб вдарити поснулих ззаду і погнати їх до монастиря на людей Яничя. Таку ідею підкинув йому пан Кміциц, котрий тепер ішов поруч нього зі шаблею в руці.

– Шанці, ймовірно, насипали так, щоб між ними і головним табором залишався простір, – шепотів він. – Чати, якщо й виставили, то перед шанцями, а не з того боку. Ми їх легко обійдемо і нападємо звідтіля, звідки вони найменше сподіваються нападу.

– Гаразд, – погодився пан Пйотр, – ніхто не повинен утекти з цих людей.

– Якби хтось відіззався, як будемо вже входити, – правив далі пан Анджей, – то дозвольте мені відповісти. Я німецькою добре вмію шварготіти, майже як польською, то вони подумують, що це хтось від генерала з табору йде.

– Тільки б варти не було за шанцями.

– Хоч би і була, то з криками гурбою на них навалимося. Перш ніж опам'ятаються хто і що, ми насядемо їм на потилиці.

– Час діяти, бо вже кінець шанців видніється, – застеріг пан Чарнецький.

Тут він обернувся і тихо спонукав:

– Праворуч, праворуч!

Мовчазна колона стала повертати. Раптом місяць вийшов з-за хмари і трохи просвітліло. Ті, що йшли, побачили порожній простір позаду шанців.

Варти, як і передбачав пан Кміциц, не було тут зовсім, бо чого б шведи ставили чати між власними позиціями та головною армією, яка розмістилася далі. Навіть найпроникливіший командир не міг би припустити, щоб із цього боку могла надійти хоча б якась небезпека.

– Тепер якнайтихше! – попросив пан Чарнецький. – Видно вже намети.

– І в двох є вогник. Люди там ще не сплять. Мабуть, старшина.

– Вхід ззаду має бути зручним.

– Мабуть, – погодився пан Анджей. – Туди гармати закочують і військо входить... Ось уже насип починається. Стежте тепер, щоб зброя не брязнула.

Вони вже дійшли до узвозу, насипаного старанно позаду шанців. Стояв там цілий ряд скринь із порохом та набоями. Але при складі не було нікого, тому, минувши їх, сміливці стали підійматися на шанці без жодних труднощів, як правильно було передбачено, бо узвіз був пологий і добре забезпечений.

Так дійшли до самих наметів і з готовою зброєю зупинилися тут же. У двох справді виблискували вогники. Пан Кміциц, перекинувшись кількома словами з паном Чарнецьким,

запропонував:

– Я піду спочатку до тих, що не сплять. Чекайте мого пострілу, а потім і до інших!

Сказавши це, він зник.

Успіх вилазки був уже забезпечений, тому парубок навіть не намагався йти надто тихо. Минув кілька наметів, занурених у темряву, ніхто не прокинувся, ніхто не спитав «Вердо?»

Ясногурські жовніри чули шурхіт його відважних кроків і биття власних сердець. Молодик уже дістався до освітленого намету, підняв запону й, увійшовши, зупинився біля входу з пістолем у руці та шаблею, спущеною на ланцюжку.

Зупинився тому, що світло на мить його засліпило, на польовому столі стояв шестисвічник, в якому яскраво горіли лоївки. За столом сиділи троє офіцерів, схилившись над мапами. Один із них, що сидів посередині, приглядався до них так пильно, що аж довге його волосся лежало на білих аркушах. Побачивши, що хтось входить, він підняв голову і спитав урівноваженим голосом:

– Хто там?

– Жовнір, – відповів пан Кміциц.

Тоді і двоє інших офіцерів підвели очі до виходу.

– Який жовнір? Звідки? – спитав перший. Це був інженер де Фоссіс, котрий в основному облоговою роботою керував.

– З монастиря, – пояснив пан Анджей, але було в його голосі щось страшне.

Де Фоссіс схопився враз і прикрив очі рукою. Пан Кміциц стояв струнко, нерухомий, як примара, тільки грізне його обличчя, схоже на голову хижого птаха, обіцяло несподівану небезпеку. Раптом думка швидко, як блискавка, промайнула в голові де Фоссіса, що це може бути втікач із монастиря, тому спитав ще раз, але вже гарячково:

– Чого тут хочеш?

– Ось чого я хочу! – крикнув пан Кміциц і вистрелив йому в самі груди з пістоля.

Раптом страшний зойк і водночас залп пострілів пролунав на шанцях. Де Фоссіс звалився, як падає сосна, розтрощена блискавкою, другий офіцер кинувся зі шпагою на прибульця, але той рубонув його шаблею межі очі, аж криця заскреготала об кістку. Третій офіцер кинувся на землю, прагнучи вислизнути під стіною намету, але пан Анджей підскочив до нього, наступив ногою на спину та пришпилів шаблею до землі.

Тим часом тиха ніч перетворилася на судний день. Дикі верески: «Бий! Мордуй!» змішалися з виттям і несамовитим волянням про порятунок шведських жовнірів. Люди божеволіли від переляку, вибігали з наметів, не знаючи, куди подітися, в який бік утікати. Дехто, не второпавши відразу, звідки їх атакують, бігли на ясногурців і гинули від шабель, кіс і сокир, перш ніж змогли «пардон» вигукнути. Дехто колов у темряві шпагами своїх же товаришів. Інші, беззахисні, напіводягнені, без капелюхів, із руками, піднятими вго-

ру, застигали нерухомо на місці. Дехто врешті падав на землю, поміж наметів, що перекидалися. Жменя вояків прагнула боронитися, але засліплена юрба тіснила їх, перекидала, топтала. Зойки конаючих, пронизливі прохання про жалість посилювали метушню.

Коли нарешті з криків стало втямки, що напад прийшов не з боку монастиря, а ззаду, саме з позицій шведських військ, тоді справжнє безумство охопило шведів. Либонь, вони вирішили, що це союзні польські хоругви вдарили на них зненацька.

Тлуми піхотинців зіскакували зі шанців і бігли до монастиря, немов у його мурах прагнули знайти притулок. Але скоро нові вигуки виявили, що вони натрапили на загін угорця Яничя, котрий дорізав їх уже під самою фортецею.

Водночас ясногурці сікли, кололи, топтали. Так дійшли до гармат. Люди з підготовленими цвяхами кинулися на батарею негайно, інші ж продовжували жнива смерті. Селяни, котрі не були навчені протистояти жовнірам у відкритому полі, кидалися тепер гуртом на цілі громади.

Відважний полковник Горн, губернатор Кшепиць, намагався зосередити навколо себе розпорошених кнехтів і, криючись за рогом шанця, почав скликати їх до себе в темряві, вимахуючи шпагою. Впізнали його шведи і стали гуртуватися, але за ними бігли нападники, котрих у пільмі важко було відрізнити від своїх.

Раптом пролунав жахливий свист коси, і голос Горна

вмить урвався. Купка жовнірів розбіглася, немовби гранатою розігнана. Пани Кміциц і Чарнецький зі загоном у кільканадцять людей кинулися на них і вирізали всіх до ноги. Шанці були здобуті.

У головному шведському таборі вже сурми заграли тривогу. Але й озвалися ясногурці і вогняні ядра полетіли з монастиря, щоб своїм дорогою освітити. Ті ж поверталися засапані, вимазані кров'ю, як вовки, що вчинили різню у вівчарні, а тепер утікають від голосів мисливців, котрі наближаються. Пан Чарнецький очолював авангард, пан Кміциц – замикав похід.

Через півгодини наштовхнулися на загін Янича, але той не відповідав на заклики. Він один заплатив життям за вилазку, бо коли погнався за котримось офіцером, свої ж солдати застрелили його з мушкета.

Експедиція зайшла в монастир у супроводі гуркоту гармат і спалахів полум'я. Біля переходу чекав на них уже настоятель Кордецький і лічив по одному, в міру того, як люди пролазили всередину крізь отвір. Повернулися всі, крім Янича.

Незабаром двоє людей подалися за ним і через півгодини принесли тіло героя, бо Кордецький мав намір влаштувати урочистий похорон.

А нічна тиша, яку раз порушили, не повернулася вже аж до білого дня. З мурів били гармати, на шведських позиціях тривала неабияка метушня. Ворог, не втямивши добре ще своєї поразки, не знаючи, звідки ворог підійти може, втік із

найближчих до монастиря шанців. Цілі полки блукали в розпачливому безладі аж до ранку, часто приймаючи своїх за ворогів і даючи один в одного залп. Навіть у головному таборі солдати й офіцери покинули намети та залишалися просто неба, чекаючи, коли вже ця жахлива ніч скінчиться. Три-вожні звістки ширилися з вуст у уста. Подейкували, що підмога надійшла, інші переконували, що всі ближні шанці вже здобуті.

Міллер, пан Садовський, князь Гессенський, Вжещович і всі вищі офіцери вдавалися до надлюдських зусиль, аби привести до тями перелякані полки. Водночас на монастирські залпи відповіли вогняними ядрами, щоб розсіяти темряву і дозволити зібратися до купи.

Одне ядро приземлилося на даху каплиці, але ковзнуло про крутому схилу і повернулося з гуркотом до табору, розкидаючи в повітрі потік полум'я.

Нарешті скінчилася ця неспокійна ніч. Монастир і шведський табір стихли. Ранок забілів церковні бані, черепиця повільно набувала червоної барви. Розвиднилося.

Тоді Міллер на чолі свого штабу під'їхав до здобутих шанців. Могли, щоправда, з монастиря побачити його і дати залп, але старий генерал не зважав на це. Хотів власними очима оглянути всю шкоду, полічити полеглих. Штаб їхав за ним. Усі були збентежені, засмучені та серйозні. Доїхавши до шанців, злізли з коней і стали дряпатися нагору. Сліди боротьби виднілися всюди, нижче, під гарматами, темніли пе-

рекинуті намети. Деякі стояли ще розчачнуті, порожні, тихі.

Купи тіл лежали густо між наметами. Напівголі трупи, обдерті, з виряченими очима, зі застиглим жахом у мертвих зіницях. Жахливе було видовище. Вочевидь, всіх цих людей застали в глибокому сні. Дехто не був взутий, мало хто стискав рапіру в мертвій руці, жоден майже не мав ні шолома, ні капелюха. Одні лежали в наметах, особливо з боку входу. Вони, мабуть, заледве встигли прокинутися. Інших біля самих запон наметів застала смерть, в мить, коли хотіли рятуватися втечею. Навколо було дуже багато тіл, а в деяких місцях такі купи, що можна було б вирішити, що це якесь стихійне лихо винищило цих солдатів. Але глибокі рани на обличчях і грудях, деякі лица закіптюжені від пострілів зблизька, так що весь порох не встиг згоріти, свідчили аж надто явно, що це людська рука вчинила цю розруху.

Міллер піднявся вище, до гармат. Вони стояли німі, позатикані цвяхами, не грізніші вже навіть за пеньки. На одному лафеті лежало тіло каноніра, майже навпіл перетяте страшним замахом коси. Кров залила лафет і утворила під ним обширну калюжу. Міллер оглядав усе ретельно, мовчки, насупивши брови. Ніхто з офіцерів не посмів цю мовчанку порушити.

Як же було втішати старого генерала, котрого в результаті його ж безпечності побили, як новачка? Була це не лише поразка, а й ганьба, адже сам генерал цю твердиню курником називав і обіцяв її між пальцями розкришити. Бо він мав

дев'ять тисяч війська, а з того боку стояло двісті захисників. Бо генерал той був воїном з крові та кості, а його здолали ченці. Важко почався для Міллера цей день.

Тим часом підійшли піхотинці й узялися тіла виносити. Четверо з них, котрі несли на ряднині тіло, зупинилися перед генералом без наказу. Міллер кинув погляд на полотно й очі заплющив.

– Де Фоссіс, – зронив він глухо.

Заледве ті відійшли, як підійшли інші. Цього разу пан Садовський підійшов до них і покликав здалеку, звертаючись до штабу:

– Горна несуть!

Але Горн ще був живий, і його ще очікували довгі дні жахливих мук. Селянин, котрий його підрізав, досягнув воїна лише кінцем коси, але удар був такий страхотливий, що розтяв йому грудну клітку. Проте поранений зумів навіть залишитися при свідомості. Помітивши Міллера і штаб, усміхнувся, хотів щось сказати, але замість слів виплюнув із рота рожеву піну, після чого закліпав сильно очима і знепритомнів.

– Занесіть його до мого намету! – наказав Міллер. – Нехай мій медик перев'яже його негайно!

Потім офіцери почули, як командувач сказав сам собі:

– Горн, Горн... Уві сні його сьогодні я бачив. Відразу ж ввечора. Страшна, незбагненна річ.

І втупивши погляд у землю, глибоко замислився. Від за-

думи його відволік переляканий голос пана Садовського:

– Генерале! Пане генерале! Дивіться, ваша гідносте! Там, там... монастир...

Міллер поглянув і сторопів.

День уже був повний і погожий, лише туман висів над землею, але небо було чисте та рум'яне від уранішньої зорі. Білий туман заслоняв верхівку Ясної Гури і відповідно до звичного порядку речей мав затуляти й костел. Проте через неймовірне природне явище костел разом із вежею наче ширяв не лише над скелею, а й над туманом, високо-високо, ніби повністю відколовся від свого фундаменту і завис у небесній блакиті.

Лемент жовнірів сповістив, що й вони помітили це явище.

– Це туман створює таку ілюзію! – крикнув Міллер.

– Туман лежить під костелом! – не погодився пан Садовський.

– Дивовижна річ, але цей костел вдсятеро вищий, ніж був учора, і завис у повітрі, – прошепотів князь Гессенський.

– Вгору ще більше йде! Вгору і вгору! – репетували солдати. – З очей зникає!..

І справді, туман, що висів на скелі, став підійматися, наче якийсь стовп диму до неба, костел же був, немовби насаджений на вершечок цього стовпа, підіймався щораз вище, а вже ген під самими хмарами заслоняла його все більша біла завіса. Можна було сказати, що розсіювався, розпливався, мутнів, і врешті-решт повністю щез із очей.

Міллер звернувся до офіцерів, а в очах його було здивування разом зі забобонним страхом.

– Визнаю, панове, – оголосив він, – що схожого феномена ніколи в житті не бачив. Цілком це суперечить природі, мабуть, це чари папістів.

– Я чув, – зауважив пан Садовський, – вигуки солдатів: «Як тут стріляти в таку фортецю?» Справді, не знаю як!

– Але що тепер буде, шановне панство? – скривився князь Гессенський. – Чи є той костел там у тумані, чи його вже й немає?

І стояли вони довго, здивовані, мовчазні, аж князь Гессенський резюмував:

– Хоч би й було це природне явище, в будь-якому разі не ворожить воно нам добра. Дивіться, панове, від часу, як ми сюди прибули, не просунулися навіть на крок уперед!

– Ти ба! – зронив пан Садовський. – Якби ж то тільки не просунулися! Правду кажучи, ми зазнаємо поразку за поразкою. А сьогоднішня ніч – найгірша. Відбила бажання солдатам, вони втрачають відвагу і мляво починають діяти. Ви, панове, й поняття не маєте, що там гомонять у полках. Діються при цьому й інші дивні речі: вже довший час ніхто поодиноці, і навіть по кілька людей не можуть виткнутися з табору, а хто на таке відважився, то наче у воду канув. Хтось сказав би, що вовки чигають біля Ченстохови. Сам я нещодавно послав хорунжого з трьома людьми до Велюня по теплий одяг і з того часу про них ні слуху ні духу!..

– Гірше буде, коли зима прийде. Вже зараз ночі бувають нестерпними, – додав князь Гессенський.

– Туман рідіє! – раптом зауважив Міллер.

І справді, здійнявся вітер і почав розвіювати туман. Відтак щось стало проявлятися, нарешті зійшло сонце і повітря очистилося.

Фортечні мури окреслювалися розмито, потім випірнув костел, монастир. Все стояло там, де й раніше. Твердиня була спокійна і тиха, немовби в ній нікого не було.

– Генерале, – енергійно промовив князь Гессенський, – пробуйте, ваша гідносте, ще домовитися. Треба вже з цим закінчувати!

– А якщо перемови ні до чого не приведуть, то ви порадите облогу зняти? – спитав понуро Міллер.

Офіцери мовчали. За мить пан Садовський наважився взяти слово:

– Ваша гідність сама знає, що найкраще робити.

– Знаю, – відрубав гордо Міллер, – і вам скажу: я проклинаю день і годину, в які сюди прибув, а також радників, – тут він пронизав поглядом пана Вжещовича, – котрі мене до цієї облоги схилили. Знайте ж, однак, що після всього того, що сталося, я не відступлю, поки від клятої фортеці купу руїн не залишу або сам не поляжу!

Нехить з'явилася на обличчі князя Гессенського. Він ніколи не поважав занадто Міллера, а всі його слова вважав пустопорожньою вояцькою бравадою. Не на часі це після роз-

валених шанців, трупів і виведених із ладу гармат. Тому він звернувся до командувача з помітним сарказмом:

– Генерале, ваша гідність не може такого обіцяти, бо ви відступите від першого наказу короля, або пана маршала Віттемберга. А часом обставини вміють наказувати не гірше за королів і маршалів.

Міллер насупив свої густі брови; побачивши це, пан Вжещович залопотів:

– Тоді спробуймо домовитись. Вони здадуться. Не може бути інакше!

Подальші його слова заглушив веселий подзвін, що кликав на ранішню месу в ясногурському костелі. Генерал разом із штабом відїхали неквапливо до Ченстохови, але ще не доїхали до головної квартири, як прибув офіцер на спінену коні.

– Це від маршала Віттемберга! – оголосив Міллер.

Офіцер віддав йому листа. Генерал зламав швидко печатки і, пробігши послання очима, вимовив розгублено:

– Ні! Це з Познані. Лихі вісті. У Великій Польщі шляхта підіймається, простолюди еднається з нею. На чолі руху стоїть Кшиштоф Жеґоцький, котрий хоче йти на допомогу Ченстохові.

– А я казав, що ці постріли прозвучать від Карпат аж до Балтики, – буркнув пан Садовський. – Цей народ швидкий до змін. Ви ще не знаєте поляків, пізнаєте їх лише пізніше.

– Гарзд! Час із ними познайомитись! – вибухнув Міллер.

– Я волю відкритого ворога, ніж фальшивого союзника. Самі здалися, а тепер за зброю хапаються. Гаразд! Відчуєте ще нашу зброю!

– А ми їхню, – буркнув пан Садовський. – Пане генерале, треба домовитися з Ченстоховою. Пристаньмо на будь-які умови. Не про фортецю йдеться, а про панування його королівської величності в цій країні.

– Ченці здадуться, – наполягав пан Вжещович. – Сьогодні чи завтра, але здадуться!

Так вони між собою балакали, а в монастирі після вранішньої меси запанувала неймовірна радість. Ті, хто у вилазці участі не брав, випитували її учасників, як усе було. А ті хизувалися не на жарт, вихваляючи свою мужність і поразку, якої вони ворогові завдали.

Цікавість перемогла навіть священиків, не лише жінок. Білі чернечі одежі та жіночі шати облягли стіни. Прекрасним і радісним був цей день. Жінки зосередилися навколо пана Чарнецького, вигукуючи: «Рятівник наш! Опікун!» Той пробував боронитися, особливо коли в руку хотіли його цілувати, і кивав на пана Кміцица:

– Йому дякуйте! Він Бабинич, але не баба! У руку цілувати себе не дасть, бо ще від крові її не відмив. Але якщо котрась із молодших в уста захоче, то я так собі думаю, що пручатися не буде!

Молодші кидали сором'язливі і водночас звабливі погляди на пана Анджея, захоплюючись прекрасною його вродою.

Але він ніяк не відгукувався на ті німі запитання, бо йому вигляд цих дівчат нагадав Олюньку.

«Де ж ти, моя небого? – подумав він. – Якби ж ти знала, що я вже Святій Матінці Божій прислужую, на її захист проти ворогів виступив, котрим раніше вірою та правдою служив».

І пообіцяв собі, що відразу ж після облоги до неї в Кейдани напише і Сороку з листом пошле. «Адже не самі слова й обіцянки їй пошлю, є вже й вчинки за мною, які без порожньої хвальби, докладно в листі опишу. Хай знає, що вона цьому причина, нехай порадіє!» – тішився парубок.

І сам так зрадив від цієї думки, що навіть не помітив, як дівчата перекинулися між собою, відходячи:

– Ввічливий кавалер, але лише війна його цікавить, такий бездушний...

Розділ XVI

Як йому й радили його офіцери, Міллер повернувся до перемов. До монастиря з ворожого табору прибув знаменитий польський шляхтич, поважного віку та походження. Ясногурці прийняли його привітно, бо вважали, що лише формально і з примусу він схилиться до здачі монастиря, а насправді заохотить їх і підтвердить новини, які вже навіть крізь обложені мури пробилися, про заворушення у Великій Польщі, про відсутність бажання у війська кварцяного єднатися зі шведом, про перемови Яна-Казимира з козаками, котрі наче виявили жадання скоритися, врешті про грізну заяву татарського хана, що він іде на допомогу королеві-вигнанцю, й усіх його ворогів вогнем і мечем переслідувати буде.

Ченці, однак, помилилися. Бо посланець приніс, щоправда, чималу в'язку новин, але жахливих, здатних навіть найбільший запал остудити, найнезламнішу волю зламати, найміцнішу віру похитнути.

Оточили делегата священики і шляхта в дефініторії в атмосфері тиші й уваги. А з його вуст, здавалося, пливли лише щирість і біль за долю вітчизни. Руку посланець часто клав на білу голову, немов бажаючи вибух відчаю стримати, і зиркав на розп'яття, сльози мав на очах і повільно, уривчасто промовляв таке:

– Ох! Яких же часів дочекалася багатостраждальна батьківщина! Немає вже ніякої ради! Треба піддатися шведському королеві. Щиро кажучи, не розумію, задля кого ви тут, шановні отці, і ви, панове-браття шляхта, взялися за мечі? На кого витрачаєте зусилля, працю, перевтомлюєтеся, проливаєте кров? За кого чините опір? На жаль, усе дарма! Ви лише наражаєте себе і святе місце на жахливу помсту непереможних шведських загонів... За Яна-Казимира? Але він сам погордував нашим королівством. Ви, мабуть, не знаєте новини, що вибір свій він уже зробив і віддав перевагу достаткам, веселим бенкетам і спокійним радощам, ніж клопітній короні, зрікся престолу на користь Карла-Густава? Це його ви не хочете покинути, а він сам вас уже залишив напризволяще. Ви не хочете зламати присяги, а він її зламав. Ви готові померти за нього, а він про вас і нас усіх не піклується. Реальним королем нашим є тепер Карл-Густав! Тому дивіться, щоб ви не накликали на свої голови не лише гнів, помсту, руїну, а й гріх перед небом, перед хрестом і цією ж самою Богородицею, бо не проти загарбників, а вже на власного пана руку зухвало здіймаєте.

Тиша була реакцією на ці слова, наче смерть пролетіла через залу. Що могло бути страшнішого за новину про зречення Яна-Казимира? Це була, щоправда, непідтверджена інформація, але той старий шляхтич повідомив її перед хрестом, перед образом Святої Марії і зі сльозами на очах.

Тож якщо це була правда, то подальший опір був справж-

нім безумством. Шляхта затуляла очі руками, ченці насунули на голови каптурі і замогильна тиша запанувала. Тільки отець Кордецький шепотів проникливо молитву блідими губами, а очі його, спокійні, глибокі, світлі та проникливі, вивчали прибулого шляхтича.

Той відчував на собі пильний цей погляд, недобре йому було під ним і важко, бо хотів зберегти хоча б дещицю авторитету, добросердя, наболілої чесноти, доброзичливості, та це вдавалося йому погано. Тому оглядав неспокійним поглядом інших панотців, а за мить додав:

– Немає гіршого, ніж розпалювати злість довготривалим зловживанням терпінням. Наслідком вашого опору буде знищення цього святого костелу і накидання вам (Господи, помилуй) жахливої та суворої волі, якої послухатися будете змушені. Відчуження й уникання справ мирських є зброєю ченців. Що маєте до військових дій, ви, чії традиції ордену до самоти та мовчання спонукають? Брати мої, шановні отці наймиліші! Не беріть до серця, не беріть на совість вашу таку страшну відповідальність!.. Не ви будували цю святую оселю, не вам одним має вона служити! Дозвольте, щоб розквітала та благословляла цю землю на довгі віки, щоб сини й онуки наші ще тішитися нею могли!

Тут зрадник руки розвів і просльозився. Шляхта мовчала, панотці мовчали. Сумніви охопили всіх присутніх, серця були втомлені, до розпачу близькі, згадка про змарновані та порожні зусилля свинцем затьмарила розум.

– Чекаю вашої відповіді, панотці! – підсумував шановний зрадник, опускаючи голову на груди.

Аж тут настоятель Кордецький піднявся і голосом, в якому не було навіть найменшого вагання, найменшого сумніву, промовив, немов у пророчому передбаченні:

– Те, що ви тут торочите, що Ян-Казимир нас покинув, що вже зрікся престолу і права свої Карлу передав – суцільна маячня! У серці нашого пана з'явилася надія, він ніколи раніше не працював стільки заради порятунку нашої вітчизни, щоб трон повернути і нам допомогу в утисках надати!

Маска раптово спала з обличчя зрадника. Злість і відчай проявилися на ньому виразно, наче змії зненацька виповзли з печер його душі, в яких ховалися доти.

– Звідки така інформація? Звідки така певність? – поцікавився він.

– Звідси! – відрубав Кордецький, вказуючи на велике розп'яття, що висіло на стіні. – Підійдіть! Покладіть пальці на пробиті ноги Христові і повторіть ще раз те, що нам повідомили!

Зрадник спробував ухилитися, наче під натиском залізної руки. З печер його душі новий змії, переляк, виповз на обличчя.

А отець Кордецький стояв неймовірно прекрасний, грізний, як Мойсей. Мало блискавки не вистрілювали з його очей.

– Ідіть і повторіть! – сказав знову священник, не опускаючи

руку, голосом, таким гучним, що аж склепіння дефініторію тремтіло і відлунювало, немов нажахане: – Ідіть і повторіть.

Настала хвилина глухого мовчання, врешті пролунав приглушений голос прибульця:

– Тоді я вмиваю руки.

– Як Пилат! – докінчив отець Кордецький.

Зрадник піднявся й вийшов із дефініторію. Він просувався швидко монастирським подвір'ям, а коли опинився за воротами, майже побіг, немов його щось гнало з монастиря до шведів.

Тим часом пан Замойський наблизився до панів Чарнецького та Кміцица, котрі в дефініторії не були, щоб повідомити їм про хід перемов.

– Чи приніс щось доброго той делегат? – спитав пан Пйотр. – Чесне він мав обличчя.

– Боже сохрани нас від таких чесних! – відповів пан мечник серадзький. – Приніс те, що змусило б засумніватися та спокусити.

– Що ж він казав? – поцікавився пан Кміциц, підіймаючи трохи вгору запалений гніт, який саме тримав у руці.

– Промовляв, як платний зрадник.

– Може, саме тому так утікає тепер! – зауважив Пйотр Чарнецький. – Погляньте, панове, майже чвалом до шведів біжить. Ех! Послав би я за ним кулю.

– Чому б ні? – раптом озвався пан Кміциц.

І приклав гніт до запалу.

Гуркіт пролунав швидше, ніж пани Замоїський і Чарнецький змогли щось сказати. Пан Замоїський аж за голову схопився.

– Заради Бога! – крикнув він. – Що ж ви наробили!.. Та це ж делегат!

– Погано я вчинив, – погодився, споглядаючи в далечінь, пан Кміциц, – бо схибив! Вже піднявся і продовжує втікати. Ех! Пронесло його!

Тут він звернувся до Замоїського:

– Пане мечнику, добродію, хоч би я його таки дістав, ніхто не довів би, що ми навмисно в нього стрельнули, далєбі, я не міг гніт у руці втримати. Сам він упав. Ніколи б я в шведського посланця не стрельнув, але на вигляд зрадників-поляків у внутрі мені перевертається!

– Гей! Як би не виникла нагода нашим делегатам кривди зазнати.

Але пан Чарнецький у душі був задоволений, бо пан Кміциц почув, як той бурмотів собі під ніс:

– Принаймні цей зрадник удруге навряд чи погодиться виступати у ролі посла.

Не уникло це й вуха пана Замоїського, бо він зауважив:

– Не він, то будуть інші, а ви, панове, перемовам сорому не робіть і самовільно їм не перешкоджайте, бо чим довше вони тривають, тим більше користі для нас. Підмога, якщо нам Бог якусь пришле, повинна мати час, аби зібратися, і зима наближається сувора, роблячи облогу щораз важчою.

Час для них – втрата, а для нас – вигода.

Сказавши це, він пішов у дефініторій, де після відходу по-сланця ще тривала нарада. Слова зрадника налякали голо-ви та душі поморозили. Не повірили ченці, щоправда, в зре-чення Яна-Казимира, але делегат продемонстрував шведсь-ку могутність, про яку щасливі попередні дні дозволили май-же забути. Тепер знову постала вона в усьому своєму жахитті, від якого падали й не такі фортеці, і не такі міста. Познань, Варшава, Краків, не беручи до уваги безлічі замків, відкри-ли свої брами перед переможцем. Як же могла захиститися поміж загального потопу поразок Ясна Гура?

«Будемо боронитися ще тиждень, два, три, – думали собі декотрі шляхтичі та ченці, – але що далі, який кінець цих змагань?»

Країна вся була, як корабель, що йде на дно, і лише цей монастир стирчав ще, як кінчик щогли над хвилями. Чи мог-ли жертви кораблетрощі, за цю щоглу вхопившись, думати не лише про власний порятунок, а про підняття цілого судна нагору?

За людськими мірками, не могли. Та все ж, саме у мить, коли пан Замойський входив знову у дефініторій, отець Кор-децький промовляв:

– Брати мої! Я не сплю, коли ви не спите, я молюся, коли ви Заступницю нашу про порятунок благаєте. Втома, праця, слабкість чіпляються так само костей моїх, як і ваших. І від-повідальність така сама, якщо не більша, на мені тяжіє. То

чому я вірю, а ви вже починаєте сумніватися?.. Зазирніть у себе, чи засліплені земною могутністю ваші очі вже не бачать сили більшої за шведську? Тобто ви вважаєте, що жоден захист вже не допоможе, жодна рука того насилля не зупинить? Якщо так є, брати мої, то грішні ваші думки і ви блюзнірствуєте проти Божого милосердя, проти всемогутності Господа нашого, проти могутності нашої Заступниці, слугами котрої ви призначені бути. Хто з вас посміє сказати, що Пресвята Богородиця не зуміє нас захистити і перемогу нам забезпечити? Просімо Її, благаймо вдень і вночі, поки нашою витримкою, нашою покорою, нашими слізьми, жертвою тіла та здоров'я нашого не пом'якшимо Її серця, не виблагаємо прощення за давні гріхи наші!

– Отче! – зауважив один шляхтич. – Не про власні життя нам ідеться, не про дружин наших і дітей, але ми тремтимо від думки про ті лиха, які можуть статися, якщо ворог фортецю приступом візьме.

– І ми не хочемо брати на себе відповідальності! – додав інший.

– Бо ніхто не має права її брати, навіть отець пріор! – докинув третій.

Опозиція міцніла, ставала відважнішою, тим більше, що багато ченців мовчало. Пріор, замість відповісти відверто, знову почав молитву:

– Матінко Єдинородного Сина! – промовив він, звівши погляд і руки догори, – якщо нас Ти навідала для того, щоб

ми в Твоїй столиці приклад витримки, мужності, вірності Тобі, вітчизні та королю нашому подали... Якщо Ти вибрала це місце, щоб через нього розбудити людські сумління й усю країну врятувати, змилуйся над тими, хто джерело милості Твоєї хоче зупинити, Твоїм дивам перешкодити прагне, Твоїй святості противитись.

Якусь хвилину він помовчав урочисто, а потім звернувся до ченців і шляхти:

– Хто таку відповідальність візьме на власні плечі? Хто дивам Святої Марії, милостям Її, порятунку цього королівства та католицької віри захоче нашкодити?

– В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа! – озвалося кілька голосів. – Помилуй нас, Боже!

– Не знайдеться такий! – гукнув пан Замоїський.

А ті з ченців, котрі пережили хвилювання в серцях і за сумнівалися, стали битися в груди, бо моторошний страх охопив їх. І ніхто з радників не думав уже того вечора про те, щоб здатися.

Але хоча серця старшини були зміцнені, проте зерна згуби, посіяні запродавцем, дали отруйні плоди.

Звістка про зречення Яна-Казимира і про даремні сподівання на підмогу дійшла через шляхту до жінок, від жінок до слуг, челядь поширила її серед військових, на котрих вона найгірше справила враження. Менше набралися страху селяни, натомість найдосвідченіші професійні жовніри, звиклі все вирішувати своїм жовнірським розумом, збиралися куп-

ками, балакали про марність дальшого опору, нарікали на впертість обмежених ченців, врешті-решт змовлялися та перешіптувалися.

Один гармаш, німець, підозрілого віросповідання, порадив жовнірам самим брати справу в свої руки і порозумітися зі шведами про здачу фортеці. Інші вхопилися за цю думку. На щастя, були і такі, котрі не лише рішуче противилися зраді, а й негайно повідомили про неї настоятеля.

Пріор, котрий із найщирішою вірою у небесні сили вмів і земну передбачливість, і обачність поєднати, знищив у зародку бунт, що таємно ширився. Усіх ватажків бунту, на чолі зі згаданим гармашем, вигнав із фортеці, не побоюючись зовсім щодо того, що шведам про стан фортеці й її слабкі місця могли б розпатякати. Потім, подвоївши місячну плату гарнізону, змусив їх присягнути, що до останньої краплі крові будуть монастир боронити.

Але подвоїв він також і пильність, вирішивши ще старанніше дбати про платного жовніра, шляхту, і навіть своїх ченців. Старші отці були призначені до нічних хорів. Молоді ж, крім меси, зобов'язані були відправляти служби й на стіні.

Наступного дня відбувся огляд піхоти. До кожної вежі призначили окремого шляхтича з його челяддю, а також десятьох ченців і двох довірених гармашів. Усі вдень і вночі зобов'язані були доручених їм об'єктів пильнувати. На східно-північній вежі стояв Сигізмунд Мосінський, добрий жовнір, той, дитина котрого дивовижним чином урятувалася,

хоч вогняне ядро впало біля колиски. Разом із ним охорону тримав отець Іларіон Славошевський. На західній стояв отець Мелецький, а від шляхти – Миколай Криштопорський, понурий і неговіркий чоловік, але безперечно відважний. Східно-південну вежу зайняли Пйотр Чарнецький із паном Кміцицем, а з ними отець Адам Стипульський, котрий давніше в елеарській хоругві служив. Той у разі потреби охоче заочував чернечу рясу і при гарматі допомагав, а на ядра, що пролітали неподалік, не більше звертав уваги, ніж старий вахмістр Сорока. На південно-західну вежу призначили пана Скужевського й отця Даніеля Рихтальського, котрий тим відзначався, що дві і навіть три ночі поспіль міг без сну залишатися, і жодної шкоди для сил і здоров'я не зазнавав.

Вартою командували отці Доброш і Захарій Малаховський. Непридатних до бою призначили на дахи, а арсенал і всілякі військові причандалля узяв під нагляд отець Лясота. Після отця Доброша перейняв він також посаду майстра вогню.

Його завданням було вночі освітлювати мури, щоб ворожа піхота не могла під них підібратися. Він наготував кошиків і залізних казанів на вежі, в яких вночі горіли тріски і смолоскипи.

Тому щонаочі вся вежа світилася, як один велетенський факел. Щоправда, полегшувало це шведам стрільбу в неї, але могло служити й ознакою того, що фортеця ще захищається, якби випадково якесь військо обложеною на допомогу при-

було.

Таким чином, не лише спонукання здатися зійшли на пси, а й ще старанніше всі взялися до захисту. Походжав наступного дня отець Кордецький по стіні, як пастир по вівчарні, бачив, що все гаразд, і всміхався задоволено, хвалив начальників і жовнірів, а дійшовши до пана Чарнецького, промовив:

– І пан мечник серадзький, наш коханий вождь, тішиться в серці нарівні зі мною, бо каже, що тепер ми удвічі міцніші, ніж спочатку. Новий дух зійшов на них, решту милість Матері Божої зробить, а я тим часом за нові перемови візьмуся. Будемо зволікати та марудити, бо це людську кров збереже.

Пан Кміциц на це озвався:

– Ех, превелебний отче, що там угоди! Часу шкода! Краще знову цієї ночі вилазку зробити і цих псявір полоскотати.

Але Кордецький, котрий перебував у хорошому настрої, усміхнувся лише так, як усміхається матір до дитини, що набридає, потім підняв віхоть, що лежав біля гармати, й узявся вдавати, що б'є ним пана Кміцица по спині.

– Ти будеш мені тут втручатися, нестерпний литовцю, – удавано сердився він. – Будеш тут мені крові, як вовк, жадати, будеш мені тут приклад непослуху показувати, ось тобі за це! Ось тобі!

Пан Анджей весело, наче школяр, ухилявся то праворуч, то ліворуч, навмисно дражнився і повторював:

– Бити шведів! Бити! Бити! Бити!

Таку вони собі вчинили забаву, маючи гарячі душі, батьківщині віддані. Але перемов пріор Кордецький не занехаяв, зауваживши, що Міллер гаряче їх прагне і за будь-яку їхню видимість хапається. Тішили ці прагнення пріора, бо розумів, що нелегко ворогові, який так жадібно прагне все хутко скінчити.

Дні минали один за одним, в які не мовчали, щоправда, гармати та мушкети, але в основному були задіяні пера. Таким чином облога затягнулася, а зима надходила щораз суворіша. На вершинах Татр хмари висиджували в бездонних гніздах завірюху, мороз, сніги та викочувалися на країну, ведучи за собою своє крижане потомство. Ночами шведи тулилися до своїх багать, воліючи загинути від монастирських ядер, ніж замерзнути.

Тверда земля утруднювала насипання шанців і можливість підкопів. Облогу не форсували. Не лише офіцери, але цілі війська мали на вустах лише одне слово: «Перемови».

Вдавали спочатку священики, що мають намір скоритися. Послали до Міллера представником отця Марцела Доброша і вченого ксьондза Себастьяна Ставицького. Вони залишили Міллеру якусь надію. Як тільки він це почув, аж руки розвів і був готовий обійняти їх на радощах. Бо вже не про Ченстохову, а про всю країну йшлося. Капітуляція Ясної Гури остаточно позбавила б надії патріотів і остаточно штовхнула б Річ Посполиту в обійми шведського короля. Натомість

опір, і при цьому переможний опір, міг змінити серця, розум і спричинити нову жахливу війну. Ознак її не бракувало. Міллер знав про це і відчував, у що вляпався, що страхотлива тяжіє на ньому відповідальність. Він знав, що або чекає його королівська милість, маршальський жезл, честь, титули, або остаточний занепад. Командувач і сам уже набував певності, що цього «горіха» йому не розгризти, тому прийняв священників із нечуваною ввічливістю, немовби імператорських або султанських послів. Запросивши їх на бенкет, сам пив за їхнє здоров'я, а також за здоров'я пріора та пана мечника серадзького, подарував їм рибу для монастиря, а на завершення подав умови капітуляції, такі прихильні, що ні на мить не сумнівався, що їх негайно ж приймуть.

Панотці подякували покірно, як ченцям і личить, взяли документ і відійшли. На восьму ранку наказав Міллер відчинити браму. Радість у шведському таборі запанувала невимовна. Солдати покинули шанці й окопи, підходили під мур та затівали балачки з обложеними.

Але з монастиря дали знати, що у справі такої великої ваги мусить пріор звернутися до всього зібрання, тому просять ченці ще один день зволікання. Міллер погодився не вагаючись. Тим часом у дефініторії засідали аж до пізньої ночі.

Хоча старий Міллер був і досвідченим воїном, хоча не було, можливо, в усій шведській армії генерала, котрий би більше перемов за цього Поліоркета з різними містами провів, проте серце його тріпотіло неспокійно, коли наступно-

го ранку побачив дві білі чернечі рясни, що наближалися до ставки, яку займав.

Були це вже інші панотці. Попереду йшов отець Мацей Блешинський, доктор філософії, несучи сувій із печаткою. За ним тягнувся отець Захарій Малаховський, із руками, схрещеними на грудях, з опущеною головою і з дещо блідим обличчям.

Генерал прийняв їх в оточенні штабу й усіх впливових полковників, і відповівши ввічливо на покірний уклін отця Блешинського, вихопив швидко листа з його рук, розірвав печатки і став читати.

Але скоро страшно змінилося обличчя його: хвиля крові вдарила йому в голову, очі викотилися з орбіт, потилиця набухла, і жахливий гнів нащетинив йому волосся під перукою. На якийсь час йому навіть мову відняло, рукою лише вказав на лист князеві Гессенському, котрий пробіг послання очима і, звертаючись до полковників, зронив спокійно:

– Ченці заявляють лише, що доти не можуть зректися Яна-Казимира, доки примас⁵² нового короля не проголосить. Інакше кажучи, вони не хочуть визнати Карла-Густава.

Тут засміявся князь Гессенський, пан Садовський втупився глумливо в Міллера, а пан Вжешович став бороду тербити від нестями. Грізний гомін обурення піднявся в рядах присутніх.

⁵² *Примас* – у Римсько-католицькій церкві титул і сан архієпископа певної єпархії, який надає Папа Римський.

Раптом Міллер ударив долонею по коліну та закричав:
– Варта! Варта!

Вусаті обличчя чотирьох мушкетерів з'явилися миттю в дверях.

– Схопити ці голені потилиці та зачинити! – верескнув генерал. – Ви, пане Садовський, повідомите в монастир, що нехай лише з однієї гармати дадуть з мурів залп, обох ченців накажу негайно ж повісити!

Обох священиків вивели: отця Блешинського й отця Малаховського, під глузування і насмішки солдатів. Мушкетери насаджували їм свої капелюхи на голови, часом і на обличчя, так щоб очі були заслонені, і навмисно наводили їх на розмаїті перешкоди, а коли хтось зі священиків спотикався або падав, тоді вибухав регіт серед вояків. Того, хто впав, підіймали прикладами, ніби підпираючи його, били по шії та плечах. Інші кидали в них кінським гноєм, ще інші хапали в долоні сніг, розтирали його на тонзурах⁵³ або вкидали священикам за комір. Відчепили мотузки від сурм і накинули панотцям на шії, після чого жовніри вхопили за протилежний кінець і вдавали, що ведуть худобу на ярмарок, викрикуючи вголос ціни.

Священики йшли тихо, з руками, складеними на грудях, з молитвою на вустах. Закрили їх урешті в столі тремтіти від холоду та глуму. Біля дверей поставили варту з мушкетами.

Під монастирем оголосили наказ, точніше погрозу Мілле-

⁵³ *Тонзура* – вистрижена маківка ченця.

ра.

Злякалися панотці, нажахано стерпло все військо. Гармати замовкли, рада не знала, як бути. Залишити священиків у руках варварів негоже. Якщо послати інших, то й їх Міллер схопить. Натомість він через кілька годин сам прислав гінця зі запитом, що ченці мають намір робити.

Йому відповіли, що поки панотців не звільнять, про жодні перемови й мови бути не може, бо як же ченці можуть вірити, що генерал дотримає умов здачі, якщо всупереч законам війни послів ув'язнює, недоторканність яких навіть варварський люд поважає.

На цю заяву не було швидкої відповіді, і тривожна невпевненість запанувала в монастирі й остудила запал захисників.

Шведські ж вояки, застраховані затриманням військовополонених, працювали гарячково над наближенням до недоступної досі фортеці. Насипали завзято нові шанці, ставили коші зі землею, встановлювали гармати. Зухвалі солдати підходили під стіни на відстань пострілу з мушкета. Погрожували костелу та захисникам. Захмелілі вояки кричали, погрожуючи п'ястуками мурам:

– Здавайте монастир або знайте, що ваші ченці висітимуть!

Інші блюзнірствували страшно проти Богородиці та католицької віри. Обложенці, з огляду на життя панотців, були змушені терпляче це слухати. Панові Кміцицу нестяма запирала дихання в грудях. Він дер волосся з чуприни, одяг на

собі і заламував руки, повторюючи Пйотру Чарнецькому:

– А я казав, я казав, до чого можуть призвести перемови зі злодіями! Тепер стій, терпи! А вони лізуть в вічі і блюзнірствують!.. Матінко Божа, змилуйся наді мною, дай мені сили!.. Заради живого Бога! Невдовзі ще й на мури почнуть лізти!.. Тримайте ж мене, закуйте мене, як розбійника, бо не витримаю!

Вороги тим часом підходили щораз ближче і богохулили щораз сміливіше.

Стався і новий випадок, який у розпач кинув обложених. Пан київський каштелян, здаючи Краків, випросив дозволу вийти з усім військом і залишитися в Сілезії аж до кінця війни. Сімсот піхотинців з усього війська, королівської гвардії під командуванням полковника Вольфа, стояли тут же, неподалік від кордону і, довіряючи трактатам, цілком розслабились.

Тож пан Вжещович намовив Міллера, щоб цих людей захопив. Той послав самого пана Вжещовича з двома тисячами рейтарів, котрі вночі перейшли кордон, напали на поснулих і захопили всіх до єдиного. Заручників наказав Міллер навмисно обводити довкола муру, щоб показати священикам, що те військо, від якого сподівалися допомоги, послужить саме до завоювання Ченстохови.

Видовище це було жахливе для обложених – бачити чудову королівську гвардію, гнану навкруг мурів. Ніхто не сумнівався, що їх перших змусить Міллер до штурму.

Переполох стався знову у війську. Декотрі жовніри взяли зброю свою ламати та кричати, що немає вже ради, потрібно здаватися якнайскоріше. Серця впали і в шляхтичів. Дехто з них знову звернувся до отця Кордецького з проханням, щоб зглянувся над їхніми дітьми, над святим місцем, над іконами і над орденським зібранням. Заледве авторитету пріора та пана Замойського вистачило зупинити ці виступи.

Але пріор насамперед турбувався про звільнення ув'язнених панотців і вдався до хитрішого способу. Він написав листа до Міллера, що охоче для добра Церкви принесе своїх братів у жертву. Тому нехай генерал засуджує їх на смерть. Всі інші будуть потім знати, чого від нього можна сподіватися й чи можна довіряти його обіцянкам.

Міллер радів, бо чомусь вирішив, що облога добігає кінця. Не відразу він повірив словам отця Кордецького і готовності до самопожертви ченців. Тому одного з них, отця Блешинського, послав до монастиря, зобов'язавши його попередньо присягою, що повернеться добровільно, незалежно від того, яку відповідь принесе. Зобов'язав його також присягою, що підтвердить шведську могутність і марність опору. Чернець повторив усе точно, але очі його промовляли щось геть інше, а наприкінці додав:

– Наші життя нижче цінуйте, ніж добро пастви, я чекаю на постанову ради. І що ви ухвалите, якнайточніше ворогові після повернення перекажу.

Йому звеліли відповісти, що орден прагне угоди, але не

може вірити генералові, котрий делегатів ув'язнив. Наступного дня прийшов до монастиря другий із послів, отець Малаховський, і зі схожою відійшов відповіддю. Тоді обоє почули вирок смерті.

Було це в ставці Міллера, у присутності штабу та вищих офіцерів. Всі вони вдивлялися пильно в обличчя ченців, цікаво ж було, яке вирок справить на них враження. І з найбільшим здивуванням побачили на обох радість таку велику, таку неземну, немовби найвище сповіщають їм щастя. Сполотнілі обличчя ченців миттєво зарум'янилися, очі наповнилися світлом і отець Малаховський промовив тремтячим від зворушення голосом:

– Ах! Хоч сьогодні помремо, адже за Бога і короля стати жертвою нам призначено!..

Міллер наказав їх негайно вивести. Офіцери, котрі залишилися, глипали одні на інших, врешті-решт хтось таки озвався:

– Із таким фанатизмом боротися важко.

Князь Гессенський додав:

– Схожу віру мали лише перші християни. Цього ви хотіли добитися?

Потім він звернувся до пана Вжещовича.

– Пане Вейгард, – сказав він, – радий би знати, що ви думаєте про цих ченців?

– Не маю потреби ними перейматися, – зухвало відказав пан Вжещович. – Пан генерал уже про все подбав!

Раптом пан Садовський виступив на середину приміщення і зупинився перед Міллером.

– Ваша гідність не може наказати цих ченців стратити! – промовив він рішуче.

– І це чому ж?

– Тому, що вже про жодні угоди після такого і мови бути не може, гарнізон фортеці запалає помстою, і ці люди швидше один за одним поляжуть, ніж здадуться.

– Віттемберг пришле мені важкі гармати.

– Ваша гідність не зробить цього, – повторив із натиском пан Садовський, – бо це делегати, котрі з довірою сюди прибули!

– Я з такою ж довірою накажу їх повісити на шибениці.

– Відлуння цього вчинку пронесеться всією країною, схвилює всі серця і відверне їх від нас.

– Дайте мені, пане, спокій зі своїми відлуннями!.. Я чув уже про них сто разів.

– Ваша гідність не зробить цього без відома його королівської величності!

– Ви не маєте права нагадувати мені про мої обов'язки щодо короля!

– Але я маю права просити звільнити мене зі служби, а рапорт його королівській величності представити. Я хочу бути жовніром, а не катом!..

Князь Гессенський і собі виступив у центр кімнати і промовив демонстративно:

– Пане Садовський, дайте мені свою руку. Ви шляхтич і порядний чоловік!

– Що таке? Що це означає? – заревів Міллер, схопившись із крісла.

– Генерале, – холодно оголосив князь Гессенський, – я дозволю собі вважати, що пан Садовський – чесний чоловік, і переконаний, що це жодною мірою не є порушенням дисципліни.

Міллер не любив князя Гессенського, але, як і багатьом людям нижчого походження, йому імпонувала неабияк та холодна, ввічлива і водночас презирлива манера спілкуватися, властива людям високої гідності. Міллер намагався перейняти й собі таку манеру, та йому це не вдавалося. Він пригальмував, однак, вибух емоцій і вже спокійніше зронив:

– Ченці завтра висітимуть.

– Це не моя справа, – зауважив князь Гессенський, – але тоді накажіть оточити, ваша гідносте, ще сьогодні ті дві тисячі поляків, які є в нашому таборі, бо якщо цього не зробите, то вони завтра вдарять на нас. Тепер безпечніше шведському солдатові йти між зграї вовків, ніж між їхні намети. Ось і все, що я хотів сказати, а тепер дозволю собі побажати вашій гідності успіхів.

Сказавши це, він вийшов із приміщення.

Міллер зрозумів, що зайшов уже задалеко. Але наказу свого не скасував, і того ж самого дня взялися споруджувати шибеницю на очах усього монастиря. Водночас вояки, ко-

ристаючи з мораторію на стрільбу, ще ближче підійшли до мурів, не переставали глумитися, дорікати, блюзнірствувати й обзиватися. Цілі гурми їх дерлися нагору. Стояли так густо, наче мали йти на штурм.

Тут пан Кміциц, котрого не скували, як він просив, не витримав-таки і дав залп із гармати в найбільшу купу так влучно, що покотом поклав усіх жовнірів, котрі навпроти вильоту перебували. Було це немовби сигнал, бо відразу, без наказів, навіть усупереч їм, озвалися всі гармати, гримнули мушкети та гарлачі.

Натомість шведи, опинившись під вогнем з усіх боків, виючи та лементуючи, утікали розпачливо від фортеці, густо по дорозі трупом падаючи. Пан Чарнецький підбіг до пана Анджея.

– Чи ви знаєте, що за це куля в лоб належиться?

– Знаю, але мені байдуже! Щоб мене!..

– Тоді цільтеся добре!

Пан Кміциц цілився добре. Незабаром, однак, забракло йому цілей. Паніка велика вчинилася тим часом у шведському таборі, але було зрозуміло, що шведи першими порушили перемир'я, що навіть Міллер подумки визнав слушність дій ясногурців.

Більше того! Навіть пан Анджей не сподівався, що своїми пострілами врятував імовірно життя панотцям, бо в результаті Міллер остаточно переконався, що ченці справді готові для добра Церкви та монастиря жертвувати своїми побрати-

мами. Канонада при цьому вбила в його голову думку, що якщо хоча б волосина впаде з голови посланців, то вже нічого іншого, крім такого грому, він не почує з боку монастиря.

Тому наступного дня він запросив ув'язнених ченців на обід, а ще наступного відіслав їх до монастиря. Плакав отець Кордецький, побачивши братів своїх, всі обіймали їх за плечі та дивувалися, почувши з їхніх вуст, що саме тим пострілам мають завдячувати свій порятунок. Пріор, котрий до цього гнівався на пана Кміцица, покликав його тут же і промовив:

– Я гнівався, бо думав, що ви їх згубили, але вас, либонь, Найсвятіша Богородиця надихнула. Це знак Її милості, втішайтесть!..

– Найдорожчий отче, коханий, то не буде більше перемов? – спитав пан Анджей, цілуючи його в руку.

Але заледве він це сказав, заледве закінчив, як звук сурми почувся біля воріт і новий делегат від Міллера зайшов у монастир.

Це був пан Кукліновський, полковник волонтерської хоругви, що вешталася зі шведами. Найбільші баламути, без пошани та віри, служили в цьому підрозділі, частина дисиденти, такі, як лютерани, аріани⁵⁴ та кальвіністи. Цим пояс-

⁵⁴ *Аріанізм* – теологічна доктрина Арія (пом. 336 року), пресвітера церкви в Александрії в Єгипті, що відкидала догму Святої Трійці. Постала в контексті суперечок про розуміння християнського монотеїзму. Арій, котрий здобув освіту в антиохійській школі, визнавав походження Сина від Бога Отця за принципом створення/народження. Цю доктрину Римсько-католицька церква визнала ерес-

нювалася їхня дружба зі шведами, але пригнала їх до табору Міллера жага грабунку та здобичі. Ця зграя, що складалася зі шляхти, вигнанців, людей, котрі втекли з в'язниць і від рук ката, і челядників-шибеників, відірваних від двору, схожа була трохи на давню ватагу пана Кміцица, тільки ті билися, як леви, а ці жадали лише грабувати, кривдити шляхтянок по садибах, розбивати стайні та скрині. А пан Кукліновський був ще менше схожий на пана Кміцица. Вік присипав сивиною його волосся, обличчя мав зів'яле, зухвале та безсовісне. Очі, надзвичайно випуклі та хижі, сповіщали про вибуховість характеру. Був це один із тих жовнірів, у котрих від розгульного життя та безперервних воєн совість згоріла дотла. Безліч схожих крутеликів сновигало тоді після Тридцятилітньої війни по всій Німеччині та Польщі. Готові вони були служити кожному, і не раз простий випадок вирішував, на чий бік вони ставали.

Вітчизна, віра, словом, усе святе було їм цілком байдуже. Визнавали тільки жовнірську долю, шукали в ній радощів, розпусти, вигоди та забуття. Обравши навмання якийсь табір, служили йому досить вірно, дотримуючись якоїсь жовнірсько-розбійницької честі та щоб не зіпсувати собі й іншим довіри. Таким був і пан Кукліновський. Суворою відвагою та незмірною жорстокістю він зумів завоювати собі повагу серед баламутів. Легко йому вдавалося вербувати людей. Все своє життя він прослужив у різних арміях і таборах.

Був на Січі отаманом, водив полки на Волощину, у Німеччині вербував добровольців під час Тридцятилітньої війни і набув певної слави як командувач кавалерії. Криві його ноги, вигнуті, як дуги, підтверджували, що більшу частину свого життя він провів на коні. Худий був при цьому, як тріска, і трохи скрючений від розпусти. Ріки крові, не лише у війнах пролітої, тяжіли на ньому. Все ж не був цей чоловік від природи цілком лихий, мав часом і шляхетніші пориви, був лише до шпику кістки зіпсутий і вкрай зухвалий. Сам він не раз казав у довіреній компанії на п'яну голову: «Вчинив я не одне, за що блискавка мала б мене вразити, але не вразила».

Ця безкарність спричинилася до того, що він не вірив у Божу справедливість і кару не лише за життя, а й після смерті, інакше кажучи: не вірив у Бога, але вірив, однак, у чорта, чаклунів, астрологів та алхімію.

Одягався по-польському, бо вважав це вбрання найвідповіднішим для кавалериста. Лише вус, ще чорний, підстригав по-шведськи і розчепірював задерті догори кінці. У розмові здрибнював слова, як дитина, що дивне справляло враження в устах такого втілення нечистого та недолюдка, котрий хлебче людську кров. Говорив він багато і поспішно, наче вважав себе знаменитою особою й одним із найкращих у світі полковників кінноти.

Міллер, котрий мав ширші погляди, сам до такого ґатунку людей належав, цінував його дуже, а особливо любив садити шляхтича за свій стіл. Тепер пан Кукліновський сам викли-

кався йому в помічники, обіцяючи, що вмовить священників нарешті спам'ятатися.

Раніше ще, коли після арешту панотців пан Замоїський, мечник серадзький, вибирався власною персоною в табір Міллера вимагати заручника, то Міллер послав пана Кукліновського. Однак пан Замоїський і отець Кордецький не прийняли його, як людину невідповідної гідності.

З того часу вражений у своєму самолюбстві пан Кукліновський зацаїв смертельну образу на захисників Ясної Гури і вирішив усіма силами їм шкодити. Тому він зібрався в посольську місію не лише заради неї самої, а щоб усе оглянути, тут і там гниле зерно посіяти. Оскільки віддавна він знайомий із паном Чарнецьким, то наблизився до брами, яку стеріг саме він. Але пан Чарнецький тоді спав, а пан Кміциц його підміняв. Він впустив гостя і завів його в дефініторій.

Пан Кукліновський окинув оком знавця пана Анджея й упала йому дуже в око не лише постава, а й зразковий жовнірський вишкіл молодого юнака.

– Жовнір відразу справжнього жовніра впізнає, – зауважив гість, підіймаючи руку до шапки. – Я не сподівався, щоб святоші мали таких бравих офіцерів до послуг. Як звати, скажіть, будь ласка?..

У пана Кміцица, котрий з усіх сил тримався, щоб чогось лихого не набалакати, аж душа здригалася, особливо до поляків, котрі шведам служать. Проте він згадав недавній гнів отця Кордецького, зважив, яку той перемовам увагу приді-

ляв, тому відказав холодно, але спокійно:

– Моє прізвище Бабинич, я давній полковник литовського війська, а тепер волонтер на службі Матері Божої.

– А я Кукліновський, також полковник, про мене ви мали б чути, бо колись лише одного військового з цим прізвищем і з цією шаблею, – тут шляхтич ударив себе в бік, – згадували не лише тут у Речі Посполитій, а й за кордоном.

– Вітаю! – підтвердив пан Анджей. – Я чув.

– Кажете, що ви з Литви?.. І там бувають славетні воїни. Ми це знаємо самі, бо й до нас відлуння слави дійшло з одного краю світу в інший. Чи не знали ви там такого собі пана Кміцица?

Запитання було таким несподіваним, що пан Анджей за-
кляк, як укопаний.

– А ви чому про нього питаєте?

– Бо він мені подобається, хоча особисто з ним і не знайомий. Бо ми схожі один на одного, як пара чобіт. Я завжди повторюю: двоє є (даруйте, пане) справжніх жовнірів у Речі Посполитій: я в Короні, а пан Кміциц у Литві. Пара голубів, еге ж?! А ви були з ним знайомі?

«Щоб ти здох!» – подумав пан Кміциц. Та, згадавши дипломатичний статус пана Кукліновського, вголос сказав:

– Особисто не знайомий. Але прошу увійти, пане, бо там уже рада зачекалася.

Сказавши це, вказав на двері, з яких привітати гостя вийшов один зі священників. Пан Кукліновський увійшов із ним

разом у дефініторій, але перед тим обернувся до пана Анджея.

– Мило мені буде, пане кавалере, – зронив він, – якщо і назад ви мене відведете, а не хтось інший.

– Я зачекаю тут на вас, – погодився пан Кміциц.

І залишився сам. За мить молодик став походжати туди-сюди швидкими кроками. Схвилювалася в ньому вся душа, і серце заливалося чорною кров'ю зі злості.

– Смола так не пристає до одягу, як неслава до імені! – бурмотів собі під ніс. – Цей негідник, цей третій калач, цей зрадник сміє братом моїм називатися і за компанійця мене має. Ось чого я дочекався! Всі шибеники в прихильності мені зізнаються, і ніхто чесний без огиди не згадає. Мало ще я зробив, мало!.. Якби принаймні я міг цю шельму навчити. Не може бути інакше, я його запам'ятаю.

Нарада в дефініторії тривала довго. Стемніло. Пан Кміциц чекав.

Нарешті з'явився пан Кукліновський. Обличчя його не міг бачити пан Анджей, але з частого дихання зробив висновок, що місія провалилася і не припала перемовникові до шмиги, бо навіть до бесіди втратив натхнення. Шляхтичі якийсь час ішли мовчки. Але пан Анджей вирішив таки дізнатися правду, тому вдав співчуття:

– Так виглядає, що ні з чим повертаєтесь. Наші вперті священники, між нами кажучи, – тут він стишив голос, – погано роблять, бо ми вже захищатися не можемо.

Пан Кукліновський зупинився і потягнув його за рукав.

– То ви вважаєте, що погано вони роблять? Маєте клепку в голові, ой, маєте! Святоші підуть на тельбухи, обіцяю! Кукліновського не хочуть слухати, то послухають його меча.

– Бачите, пане, мені також не про них ідеться, – правив далі пан Кміциц, – а про місце, воно святе, немає тут що й казати!.. І чим пізніше здадуться, тим умови суворіші будуть. Хіба що правдою є те, як торочать, що в країні виникають заворушення, що тут і там починають шведів рубати і що хан на виручку йде. Якщо так, то Міллер мусить відступити.

– Чесно вам скажу: ласі на шведську юшку прокидаються в країні і, мабуть, у війську також!.. Про хана різне балакають! Але Міллер не відступить. За кілька днів важкі гармати до нас прибудуть. Викуримо цих лисиць із ями, а пізніше що буде, те й буде!.. Але ж і розум ви маєте!

– Ось і ворота! – озвався пан Анджей. – Тут я змушений із вами попрощатися. Хіба що ви схочете, щоб вас із валу звести?

– Зведіть, зведіть! Кілька днів тому ви стрельнули вслід посланцю!..

– Ох! Та що ви таке кажете?!

– Можливо, випадково. Але краще проведіть мене. Мені треба й вам кілька слів сказати.

– А мені вам.

– От і добре.

Вони вийшли за браму і поринули в темряву. Тут пан

Кукліновський зупинився і, захопивши знову пана Кміцица за рукав, швидко заговорив:

– Пане кавалере, ви здаєтесь мені розсудливим і винахідливим, при цьому відчуваю у вас жовніра з крові та кості. Навіщо вам, із якого лиха, святош, а не військових триматися, навіщо панотцям прислуговувати?.. Краща в нас і веселіша компанія – келихи, кості, дівчата. Розумієте, про що я?

Тут він міцно стис плече парубка.

– Ця оселя, – правив він далі, тицяючи пальцем на твердиню, – згорає. І дурень той, хто з палаючого будинку не втікає. Ви, може, боїтесь, що зрадником вас обізвуть?.. Плюньте на тих, хто вас так назвуть! Ходіть до нашої компанії. Я, Кукліновський, це вам пропоную. Хочете – слухайте. Не хочете – то й не треба. Гніву не буде. Генерал прийме вас добре, я постараюся, а мені до серця ви припали і щиро вам це кажу. Весела компанія, ох, весела! Жовнірська вольниця в тому, щоб служити, кому хочеш. Що вам ті ченці! Якщо цнотливість перешкоджає, то її виплюньте! Пам’ятайте також і те, що і чесні в нас служать. Стільки шляхти, стільки панів. Хто може бути кращим? Хто там нашого Казимирка тримається? Ніхто! Один лиш Сапега Радзивілла гнобить.

Пан Кміциц зацікавився.

– Сапега, кажете, Радзивілла гнобить?

– Так і є. Суворо його там на Підляшші потріпав, а тепер у Тикочині облягає. А ми не перешкоджаємо!

– Тобто?

– Бо шведський король бажає, щоб вони один одного перебили. Радзивілл ніколи не був надійним, лише про себе думав. А тепер, мабуть, ледве дихає. Якщо вже його облягали, то, мабуть, йому гаплик. Може, й загинув уже.

– І шведи не йдуть йому на порятунок?

– А хто піде? Король у Пруссії, бо там найважливіші справи. Електор раніше викручувався, а тепер навіть не пискне. У Великій Польщі війнонька. Віттемберг потрібен у Кракові, Дуглас із горянами має роботу, тому залишили Радзивілла на поталу. Хай його там Сапега з'їсть. Зміцнів воєвода, це правда. Але прийде і на нього управа. Нехай Карл лиш із Пруссією раду дасть, то притисне потім хвоста Сапезі. Тепер немає на нього ради, бо вся Литва за нього стоїть.

– А Жемайтія?

– Жемайтію Понтус Делагарді тримає в руках, і міцні його пазурі, я це знаю!

– Але як же Радзивілл опустився, той, хто могутністю з королями рівнявся?

– Згасає вже його зірка.

– Дивні діла Твої, Господи!

– Інша війна на черзі. Але менше з цим! Ну, то як? Не цікавила вас моя пропозиція, яку я вам зробив? Не пожалієте! Ходіть до нас. І бажано вже сьогодні, не роздумуйте довго, до післязавтра, до приходу великих гармат. Вони вам, мабуть, довіряють, якщо можете за ворота виходити, як ось тепер. Або з листами прийдіть і більше не повертайтеся.

– Ви мене тягнете на шведський бік, бо ви шведський по-сланець, – промовив раптом пан Кміциц, – не випадає вам інакше, хоч у душі, хто зна, що там собі думаєте. Є й такі, хто шведам служать, а в серці лиха їм бажають.

– Слово честі, – запевнив пан Кукліновський, – що я кажу щиро, і не тому, що дипломатичну функцію виконую. За брамою я вже не делегат і, якщо хочете, складаю добровільно зі себе посольські повноваження та кажу, як приватна особа: покиньте до дідька цю паскудну фортецю!

– То ви тепер приватна особа?

– Саме так.

– І я можу тепер приватно з вами спілкуватися?

– Про це я й кажу! Саме це пропоную.

– Тоді послухайте мене, пане Кукліновський, – тут пан Кміциц нахилився і зазирнув у самі очі забіяки, – ви шельма, зрадник, негідник, шкуродер і архісобака! Цього досить, чи я маю вам іще й в очі плюнути?

Пан Кукліновський здивувався до такої міри, що більше ніж хвилину тривала мовчанка.

– Що таке?.. Як?.. Я правильно почув?

– Ось маєш, собако, досить, чи ти хочеш, щоб я тобі ще й в очі плюнув?

Пан Кукліновський блиснув шаблею, але пан Кміциц згріб його своїми залізними лаписьками, викрутив лікоть, висмикнув шаблю, потім втелющив йому в обличчя, аж ляскіт пролунав у темряві, підправив із другого боку, крутнув

його, як дзигу, та, копнувши з усієї сили, вигукнув:

– Приватній особі, не дипломату!..

Пан Кукліновський покотився вниз, як камінь, випущений із балісти, а пан Анджей спокійно пішов до воріт.

Діялося це в тіні гори, тому з мурів важко було щось розгледіти. Проте за воротами пан Кміциц здибав нетерплячого отця Кордецького, котрий відразу ж відвів його набік і спитав:

– Що ви так довго робили з паном Кукліновським?

– У нас була приватна бесіда, – пояснив пан Анджей.

– Що ж він вам казав?

– Розповів мені, що інформація про хана правдива.

– Хвала Господу, котрий серця язичників навернути вміє і ворогів зробити друзями.

– Розповів також, що Велика Польща піднялася.

– Хвала Всевишньому!

– Що кварцяне військо щораз менше бажання має приєднуватися до шведів, що на Підляшші воєвода вітебський Сапега побив зрадника Радзивілла, маючи всіх чесних громадян у підпорядкуванні. Майже вся Литва за ним стоїть, за винятком Жемайтії, яку Понтус захопив.

– Хвала Богові! Нічого більше між собою ви не говорили?

– Ще б пак, намовляв мене пан Кукліновський, аби до шведів перейшов.

– Цього я й сподівався, – завважив Кордецький, – лихий він чоловік. І що ви йому відповіли?

– Це, бачите, преподобний отче, сказав він мені так: «Я складаю свої посольські обов'язки, які за брамою і так закінчуються, а намовляю вас як приватна особа». Я його ще для певності спитав, чи можу як приватній особі відповідати. Він підтвердив.

– І що тоді?

– Тоді я дав йому в пику, аж він униз покотився.

– В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа!

– Не гнівайтесь, панотче. Я це дуже дипломатично зробив, тому він там нікому й слова не писне, я впевнений!

Священик помовчав.

– З честю ви це зробили, я знаю! – сказав він за хвилину.

– Єдине, що засмучує, то це те, що ви нового ворога собі нажили. Це страшний чоловік!

– Ех! Одним більше, одним менше!.. – зітхнув пан Кміциц.

Після цього він схилився до вуха пріора.

– Князь Богуслав, – зронив він, – ось хто мій головний ворог. Що мені там якийсь пан Кукліновський! Та я на нього навіть не плюну.

Розділ XVII

Тим часом відгукнувся грізний Арвід Віттемберг. Довірний офіцер привіз його суворого листа до монастиря з наказом для панотців негайно здати фортецю Міллеру.

«В іншому разі, – писав Віттемберг, – якщо не занехаєте опору і не захочете здаватися згаданому панові генералові, будьте впевнені, що суворе вас чекає за це покарання, яке іншим послужить прикладом. Провину за це собі припишете».

Панотці, отримавши цього листа, вирішили по-старому зволікати, щодня нові труднощі виставляючи. І знову попливли дні, під час яких гуркіт гармат переривав перемови, і навпаки.

Міллер оголосив, що лише для забезпечення монастиря від свавільних зграй прагне ввести до нього свій гарнізон. Панотці відповіли, що оскільки їхня залага виявилася достатньою до захисту проти такого потужного вождя, як пан генерал, то її тим більше буде достатньо проти якихось свавільних зграй. Тож благали Міллера в ім'я всього святого, тої поваги, яку люд має до цього місця, в ім'я Бога і честі Святої Марії, щоб пішов собі до Велюня або куди йому сподобається. Увірвався, однак, і шведський терпець. Поко-ра обложених, котрі одночасно благали про милосердя та щораз густіше з гармат стріляли, доводила до розпачу вождя

і військо.

Міллерові на самому початку навіть у голові не могло вміститися, чому, коли вся країна здалася, це одне місце захищається, що за сила його підтримує, в ім'я яких надій ці ченці не хочуть скоритися, до чого прямують, чого сподіваються?

Але час спливав і приносив щоразу ясніші на ті запитання відповіді. Опір, який тут почався, поширювався, як пожежа.

Незважаючи на власну недалекість, збагнув генерал врешті-решт, про що пріору Кордецькому йшлося, бо це йому зумів втокмачити пан Садовський. Мова не про те скелясте гніздо, не про Ясну Гуру, не про скарби, накопичені в ордені, не про безпеку цього зібрання, а про долю всієї Речі Посполитої. Второпав Міллер, що той тихий священник знав, що робить, що усвідомлював свою місію, що постав, як пророк, щоб показати країні приклад, аби потужним голосом гукнути на схід і захід, на північ і південь: *Sursum corda!*⁵⁵ Щоб або перемогою своєю, або смертю і пожертвою пробудити сплячих зі сну, омити грішників від гріхів, запалити світло в темряві.

Помітивши це, старий воїн реально злякався і цього захисника, і свого власного завдання. Раптом той ченстоховський «курник» здався йому велетенською горою, яку захищають титани, сам же собі генерал здався малим, і на власну армію поглянув вперше в житті, як на жменю плюгавих ко-

⁵⁵ *Sursum corda* (лат.) – вознесімо серця. Слова католицької літургії.

мах. Чи це їм підіймати руку на цю якусь страшну, таємничу і дуже потужну міць? Злякався Міллер і тому, що сумніви стали закрадатися в його серце. Знаючи, що на нього всю провину зіпхнуть, сам узявся шукати винних, і гнів його був спрямований на пана Вжещовича. Виникли в таборі чвари і незгода почала налаштовувати нападників один проти одного. Облогові роботи від цього затягувалися.

Але Міллер занадто довго звик у своєму житті міряти людей та обставини простою солдатською міркою й усе ще сподівався, що фортеця таки здасться. І якщо по-людськи, то не могло бути інакше. Адже Віттемберг присилає йому шість штурмових гармат найважчого калібру, які вже під Краковом показали свою могутність.

«До дідька! – міркував Міллер, – такі мури не зможуть протистояти мортирам, а коли це гніздо страхів, забобону і чар із димом розвіється, все обернеться зовсім інакше і весь край заспокоїться».

В очікуванні більших гармат він наказав стріляти з менших. Дні протистояння повернулися. Марно, однак, вогняні ядра падали на дахи, даремними були й надлюдські зусилля гармашів. Скільки разів вітер здував море димів, а монастир виявлявся неторканим, прекрасним, як завжди, величний, із вежами, що впиралися в небесну блакить. Тим часом коїлося щось дивне, що поширювало забобонний переляк у рядах нападників. То ядра пролітали понад усією горою та вражали тих, хто стояв із тамтого боку. То гармаш, зосере-

джений на прицілюванні, падав, як підкошений. То дим влягався в страшні та дивні постаті. То порох у скринях спалахував враз, немовби невидимою рукою підпалений.

До того ж гинули безперервно солдати, котрі поодинці, або навіть удвох чи утрюх витикалися з табору. Підозри впали на польські допоміжні хоругви, які, крім полку пана Кукліновського, відмовилися брати будь-яку участь в облозі і щораз грізнішої набували опозиції. Міллер погрожував полковникові Зброжеку судом для його людей, але той відповів йому у вічі перед усіма офіцерами: «Спробуйте, генерале!»

Натомість товариші з польських хоругв вешталися навмисно по шведському табору, показуючи своє презирство та легковажність солдатам, затівали сварки з офіцерами. Доходило навіть до поєдинків, в яких шведи, як менш умілі у фехтуванні, найчастіше ставали жертвами. Міллер видав суворе розпорядження проти дуелей, і врешті-решт заборонив товариству вхід до табору. З цього виникло, що обидва війська стояли поряд, як ворожі, й очікували лише нагоди почати навзаєм воєнні дії.

Монастир захищався щораз краще. Виявилося, що гармати, надіслані краківським каштеляном, не поступаються ні в чому тим, якими розпоряджався Міллер, а гармаші через свою безперервну практику дійшли до такої вправності, що кожен їхній постріл знищував ворогів. Шведи вважали це чарами. Гармаші відверто відповідали офіцерам, що з такою

силою, яка монастир боронить, неспроможні воювати.

Одного ранку переполох стався на південно-східній позиції. Солдати чітко бачили жінку в голубому плащі, котра заслоняла костел і монастир. Від цього видовища кинулися покотом обличчями до землі. Даремно приїхав сам Міллер, марно тлумачив їм, що це туман і дим розмістилися таким чином. Без успіху нарешті погрожував судом і покаранням. Першої миті ніхто не хотів його слухати. Особливо тому, що й сам генерал уже не міг приховувати свій жах.

Поширилася незабаром після цієї події в усьому війську чутка, що ніхто з тих, хто в облозі брав участь, своєю смертю не помре. Багато офіцерів поділяло цю віру, навіть Міллер не врятувався від побоювань, бо запросив лютеранських пасторів і наказав їм чари відвести. Ходили вони по табору, шепотіли та співали псалми. Переляк, проте, такої вже набрав потуги, що не раз їм доводилося чути від жовнірів: «Не ваша сила, не ваша могутність»!

Поміж гарматних пострілів новий представник Міллера зайшов до монастиря і постав перед обличчям отця Кордецького і ради. Це був пан Слядковський, підстольний равський, котрого шведські роз'їзди захопили, коли той із Пруссії повертався. Прийняли його холодно та суворо, хоч обличчя мав добре, а погляд, як погоже небо, бо вже були навчені ченці добропорядними обличчями зрадників. Але посланець на такий прийом зовсім не зважив і, час від часу енергійно пальцями почісуючи оселедця на голові, промовив:

– Слава Ісусу Христу!

– Слава на віки! – відізвилися хором присутні.

А пріор Кордецький тут же додав:

– Благословення Господнє для тих, хто Йому служить.

– І я Йому служу, – підтвердив пан підстольний, – а що щиріше, ніж Міллерові, то це зараз виявиться. Гм! Дозвольте, шановні отці та кохані, відкашлятися, бо мушу спочатку паскудство виплюнути. Отже, Міллер... тьфу... прислав мене, мої добрі панове, до вас, аби вас до капітуляції... тьфу... схилити. А я погодився тому, щоб вам сказати: захищайтесь, про те, щоб здатися навіть не думайте, бо шведи вже тонко прядуть і лихо їх на очах хапає.

Здивувалися ченці та світські люди, побачивши такого делегата. Аж тут пан мечник серадзький вигукнув:

– Як мені Бог милий, та це чесний чоловік!

І підбіг до нього, став йому руку трясти, а пан Слядковський другою, вільною, знову пригладив оселедця і правив далі:

– Що я не шельма, також незабаром з'ясується. Я викликався в посланці Міллера ще й тому, щоб вам новини повідомити, які настільки сприятливі, що я хотів би їх усі, мої любі панове, одним духом висловити. Дякуйте Богові та Йо-го Пресвятій Матері, що вас обрали надією для відвернення людських сердець! Вашим прикладом, вашою обороною вражена країна починає скидати зі себе шведське ярмо. Що тут балакати! Б'ють шведів у Великій Польщі і на Мазурах,

знищують менші загони, залягають у яруги та видолинки. У кількох уже місцях доброї дали їм прочуханки. Шляхта сідає на коней, селяни, мої любі панове, в купи гуртуються, а як упіймають якогось шведа, то паси з нього деруть. Пух летить, пір'я летить! Ось що відбувається! Ось до чого дійшло. А хто до цього спричинився? Ви!

– Янгол він, це янгол промовляє! – голосили ченці та шляхтичі, здіймаючи до неба руки.

– Не янгол, але до ваших послуг, Слядковський, підстольний равський. Та це ще ніщо! Слухайте далі: хан, котрий пам'ятає добро пана нашого, законного короля Яна-Казимира, котрому хай Бог дасть здоров'я та панування на довші роки, йде з допомогою й уже перейшов кордон Речі Посполитої. Козаків, котрі впиралися, на січку порубав і веде сто тисяч орди під Львів, а Хмельницький, *volens nolens*⁵⁶, із ним разом.

– Заради Бога! Заради Бога! – повторювали різні голоси, наче ошелешені несподіваним щастям.

А пан Слядковський аж спітнів і, махаючи руками щораз жвавіше, кричав:

– І це ще не все!.. Пан Чарнецький, котрому шведи першими порушили угоду, бо його піхоту з Вольфом захопили, почувається вільним від слова і на коня вже сідає. Король Казимир військо збирає і з дня на день у країну вступить, і гетьмани, слухайте, панотці, гетьмани: пан Потоцький і пан Лянцкоронський, а з ними всі війська, чекають лише

⁵⁶ *Volens nolens* (лат.) – волею-неволею.

на прихід короля, щоб шведів відтіснити і проти них шаблі повернути. Тим часом із паном Сапегою домовляються, і з ханом. Шведи перелякані, вогонь по всій країні, війна по всій країні. Хто живий, у поле виходить!

Що зробилося в серцях ченців і шляхтичів, важко описати, важко сказати. Дехто ридав, інші падали на коліна, ще інші повторювали: «Не може бути, не може такого бути!» Почувши це, пан Слядковський наблизився до великого розп'яття, що висіло на стіні, і промовив:

– Кладу руки на ці ноги Христові, цвяхом пробиті, і присягаю, що щиро і чисту правду кажу. Повторюю вам: захищайтеся, не падайте духом, не довіряйте шведам, не розраховуйте на те, що покорою та капітуляцією змогли б хоча б якусь собі безпеку випросити. Жодних вони не дотримуються угод, жодних домовленостей. Ви тут закриті, тому не знаєте, що робиться по всій країні, які настали утиски, які насильства, мордування священиків, осквернення святинь, попирання будь-якого права. Все вам обіцяють, але нічого не дотримують. Все королівство було віддане на поталу розпусті жовніра. Навіть ті, хто ще шведа тримається, кривд уникнути не можуть. Ось Божа кара зрадникам за недотримання вірності королеві. Зволікайте!.. Я, як мене тут бачите, якщо ще живий буду, якщо зможу Міллерові голову замакітри, зараз же в Сілезію до нашого монарха вирушаю. Там йому до ніг упаду і скажу: «Милостивий володарю! Рятуй Ченстохову і найвірніших слуг своїх!» Але ви тримайтеся, отці най-

миліші, бо на вас спасіння всієї Речі Посполитої лежить.

Тут затремтів голос пана Слядковського і сльози заблисли на його віях, після чого він продовжив:

– Ви матимете ще важкі миті: на підході гармати, що зруйнували Краків, а з ними ще двісті піхотинців. Є одна потужна мортира. Будуть ще жорстокі штурми. Але це будуть їхні останні зусилля. Витримайте ще це, бо вже порятунок іде до вас. На ці Божі рани, криваві, прийде король, гетьмани, військо, вся Річ Посполита. На порятунок своєї Заступниці. Ось що вам скажу. Порятунок, спасіння, слава. Вже, вже скоро!

Тут розплакався добропорядний шляхтич, що спричинило загальне ридання.

Ах! Цій утомленій жменьці захисників, цій жменьці вірних і покірливих слуг вже належала краща звістка і хоча б якась утіха з країни!

Отець Кордецький піднявся зі свого місця, підійшов до пана Слядковського й обійняв. Пан Слядковський кинувся навзаєм і вони довго тримали один одного в обіймах. Інші ж, наслідуючи їхній приклад, і собі взялися обійматися та цілуватися, вітаючи один одного, наче швед уже відступив. На завершення пріор закликав:

– До капиці, брати мої, до капиці!

І вийшов першим, а за ним й інші. Позапаливали всі свічки, бо вже сутеніло надворі, розсунули фіранки чудотворного образу, від якого солодкі та рясні відблиски відсвічува-

ли навколо. Пріор Кордецький опустився на коліна на східці, далі ченці, шляхта і простолюди. Підійшли також і жінки з дітьми. Бліді від утоми обличчя та заплакані очі зосередилися на іконі. Але крізь сльози променіли вже в усіх усмішки щастя. Хвилину тривало мовчання, а після цього отець Кордецький почав:

– Під Твою милість прибігаєм, Богородице Діво...

Дальші слова застигли йому на устах. Втома, давні страждання, приховуваний неспокій разом із радісною надією порятунку піднялися в ньому, як величезна хвиля. Ридання потрясло його груди, і цей чоловік, котрий долю цілої країни тримав на своїх плечах, схилився, як слабка дитина, упав на обличчя і з незміримим риданням зміг лише вигукнути:

– О, Маріє! Маріє! Маріє!

Плакали разом із ним і всі решта, а ікона згори розсівала відблиски найсвітліші.

Лише пізно вночі розійшлися ченці та шляхтичі на стіну, але ксьондз Кордецький залишився на всю ніч лежати хрестом у каплиці. Побоювалися в монастирі, щоб втома з ніг його не звалила, але вранці наступного дня священик з'явився на вежах, ходив між жовнірами і залогою веселий, відпочилий, тут і там повторюючи:

– Діти! Ще Найсвятіша Матір Божа покаже, що вона сильніша за руйнівні мортири, а потім буде кінець вашому неспокою та стражданням!

Того ж ранку Яцек Бжуханський, ченстоховський міща-

нин, переодягнувся у шведа, підійшов під мури, щоб підтвердити звістку про надходження великих гармат із Кракова, але водночас і про наближення хана з ордою. Закинув, крім цього, листа від краківського конвенту, від отця Антонія Пашковського, в якому той, описуючи жахливі жорстокості та зловживання шведів, заохочував і благав ясногурських отців, аби не довіряли обіцянкам ворога й уперто захищали святе місце від зухвалості безбожників.

«Бо жодної не мають шведи віри, – писав отець Пашковський, – жодної релігії. Ніщо Боже, ні людське не є для них святим і недоторканим. Нічого, ні угод, ні публічно складених обіцянок, дотримуватися не звикли».

Це був саме День Непорочного Зачаття. Кільканадцятьоро офіцерів і жовнірів із допоміжних польських хоругв отримали дозвіл Міллера вирушити до фортеці на Службу Божу. Можливо, генерал розраховував, що побратаються з гарнізоном, і принісши звістку про руйнівні гармати, посіють тривогу. А може, не хотів через відмову докидати іскру в запалену стихію, що і без цього робило взаємини між поляками та шведами щораз небезпечнішими. Досить того, що дозволив.

З цими кварцяними прибув якийсь татарин, із польських магометан. Він на загальний подив заохочував ченців, аби бридким людям святе місце не здавали, бо є певність, що шведи незабаром із ганьбою та приниженням відступлять. Це саме повторювали й кварцяні, підтверджуючи в усьому

донесення пана Слядковського. Все це разом узятє зміцнило дух в обложених до такої міри, що вже зовсім не боялися тих велетенських мортир, а навіть жартували собі про них між жовнірами.

Після Служби Божої розпочався взаємний обстріл. Один шведський солдат часто підбігав під мури і гучним голосом блюзнірствував проти Богородиці. У нього стріляли обложенці, але завжди без наслідків. Панові Кміцицу, коли його на приціл брав, луснула тятива, а той жовнір розпалювався все дужче й інших своїм прикладом заохочував. Казали про нього, що він має сім бісів до своїх послуг, які його стережуть і захищають.

Того дня він знову приплентався блюзнірствувати, але обложені затялися, що позаяк у День Непорочного Зачаття чари меншу силу мати будуть, належно його покарати. Стріляли в нього вельми довго безрезультатно, аж нарешті гарматне ядро відбилося від льодового валу, поскакало по снігу, як птаха, вдарило його в груди і розірвало надвоє. Зраділи цьому захисники та, хизуючись, гукали: «Хто ще проти Матері Божої поблюзнірствувати хоче?» Але нападники розбіглися переполошені аж до шансів.

Шведи стріляли в бік мурів і на дахи. Але ядра їхні не могли налякати захисників.

Стара жебрачка Констанція, котра мешкала в ущелині, ходила, наче глузуючи зі шведів, по всьому схилу, збираючи у поділ кулі та погрожуючи час від часу зайдам костуром. Ті

ж, вважаючи її чаклункою, відчули переляк, аби їм чогось поганого не заподіяла, особливо коли помітили, що кулі її не беруть.

Два повні дні пішло на порожню стрілянину. Закидали на дахи корабельні линви, насичені смолою, дуже густо, які летіли на кшталт вогняних зміїв. Але захист, влаштований взірцево, запобігав цій небезпеці. А коли прийшла ніч, така темна, що навіть незважаючи на вогнища, діжки зі смолою і вогняні залпи отця Лясоти, обложені нічого не могли вгледіти.

Тим часом у шведів запанував якийсь незвичайний рух. Чути було скрипіння коліс, гомін людських голосів, часом іржання коней і розмаїті інші звуки. Жовніри на мурах легко розгадали, що там діється.

– Гармати прийшли, не інакше! – казали одні.

– І шанці насипають, а тут така пітьма, що пальців власної руки не побачиш.

Старшина міркувала над вилазкою, яку пан Чарнецький радив, але мечник серадзький не погоджувався, слушно вважаючи, що при такій важливій роботі мусив ворог достатньо підстрахуватися і точно піхоту тримає напоготові. Тому дали достатньо вогню у бік північної та південної вежі, звідки найбільший гомін долинав. Наслідки в темряві неможливо було розгледіти.

Та настав світанок і перші ж його відблиски відкрили шведські позиції. З півночі і з півдня постали шанці, над

якими кілька тисяч людей трудилися. Височіли вони так стрімко, що обложеним здавалося, ніби верхівки їхні лежать на одній лінії з мурами. Між рівномірними вирізами у верхівках виднілися велетенські пашеки гармат і солдати, котрі стояли тут же за ними, схожі здаля на рій жовтих ос.

У костелі ще не закінчилося вранішнє богослужіння, коли незвичайний гуркіт трясонув повітря, вікна задзвеніли, а деякі навіть випали з рам, розбиваючись із неприємним звуком об кам'яну підлогу, і весь костел наповнився курявою від опалої штукатурки. Велетенські мортири сказали своє слово.

Розпочалася жахлива канонада, якої досі ще не знали обложенці. Після закінчення Служби Божої висипали всі на мури та дахи. Попередні штурми здалися лише невинним жартом порівняно з цією жахливою феєрією вогню та заліза.

Менші гармати вторили руйнівним. Летіли велетенські ядра, гранати, хмари ганчірок, насичених смолою, смолоскипи, вогняні мотузи. Двадцятишестифунтові ядра відколупували шматки мурів, били в стіни, деякі застрягали в них, інші пробивали велетенські діри, оббиваючи штукатурку, глину та цеглу. Мури, що оточували монастир, стали тут і там тріскатись і розколюватися, а били в них безперервно, били безперестанку щораз новими ядрами, загрожували руїною. Монастирські будівлі засипало вогнем.

Захисники вежі відчували її хитання. Костел тремтів від постійних струсів. На деяких вівтарях свічки випали з підсвічників.

Від води, якою в непомірних кількостях заливали пожежі, що розгорялися, та від запалених смолоскипів та вогняних куль, разом із димом і курявою утворювалися клуби пари, такі густі, що світу крізь них не було видно. Зазнали шкоди будівлі і мури. Вигук «горить» лунав усе частіше поміж гуркоту пострілів і свисту куль. Біля північної вежі розтрощено два колеса в гармати, інша пошкоджена гармата замовкла. Одне вогняне ядро впало в стайні, вбило трьох коней і поширило пожежу. Не лише кулі, а й осколки гранат сипалися так густо, як дощ, на дахи, башти та стіни.

Після короткого мовчання почулися зойки поранених. За якимось збігом обставин полягли троє молодиків, троє Янів. Це налякало інших захисників, котрі таке саме носили ім'я, однак захист був гідний штурму. Вибігли юрбою на мури навіть жінки, діти та люди похилого віку. Жовніри стояли на стіні з безстрашним серцем, в димі, вогні, під зливою куль, і відповідали запекло на ворожий вогонь. Одні бралися за колеса, перекочуючи гармати в місця, де були найбільше потрібні, інші напихали у виломи в мурах каміння, дерево, балки, кізак і землю.

Жінки з розпущеними косами, з розпашілими обличчями подавали приклад відчайдушної відваги, можна було таких бачити, які доганяли з цебрами води підскакуючі гранати, що могли тут же вибухнути. Запал наростав із кожною хвилиною, немов цей запах пороху, диму, гару, гуркіт, хвилі вогню та заліза мали властивість його підживлювати. Всі діяли

без команди, бо слова губилися поміж жахливого гуркоту. Тільки гімни, яких співали в костелі, заглушали навіть голо- си гармат.

Близько полудня обстріл припинився. Всі зітхнули з по- легшенням, але небавом перед воротами озвався барабан, і барабанщик, присланий Міллером, підійшов до брами спи- тати, чи панотцям уже досить і чи не мають вони наміру зда- тися. Відповів особисто пріор Кордецький, що вони про це до ранку поміркують. Як тільки відповідь дійшла до Мілле- ра, атака розпочалася з новою силою та вогонь подвоївся.

Час від часу щільні ряди піхоти підходили під вогнем до гори, немов наміряючись до штурму вдатися, але їх винищу- вали з гармат і мушкетів. Тож поверталися вороги хутко й безладно під прикриття власних батарей. І як морська хви- ля, заливаючи берег і відкочуючись, залишає на піску водо- рості, молюски та уламки, сховані в пучині, так кожна з цих шведських хвиль, відкидаючись, залишала після себе трупи, розкидані тут і там по схилу.

Міллер наказав цілити не у вежі, а вздовж стін, де опір буває найслабшим. Тому робилися подекуди значні діри в мурах, однак недостатньо великі, щоб піхота могла вдертися крізь них усередину. Аж тут стався випадок, який поклав край штурму.

Було це вже надвечір. Біля однієї з більших гармат стояв шведський артилерист зі запаленим гнотом, котрий саме мав до гармати прикласти, коли монастирське ядро втелющило-

ся йому в груди. Але оскільки воно прилетіло не прямим попаданням, а тричі відбившись від льоду, що назбирався на шанці, то лише відкинуло чоловіка разом із гнотом на кільканадцять кроків. Той упав на відкриту скриню, частково ще заповнену порохом. Тут пролунав жакливий вибух і хмара диму накрила шанці. Коли дим розвіявся, виявилось, що п'ятеро артилеристів розпрощалися зі життям, колеса гармати були розтрошені, а решту жовнірів страх охопив. Поки що довелося стрільянину з цієї позиції припинити, а позаяк густа хмара занурила всіх у темряву, вогонь зупинили повністю.

На завтра була неділя.

Лютеранські пастори відправляли на позиціях свої богослужіння, тому гармати мовчали. Міллер знову спитав панотців, чи їм не досить. Й отримав відповідь, що витримують і більше.

Тим часом вирішили оцінити шкоду, завдану монастирю. Вона була значна. Крім убитих людей, зауважили, що й мур тут і там постраждав. Найжахливішою виявилася одна велетенська мортира, що з південного боку стояла. Побила вона мур до такого ступеня, пооббивала стільки каміння, цегли, що не важко було передбачити, що якщо вогонь триватиме ще кілька днів, значна частина муру сповзе і впаде.

Прогалину, яка би в такому разі виникла, не можна буде закласти ні балками, ні землею, ні кізяком. Тому пріор Кордецький стурбовано оглянув усі ті спустошення, яким не був спроможний запобігти.

Тим часом у понеділок почалася нова атака і велетенська гармата продовжила свою справу. Траплялися, однак, й у шведів різні негаразди. У сутінках того ж дня гармаш убив на місці небожа Міллера, котрого генерал любив, як власного сина, і планував йому спадок передати, починаючи від прізвища та військової слави і закінчуючи статками. Від того ще більшою ненавистю спалахнуло серце старого воїна.

Мур біля південної вежі вже був такий потрісканий, що вночі почали готуватися до штурму. Щоб безпечніше піхота могла наблизитися до фортеці, наказав Міллер насипати в темряві цілий ряд малих шанців аж до самого схилу. Але ніч була світла і білий відблиск від снігу зраджував дії ворога. Ясногурські гармати розпорошили робітників, зайнятих розставлянням допоміжних споруджень, що склалися зі зв'язаних гілок, загород, кошів і балок.

На світанку помітив пан Чарнецький готову облогу машину, яку вже підтягали до мурів. Але обложені розстрошили її гарматами без особливих зусиль. Повбивали при цьому таку купу людей, що цей день можна було б назвати днем перемоги для обложених, якби не та мортира, що безперервно гатила в мур із невгамовною силою.

Наступні дні принесли відлигу і туман розточився такий густий, що священики приписали його появу злим духам. Вже не можна було спостерігати ні за військовою машинерією, ні за приставними драбинами, ні за облоговими роботами. Шведи підійшли під самі монастирські мурі. Увечері пан

Чарнецький, коли пріор обходив, як зазвичай, мури, відвів його набік і тихо зауважив:

– Кепські справи, превелебний. Наш мур довше, ніж один день, не витримає.

– Може, цей туман і їм стріляти перешкодить, – припустив Кордецький, – а ми тим часом шкоду якось поправимо.

– Їм туман не зашкодить, бо та гармата, один раз налаштована, може й у темряві свою справу нищення робити, а тут стіна валиться й осипається.

– На Бога уповаємо і на Матір Його.

– Згоден! Але, може, вилазку зробимо?.. Хоч трохи ворогів винищимо, тільки б цього дракона пекла вдалося приборкати?

Раптом якась постать виникла в тумані і біля співбесідників з'явився пан Бабинич.

– Дивлюся я, хто балакає, бо обличчя не можна за три кроки розпізнати, – сказав він. – Доброго вечора, шановний отче. А про що мова?

– Ми задумалися про ту муртиру. Пан Чарнецький радить вилазку. Бо той туман Сатана розвішує. Я вже наказав запустити процес вигнання диявола.

– Любий отче! – зауважив пан Анджей. – З того часу, як нам лупить у стіни та муртира, я лише про неї й думаю, і мені нічого путнього не спадає на гадку. Вилазка нічого не дасть. Але ходімо в приміщення, я дещо вам таки розкажу.

– Гарзд, – погодився пріор, – ходімо в мою келію.

Незабаром вони вже сиділи за сосновим столом в убогій келії пріора. Отець Кордецький і Пйотр Чарнецький зацікавлено споглядали в молоде обличчя пана Бабинича, а той викладав свій план:

– Вилазка зараз нічого не дасть. Помітять і відіб'ються. Тут лише хтось один зарадити може!

– Тобто? – перепитав пан Чарнецький.

– Один-єдиний чоловік пролізе і висадить цю гармату порохом. І можливо це зробити, саме поки такий туман лежить. Найкраще, щоб пішов переодягнений. Тут є колети, схожі на шведські. Якщо не можна буде інакше, то між шведами прослизне, а якщо з цього боку шанців, з якого жерло тієї мортири визирає, немає людей, то це й на краще.

– Заради Бога! Що ж той єдиний чоловік зробити зможе?

– Потрібно лише порохом жерло забити, з насірченою дратвою висячою, і дратву підпалити. Коли порох вибухне, справі каюк... Тобто гарматі кінець!

– Гей, хлопче! Про що ви таке балакаєте? Чи мало пороху щодня в неї закладають, а вона не вибухає?

Пан Кміциц засміявся і поцілував священика в рукав чернечої рясн.

– Любий отче, велике у вас серце, доблесне та святе.

– Дайте спокій! – зупинив його священик.

– І святе, – повторив пан Анджей, – але на гарматах ви не розумієтесь. Одна річ, коли порох вибухає на дні жерла гармати, то він штовхає ядра, які стрімко вперед вилітають.

Але якщо хтось жерло закупорить і запалить, то немає такої гармати, яка б такий експеримент витримати могла. Спитайте пана Чарнецького. Навіть коли в мушкеті сніг люфу заб'є, то від пострілу її розриває. Така-от шельмівська сила! А що буде, коли все жерло при вильоті вибухне?.. Спитайте в пана Чарнецького.

– Це справді так. Немає тут ніякої для жовніра таємниці!
– підтвердив той.

– Тому, якщо б цю мортиру роздвобати, – правив далі пан Кміциц, – всі інші для нас уже байка!

– Здається мені це неймовірним, – сказав на це настоятель, – бо по-перше, хто за таке візьметься?

– Є один відчайдух, – усміхнувся пан Анджей, – рішучий кавалер, а прізвище його Бабинич.

– Ви? – скрикнули в один голос священник і Пйотр Чарнецький.

– Гей, отче-добродію! Та ж я у вас на сповіді був і в усіх своїх гріхах щиро зізнався. Були між ними не гірші справи за цю, що задумав. Як же ви можете сумніватися, чи я візьмуся? Хіба ви мене не знаєте?

– Герой, лицар над лицарями, як мені Бог милий! – не стримався пан Чарнецький.

Згріб пана Кміцица в обійми і залементував:

– Як я його люблю, як люблю!

– Якщо маєте інший план, я не піду, – сказав пан Кміциц,
– але мені здається, що якось там собі дам раду. І пам'ятайте

про те, що я німецькою балакаю, з часу коли клепкою і деревом у Гданську торгував. Це багато значить, бо коли буду переодягнений, нелегко буде викрити, що я не з їхнього табору. І так собі гадаю, що там ніхто перед вильотом гармати не стоїть, бо це нездорово, і роботу зроблю, перш ніж вони встигнуть отямитись.

– Пане Чарнецький, що ви про це думаете? – поцікавився пріор.

– Зі ста хіба один повернеться з такої вечірки, – заявив пан Пйотр, – але *audaces fortuna juvat!*⁵⁷

– Бував я і в гірших приключках, – заспокоїв його пан Анджей. – Нічого зі мною не станеться, бо таке моє щастя! Ех, любий отче, та й яка різниця! Раніше чоловік задля бравати, задля порожньої слави ліз у пекло, а тепер за честь Пречистої Діви. Навіть якщо й доведеться накласти головою, що мало ймовірно, то скажіть самі: чи можна комусь гіднішої смерті бажати, ніж не за таку справу?..

Настоятель довго мовчав і врешті сказав:

– Умовлянням, проханнями, благанням вас не зупинити, якби вам лише про шлях до слави йшлося. Але маєте слухність, що тут ідеться про вшанування самої Пресвятої Богородиці, а це свята справа, бо про країну мова! А ви, сину мій, або щасливо повернетесь, або лаври придбаєте, вічну славу, найвище щастя та спасіння душі здобудете. З важким серцем кажу вам: ідіть, я вам не забороняю!.. Молитви наші та Божа

⁵⁷ *Audaces fortuna juvat* (лат.) – сміливим доля допомагає (Вергілій).

опіка будуть із вами.

– В такій компанії я піду сміливо і з радістю загину!

– Краще повертайтеся, воїне Божий, і повертайтеся щасливо, бо вас ми тут полюбили щиро. Нехай вас святий Рафаїл веде і відведе, моя дитино, мій коханий синочку!..

– То я піду готуватися, – весело відказав пан Анджей, обіймаючи священника. – Переодягнуся по-шведськи в колет і в чоботи з відігнутими халявами, порох завантажу, а ви тим часом, отче, вигнання диявола ще на цю ніч зупиніть, бо туман буде потрібний не лише шведам, а й мені.

– Не хочете висповідатися перед дорогою?

– Як же інакше! Без цього я б не пішов, бо нечистий мав би доступ до мене.

– То з цього й почніть.

Пан Пйотр вийшов із келії, а Кміциц опустився на коліна біля священника й очистився від гріхів. Відтак веселий, як птаха, взявся до підготовки.

Через годину-дві, глибокої вже ночі, постукав молодик знову в келію пріора, де на нього також чекав пан Чарнецький. Шляхтич зі священником заледве його впізнали, такий із прибульця був чудовий швед. Вуса підкрутив під очі і розчеприв на кінчиках, насунув капелюх набакир і виглядав цілком, як справжній рейтарський офіцер.

– Далебі, аж чоловік мимоволі за шаблю вхопиться від його вигляду! – промовив пан Пйотр.

– Заберіть світло! – гукнув пан Кміциц. – Щось вам по-

кажу!..

І коли владика Кордецький відсунув свічку, пан Анджей поклав на стіл довгу кишку на півтори стопи, а товсту, як плече міцного чоловіка, пошиту зі смолистого полотна і навантажену під зав'язку порохом. З одного її кінця звішувався довгий мотузок, скручений із клоччя, насиченого сіркою.

– Ось! – пояснив він. – Як тій мортирі цю ковбасу в пельку запахую і мотузочку підпалю, то їй живіт лусне!

– Навіть Люципер би луснув! – потер руки пан Чарнецький. Але згадав, що нечистого краще не прикликати, і ляснув себе по губах.

– А чим мотузочку запалите? – спитав владика Кордецький.

– У цьому вся сіль експедиції, бо вогонь доведеться висікати. Я маю хороший кремій, сухий трут і кресало зі справжньої криці, але гамірно буде, що вони зможуть збагнути що й до чого. Дратву, маю надію, вже не згасять, бо висітиме гарматі в бороді і важко її навіть буде помітити, особливо якщо буде тліти хутко, але за мною можуть навздогін пуститися, а до монастиря я не зможу втікати.

– Чому не зможете? – здивувався священик.

– Бо вибух мене вб'є. Як тільки іскри на мотузці побачу, буду змушений зараз же вбік бігти, що є сили в ногах, і, пробігши хоча б сотню кроків, під шанцями до землі припасти. А вже після вибуху можна й до монастиря.

– Господи Всемогутній, скільки ж то небезпек! – зітхнув

пріор, здіймаючи очі до неба.

– Отче любий, та я впевнений, що до вас повернуся, мене навіть не зачепить, хоча для когось іншого могла б виникнути й небезпека. Але це ніщо! Будьте здорові та моліться, щоб мені Господь Бог допоміг. Відведіть мене лишень до воріт!

– Як це? Ви вже хочете йти? – спитав пан Чарнецький.

– Маю чекати, аж розвидниться або аж туман спаде? Чи мені моя голова немила?

Але цієї ночі пан Кміциц не пішов, бо тільки дійшли до брами, темрява, як на зло, стала розсіюватися. Чути було при цьому якийсь рух біля велетенської гармати.

Вранці наступного дня переконалися обложені, що перетягнули її в інше місце.

Отримали, мабуть, шведи повідомлення про малу товщину муру трохи неподалік, на розвороті, біля південної вежі, і туди вирішили спрямувати свої зусилля. Може, владика Кордецький і не був такий чужий цій справі, бо напередодні бачили стару Костуху, що виходить із монастиря, яку зазвичай посилали для того, щоб поширити серед шведів фальшиву інформацію. Хай там як, а була це помилка з їхнього боку, бо захисники могли тим часом полагодити в давньому місці мур, сильно вже ослаблений, а робити нову пробоїну знову доведеться кілька днів.

Ночі весь час були ясні, а дні гамірні. Стріляли зі жакливим завзяттям. Дух сумнівів знову пробирав обложених. Були такі й між шляхтою, хто просто хотів здатися. Навіть

декотрі ченці втратили надію. Опозиція набирала сили й авторитету. Отець Кордецький придушував її з невгамовною енергією, але і його здоров'я стало занепадати. Тим часом шведам надходили нові харчі й амуніція з Кракова, ядра, жахливі навіть на вигляд, залізні труби, начинені порохом і свинцем. Це більше страху нагнало на обложених, ніж шкоди заподіяло.

Пан Кміциц, із того часу, як вирішив підірвати порохом муртиру, нудьгував у фортеці. Щодня з тужливим очікуванням дивився на свою кишку. Поміркувавши, зробив її ще більшою, так що мала близько ліктя протяжності, а товстою була, як халява.

Увечері з мурів кидав жадібні погляди у бік ворожих позицій, потім небо розглядав, як астролог. Але повний місяць і блискучий сніг зводили нанівець його плани.

Аж ураз прийшла відлига, хмари затягнули горизонт і ніч стала темною, хоч в око стрель. Пан Анджей так звеселився, ніби його хтось на султанського жеребця висадив. І заледве годинник пробив північ, як молодик опинився біля пана Чарнецького у своєму рейтарському вбранні і з кишкою під пахвою.

– Я йду! – промовив він.

– Зачекайте, я дам знати пріору.

– Гаразд. Ну, пане Петре, дайте свою руку і йдіть по отця Кордецького.

Пан Чарнецький потиснув його руку і зник. Не встиг

пробігти й тридцяти кроків, як перед ним забілів пріор Кордецький. Він і сам зміркував, що пан Кміциц піде, і йшов із ним попрощатися.

– Пан Бабинич готовий. Чекає лише на вашу велебність.

– Я йду, я вже йду! – відповів священик. – Матінко Божа, врятуй його і допоможи!

За хвилину обоє підійшли до місця, де пан Чарнецький залишив пана Кміцица, але пана Анджея не було вже і сліду.

– Пішов!.. – здивувався отець Кордецький.

– Пішов! – підтвердив пан Чарнецький.

– От халамидник!.. – зітхнув пріор. – А я хотів йому ще цю ладанку на шию одягти.

Замовкли обоє, мовчанка панувала навколо, бо через занадто темну ніч не стріляла жодна зі сторін. Враз пан Чарнецький прошепотів:

– Як мені Бог милий, навіть не старається йти тихо. Чуєте, ваша велебносте, кроки? Сніг хрустить!

– Матір Бога нашого! Захисти слугу свого! – повторив пріор.

Якийсь час прислухалися обоє, поки квапливі кроки та рипіння снігу не стихли.

– А знаєте, ваша велебносте, – прошепотів пан Чарнецький, – часом мені здається, що йому це вдасться, і я за нього зовсім не боюся. Він, бестія, пішов так, немов вирішив квартиру горілки випити. Що за уява в цього чоловіка! Або він накладе рано головою, або гетьманом стане. Гм, якби не знав

його, як слугу Святої Марії, то подумав би, що сам... Дай же йому, Боже, щастя, дай йому, Господи, бо другого такого кавалера немає в Речі Посполитій.

– Так темно, так темно! – бідкався пріор Кордецький. – А вони ще з часів вашої нічної вилазки стережуться. Може на чатових натрапити зненацька.

– Про це я не турбуюся. Піхота стоїть, це я знаю, і стежать пильно, але стоять вони на шанцях, а не перед ними, не перед вильотами власних гармат. Якщо кроків не почують, то можна під ровом сховатися, а потім його вже вал закриє. Уф!

Засопів пан Чарнецький і замовк, бо від очікування та тривоги серце його загувало, як молот, а в грудях дихання бракувало. Настоятель перехрестив темряву.

Несподівано третя особа долучилася до співрозмовників. Це був пан мечник серадзький.

– А що там? – спитав він.

– Пан Бабинич пішов добровільно порохом мортиру висаджувати.

– Як це? Що?

– Узяв кишку з порохом, шнур, кресало і пішов.

Пан Замоїський вхопився за голову.

– Ісусе, Маріє! Ісусе, Маріє! – застогнав він. – Сам-один?

– Сам-один.

– Хто ж йому дозволив? Та це ж неподобство!..

– Я! Для Божої сили все можливо, навіть і повернення його щасливе! – відповів отець Кордецький.

Пан Замоївський замовк. А пан Чарнецький закашлявся від зворушення.

– Молімося! – запропонував священник.

Клякнули втрюх і стали молитися. Але неспокій ворухив волосся на голові двох лицарів. Минуло чверть години, потім півгодини, потім година, довга, як вічність.

– Вже хіба нічого не буде! – скривився Пйотр Чарнецький і глибоко зітхнув.

Раптом у далечині вирвався велетенський сніп вогню і гуркіт, немов усі громи неба звалилися на землю, трясонув мурами, костелом і монастирем.

– Висадив! Висадив! – загукав пан Чарнецький.

Нові вибухи заглушили його подальші слова.

Тут священник кинувся на коліна і, піднявши руки вгору, звернувся до неба:

– Наша найсвятіша Матінко! Опікунко, Заступнице, поверни його щасливо!

Галас вчинився на стіні. Залога, не знаючи, що сталося, хапалася за зброю. З келій висипали ченці. Ніхто вже не спав. Навіть жінки схопилися зі сну. Питання та відповіді лунали, як блискавки.

– Що сталося?

– Штурм!

– Шведська гармата вибухнула! – гукнув один із гармашів.

– Диво! Диво!

– Найбільша гармата вибухнула! Мортира.

– Де отець Кордецький?

– На стіні! Молиться! Це він зробив!

– Пан Бабинич гармату висадив! – пояснив пан Чарнецький.

– Бабинич! Бабинич! Хвала Богородиці! Вже нам більше не шкодитимуть!

Водночас відгомін метушні долетів і від шведського табору. На всіх шанцях запалилися вогні. Чулося наростаюче сум'яття. При світлі вогнищ бачили жовнірів, що металися безладно врізнобіч, грали сурми, барабани гарчали безперервно. До мурів долітали зойки, в яких чулися тривога і жах.

Пріор Кордецький невтомно стояв навколішки на мурі.

Ніч стала бліднути, але пан Бабинич до фортеці не повертався.

Розділ XVIII

Що ж сталося з паном Анджеєм і яким чином він зміг здійснити свій намір? Вийшовши з фортеці, якийсь час він ішов упевненим та обережним кроком. Під самим схилом зупинився і прислухався. Тихо було навколо, навіть занадто тихо, тому кроки його були чутні по снігу. У міру того, як він віддалявся від мурів, парубок поводився щораз обачніше. Він знову зупинявся, і знову слухав. Боявся підсковзнутися й упасти, а треба ще своєї коштовної кишки не намочити, тому витягнув рапіру та спирався на її вістря. Це дуже допомогло.

Так мацаючи перед собою дорогу, через півгодини почув легкий шурхіт прямо перед собою. «Га! Наглядають. Вилазка навчила їх обережності!» – подумав шляхтич. І йшов далі вже вільно. Втішало те, що не заблукав, бо темрява була така, що кінця рапіри не міг углядіти.

– Ті шанці значно далі. Отже, я йду добре! – прошепотів собі молодик.

Він сподівався, що перед шанцями не буде людей, бо, власне кажучи, нічого їм було там робити, особливо вночі. Могло лише бути, що кожні сто або й менше кроків стояли поодинокі чатові, але мав надію легко їх у такій темряві оминати.

На душі відчайдуха було весело. Пан Кміщиц був не лише

хоробрий, а й зухвалий. Думка висадити велетенську мортиру до глибини тішила його душу, не лише як доблесть, не лише як невичерпна для обложених послуга, а й як небезпечна витівка проти шведів.

Уявляв собі, скільки ті наберуться страху, як Міллер буде зубами скреготіти, як буде глипати розгублено на ті мури, і часом його аж сміх брав.

І як сам раніше казав: не відчував жодного жалю, страху, неспокою, навіть на гадку йому не спадало, на яку страшну наражається небезпеку. Ішов так, як іде хуліган у чужий сад шкоду в яблуках чинити. Пригадалися йому давні часи, коли до війська Хованського підходив і ночами прокрадався до тридцятитисячного табору в компанії двохсот таких самих, як він, забіяк. Пригадалися компаніїці: Кокосінський, велет Кульвець-Гіпокентавр, рябий Раницький із сенаторського роду й інші. Він зітхнув від спогаду про них.

«Придалися б тепер, шельми! – подумав він. – Можна було б за одну ніч із шість гармат роздовбати».

Тут охопило його відчуття самотності, але швидко відпустило. Бо пам'ять викликала перед очі Олюньку. Кохання відгукнулося в ньому з незмірною силою. Розчулився. Щоб хоч ця дівчина змогла його побачити, як би втішилося її серце. Думає вона, може, що він ще шведам служить. І чудово служить! Саме зараз їм прислужиться! Що буде, коли вона дізнається про всю його нерозсудливість?.. Що собі подумає? Подумає, мабуть: «Вихор він, але як дійде до справи,

яка іншому не до снаги, то він зробить. Де інший боїться, він піде!.. Такий ось цей Кміциц».

– Я ще й не на таке здатен! – сказав собі пан Анджей і хвалькуватість заволоділа ним повністю.

Незважаючи на ці думки, молодик проте не забув, де він, куди йде, що має робити, і посунув, як вовк на нічне пасовище. Озирнувся позад себе раз і другий. Ні костелу, ні монастиря. Все вкрила густа, непроникна сутінь. Парубок зробив висновок, що мусив уже відійти далеко і що шанці можуть вигулькнути тут же, несподівано.

«Цікаво, а варта тут є?» – подумав він.

Не встиг він ступити ще й два кроки, відколи поставив собі це запитання, як просто перед ним пролунав тупіт розмірених кроків і кілька голосів одночасно спитали на різній відстані:

– Хто йде?

Пан Анджей став, як укопаний. Йому стало трохи гаряче.

– Свої, – відізвилися інші голоси.

– Пароль?

– Упсала!

– Відгук?

– Корона!..

Пан Кміциц второпав цієї миті, що це вартові змінюються.

– Дам я вам Упсалу, дам і корону! – буркнув він.

Й утішився. Це була для нього суттєва обставина, вельми сприятлива, бо міг тепер охорону пройти саме в момент змі-

ни караулів, коли хода жовнірів глушила його власний крок.

Так і зробив без найменших зусиль і слідував за жовнірами, котрі поверталися, досить сміливо, аж до самих шанців. Там вони звернули, щоб їх обійти, а він посунув швидко до рову та зачаївся в ньому.

Тим часом посвітліло вже добряче. Пан Анджей і за це подякував небу, бо інакше не зміг би навпомацки знайти бажану мортиру. Тепер, висуваючи з рову голову та напружуючи зір, побачив над собою чорну лінію, що позначала край шанців, і однакові чорні силуети кошів, між якими стояли гармати.

Міг навіть побачити їхні пашеки, висунуті трохи над ровом. Рухаючись повільно вздовж рову, побачив нарешті і свою мортиру. Тоді зупинився і став прислухатися.

З окопу долинав якийсь шурхіт. Вочевидь, піхота готувала гармати до канонади. Але вся височінь шанців затуляла пана Кміцица. Могли його почути, але не могли побачити. Тепер залишалося питання, чи зуміє він знизу дістатися до жерла гармати, що височіла над його головою.

На щастя, краї рову були вельми пологі, до того ж насип, свіжо облаштований і рясно политий водою, не зміг змерзнути, тому що вже довгий час панувала відлига.

Обміркувавши все, пан Анджей узявся тихцем довбати дірки на схилі насипу і повільно дряпатися до гармати.

Через чверть години роботи він зміг рукою вхопитися за жерло мортири. Якусь хвилину повисів у повітрі, але незви-

чайна його сила дозволила парубку втриматися так, поки за-сував кишку в пащеку гармати.

– Поїж, песику, ковбаси, – бурмотів шибайголова, – тільки нею не вдався.

Сказавши це, спустився вниз і став шукати мотузку, яка була причеплена до зовнішнього кінця кишки і звішувалася в рів. За мить намацав її рукою. А тепер було найважче, адже потрібно було викресати вогонь і мотузку підпалити.

Пан Кміциц перечекав із хвилину, щоб шурхіт, трохи гучніший, спричинили жовніри в окопі. Відтак ударив легко кресалом у кремій. Але в цю мить над його головою почулося німецькою запитання:

– А хто там у рові?

– То я, Ганс! – відповів не вагаючись пан Кміциц. – Штемпель⁵⁸ мені дідько в рів закинув, тому висікаю вогонь, аби його знайти.

– Гаразд, гаразд, – заспокоївся гармаш. – Щастя, що не стріляють, бо навіть потік повітря голову б тобі відірвав.

«Ага, – міркував пан Анджей, – то мортира, крім мого набою, має ще й свій власний. Тим краще».

Цієї миті насірчена дратва зайнялася і легенькі іскорки побігли вгору по її сухій поверхні. Час був утікати. Тому пан Кміциц пустився, не гаючи часу, вздовж рову, що було сил у ногах, не дуже вже зважаючи на шум, який вчиняв. Але

⁵⁸ *Штемпель* – приладдя, що служить для пропихання набоїв під час заряджання гармат.

коли він пробіг десь із двадцять кроків, цікавість у ньому перемогла відчуття жахливої небезпеки.

«А якщо дратва згасла, адже вогко в повітрі!» – подумав він.

І зупинився. Кинувши позад себе погляд, побачив ще іскорку, але вже набагато вище, ніж її залишив. «Гей, чи я не заблизько?» – сказав собі відчайдух і страх його обійняв.

І пустився вже не озираючись. Але спіткнувся об камінь і впав. Аж тут жахливий гуркіт роздер повітря. Земля затремтіла, рештки дерева, заліза, каміння, брили льоду, грудки землі засвистали в нього біля вух і тут скінчилися його враження.

Потім пролунали нові і нові вибухи. Скрині з порохом, що стояли біля мортири, здетонували від першого ж струсу. Але пан Кміциц уже цього не чув, бо лежав, як мертвий, у рові. Не чув він також, як за мить у глухій тиші пролунали людські зойки, лемент і благання про допомогу. Як на місце випадку близько половини шведського та союзного війська прибуло, як приїхав і сам Міллер у супроводі всього штабу.

Гармидер і метушня не вщухали довго, перш ніж із хаосу свідчень дізнався шведський генерал правду, що мортира була навмисно кимось висаджена. Наказали негайно провести пошуки. Й удосвіта шукачі надибали на пана Кміцица, котрий лежав у рові.

Виявилось, що він був лише контужений і від струсу втратив частково владу в руках і ногах. Весь наступний день три-

вала ця неміч. Лікували його старанно, й увечері до молодика майже повернулися сили.

Міллер звелів його негайно привести до себе. Сам же зайняв чільне місце за столом у своїй кімнаті, біля нього сіли князь Гессенський, пани Вжещович, Садовський і всі високопоставлені шведські офіцери, а з польських – пани Зброжек, Калинський і Кукліновський. Останній, побачивши пана Кміцица, аж посинів і очі його спалахнули, як дві вуглинки, а вуса затремтіли. Не чекаючи на запитання генерала, він зауважив:

– Я цього птаха знаю. Він із ченстоховського гарнізону. Його прізвище Бабинич!

Пан Кміциц мовчав. Блідість і втома помітні були на його обличчі, але погляд мав гордий і спокійне обличчя.

– Ти підірвав мортиру? – спитав Міллер.

– Я! – підтвердив пан Анджей.

– Яким чином це зробив?

Пан Кміциц коротко розповів, нічого не затаїв. Офіцери переглядалися між собою здивовано.

– Герой!.. – прошепотів пану Садовському князь Гессенський.

А пан Садовський схилився до пана Вжещовича:

– Графе Вейгард, – спитав він, – і як же ми здобудемо цю фортецю з такими захисниками?.. Що ви про це думаете? Здадуться?

Але пан Кміциц вимовив:

– Багато у нас у фортеці є готових відчайдухів до таких учинків. І ви не будете знати ні дня, ні години!

– Я маю також мотузку на кожного такого сміливця в таборі! – відповів на це Міллер.

– Це ми знаємо. Але Ясну Гуру не здобудете, поки там хоча б один живий залишиться!

Запанувала хвилина мовчання. Відтак Міллер допитував далі:

– Ваше прізвище Бабинич?

Пан Анджей вирішив, що після того, що він зробив, смерть його наближається, тому більше немає потреби приховувати своє справжнє прізвище. Нехай люди запам'ятають не лише його провини та негідні вчинки, а й вкриють його славою за самопожертву.

– Ні, Бабинич – не моє прізвище, – визнав він із певною погордою. – Я Анджей Кміциц, колишній полковник своєї власної хоругви в литовському компуті.

Як тільки почув це пан Кукліновський, то схопився, як біснுவатий, очі вирячив, рота роззявив, руками вдарив об поли і заверещав:

– Генерале, прошу слова! Генерале, прошу слова! Без зволікання, без вагання!

Рейвах вчинився і між польськими офіцерами, а шведи зауважили це зі здивуванням, бо їм прізвище Кміциц нічого не казало. Але відразу ж докумекали, що не простий перед ними стоїть жовнір, якщо пан Зброжек підбіг до в'язня та

заволав:

– Пане полковнику! Труднощам, у яких ви опинилися, ніяк зарадити не можу, але, будь ласка, подайте мені свою руку!..

Але пан Анджей задер підборіддя догори і ніздрями пирхати став.

– Зрадникам, котрі проти вітчизни служать, руки не подаю! – відрубав.

Обличчя пана Зброжека залилося червоною фарбою. Пан Калинський, котрий стояв тут же за ним, відсахнувся. Шведські офіцери оточили їх одразу ж, випитуючи, що то за цабе той пан Кміциц, прізвище котрого таке справило враження.

Тим часом у сусідній кімнаті пан Кукліновський притиснув Міллера до вікна і промовляв:

– Ваша гідносте! Для вашої гідності це прізвище, Кміциц, ніщо! А він перший жовнір і перший полковник у всій Речі Посполитій. Всі про нього знають, всім це ім'я відоме! Радзивіллові колись служив і шведам, а тепер, либонь, перейшов до Яна-Казимира. Немає йому рівного серед жовнірів, хіба я. Лише він міг таке вчинити, щоб самому пролізти і цю гармату висадити. З одного цього вчинку можна переконатися, що це справді він. Він і Хованського так разив, що той нагороду за його голову призначив. Він і двісті-триста людей всі атаки стримували після поразки на Шкловці, поки інші не перегрупувалися й організували опір ворогам. Це найне-

безпечніший чоловік в усій країні.

– Якого милого ви співаєте йому дифірамби? – обірвав його Міллер. – Що він небезпечний, я переконався сам від непоправної шкоди, яку завдав.

– Що ваша гідність думає з ним зробити?

– Наказав би його повісити, але я жовнір, тому відвагу та фантазію цінувати вмію. А він ще й шляхтич високородний. Тому накажу його розстріляти сьогодні ж.

– Ваша гідносте. Не мені вчити такого відважного воїна і діяча нових часів, але дозволю собі сказати, що цей чоловік занадто відомий. Якщо ваша гідність це зробить, хоругви панів Зброжека та Калинського вас щонайменше залишать, і того ж самого дня перейдуть до Яна-Казимира.

– Якщо так, то накажу їх до ноги вирізати перед відходом!
– верескнув Міллер.

– Ваша гідносте, завелика відповідальність, бо коли піде поголос, а знищення двох хоругв важко буде приховати, всі польські війська покинуть Карла-Густава. Вашій гідності відомо, що вони і так у вірності вагаються. Навіть гетьмани непевні. Пан Конецпольський із шістьма тисячами відбірної кавалерії зараз із нашим цісарем. Це не жарти. Боже сохрани, якщо проти нас виступлять, проти особи його королівської величності!.. До того ж ця фортеця захищається, і вирізати хоругви панів Зброжека та Калинського зовсім буде нелегко, бо є тут і Вольф із піхотою. Вони могли б порозумітися з гарнізоном фортеці.

– Сто чортів рогатих! – вибухнув Міллер. – То чого ви хочете, пане Кукліновський? Аби я тому пану Кміцицу життя дарував? Цього не буде!

– Я хочу, – пояснив пан Кукліновський, – щоб ваша гідність мені його подарувала.

– А ви що з ним зробите?

– А я його живцем оббілюю.

– Ви не знали навіть його справжнього прізвища, отже, і його не знали. Що ж маєте проти нього?

– Я познайомився з ним лише в Ченстохові, коли повторно від вашої гідності до ченців посланцем виступав.

– Маєте причину поквитатися?

– Ваша гідносте! Я хотів його приватно на наш бік перетягнути. Він же, скориставшись тим, що повноваження мого представництва скінчилися, зневажив мене, Кукліновського, так, як ніхто в житті мене не зневажав.

– Що ж він зробив?

Пан Кукліновський аж затрясся і зубами заскреготів.

– Краще промовчу. Віддайте його мені, ваша гідносте. Він смерті призначений і так, а я хотів би собі з ним трохи побавитись. Ох! Тим більше, що це сам пан Кміциц, котрим я раніше захоплювався, і котрий так мені відплатив. Віддайте мені його, ваша гідносте! Буде і для вашої гідності краще, бо коли його вб'ю я, тоді пани Зброжек і Калинський, а з ними й усе польське лицарство не будуть до вашої гідності мати претензій, а тільки до мене, а я собі раду дам. Не буде гніву,

вибриків і бунту. Буде моя приватна справа з паном Кміци-
цем, зі шкіри котрого я накажу барабан зробити.

Міллер замислився, враз підозра блиснула на його облич-
чі.

– Пане Кукліновський! – зронив він. – А може, ви хочете
його врятувати?

Пан Кукліновський тихо засміявся, але це був сміх такий
страшний і щирий, що Міллер покинув сумніватися.

– Може, і правильно радите! – погодився він.

– За всі мої заслуги цю одну прошу нагороду!

– Ну, що ж, забирайте!

Після чого увійшли обоє до покою, в якому зібралися ре-
шта офіцерів. Міллер звернувся до них:

– За заслуги пана Кукліновського віддаю йому військово-
полоненого на його розсуд.

Запала хвилина мовчання. Аж нарешті пан Зброжек взяв-
ся в боки і спитав його дещо презирливо:

– А що пан Кукліновський хоче з цим бранцем зробити?
Пан Кукліновський, зазвичай сутулий, розпрямився враз, а
губи його скривилися зловісною посмішкою, аж вії над очи-
ма затремтіли.

– Кому не сподобається те, що я з військовополоненим
зроблю, – відрубав він, – той знає, де мене шукати.

І поклав руку на шаблю.

– Слово, пане Кукліновський! – промовив пан Зброжек.

– Слово, слово!

І сказавши це, наблизився до пана Кміцица.

– Ходи, хробачку, зі мною, ходи, славетний воїне. Ослаб ти трохи, треба буде полікувати. Я про тебе потурбуюся!

– Шкуродер! – кинув йому пан Анджей.

– Гаразд, гаразд! Горда душа. Ходи вже...

Офіцери залишилися в кімнаті, а пан Кукліновський сів на коня перед штаб-квартирою. Маючи зі собою трьох жовнірів, наказав одному з них узяти пана Кміцица на аркан й усі разом подалися до Льготи, де стояв полк пана Кукліновського.

Пан Кміциц усю дорогу палко молився. Він розумів, що смерть наближається, і доручав Богові свою душу. Парубок так занурився в молитву й у своє призначення, що не почув, що до нього промовляв пан Кукліновський. Не усвідомлював навіть, наскільки довго дорога тривала.

Зупинилися відтак у порожній, наполовину розваленій stodолі, що стояла трохи віддалік від розташування полку пана Кукліновського, у відкритому полі. Полковник наказав завести пана Кміцица всередину, а сам звернувся до одного з жовнірів.

– Сходи до табору, – звелів він, – за мотузкою та запаленою мазницею зі смолою.

Жовнір стрибнув щодуху на коня і за чверть години з такою самою швидкістю повернувся назад з іще одним товаришем. Обоє привезли все, що було потрібно.

– Роздягнути цього гультяя догола, – наказав пан Куклі-

новський, – зв'язати йому мотузкою ззаду руки і ноги, а потім підтягти його на балку!

– Шкуродер! – повторив пан Анджей.

– Гаразд, гаразд! Ще побалакаємо, маємо час.

Тим часом один із жовнірів заліз на балку, а інші здерли одіж із пана Кміцица. Коли зробили це, три кати поклали його обличчям на землю, зв'язали йому руки та ноги довгим мотузом, потім, обкрутивши його довкола, кинули другий кінець жовнірові, котрий сидів на балці.

– Тепер підіймайте його догори, а той хай закрутить линву і зав'яже! – командував пан Кукліновський.

За хвилину наказ був виконаний.

– Відпустіть! – пролунав голос полковника.

Балка скрипнула і пан Анджей завис доземо за кілька ліктів над долівкою. Тоді пан Кукліновський умочив квач у палаючій мазниці, підійшов до бранця й усміхнувся:

– А що, пане Кміциц?.. Я казав, що є лише два полковники в Речі Посполитій, лише два: я і ви! А ви до спілки з Кукліновським не захотіли пристати і відштовхнули його?.. Гаразд, хробачку, мали ви слухність! Не для вас компанія Кукліновського, бо Кукліновський кращий. До чого ж славетний полковник пан Кміциц, а Кукліновський має його в своїх руках і Кукліновський йому груди припече.

– Шкуродер! – повторив утретє пан Кміциц.

– Ось, так. Груди припече! – докінчив пан Кукліновський.

І торкнувся запаленим квачем боку нещасного, після чого

зронив:

– Не багато відразу, легко, маємо час.

Аж тут тупіт кількох коней почувся зовні.

– Кого там чорти принесли? – роздратувався полковник.

Двері скригнули й увійшов жовнір.

– Пане полковнику, – повідомив він, – генерал Міллер жадає негайно бачити вашу милість!

– А, то ти, старий! – упізнав прибульця пан Кукліновський. – Що це за справа? Якого дідька?

– Генерал просить, аби ваша милість негайно до нього їхала.

– Хто був від генерала?

– Був шведський офіцер, уже поїхав. Ледве дух кінь не спустив!

– Гарзд! – погодився пан Кукліновський.

Після чого звернувся до пана Анджея:

– Було вам тепло, охолоньте тепер, хробачку, я повернуся незабаром, ми ще побесідуємо!

– А що з бранцем зробити? – поцікавився один із жовнірів.

– Залиште його так. Я хутко обернуся. Хай хтось один їде за мною!

Полковник вийшов, а за ним і той жовнір, котрий раніше сидів на балці. Залишилися лише троє, але невдовзі троє нових зайшли до стодоли.

– Можете йти спати, – повідомив той, котрий панові

Кукліновському наказ Міллера привіз, – полковник нам звелів вартувати.

Пан Кміциц аж затремтів, почувши цей голос. Здалося йому, що його знає.

– Ми краще залишимося, – не погодився один із трьох перших жовнірів, – аби на диво подивитися, бо такого...

Враз він замовк. Якийсь страшний, нелюдський голос вирвався з його горлянки, схожий на кукурікання півня, коли його ріжуть. Руки опустив і упав, як громом уражений.

Водночас заклик «Бий» пролунав у stodолі і двійко інших новоприбулих кинулися, як рисі, на двох давніших. Закипіла боротьба, страшна, коротка, освітлена блисками запаленої мазниці. За хвилину два тіла впали в солому, а ще через секунду почулося хрипіння конаючих, після чого пролунав той голос, який панові Кміцицу здався знайомим:

– Ваша милосте, то я, Кемлич, і мої сини! Ми зі самого ранку чекали нагоди. З ранку пильнуємо!

Тут старий обернувся до синів:

– Нумо, шельми, відв'язуйте пана полковника, миттю, живо!

І поки пан Анджей устиг второпати, що діється, з'явилися біля нього дві розкуйовджені чуприни Косми та Дам'яна, схожі на дві велетенські куделі. Вони розтяли пута і пан Кміциц став на ноги. Він трохи хитався. Стиснені губи заледве змогли вимовити:

– То це ви?.. Дякую.

– Це ми! – підтвердив страшний дідуган. – Матінко Божа! Тримайте!.. Нехай ваша милість одягнеться. Хутко, шельми!

І подав панові Анджею одяг.

– Коні стоять за воротами, – заявив він. – Звідси вільна дорога. Варта є, нікого не впускають, але випустити мусять. Ми знаємо пароль. Як ваша милість почувається?

– Бік мені припік, але не сильно. У ногах мені слабко.

– Хай ваша милість горілки вип'є.

Пан Кміциц ухопив жадібно флягу, яку стариган йому подав, і, вихиливши її наполовину, зауважив:

– Я змерз. Але тепер мені вже краще.

– На кульбаці ваша милість зігріється. Коні вже чекають.

– Зараз мені краще, – повторив пан Анджей. – Бік трохи пече, але це дрібниці!.. Цілком мені вже добре!

І сів на краєчку засіку.

За хвилину він цілком повернув собі сили і дивився вже у повній притомності на зловісні обличчя трьох освітлених жовтуватими вогниками палаючої смоли Кемличів. Старий підійшов ближче:

– Ваша милосте, нема часу! Коні чекають!

Але в полковнику вже повністю прокинувся давній Кміциц.

– Оце вже ні! – вигукнув він. – Тепер я на того зрадника зачекаю!

Кемличі презирнулися між собою здивовано, але жоден не зронив ні слова, так сліпо звикли з давніх часів слухатися

свого вождя.

А йому аж вени виступили на чолі, очі в темряві світилися, як дві зорі, така зачаїлася в них злість і жага помсти. Те, що робив зараз, було безумством, за яке міг життям поплатитися. Але все його життя складалося з вервечки таких безумств. Бік болів йому немилосердно, тож раз по раз мимоволі хапався за нього рукою, але думав лише про пана Кукліновського і готовий був чекати на нього навіть до ранку.

– Слушайте, – поцікавився він, – а його Міллер справді викликав?

– Та де там, – відповів дідуган. – Це я вигідав, аби легше з цими впоратися. З п'ятьма важко було б нам утрьох, бо хтось крик міг би вчинити.

– Дуже добре. Він сюди повернеться сам або в компанії. Якщо буде з ним кілька людей, доведеться відразу ж на них вдарити. Його мені залиште. Потім до коней. Маєте якісь пістолі?

– Я маю, – сказав Косма.

– Давай сюди! Набитий? Підсипаний?

– Авжеж.

– Гаразд. Якщо повернеться сам, тоді негайно, як тільки увійде, стрибайте на нього і заткніть йому писок. Можете йому його власну шапку в пельку запхати.

– Як накажете! – відрапортував стариган. – Ваша милість дозволить тепер тих обшукати? Ми бідні...

Сказавши це, він вказав на трупи, що лежали на соломі.

– Ні! Будьте наготові. Що в пана Кукліновського знайдете, все буде ваше!

– Якщо він сам повернеться, – буркнув старий, – то я нічого не боюся. Стану за воротами і якщо хтось від штабу підійде, скажу, що полковник наказав не впускати.

– Хороша ідея. Виконуйте!..

Тупіт коня почувся за стодолюю. Пан Кміциц підхопився і став у тінь біля стіни. Косма та Дам'ян зайняли місця тут же біля входу, як два коти, що на мишу чигають.

– Сам! – зрадів дідуган, потираючи руки.

– Сам! – повторили Косма та Дам'ян.

Тупіт наблизився і затих, натомість за воротами почувся голос:

– Вийдіть хтось коня потримати!

Старий не забарився.

Настала хвилина тиші, після чого до чигаючих у стодолі донісся відгомін бесіди:

– Це ви, пане Кемлич? Якого біса! Чи ви сказилися, чи зовсім здуріли?!.. Ніч! Міллер спить. Варта не хоче пускати, кажуть, що жоден офіцер від них не виїжджав!.. Що сталося?

– Офіцер тут чекає в стодолі на вашу милість. Приїхав одразу ж, як ваша милість поїхала. Каже, що з вашою милістю розминувся, тому й чекає.

– Що це все означає?.. А бранець?

– Висить.

Двері скрипнули і пан Кукліновський зайшов до стодоли, але перш ніж хоча б крок ступив, дві залізні руки схопили його за горло і придушили зойк жаху. Косма та Дам'ян із вправністю справжніх розбійників кинули його на землю, клякнули йому на груди і притисли так, аж ребра затріщали, і миттю засунули кляп йому в рот. Тоді пан Кміциц висунувся і, посвітивши йому квачем в очі, промовив:

– А, то це пан Кукліновський!.. Тепер не маю нічого проти того, щоб побалакати!

Обличчя бранця набуло сизого кольору, вени напружилися так, що здавалося, луснуть будь-якої миті, але в його вибалушених і налитих кров'ю очах принаймні стільки ж було здивування, скільки жаху.

– Роздягнути його і на балку! – наказав пан Анджей.

Косма та Дам'ян роздягли його так ретельно, немовби шкіру разом із одежею хотіли з нього злупити.

Через чверть години пан Кукліновський висів зв'язаний по руках і ногах, як гуска, на балці. Тут уже й пан Кміциц узявся в боки та люто вихвалявся.

– Що ж, пане Кукліновський, – сказав він, – то хто кращий: Кміциц чи Кукліновський?..

Він схопив палаючий квач і підступив на крок ближче.

– Ваш табір звідси на відстані пострілу з лука, там є тисяча злодюг на ваш поклик. І ваш шведський генерал неподалік, а ви висите на тій самій балці, на якій мене думали припекти. Що ж, пізнайте, хто такий Кміциц! Ви хотіли з ним рів-

нятися, до його компанії належати, дружбу з ним водити?.. Ви грабіжник! Ви підлота!.. Ви пострах для старих баб!.. Ви людський вишкребок!.. Ви пан Шельмівський із Шельмова! Ви гультіпака! Ви хам! Ви невірник!.. Я міг би вас кухарським ножем наказати зарізати, як куріпку, але бажаю вас живцем припекти, як ви і мене хотіли.

Сказавши, підняв квач і притулив його до боку нещасного шибеника, але тримав його довше, поки чад обгорілого тіла не став розноситись по stodoli.

Пан Кукліновський скорчився, аж мотузка заколисалася. Очі його, що витріщилися на пана Кміцица, виражали страшний біль і німе благаання пожаліти, зі заткнутого рота видобувалися жалібні зойки. Але у війною загартованому серці пана Анджея не було жалю, особливо до зрадників.

Тому відвівши нарешті квач від боку пана Кукліновського, підсунув йому його на хвильку під ніс, обсмалив вуса, вії та брови, після чого зауважив:

– Я дарую вам життя, щоб ви могли ще про Кміцица поміркувати. Повисіть тут до ранку, а тепер просіть Бога, щоб вас люди, перш ніж ви змерзнете, знайшли.

Тут він звернувся до Косми та Дам'яна.

– По конях! – крикнув і вийшов зі stodoli.

Через півгодини простяглися навколо чотирьох вершників тихі узгір'я, мовчазні та пусті поля. Свіже повітря, не пересичене порохом димом, лилося в їхні легені. Пан Анджей їхав попереду, Кемличі за ним. Вони розмовляли тихо,

а він мовчав, мабуть, відмовляв подумки вранішні молитви, бо вже й до світанку було недалеко.

Час від часу шипіння або й навіть тихий стогін виривався йому з вуст, бо обпалений бік болів відчутно. Але водночас почувався на коні вільним, а думка, що роздовбав найбільшу мортиру і до того ж вирвався з рук пана Кукліновського та помстився йому, наповнювала його такою радістю, що біль був ніщо порівняно з нею.

Тим часом тиха розмова між батьком і синами перейшла в галасливу сварку.

– Це гаман, гаразд! – бурчав старий роздратовано. – А де персні? У нього на пальцях були персні, в одному був коштовний камінець вартістю двадцять червінців.

– Я забув зняти! – розгубився Косма.

– Бодай вас побило! Ти, старий, маєш про все думати, а ці шельми й на шеляга розуму не мають! Ви забули, халамидники, про персні?.. Та ви брешете, як собаки!

– Може батько повернутися та переконатися! – бурчав Дам'ян.

– Ви брешете, шельми, з вогнем жартуєте! Старого батька хочете скривдити? Таких маю синів! Бодай би вас не сплотив! Без благословення помрете!..

Пан Кміциц притримав трохи коня.

– Підійдіть-но сюди! – звелів він.

Чвари вщухли. Кемличі підїхали жваво і далі їхали поряд учотирьох.

– Чи знаєте дорогу до Сілезького кордону? – спитав пан Анджей.

– Ой! Матінко Божа! Та знаємо, ми знаємо! – заголосив стариган.

– Шведських загонів по дорозі немає?

– Ні, бо всі під Ченстоховою стоять. Часом окремі й можна здибати, але то рідко!

Запанувала хвилина мовчання.

– То ви в пана Кукліновського служили? – спитав знову пан Кміциц.

– Та так, бо гадали, що будучи зблизька, зможемо святим ченцям і вашій милості в пригоді стати. Так і сталося. Ми проти твердині не воювали, хай нас Бог боронить! Платню не брали, хіба щось у шведів знайшлося.

– Як це у шведів?

– Бо ми хотіли хоча б за мурами Богородиці служити. Так собі ночами біля табору їздили, а то і вдень, як Господь Бог дав, і якщо якийсь швед сам-один траплявся, то ми його... це... Ох, ми грішні... Ми його...

– Турбували! – докінчили Косма і Дам'ян.

Пан Анджей усміхнувся.

– Добрі панові Кукліновському були з вас слуги! – зауважив він. – А він знав про це?

– Були комісії, розслідували... Він знав, злодюга, і казав нам таляр із кожної голови платити. Інакше погрожував, що видасть. Такий розбійник, убогих людей кривдив!.. Ми ж

вірність зберегли вашій милості, бо це не така служба. Ваша милість ще й своє віддасть, а він – по таляру з голови, за наші труди, за нашу працю. Щоб його!..

– Щедро вас винагороджу за те, що зробили! – пообіцяв пан Кміциц. – Не сподівався я такого від вас.

Раптом далекий гуркіт заглушив йому дальші слова. Це шведи розпочали, видно, стрілянину вже з першим світанком. За мить гуркіт посилювався. Пан Анджей притримав коня. Йому здавалося, що розрізняє голоси фортечних гармат і шведських, тому підняв п'ястук і, погрожуючи ним у бік ворожого табору, гукнув:

– Стріляйте, стріляйте! А де ваша найбільша гармата?..

Розділ XIX

Вибух велетенської мортири справив на Міллера гнітюче враження, адже всі надії покладав досі на цю зброю. Вже і піхота була до штурму готова, вже підготували драбини та купу пов'язаного хмизу, а тепер доводиться навіть думку про атаку облишити.

Намір висадити монастир у повітря за допомогою підкопів також зійшов на пси. Гірники з Олькуша, щоправда, розкололи скелю, наближаючись навкіс до монастиря, але робота просувалася туго. Робітники, незважаючи на обачність, падали густим трупом від пострілів захисників, тому працювали неохоче. А чимало було й таких, котрі воліли загинути, ніж сприяти руйнуванню святого місця.

Міллер відчував щоденно наростаючий опір. Морози відбирали решту відваги жовнірам, між котрими з кожним днем ширився переляк і віра, що здобуття цього монастиря не в людських можливостях. Врешті й сам Міллер втрачав надію, а після підриву мортири впав у депресію. Охопило його почуття повної немочі й інертності.

Наступного дня він скликав раду, але скоріше для того, щоб від офіцерів почути бажання відступити. Почали збиратися, всі втомлені та понурі. У нічийї очах не було вже ні надії, ні військового завзяття. Мовчки сідали вони за стіл у величезній і холодній кімнаті, в якій пара від дихання засо-

няла їхні обличчя, і дивилися крізь неї, немовби з-за хмар. Кожен у душі відчував виснаження й утому, кожен промовляв собі подумки, що немає жодного сенсу щось радити, тому краще першому не виступати. Всі чекали, що скаже Міллер. А той наказав насамперед принести добре нагрітого вина, сподіваючись, що під впливом гарячого напою легше витягне щиру думку з цих мовчазних постатей і бажання відступити від цієї клятої фортеці. Коли ж він вирішив, що вино свою справу зробило, наважився спитати:

– Чи помітили ви, панове, що жоден із польських панів полковників не прийшов на цю нараду, хоча я послав за всіма?

– Вашій гідності, мабуть, відомо, що пахолки польських хоругв надибали на риболовлі монастирське срібло і побилися за нього з нашими солдатами. Кільканадцятьох людей зарубали на смерть.

– Знаю про це. Частина цього срібла я зміг відібрати в них, навіть більшу частину. Воно тепер тут, і міркую, що з ним робити.

– Звідси, мабуть, і гнів панів полковників. Бо кажуть, якщо поляки це срібло знайшли, то полякам воно й належить.

– Отакої! – гмикнув пан Вжещович.

– На мою думку, в цьому є певна рація, – відповів пан Садовський, – і я так гадаю, що якби ваша гідність, пане графе, його знайшли, то не вважали б за потрібне ділитися ним не лише з поляками, а навіть зі мною, хоч я й чех.

– Передусім, пане, я не поділяю вашої доброзичливості до ворогів нашого короля, – відрубав похмуро пан Вжещович.

– А ми, пане, завдяки вам мусимо поділитися своїм соромом і ганьбою, не спромігшись нічого добитися від цієї фортеці, до облоги якої ви нас намовили.

– То ви втратили вже будь-яку надію?

– А ви маєте іншу думку?

– Якби ж то. Гадаю, що ці панове охочіше поділилися б зі мною моєю надією, ніж із паном його страхом.

– Ви вважаєте мене тхором, пане Вжещович?

– Я не приписую вам більше відваги, ніж ви проявляєте!

– А я приписую вам ще менше!

– А я, – grimнув Міллер, котрий уже певний час неохоче спостерігав за паном Вжещовичем, ініціатором цієї експедиції, – постановляю срібло відіслати до монастиря. Може, доброта і милість більше доб'ється від цих нелюб'язних ченців, ніж кулі та гармати. Хай затямлять, що ми хочемо оволодіти фортецею, а не їхніми скарбами.

Офіцери здивовано поглянули на Міллера, адже не були звичні до такої великодушності з його боку. Нарешті озвався пан Садовський:

– Нічого кращого не можна зробити, бо разом із цим заткнуться пельки польським полковникам, котрі до срібла дуже ласі. Й у фортеці це точно справить добре враження.

– Найкраще враження справить смерть того пана Кміцица, – зронив пан Вжещович. – Сподіваюся, що пан Куклі-

новський вже його оббілував.

– І я вважаю, що він уже мертвий, – погодився Міллер. – Але прізвище його нагадало мені про нашу непоправну втрату. Це була найбільша гармата в усій артилерії його королівської величності. Не приховую, що всі свої надії на неї покладав. Пробоїна вже була майже зроблена, страх у фортеці поширювався. Ще кілька днів, і ми могли б піти на приступ. А тепер пропала ціла купа роботи, даремні наші потуги. Стіну вони замурують. А гармати, які залишилися в нашому розпорядженні, не кращі за фортечні, тож легко їх порозбивати зможуть. Більших нізвідки взяти, бо їх навіть маршал Віттемберг не має. Шановне панство! Чим довше я про це думаю, тим страшнішою видається мені поразка!.. Хто б подумав, що одна людина таке вчинити змогла!.. Один пес! Один біс!.. Збожеволіти можна! До всіх чортів рогатих!..

Тут Міллер ударив п'ястком об стіл, бо його невгамований гнів охопив, тим лютіший, що безсилий. За мить він вигукнув:

– А що його королівська величність скаже, коли до нього звістка про цю втрату дійде?!

А за хвилину додав:

– А що ми можемо?.. Зубами цієї скелі не перегриземо! Щоб тих лихо побило, хто мене під цю фортецю йти намовляв!..

Сказавши це, генерал схопив кришталевий келих і спересердя лупнув ним об підлогу, аж чаша розбилася в друзки.

Офіцери мовчали. Непристойний гнів генерала, що більше притаманний простакові, ніж воїну на такій високій посаді, викликав у них неприязнь й остаточно зіпсував настрої.

– Радьте, панове! – закликав Міллер.

– Радити можна лише спокійно, – зауважив князь Гессенський.

Міллер став сопіти і гнівно роздувати ніздрі. Але все ж заспокоївся, обвів очима присутніх і, немовби заохочуючи їх поглядом, промовив:

– Даруйте, панове, але гнів не можу стримати. Не згадуватиму про ті міста, які, прийнявши командування після Торстенсона, здобув, бо не гоже теперішню поразку давніми звитягами затуляти. Все, що під цією фортецею сталося, людський розум збагнути не може. Проте радити треба. Для цього я вас і викликав. Тому засідайте, і що більшістю на раді вирішимо, те я й здійснию.

– Хай ваша гідність дасть нам напярмок, – попросив князь Гессенський. – Будемо міркувати, як здобути фортецю, чи, може, краще відступити?

Міллер не хотів ставити питання аж так чітко, принаймні не хотів, аби це йому першому вилетіло з вуст, тому сказав:

– Хай кожен із панів каже щиро, що думає. Всі ми про добро і славу його королівської величності турбуватися маємо.

Але жоден із офіцерів не захотів першим пропозицію відступати оголосити, тому знову запанувала мовчанка.

– Пане Садовський! – не витримав Міллер, намагаючись бути приятним і прихильним. – Ви щиріші за інших у своїх виступах, бо ваша репутація забезпечує вас від будь-яких підозр.

– Гадаю, генерале, – відповів полковник, – що той пан Кміциц був одним із найвидатніших сьогочасних воїнів і що становище наше відчайдушне.

– Тобто ви – за відступ від фортеці?..

– З дозволу вашої гідності, я взагалі був проти цієї облоги. А це зовсім інша річ.

– То що тепер порадите?

– Тепер я віддам голос панові Вжещовичу.

Міллер вилаявся, як язичник.

– Пан Вейгард за всі нещастя цієї експедиції відповідатиме! – кинув він.

– Не всі мої поради були виконані, – відповів зухвало пан Вжещович. – Я міг би сміливо скинути з себе відповідальність. Були такі, хто їх розпинав. Були й ті, хто дивну і незрозумілу прихильність до священників виявляв, відмовляли вашу гідність від усіляких суворих заходів. Я ж радив, аби тих священників-посланців повісити, і переконаний, що якби це сталося, страх відкрив би нам уже ворота цього курника.

Тут пан Вжещович глипнув на пана Садовського, але заки той наважився на відповідь, втрутився князь Гессенський.

– Не називайте, графе, цю фортецю курником, – промовив спересердя, – бо чим більше применшуєте її значення, тим

більше посилюєте нашу ганьбу.

– Проте я радив делегатів повісити. Страх – завжди страх. Ось що я зранку до вечора повторював, але пан Садовський погрожував відставкою і священники пішли з миром.

– Підіть, пане графе, сьогодні ж до фортеці, – злісно всміхнувся пан Садовський, – висадіть порохом їхню найбільшу гармату, як це зробив із нашою пан Кміциц, і ручаюся, що це більшого нажене страху, ніж розбійницьке послів мордування!..

Пан Вжещович обернувся до Міллера:

– Ваша гідносте! Вважаю, що ми зібралися на нараду, а не задля взаємних образ!

– Чи маєте, пане, що, крім порожніх докорів, висловити? – поцікавився Міллер.

– Маю, усупереч веселості цих панів, котрі могли б свій гумор до кращих часів поберегти.

– О Одісею, розумом, рішучістю, кмітливістю і хитрістю відомий! – кпинив князь Гессенський.

– Панове! – не звернув на це уваги пан Вжещович. – Широко відомо, що не Мінерва є вашим опікуном. А позаяк Марс вам спадку не відписав і ви зреклися своїх голосів, то дозвольте мені сказати.

– Гора стогнати починає, зараз побачимо мишачий хвостик! – докинув пан Садовський.

– Прошу помовчати! – обірвав його Міллер. – Кажіть, пане графе, але пам'ятайте, що дотеперішні ваші поради дали

гіркі плоди...

– Яких узимку споживати ми змушені, ніби запліснявілих сухарів! – додав князь Гессенський.

– Це пояснює, чому ваша світлість п'є стільки вина, – відрубав пан Вжещович. – Хоча вино й не замінить природної дотепності, однак допомагає весело перетравлювати навіть ганьбу. Але менше з цим! Я знаю добре, що у фортеці є група, яка давно прагне здатися, і лише наша німецьність з одного, і надлюдська впертість пріора з другого боку втримує її в шорах. Новий страх додасть їй нових сил, тому треба показати, що нам начхати на втрату гармати, і штурмувати завзятіше.

– І це все?

– Навіть якщо й усе, то це краще для честі шведських жовнірів, ніж пусті насмішки при келихах, і ніж белькотіння на п'яну голову. Але це ще не все. Потрібно поширити між нашими жовнірами, а особливо між польськими, звістку, що гірники, котрі зараз над закладанням мін працюють, відкрили старий підземний перехід, що тягнеться під сам монастир і костел.

– Маєте слухність, це добра порада! – похвалив Міллер.

– Коли ця звістка між нашими та польськими жовнірами розійдеться, самі поляки намовлятимуть ченців до капітуляції, бо й їм ідеться, як і ченцям, аби це гніздо забобонів врятувалося.

– Як на католика, непогана порада! – буркнув пан Са-

довський.

– Якби служив туркам, називав би Рим гніздом забобонів!
– відповів князь Гессенський.

– Тоді поляки негайно вишлють від себе делегатів до священників, – продовжував далі граф Вейгард, – і та партія в монастирі, яка давно хоче здатися, під впливом жаху відновить свої зусилля, і хтозна, чи не змусять пріора й упертюхів відчинити ворота.

– «Загине Пріамове місто через підступність Одиссея», – процитував князь Гессенський.

– Далєбі, троянська історія відома, але йому здається, що щось нове вигдав! – підтримав пан Садовський.

Однак Міллеру ця порада сподобалася, бо по суті не була такою вже й кепською.

Партія, про яку пан Вжещович згадував, у монастирі справді існувала. Декотрі найслабкодухіші священники до неї належали. До того ж переляк міг перекинутися й на гарнізон, охопити навіть тих, хто дотепер прагнув захищатися до останньої краплини крові.

– Спробуємо, ми спробуємо! – підтримав Міллер, котрий, як потопельник, хапався за кожную соломинку і легко від розпачу переходив до надії. – Але чи пани Калинський або Зброжек погодяться ще раз стати посланцями до монастиря, чи повірять у той підкоп і чи захочуть священникам про нього розповісти?

– У будь-якому разі пан Кукліновський погодиться, – при-

пустив пан Вжещович. – Але було б краще, якби він і справді повірив в існування переходу.

Раптом тупіт пролунав перед штаб-квартирою.

– Ось і пан Зброжек приїхав, – зауважив князь Гессенський, визируючи у вікно.

За мить у сінях задзвеніли остроги і пан Зброжек увійшов, точніше ввалився у покій. Обличчя його було бліде, схвильоване, і перш ніж офіцери встигли спитати про причину такого стану, полковник викрикнув:

– Пан Кукліновський мертвий!

– Тобто? Що ви таке кажете? Що сталося? – сипав запитаннями Міллер.

– Дозвольте мені відсапатися, – попросив пан Зброжек, – бо те, що я бачив, будь-яку уяву переходить.

– Кажіть швидше! Його вбили? – загукали присутні.

– Кміциц! – видихнув пан Зброжек.

Офіцери посхоплювалися зі своїх місць і витріщилися на пана Зброжека, як на божевільного. А той, часто викидаючи ніздрями клубки пари, продовжував:

– Якби я сам не бачив, то ніколи б не повірив, бо це нелюдська сила. Пан Кукліновський мертвий, як і троє його жовнірів, а пана Кміцица ані сліду. Я знав, що це страшний чоловік. Репутація його по всій країні відома. Щоб, однак, будучи бранцем, зв'язаним, не лише вирватися, а й повбивати жовнірів і пана Кукліновського замучити, цього людина не може зробити, хіба сам нечистий!

– Ніколи нічого подібного не чув. Це не схоже на правду!

– прошепотів пан Садовський.

– Показав пан Кміциц, на що він здатен! – гмикнув князь Гессенський. – А ми не вірили вчора полякам, коли нам казали, що це за цабе. Думали, що перебільшують, як зазвичай.

– Збожеволіти можна! – верескнув пан Вжещович.

Міллер вхопився руками за голову і нічого не казав. Коли він нарешті підняв очі, блискавки гніву посипалися з них разом із підозрами.

– Пане Зброжек, – зронив генерал, – навіть якби це був Сатана, а не людина, без чиеїсь допомоги, без чиеїсь зради не міг би цього зробити. Пан Кміциц мав тут своїх прихильників, а пан Кукліновський – своїх ворогів. І ви належали до їхнього числа!

Пан Зброжек був у повному значенні слова зухвалий жовнір, тому, почувши таке обвинувачення щодо себе, зблід, як крейда, схопився з місця, підбіг до Міллера і, заступивши йому дорогу, глянув просто в вічі.

– Чи ваша гідність мене підозрює?.. – поцікавився він. Запала дуже важка хвилина. Всі присутні не мали найменшого сумніву, що якщо Міллер дасть ствердну відповідь, то станеться щось страшне і нечуване у військовій історії. Всі руки лягли на ефеси рапір. Пан Садовський оголив навіть свою повністю.

Але в цю мить офіцери побачили через вікно, що подвір'я заповнилося польськими вершниками. Імовірно, прибували

вони також зі звітками про пана Кукліновського, у будь-якому разі вони однозначно опинилися б на боці пана Зброжека. Бачив їх і Міллер, і хоча зблід від нестями на обличчі, однак генерал опанував себе і вдав, що не помічає нічого задирилого в поведінці пана Зброжека. Відповів голосом, який намагався зробити природним:

– Розкажіть нам, пане, докладно, що там сталося.

Пан Зброжек стояв ще якийсь час, роздуваючи ніздрі, але отямився і його думка повернулася в інший бік, адже товариші, котрі саме приїхали, зайшли всередину.

– Пана Кукліновського вбили! – повторювали прибульці один за одним.

– Пан Кукліновський мертвий!

– Загін його розбігається! Жовніри шаленіють!

– Дозвольте, панове, надати слово панові Зброжеку, котрий першим приніс цю новину! – закликав Міллер.

Присутні заспокоїлися і пан Зброжек звітував:

– Відомо вам, що на останній нараді я викликав пана Кукліновського на поєдинок. Я був прихильником пана Кміцица, це правда, бо і ви, хоч і його вороги, мусите визнати, що не кожен зміг би здійснити таку справу, як підривання тієї гармати. Відвагу й у ворога цінувати треба, тому я простягнув йому руку, але він мені свою не подав і зрадником мене обізвав. Тому я й подумав собі: нехай пан Кукліновський робить із ним, що хоче. Мені йшлося про те, що якщо пан Кукліновський вчинить із ним усупереч лицарській че-

сті, то неслава цього вчинку на всіх поляків, в тому числі й на мене, впаде. Тому я хотів із паном Кукліновським битися. Сьогодні вранці взяв я двох товаришів і приїхав у його табір. Приїжджаємо до штаб-квартири, а там кажуть: «Немає його». Я посилаю сюди – немає його!.. У розташуванні кажуть, що на ніч не повертався, але були спокійні, бо міркували, що він у вашої гідності залишився. Аж тут один жовнір каже, що вночі поїхав із паном Кміцицем у поле до стодоли, в якій мав намір його припекти. Я їду до стодоли, щоб усе перевірити. Там двері навстіж. Входжу і бачу: висить голе тіло на балці. Я подумав, що це пан Кміциц, аж коли очі до сутінок звикли, дивлюся, а труп якийсь худий і кістлявий. А той виглядав, як Геркулес. Дивно мені стало, щоб він міг так змарніти впродовж однієї ночі. Наближаюся, глип – а це пан Кукліновський!

– На балці? – уточнив Міллер.

– Саме так! Я перехрестився. Гадаю: чари, омана, чи що?.. А як побачив трупи трьох жовнірів, то правда постала переді мною, як жива. Цей страшний чоловік тих убив, а цього повісив і припик, як кат, а сам утік!

– До кордону зі Сілезією недалеко! – зауважив пан Садовський.

Знову запанувала мовчанка.

Будь-яка підозра щодо участі в цьому пана Зброжека згасла в душі Міллера. А сам випадок вразив його, налякав і наповнив якимось невиразним неспокоєм. Генерал бачив

небезпеку, що навколо громадилася, бачив грізні її тіні, проти яких не знав, як воювати. Він відчував, що його оточило якесь кільце негараздів. Перші прояви вже мав перед своїми очима, а далі очікував ще темнішого майбутнього. Опанував його таке почуття, немовби замешкав у потрісканому будинку, і стеля будь-якої миті може звалитися йому на голову. Невпевненість пригнічувала його нестерпним тягарем, і полководець питав сам себе, до чого має руки прикласти?

Раптом пан Вжещович ляснув себе в чоло.

– Заради Бога! – сказав він. – Ще вчора, як тільки я цього пана Кміцица побачив, здавалося мені, що я його звідкілясь знаю. Тепер знову бачу перед собою це обличчя, пригадую собі звук його мови. Я мусив його зустріти мигцем і в темряві, увечері, але ніяк не згадаю.

Тут він узявся терти рукою лоба.

– Яка нам із цього користь? – промовив Міллер. – Адже не зліпите, пане графе, гармату, навіть якщо й пригадаєте. І не вдасться воскресити пана Кукліновського!

Тут він звернувся до офіцерів:

– Кому воля, панове, за мною на місце випадку!

Всі захотіли їхати, бо всіх проймала цікавість.

Подали коней, і рушили ступом, із генералом на чолі. Наблизившись до стодоли, побачили кількадесятьох польських вершників, розкиданих навколо тієї будівлі на дорозі і в полі.

– Що це за люди? – спитав Міллер пана Зброжека.

– Мабуть, пана Кукліновського. Кажу ж вашій гідності, що

ця голота просто збожеволіла.

Сказавши це, пан Зброжек кинув до одного з вершників.

– Сюди, сюди! Хутко!

Жовнір підїхав.

– Зі загону пана Кукліновського?

– Атож.

– А де решта полку?

– Розбіглися. Кажуть, що не хочуть більше воювати проти Ясної Гури.

– Що він сказав? – перепитав Міллер.

Пан Зброжек пояснив.

– Спитайте його, пане, куди вони подалися? – звелів генерал.

Пан Зброжек витлумачив запитання.

– Невідомо, – відповів жовнір. – Дехто пішов у Сілезію. Інші пообіцяли самому панові Кміцицу служити, бо другого такого полковника немає ні серед поляків, ні серед шведів.

Міллер, коли пан Зброжек знову переклав йому слова жовніра, замислився. Справді, такі люди, яких мав пан Кукліновський, готові були без вагання перейти під команду пана Кміцица. Але тоді могли стати грізними, якщо не для армії Міллера, то принаймні для його обозу та комунікацій.

Хвиля небезпек громадилася щораз вище навколо зачаклованої фортеці. Панові Зброжеку те ж саме мало спасти на гадку, бо він, немов відповідаючи на думки Міллера, зронив:

– Певна річ, що збурилося в Речі Посполитій. Хай лише

такий пан Кміциц гукне, і сотні, тисячі його оточать, особливо після того, що він зробив.

– І що ж він може зробити? – спитав Міллер.

– Ваша гідність, може, захоче пригадати, що цей чоловік до відчаю привів Хованського, а Хованський мав, разом із козаками, вшестеро більше людей, ніж ми. Жодна підмога не прийде нам без його дозволу, а він іще понищить садиби та голод на нас чекає. До того ж пан Кміциц може об'єднатися з паном Жегоцьким і Кулешею. Тоді кілька тисяч шабель матиме під собою. Це небезпечний чоловік і може статися *molestissimus*⁵⁹.

– А ви впевнені у своїх жовнірах?

– Більше, ніж у собі самому, – відповів із жорсткою відвертістю пан Зброжек.

– Чому ж більше?

– Бо, щиро кажучи, досить із нас уже цієї облоги!

– Вірю, що вона незабаром закінчиться.

– Тільки запитання: як? Врешті, взяти цю фортецю тепер – така сама поразка, як від неї відступити.

Тим часом вершники підїхали до стодоли. Міллер зістрибнув із коня, за ним усі офіцери, й увійшли всередину. Пана Кукліновського жовніри вже зняли з балки та вкрили килимком, поклавши горілиць на рештках соломи. Три жовнірські тіла лежали на долівці, складені рівно в ряд.

– Вбили ножами, – прошепотів пан Зброжек.

⁵⁹ *Molestissimus* (лат.) – найбільша проблема.

– А пана Кукліновського?

– На панові Кукліновському ран немає, лише бік припекли й обсмалили вуса. Мусив замерзнути або задихнутися, бо свою власну шапку досі в зубах тримає.

– Відслоніть його!

Жовнір підняв ріг килимка і показалося страшне обличчя, набрякле, з вибалушеними очима. На обсмалених рештках висіли бурульки, що з'явилися від подиху, змішавшись із кіптявою вони утворили немов ікла, що стирчали з вуст. Обличчя було таке огидне, що Міллер, звиклий до всіляких жахів, здригнувся і наказав:

– Запніть швидше! Страхіття! Страхіття!

Понура тиша запанувала в stodолі.

– Навіщо ми сюди приїхали? – сплюнув князь Гессенський. – Тепер я цілий день не торкнуся їжі.

Раптом на Міллера найшло якесь незвичайне роздратування, що майже межувало з безумством. Обличчя йому посиніло, зіниці розширилися, зуби заскреготіли. Оволоділа ним дика жага крові, помститися комусь. Тому, звертаючись до пана Зброжека, він залентував:

– Де той жовнір, котрий бачив, що пан Кукліновський був у stodолі? Давайте його сюди! Мусить бути співучасником!

– Не знаю, чи цей жовнір досі тут, – забелькотів пан Зброжек. – Всі люди пана Кукліновського розбіглися, як роз'ярмені бугаї!

– То знайдіть його! – заревів, як фурія, Міллер.

– То самі, ваша гідносте, й шукайте! – відрубав зопалу пан Зброжек.

І знову жахливий вибух зависнув, немовби на павутині, над головами шведів і поляків. Останні стали тіснити пана Зброжека, ворушити загрозливо вусиськами і бряжчати шаблями.

Аж тут гомін, відлуння пострілів і тупіт кількох коней почувся назовні і в stodолу вбіг офіцер шведських рейтарів.

– Генерале! – крикнув він. – Вилазка з монастиря. Гірники, котрі ями копали, вибиті всі до ноги! Загін піхоти розпорошений.

– Здуріти можна! – зойкнув Міллер, хапаючись за кучері перуки. – По конях!

За мить уже мчали всі, як вихор, до монастиря, аж клуби снігу сипалися, як град, із-під копит коней.

Кавалерійська сотня пана Садовського, під командою його брата, приєдналася до Міллера і скакала на допомогу. Дорогою бачили загони піхоти, перелякані, утікаючі в безладі та переполоху, так занепали вже серця непереможних раніше шведських жовнірів. Покидали навіть шанці, в яких жодна небезпека не загрожувала. Кільканадцятьох розтоптали офіцери, котрі мчали на конях, і рейтари. Дісталися нарешті на стаю від фортеці, але лише для того, щоб на узвозі, освітленому, як на долоні, побачити нападників, котрі щасливо поверталися до монастиря. Співи, радісні вигуки та сміх долинали звідтіля до вух Міллера.

Поодинокі зупинялися навіть і навіть погрожували у бік штабу закривавленими шаблями. Поляки, котрі перебували в стані генерала, впізнали самого пана Замойського, котрий особисто верховодив цією вилазкою, а тепер, вздрівши штаб, зупинився і демонстративно махав йому шапкою. Нічого дивного! Він уже почувався в безпеці під захистом фортечних гармат.

Тут же на валах задимилося і залізне птаство куль полетіло зі жахливим свистом в бік офіцерів. Кілька рейтарів захиталися в сідлах і стогін був відповіддю цьому свисту.

– Ми на лінії вогню, відступати! – скомандував пан Садовський.

Пан Зброжек ухопив повіддя Міллерового коня.

– Генерале, ми відступаємо! Тут смерть!

Міллер, немов здерев'янів, не зронив ні слова і дозволив вивести себе з-під вогню. Повернувшись у штаб-квартиру, він зачинився там і весь день не хотів нікого бачити. Роздумував, мабуть, про свою славу Поліоркета.

Тим часом пан Вжещович узяв владу в свої руки і з невгасимою енергією узявся готувати штурм. Насипали нові шанці, солдати лупали далі після гірників скелю, щоб припасувати міни. Гарячковий рух запанував в усьому шведському таборі. Здавалося, що новий дух пройняв нападників або що їм підкріплення прибуло.

Кількома днями пізніше звістка ошелешила шведський і союзний польський табори, що землекопи надибали підзем-

ний перехід, що проходить аж під сам костел і монастир, і що тільки від доброї волі генерала залежить тепер, чи підірвати всю фортецю. Незмірна радість охопила потомлених морозами, голодом і марною роботою жовнірів.

Вигуки: «Маємо Ченстохову!.. Висадимо цей курник»! – перебігали з вуст в уста. Розпочалися бенкети та пиятика. Пан Вжещович був усюди, заохочував жовнірів, підтримував їх у вірі, підтверджував сто разів на день звістку про знаходження переходу, підтримував бенкети та гулянки.

Відголос цих радощів дійшов урешті-решт і до фортеці. Звістка про міни, вже закладені і готові до вибуху, розійшлася з блискавичною швидкістю з одного кінця валів до іншого. Навіть найвідважніші злякалися. Жінки з риданнями облягли келію пріора, простягали до нього дітей, коли той з'являвся на хвилинку, і благали:

– Не губіть невинних!.. Кров їхня впаде на вас!..

А хто більшим був боягузом, зі ще більшим запалом напірав тепер на пріора Кордецького, щоб не наражав на згубу святе місце, столицю самої Матері Божої.

Настали такі важкі часи і такі болючі для непохитної душі цього героя в чернечій одежі, яких ніколи раніше не було. Щастя, що і шведи занехаяли штурм, аби цим довести захисникам, що вже немає потреби ні в кулях, ні в гарматах, що досить їм лише пороховий шнур підпалити. Від того ще більший жах наростав у монастирі. Під час глухих ночей декому з найбільших страхопудів здавалося, що чують уже під

землею якийсь шурхіт, якісь рухи, що шведи вже під самим монастирем. Впала духом і значна частина ченців. Ті, з отцем Страдомським на чолі, прийшли до пріора, щоб невідкладно перемови про капітуляцію розпочав. З ними разом прийшли більшість жовнірів і кілька шляхтичів.

Тоді отець Кордецький вийшов у двір, а коли натовп оточив його вузьким колом, промовив:

– Чи ми не присягнулися собі, що до останньої краплини крові захищати святу оселю будемо? І скажу вам, якщо порох нас викине, то лише погані тіла наші, тільки тлінні останки впадуть назад на землю, а душі вже не повернуться... Небо розверзнетесь над нами й увійдемо в нього веселі, щасливі, як у море без меж. Там Ісус Христос наші душі прийме і Його Найсвятіша Мати, і вийде до нас, а вони, як золоті бджоли, сядуть на Її плащ і в світло зануряться, і в обличчя Бога дивитися будуть.

Тут відблиск цього світла осяяв обличчя його, натхненні очі священник здійняв угору і продовжував чинно та спокійно:

– Пане, котрий світами править, Ти дивишся в серце моє і знаєш, що я не брешу цьому люду, кажучи, що єдиного щастя прагну, руки простягну до Тебе і закликатиму з глибини душі моєї: «Господи! Зроби так, аби цей порох вибухнув, бо в такій смерті є відкуп за провини та гріхи, бо це вічний спочинок. А слуга Твій уже втомлений і спрацьований дуже». І хто б не хотів такої нагороди – смерть без муки, як мить

коротка, як блискавка на небі проминає, після якої – непохитна вічність, незчисленне щастя, радість без кінця!.. Але Ти мені наказав стерегти оселю Твою, тому мені відійти не дозволено. Ти мене на сторожі поставив, отже, влив у мене силу Твою, і я знаю це, Господи, бачу, відчуваю, навіть якщо зло вороже аж під цю церкву дісталось, хоч би весь порох і спустошливу селітру під нею склали, досить мені було б усе перехрестити, щоб не вибухнули.

Тут він звернувся до присутніх:

– Бог мені дав цю силу, але й ви проженіть страх із сердець своїх! Дух мій проникає крізь землю і каже вам: брешуть вороги наші, немає порохових драконів під костелом!.. Ви люди боязких сердець, ви, в котрих переляк віру приглушив, не заслужили на те, аби вже сьогодні зайти в королівство милості та спочинку. Тому немає пороху під стопами вашими! Бог хоче врятувати цю оселю, щоб, як ковчег Ноя, плив над потопом лиха та недолі, тому в ім'я Всевишнього втрете кажу вам: немає пороху під костелом! А коли від Його імені промовляю, хто посміє мені перечити, хто сумніватися наважиться?..

Сказавши це, священник замовк і дивився на натовп ченців, шляхтичів і жовнірів. Але така була непорушна віра, впевненість і сила в його голосі, що присутні мовчали і ніхто нічого не казав. Навпаки, дух наповнив їхні серця, аж нарешті один із жовнірів, простий селянин, зауважив:

– Нехай святиться Його ім'я!.. Вже три дні торочать, що

можуть фортецю висадити, чому ж не підривають?

– Хвала Найсвятішій Богородиці! Чому ж не підривають?
– повторило кільканадцять голосів.

Раптом зробився дивний знак. Враз навколо почувся шурхіт крил і цілі зграї зимових птахів заповнили двір фортеці, і щораз нові підлітали з навколишніх осель: сірі жайворонки, вівсянки зі золотими грудьми, убогі горобці, зелені синички, червоні снігурі пообсідали схили дахів, кути, дверні рами, церковні карнизи. Інші кружляли різнобарвним вінком над головою священика, тріпотіли крильцями, цвірінькали жалібно, наче милостиню просили, зовсім не остерігаючись людей. Здивувалися присутні, а отець Кордецький помолвився впродовж хвилини і нарешті промовив:

– Навіть лісові пташки під опіку Божої Матері вдаються, а ви засумнівалися в Її силі?

Дух і надія повернулися в серця людей, ченці билися в груди, відтак подалися до костелу, а жовніри – на стіну. Жінки вийшли сипати зерно пташенятам, які стали клювати його жадібно. Всі тлумачили появу тих дрібних лісових мешканців собі на добро, а ворогові на шкоду.

– Глибокі сніги мусять лежати, якщо це птаство навіть на постріли, і на гарматний гуркіт не зважають, лише під захист вдаються, – гомоніли жовніри.

– А чому від шведів до нас утікають?

– Бо і навіть найдрібніше створіння вміє ворога від свого відрізнити.

– Не могу повірити, – відповів інший жовнір, – адже і в шведському таборі є поляки. Там уже голод має панувати і навіть фуражу для коней бракує.

– Тоді це ще краще, – промовляв третій, – бо виявиться, що байка про той порох – це несусвітня брехня.

– Як таке може бути? – спитали всі нараз.

– Старі люди казали, – правив далі жовнір, – якщо якийсь будинок має завалитися, то ластівки та горобці, які гнізда навесні під дахом в'ють, відлітають геть за два чи три дні до цього. Такий кожна bestія має розум, що наперед знає про небезпеку. Тому, якби під монастирем був порох, ці птахи сюди ніколи не прилетіли б.

– Таке казали?

– Як амінь у молитві!

– Хвала Богородиці! Кепські, отже, справи у шведів!

Аж тут голос сурми почувся біля південно-західної брами. Всі побігли дивитися, хто там прибув.

Це був шведський сурмач, котрий привіз лист із табору. Ченці зібралися зараз же в дефініторії. Лист був від пана Вжещовича, котрий сповіщав, що якщо фортеця не здасться негайно, то буде висаджена в повітря. Але навіть ті, хто раніше аж трясся від страху, не повірили тепер цим погрозам.

– Даремні ці страхи! – вирішили священники і шляхтичі водночас.

– Напишімо ж їм, аби нас не жаліли. Нехай висаджують! І саме так відписали. Тим часом жовніри, котрі зібралися біля

сурмача, кпили з його застережень.

– Гаразд! – казали вони йому. – Чому маєте нас жаліти? Швидше підемо на небо!

А той, хто вручав посланцеві відповідь, зауважив:

– Не гайте надаремно слів і часу!.. Самих вас злидні гризуть, а нам, хвала Богові, нічого не бракує. Птахи навіть від вас утікають.

Таким чином ні до чого не призвів останній фортель пана Вжещовича. А коли сплив ще один день, стало цілком зрозуміло, якими порожніми були побоювання захисників, і спокій повернувся в монастир.

Наступного дня гідний міщанин ченстоховський, Яцек Бжуханський, доправив знову листа, що погрожував штурмом, але водночас повідомив про вихід Яна-Казимира з Сілезії та про повстання всієї Речі Посполитої проти шведів. Зрештою, мав це бути, за версією нападників, вже останній штурм.

Бжуханський підкинув листа разом із лантухом риби для священиків на святу вечерю, а наблизився до мурів переодягненим у шведського жовніра. На нещастя, впізнали його й упіймали. Міллер наказав його катувати. Але старий мав під час мук небесні видіння й усміхався солодко, як дитя, а замість болю малювалася на його обличчі невимовна радість.

Генерал сам був присутній при тортурах, проте жодних зізнань із мученика не витягнув. Зробив лише розпачливий висновок, що цих людей ніщо не похитне, ніщо їх не зламає,

і втратив будь-яку надію.

Тим часом прийшла стара жебрачка Костуха з листом від отця Кордецького, просячи покійно, щоб не штурмували на час Служби Божої в день Різдва. Вартові й офіцери підняли жебрачку на сміх і реготали з такого посла, але та вручила послання і сказала:

– Ніхто інший не хотів іти, бо ви делегатів як розбійників трактуєте, а я за кусень хліба погодилася. Недовго мені вже ходити по світу, тому вас не боюся, а якщо не вірите, то маєте мене в руках.

Але не зробили їй нічого лихого. Більше того, Міллер, прагнучи раз ще примирення спробувати, пристав на вимогу пріора. Прийняв навіть викуп за недомученого Яцека Бжуханського. Відіслав заодно і ту частину срібла, яку знайшли у шведських гультьяїв. Це останнє зробив на зло панові Вжещовичу, котрий після фортелю з мінами, який не спрацював, у нову потрапив немилість.

Надійшов нарешті Святвечір. З першою зіркою замиготіло світло та вогники в усій фортеці. Ніч була спокійна, морозна, але погожа. Шведські жовніри, костеніючи від холоду на шанцях, дивилися знизу на чорні мури недоступної фортеці і на думку їм спадали теплі, мохами вкриті скандинавські хатинки, дружини, діти, ялиночки, прикрашені свічками, і не одні залізні груди здіймалися зі зітханням, сумом, тугою та розпачем. А у фортеці, за столами, вкритими сіном, обложенці ділилися облатками. Тиха радість палала на всіх об-

личчях, бо кожен мав передчуття, майже певність, що часи недолі минуть уже швидко.

– Завтра буде ще один штурм, але це вже останній, – повторювали священники та жовніри. – Кому Бог смерть запише, хай дякує, що раніше служити Йому дозволить і тим певніше небесні брами йому відкриє, бо хто в день Різдва за віру загине, той до хвали прийнятий бути мусить.

Бажали собі, отже, навзаєм добробуту, довгих років або небесного притулку, і таке полегшення зійшло на їхні серця, немовби вже біда минула.

Стояло поруч пріора одне порожнє крісло, перед ним лежала тарілка, на якій біліла пачка облаток, перев'язана голубою стрічкою. Коли всі розсілися, це місце ніхто не зайняв, а пан мечник спитав:

– Бачу, преподобний отче, що за старим звичаєм і для загорських панів тримаєте місце?

– Не для загорських панів, – спростував ксьондз Августин, – а на спогад про того молодика, котрого ми всі, як сина, полюбили, і душа котрого зараз дивиться з радістю на нас, що ми вдячну пам'ять про нього зберегли.

– Заради Бога, – зауважив мечник серадзький, – краще йому зараз, ніж нам! Але правильно, ми винні йому вдячність!

У отця Кордецького блищали сльози на очах, а пан Чарнецький зронив:

– І про менше в хроніках пишуть. Якщо мені Бог життя

дарує, а хтось питає мене пізніше, який був серед вас жовнір стародавнім героям рівня, я скажу: Бабинич.

– Його прізвище було не Бабинич, – зауважив отець Кордецький.

– Не Бабинич?

– Я вже давно знаю його справжнє прізвище, але під таємницею сповіді. І лише, виходячи з метою підірвати ту мортиру, дозволив мені: «Якщо згину, нехай знають, хто я, щоб чесна слава на моєму прізвищі залишилася і давні гріхи змила». Пішов, загинув, отже, тепер можу вам сказати: це був пан Кміциц!

– Той литовський славетний пан Кміциц? – вигукнув, схопившись за чуба, пан Чарнецький.

– Саме так! Так Божа милість змінює серця!

– Заради Бога! Тепер я розумію, чому він наразився на таку небезпеку! Тепер тямлю, звідки така фантазія в нього виникала, звідки ця відвага, якою всіх перевершував! Кміциц, Кміциц! Той страшний пан Кміциц, котрого вся Литва славословить!

– Інакше відтепер славити буде не лише Литва, а й уся Річ Посполита.

– Це він першим застеріг нас від пана Вжещовича!

– І саме тому ми ворота завчасу зачинили та підготувалися!

– Він першим із лука шведа підстрелив.

– А скільки їхніх гармат напсував! А де Фоссіса хто вклав?

– А та мортира! Те, що ми не боїмося завтрашнього штурму, також його заслуга.

– Нехай кожен із пошаною згадує і прославляє, де може, ім'я його, щоб справедливість перемогла, – промовив пріор Кордецький, – а тепер: вічний спочинок дай йому Господи...

– ...а світло вічне нехай йому світить!⁶⁰ – закінчив єдиний хор голосів.

Але пан Чарнецький довго не міг заспокоїтися і думка його раз по раз поверталася до пана Анджея.

– Кажу вам, панове, – зронив він, – було в ньому щось таке, що хоч як простий жовнір служив, команда сама йому до рук лізла. Аж мені дивно було, як люди мимоволі слухалися цього молодика. А коли він на вежі командував, навіть я його слухався. Якби ж я тоді знав, що це був пан Кміциц!

– Дивно все ж мені, – зауважив пан мечник серадзький, – що шведи не похвалялися його смертю.

Владика Кордецький зітхнув:

– Його, імовірно, вибух на місці розірвав!

– Я дав би собі руку відрубати, щоб він жив! – крикнув пан Чарнецький. – Але щоб такий пан Кміциц дозволив себе порохом висадити...

– Віддав своє життя за наші! – підсумував отець Кордецький.

– Мабуть, так і було, – погодився пан мечник, – бо якби та мортира стояла на шанці, я не думав би так весело про

⁶⁰ Молитва за душі в чистилищі.

майбутнє.

– Завтра Бог дасть нам нову перемогу! – змінив тему Кордецький. – Адже ковчег Ноя не може загинути в потопі!

Так вони бесідували за різдвяною вечерею, а потім порозходилися, ченці – до костелу, жовніри на тихий постій, а варта – до брами і на стіну. Але надмірна обережність була зайва. У шведському таборі теж панував спокій, нічим не порушений. Самі вони віддалися спочинкові і роздумам, бо і для них наближалось найбільше зі свят.

Ніч також була врочиста. Рої зірок світили на небі, переливаючись із рожевого у блакитний. Світло місяця забарвлювало зеленим снігове покривало, що простяглося між фортецею та ворожим табором. Вітер ущух і така настала тиша, якої від самого початку облоги під цим монастирем не було.

Опівночі почули шведські солдати лагідні звуки церковних оргánів, що лунали з гори, потім людські голоси долучилися до них, а відтак звуки дзвонів і дзвіночків. Радість, піднесення і великий спокій були в цих звуках, і змушували ще більше сумніватися, ще більше відчуття безсилля стискало шведські серця.

Польські жовніри з ватаг панів Зброжека та Калинського, не питаючи дозволу, підійшли під самі мури. Не пустили їх усередину, бо побоювалися підступу, який ніч могла полегшити, але дозволили стояти близько мурів. Союзники шведів зібралися всією громадою. Одні ставали на коліна на снігу, інші хитали жалісливо головами, зітхаючи над влас-

ною долею, або билися в груди, присягаючи виправитися, й усі слухали зі замилюванням і зі сльозами на очах музику та коляди, які за стародавнім звичаєм співаються.

Тим часом чатові на мурах, котрі не могли бути в костелі, жадаючи собі цю втрату винагородити, й собі взялися співа-ти і незабаром лунала по всій лінії мурів коляда:

У яслах лежить,
Кому ж належить
Колядувати малому...

Наступного дня після полудня гуркіт знову заглушив усі інші голоси. Шанці, скільки їх було, задимили раптом, зем-ля затремтіла навколо. Як і раніше, летіли на церковний дах важко ядра, бомби та гранати, і смолоскипи, оправлені в трубки, що розливали хмари розтопленого свинцю, і смолос-кипи без оправи, і запалювальні шнури, і підпалене ганчір'я. Ніколи раніше такий гуркіт не лунав, ніколи раніше така куп-па вогню та залізниччя не звалилася на монастир, але серед шведських гармат не було тієї мортири, яка сама могла пок-ришити мур і пробоїни, потрібні для атаки, вчинити.

Зрештою обложенці і так уже звикли до канонади, тому кожен знав, що йому робити потрібно, навіть без наказів зах-ист відбувався організовано. На вогонь відповідали вогнем, на кулю кулею, більш прицільною, бо без метушні.

Надвечір виїхав Міллер, аби при останніх промінчиках сонця, що заходить, наслідки добре оглянути. Його погляд

упав на вежу, що вирисовувалася спокійно на тлі блакиті.

– Цей монастир на віки віків стояти буде! – вигукнув він піднесено.

– Амінь! – спокійно докінчив пан Зброжек.

Увечері зібралася знову в штаб-квартирі нарада, ще похмурніша, ніж зазвичай. Розпочав її сам Міллер.

– Сьогоднішній штурм, – заявив він, – не приніс жодних результатів. Порох у нас закінчується, люду поменшало вдвоє, решта, позбавлена мотивації, поразки, а не перемоги, виглядає. Запасів уже не маємо, харчів нема звідки сподіватися...

– А монастир, як і першого дня облоги, неторканий стоїть! – додав пан Садовський.

– Що ж нам залишається?

– Ганьба.

– Маю наказ, – оголосив генерал, – або швидше закінчувати, або відступати і йти у Пруссію.

– Що ж нам залишається? – повторив князь Гессенський. Усі погляди звернулися на пана Вжещовича, і той промовив:

– Рятувати честь!

Короткий сміх, уривчастий, подібний на скрегіт зубів, пролунав із вуст Міллера, котрого Поліоркетом охрестили.

– Пан Вжещович хоче нас навчити, як воскрешати мертвих, – скривився він.

Той удав, що не чує.

– Честь свою врятували лише полегли, – зронив пан Са-

довський.

Міллер втрачав терпець.

– Той монастир досі стоїть?.. Ця Ясна Гура, цей курник?!.. І я його не здобув?!.. І ми відступаємо?.. Це не сон, я кажу наяву?..

– Той монастир, ця Ясна Гура досі стоїть, – повторив слово в слово князь Гессенський, – і ми відступаємо. Поразка!..

Настала хвилина мовчання. Здавалося, що вождь і його підлеглі знаходять якусь дику насолоду в роздумах про власне приниження та сором. Несподівано слово взяв пан Вжещович. Він промовляв повільно та чітко:

– Не раз ставалося, – казав він, – у всіх війнах, що обложена фортеця відкуповувалася від нападників, тоді ті відходили, як переможці, бо хто складає викуп, тим самим переможеним себе визнає.

Офіцери, котрі спочатку з презирством і нехиттю слухали слова промовця, тепер вуха нашорошили.

– Хай цей монастир дасть нам якийсь викуп, – правив далі пан Вжещович, – тоді ніхто не скаже, що ми його здобути не змогли, а просто не захотіли.

– Але чи вони погодяться? – спитав князь Гессенський.

– Мою голову за це ставлю, – відповів граф Вейгард, – більше того, свою вояцьку честь!

– Це вихід! – погодився пан Садовський. – Бо маємо досить цієї облоги, але мають її досить і вони. Що ваша гідність про це думає?

Міллер звернувся до пана Вжещовича:

– Не одну важку, важчу ніж будь-коли в житті хвилину я провів через ваші поради, пане графе, однак за цю останню дякую і вдячність збережу.

Всі видихнули з полегшенням. Справді, не могло вже мови бути ні про що інше, ніж про відступ із честю.

Наступного дня, в День святого Стефана, офіцери зібралися ще раз, аби вислухати відповідь пріора Кордецького на лист Міллера з пропозицію відкупитися, послану вранці.

Довелося довго чекати. Міллер вдавав веселість, але примус був помітний на його обличчі. Ніхто з офіцерів не міг всидіти на місці. Всі серця билися неспокійно.

Князь Гессенський і пан Садовський стояли під вікном, розмовляючи тихо.

– Як гадаєте? Погодяться? – поцікавився перший.

– Обставини такі, що мали б. Хто б не хотів позбутися такої жахливої, хай там як, небезпеки за кільканадцять тисяч талярів, особливо, що ченці світських амбіцій і жовнірської честі не мають, принаймні не повинні мати. Боюся лише, чи генерал не забагато зажадав.

– А скільки?

– Сорок тисяч талярів від ченців, і двадцять від шляхти. Ну, в найгіршому разі можуть і поторгуватися.

– Треба годитися, Боже, годитися! Якби я знав, що не мають грошей, я б навіть їм свої позичив, тільки хоча б видимість честі дозволили зберегти.

– А я скажу вашій світлості, що цього разу визнаю пораду пана Вжещовича слушною і вірю в те, що заплатять. І така мене гарячка б'є, що бажав би десять штурмів, ніж це очікування.

– Уф! Маєте рацію. А цей пан Вжещович ще може видряпатися високо.

– Навіть на шибеницю.

Співбесідники не вгадали. Графа Вейгарда Вжещовича чекала доля навіть гірша за шибеницю.

Тут гуркіт канонади обірвав їхню дальшу розмову.

– Що таке? Стріляють із фортеці?! – верескнув Міллер. І схопившись, як шалений, вибіг із світлиці. Вибігли за ним і всі решта, стали прислухатися. Відголос регулярних залпів чітко долинав із боку фортеці.

– Заради Бога! Яке це вже може мати значення?.. Б'ються всередині чи що?! – метушився Міллер. – Не розумію!

– Я вашій гідності все поясню, – викликався пан Зброжек. – Сьогодні святого Стефана, іменини панів Замоївських, батька і сина, то на їхню честь салютують.

Раптом і привітальні вигуки почулися з фортеці, а за ними нові залпи.

– Досить мають пороху! – понуро зауважив Міллер. – Це нова для нас інформація.

Але доля підготувала йому і другу, боліснішу вказівку. Шведські жовніри настільки були знеохочені, духом занепали, що на відголос фортечних пострілів загони, які боро-

нили найближчі шанці, хаотично втекли з них.

Міллер помітив цілий регімент відбірних смеляндських стрільців, котрі безладно бігли аж до його штаб-квартири. Чув також, як офіцери повторювали між собою, побачивши це:

– Час, час, час відступати!

Та повільно все вляглося, лише гнітюче враження залишилося. Командувач, а за ним і його підлеглі, повернулися до кімнати і чекали, чекали нетерпляче. Навіть незворушне досі обличчя пана Вжещовича зраджувало неспокій.

Урешті-решт дзенькіт острог пролунав у сінях і ввійшов сурмач, весь розпашілий від морозу, з вусами, вкритими памороззю від дихання.

– Відповідь із монастиря! – оголосив він, віддаючи чималий згорток, обгорнутий кольоровою хустиною та перев'язаний мотузкою.

Міллерові тремтіли руки, він вирішив розрізати мотузку кинджалом, ніж розв'язувати її повільно. Кільканадцять пар очей втупилися в пакунок, офіцери затамували подих.

Генерал відмотав один бік хустки, другий, третій, відмотував щоразу квапливіше, аж нарешті на стіл випала пачка облаток. Він зблід і хоча ніхто не мав потреби в поясненнях, що було в хустині, зронив:

– Облатки!..

– І нічого більше? – спитав хтось із присутніх.

– Нічого, – відповів, як луна, генерал.

Запанувала хвилина мовчання, яку порушувало лиш голосне дихання, часом також чувся скрегіт зубів, часом хтось дзенькнув рапірою.

– Пане Вжещовичу, – промовив нарешті Міллер страшним і зловісним голосом.

– Немає його вже! – підказав хтось із офіцерів.

І знову настала мовчанка.

Натомість уночі вчинився рух у всьому таборі. Заледве світло денне згасло, почулися накази, рух великих загонів кінноти, відголос кроків регулярної піхоти, іржання коней, скрип возів, глухий гуркіт перекочування гармат, скрегіт залізаччя, звук ланцюгів, галас, гомін, закипів рух.

– Готується новий штурм на завтра? – питали один одного чатові біля воріт.

Але вони не могли нічого бачити, бо звечора небо затягнулося хмарами і почався густий снігопад.

Щільний лапятий сніг заслоняв небокрай. Близько п'ятої години ночі всі голоси стихли, а сніг падав дедалі густіший. На стіні та вежах він створював нові мури, нові захисні споруди. Вкрив весь монастир і церкву, немов хотів її заховати від поглядів зайд, укутати і затулити від вогняних ядер.

Та вже стало сіріти і дзвін покликав на заутреню, жовніри, котрі вартували біля південної брами, почули фиркання коня. Перед брамою стояв селянин, весь засипаний снігом. За ним було видно на під'їзній дорозі низькі, малі дерев'яні санчата, і запряжену в них худу і закоцюблу шкапину. Селянин

бив себе руками в боки, переступав із ноги на ногу і попростав:

- Люди, та відкрийте вже!
- Хто там? – поцікавилися з мурів.
- Свій, із Дзбова!.. Я привіз добродійникам дичину.
- Як же тебе шведи пропустили?
- Які шведи?
- Котрі костел облягають.
- Нема тут ніяких шведів!
- Хвала Всевишньому! То вони пішли?
- За ними вже й сліди завіяло!

Аж тут юрба личаків і селян зачорніла на дорозі. Одні їхали кіньми, інші йшли пішки, були і жінки, і всі здалеку вже гукати почали:

- Немає шведів! Уже немає!
- Пішли до Велюня!
- Відчиняйте ворота! Жодної людини в таборі!
- Шведи пішли! Шведи пішли! – покотилася по стіні звістка і блискавкою поширилася навколо.

Жовніри побігли до дзвонів і вдарили у них, немов на тривогу. Хто живий, вибігав із келій, квартир, із костелу.

Звістка все лунала. Подвір'я заповнили ченці, шляхтичі, жовніри, жінки та діти. Радісні вигуки лунали навколо. Одні дерлися на мури, щоб порожній табір побачити. Інші вибухали сміхом або риданнями.

Дехто не хотів вірити у це. Але надходили щоразу нові

громади – як селян, так і міщан.

Йшли з міста Ченстохови і з навколишніх сіл, і з ближніх лісів, галасливо, весело і зі співами. Розповсюджувалися щоразу нові звістки. Кожен бачив шведів, котрі відходили, і розповідав, куди вони йшли.

Кількома годинами пізніше повно вже було людей на схилі й унизу, під горою. Ворота монастиря розчахнулися навстіж, як зазвичай бували до війни відчинені. Лише в усі дзвони били, били, били. Відголоси тріумфу летіли вдалечінь і чула їх уся Річ Посполита.

Сніг засипав без утоми сліди шведів.

До полудня цього дня костел був такий набитий, як на мощених міських вулицях каміння лежить одне біля одного, так там голова була біля голови. Сам пріор Кордецький провів подячну месу, а юрбі людей здавалося, що це білий янгол її відправляє. І здавалося їм, що душу вкладає в цю молитву, а з димом ладану вона здіймається вгору і розвівається на хвалу Божу.

Гуркіт гармат не турбував уже ні мури, ні вікна, не засипав курявою люд, не заглушав ні молитви, ні цю подячну пісню, яку серед піднесення і плачу заспівав святий отець:

– *Te Deum laudamus!*⁶¹

⁶¹ *Te Deum laudamus* (лат.) – Тебе, Боже, хвалимо.

Розділ XX

Пана Кміцица та Кемличів шпарко коні несли до кордону зі Сілезією. Їхали обачно, щоб на якийсь шведський роз'їзд не напоротися, бо хоча хитрі Кемличі мали «посвідки», видані паном Кукліновським і підписані Міллером, проте жовнірів, навіть забезпечених таким документом, зазвичай перевіряли пильно, а така перевірка могла наробити лиха панові Анджею та його товаришам. Вершники поспішали перейти кордон якнайшвидше й углиб імператорських володінь просунутися. Прикордоння запрудили шведські грабіжники, часто навіть загони рейтарів заходили в Сілезію, щоб упіймати тих, хто до Яна-Казимира йшов. Але Кемличі під час постою під Ченстоховою переважно займалися полюванням на самотніх шведів і дослідили ретельно всі тутешні околиці, всі прикордонні дороги, стежки та переходи, на яких улов бував найщедріший, тож почувалися, немов у себе вдома.

Дорогою розповідав старий Кемлич панові Анджею, що чути в Речі Посполитій, а молодик, зачинений на такий тривалий час у фортеці, слухав ці новини жадібно і про власний біль забув, бо були вони вельми для шведів несприятливі та сповіщали близький уже кінець шведського панування в Польщі.

– Війську вже досить шведської фортуни та шведської компанії, – розповідав старий Кемлич, – а що раніше жов-

ніри смертю гетьманам погрожували, якщо б не захотіли зі шведом єднатися, то тепер самі до пана Потоцького з проханням виступають і делегатів посилають, аби Річ Посполиту з тарапатів рятував, присягаючи на смерть із ним стояти. Деякі полковники вже самостійно почали шведів турбувати.

– А хто першим почав?

– Такий собі пан Жеґоцький, староста бабимостський, із паном Кулешею. Вони у Великій Польщі розпочали і добре там шведів муштрують. Багацько менших загонів є й по всій країні, але прізвища ватажків важко дізнатися, адже вони навмисно їх не називають, аби свої родини та маєтки від шведської помсти убезпечити. З регулярного війська першим повстав цей полк, яким пан Войнилович командує.

– Габріель?.. Та то мій родич, хоч я його й не знаю!

– Хороший жовнір. Це він партію зрадника Працького винищив, яка шведам служила, його самого розстріляв, а тепер у високогір'я подався, що за Краковом лежить. Там шведський загін розбив і горян врятував від утисків шведів.

– То вже навіть горяни шведів б'ють?

– Вони першими й почали. Правда, як недалекі селяни, хотіли Краків сокирами відбити, але їх генерал Дуглас розпорошив, бо вони досвіду боїв на рівнинах не мають. А що в гори за ними кілька партій послали, то з них ніхто не повернувся. Тепер пан Войнилович тим селянам допоміг, а сам до пана маршалка в Любомлю подався і з його військами з'єднався.

– То пан маршалок Любомирський проти шведів воює?

– Різне про нього балакали, що і до цих, і до тих приста-ти намірявся, але коли вже почали по всій країні на коней сідати, то й він на шведів заповзвся. Потужний із нього пан і багато клопотів може їм завдати! Навіть сам міг би проти шведського короля воювати. Кажуть також люди, що до вес-ни жодного шведа в Речі Посполитій не залишиться.

– Дав би Бог, аби так і сталося!

– Як же може бути інакше, ваша милосте, після облоги Ченстохови всі проти них повстали. Військо бунтує, шляхта б'є їх уже, де може, селянство у ватаги гуртується, до того ж татари йдуть, іде хан власною персоною, котрий Хмельни-цького та козаків розбив і пообіцяв їх із лица землі стерти, хіба що на шведів рушать.

– Але і шведи мають ще впливових однодумців між пана-ми та шляхтою?

– Їх лише той тримається, хто мусить, але й вони лише слушної нагоди вичікують. Лише князь віленський воєвода щиро до них прихильний, тому й боком йому це вилізло.

Пан Кміциц аж коня притримав і водночас за бік схопи-вся, бо його різкий біль прошив.

– Заради Бога! – гукнув він, тамуючи стогін. – Розкажіть мені, що там із Радзивіллою сталося? Він і досі безперервно сидить у Кейданах?

– Башто з кістки слонової!⁶² – відказав дідуган. – Я тіль-

⁶² Метафора, яка була вперше використана в біблійній «Пісні пісень»: «Твоя

ки те знаю, що люди балакають, а Бог знає те, про що мовчати. Подейкують одні, що князя воєводи вже й на світі цьому немає. Інші, що від пана Сапеги обороняється, але ледве дихає. Мабуть, на Підляшші добра була бійка, в якій пан Сапега переміг, бо шведи не могли князя воєводу рятувати. Тепер правлять, що пан Сапега його в Тикоцині обложив і що вже по ньому.

– Хвала Всевишньому! Чесні торжествують над зрадниками!.. Хвала Ісусові! Хвала Господу!

Пан Кемлич глянув спідлоба на пана Анджея й уже сам не знав, що має думати. Адже відомо було в усій Речі Посполитій, що Радзивілл перемагав зі своїми військами шляхту, яка шведського панування не хотіла, і сталося це значною мірою за сприяння пана Кміцица та його людей.

Але цією думкою стариган не поділився зі своїм полковником і вони їхали далі мовчки.

– А що сталося з князем конюшим? – спитав несподівано пан Анджей.

– Не чув про нього нічого, ваше милосте, – задумався пан Кемлич. – Може, він у Тикоцині, а може, в електора. Тепер там війна і шведський король власною персоною на Пруссію пішов, а ми тим часом нашого монарха виглядаємо. Дай Боже! Бо як тільки об'явиться, всі, як одна людина, за нього

шия, як башта із кости слонової» (Пісня, 7:5, переклад Івана Огієнка). В середньовічному католицькому богослужінні цей вислів алегорично застосовували щодо Диви Марії.

стануть, а військо б негайно шведів покинуло.

– Чого ж так?

– Ваша милосте! Я знаю лише те, що ті жовніри казали, котрі зі шведами під Ченстоховою стояти мусили. Є там добірної кавалерії на кілька тисяч під орудою пана Зброжека, пана Калинського й інших полковників. Насмілюся доповісти вашій милості, що ніхто там із доброї волі не служить, хіба розбійники пана Кукліновського, бо ті хотіли ясногурськими скарбами розжитися. А чесні жовніри обурювалися й один перед іншим нарікали: «Досить нам уже цієї поганської служби! Як тільки наш король ногою кордон переступить, разом шаблі проти шведів повернемо, але поки його немає, як нам починати? Куди йти?» Так вони нарікали, а по інших полках, які є під гетьманами, навіть гірше. Це я знаю точно, бо приїжджали від них делегати до пана Зброжека з підбурюваннями і таємно по ночах радилися, про що Міллер не знав, хоч і він відчував, що щось лихе проти нього затівають.

– А князя віленського воєводу в Тикоцині облягли? – спитав пан Анджей.

Кемлич знову глянув неспокійно на пана Кміцица, бо подумав, що того наче гарячка хапає, бо вже двічі про одне і те ж саме питає, про що щойно була мова, проте відповів:

– В облозі паном Сапегою.

– Справедливі діла Твої, Господи!⁶³ – промовив пан Анджей. – Він, котрий міг своєю могутністю з королями рівня-

⁶³ Одкровення, 15:3.

тися!.. Ніхто з ним не залишився?

– У Тикоцині стоїть шведський гарнізон. А при особі князя воеводи лише купка придворних залишилася, котрі йому вірність зберегли.

Груди пана Кміцица наповнилися радістю. Боявся помсти страшного магната Олюньці, і хоча здавалося йому, що цій помсті своїми погрозами запобіг, все ж журила його думка, що краще та безпечніше було б Олюньці й усім Білевичам опинитися в печері лева, ніж у Кейданах, під владою князя, котрий ніколи нікому нічого не пробачав. Тепер, однак, коли він упав, мали б тепер його опоненти втішитись. Тепер, коли його знесли, позбавили впливу, коли він залишився господарем лише одного невеличкого замку, в якому власне життя та волю захищав, не міг уже думати про помсту. Рука його більше не тяжіла над неприхильними йому.

– Хвала Богу! Хвала Всевишньому! – повторював пан Кміциц.

І так він перейнявся падінням Радзивілла і тим, що за весь час його перебування в Ченстохові відбулося, і тим, де зараз та, котру покохало його серце, і тим, що з нею сталося, що втретє спитав пана Кемлича:

– То кажеш, що князю гаплик?

– Жодних сумнівів, – підтвердив старий. – Чи ваша милість не занедужала?

– Хіба в боці пече. Але це дурниця! – відказав пан Кміциц.

І знову їхали мовчки. Стомлені коні сповільняли посту-

пово крок, аж врешті пішли ступом. Одноманітний рух при-
спав украй втомленого пана Анджея. Він спав довго, хитаю-
чись у сідлі. Розбудило парубка лише біле денне світло.

Роззирнувся він здивовано навколо, бо здалося молодич-
кові в перший момент, що все, що цієї ночі пережив, був ли-
ше сон. Врешті він спитав:

– Це ви, Кемличі? Ми з-під Ченстохови їдемо?

– Аякже, ваша милосте!

– А де ми зараз?

– Ого! Та вже в Сілезії. Вже нас тут шведи не дістануть!

– Це добре! – схвалив пан Кміциц, уже повністю очунав-
ши. – А де наш милостивий король має резиденцію?

– В Глоговій.

– Туди ми й поїдемо, панові до ніг вклонитися, службу
свою запропонувати. Але послухайте, діду!

– Слухаю, ваша милосте!

Але пан Анджей замислився і не відразу продовжив. Ли-
бонь, щось у голові міркував, вагався, зважував, але врешті
сказав:

– Не може бути інакше!

– Слухаю, ваша милосте! – повторив Кемлич.

– Ні королеві, ні комусь із придворних навіть не писнути,
хто я!.. Я Бабинич, їдемо з Ченстохови. Про мортиру і про
пана Кукліновського можете розповідати. Але прізвища мо-
го не згадувати, щоб там мої вчинки навиворіт не обернули
і зрадником мене не визнали, бо я засліплений князеві ві-

ленському воєводі служив і ще йому допомагав, про що при дворі могли чути.

– Пане полковнику! І це після того, що ваша милість під Ченстоховою зробила...

– А хто засвідчить, що це правда, поки монастир обложений?

– Як накажете.

– Прийде час, коли правда на яв вийде, – зронив немов сам собі пан Кміциц, – але спершу мусить пан наш милостивий сам переконатися. Він також дасть мені пізніше свідоцтво!

На цьому розмова припинилася. Тим часом вже цілком розвиднилося. Старий Кемлич затягнув псалом, а Косма та Дам'ян вторили йому басом. Дорога була важка, бо мороз тримався тріскучий, а дорогою спиняли їх подорожні, випитували в них новини, особливо про те, чи Ченстохова ще тримається. Пан Кміциц відповідав, що захищається і захиститься, але запитанням не було кінця. Дороги роїлися від мандрівників, заїзди всюди по дорозі були зайняті. Одні втікали всередину країни з прикордонних земель Речі Посполитої від шведської навали, інші добиралися до кордонів по звістки з батьківщини. Раз по раз надібували на шляхту, якій уже було досить шведів, тож їхала, як і пан Анджей, свою службу королеві запропонувати. Часом траплялися і панські почти, більші або менші загони жовнірів із цього війська, які чи то добровільно, чи на підставі домовле-

ностей зі шведами перейшли кордон, як, наприклад, війська пана каштеляна київського. Повідомлення з країни вже оживили надії цих вигнанців і багато вже налаштувалося на повернення зі зброєю в руках. У всій Сілезії, особливо в князівствах Раціборзькому й Опольському, кипіло, як у горщику. Посланці мчали з листами до короля і від короля, до пана київського каштеляна, до примаса, до пана канцлера Корицинського, до пана Варшицького, каштеляна краківського, першого сенатора Речі Посполитої, котрий ні на хвилику не зрадив справу Яна-Казимира.

Панове ті, підтримані великою королевою, незворушною в біді, порозумілись і між собою, і з країною, і з порядними людьми, про котрих було відомо, що раді у вірності до законного правителя повернутися. Своєю чергою, розсилали своїх гінців і пан коронний маршалок, і гетьмани, і військо, і шляхта, що готувалася до збройної боротьби.

Було передвістя тотальної війни, яка в деяких місцях вже вибухнула. Шведи гасили ці місцеві спроби чи зброєю, чи сокирою ката, але вогонь, погашений в одному місці, миттєво спалахував в іншому. Жахлива збиралася буря над головами скандинавських загарбників. Сама земля, рясно вкрита снігами, обпікала їхні стопи. Погрози та помста оточували їх з усіх боків, лякали їх навіть власні тіні.

Ходили, як сновиди. Нещодавні пісні тріумфу завмерли на їхніх вустах, і питали один одного зі щирим здивуванням: «Чи це той самий народ, який ще вчора покинув власного

короля і здався без бою?» Як так? Пани, шляхта, військо небувалим в історії прикладом перейшли на бік переможців. Міста і замки відчиняли брами, країна була взята. Ніколи підкорення не вартувало менше зусиль і крові. Самі ж шведи, дивуючись легкості, з якою змогли зайняти могутню Річ Посполиту, не могли затаїти презирства до переможених, котрі за першим помахом шведського меча зреклися короля, вітчизни, тільки б життя і статки зберегти або нових у метушні набути. Те, що свого часу казав імператорському посланцеві Лісолі пан Вжещович, повторював і король, і всі шведські генерали: «Немає в цього народу мужності, немає сталості, немає порядку, немає ні віри, ні патріотизму! Тому мусять загинути!»

Забули, однак, що цей народ має ще одне почуття, земним символом якого була Ясна Гура. І в цьому почутті було його відродження. Гуркіт гармат, який озвався під святою оселею, відізвався одночасно в усіх магнатських, шляхетських, міщанських і селянських серцях. Волання жаху пролунало від Карпат до Балтики і велетень прокинувся зі заціпеніння.

– Це інший народ! – дивувалися шведські генерали.

Починаючи від Арвіда Віттемберга, і закінчуючи окремими комендантами замків, всі надсилали до Карла-Густава, котрий засів у Пруссії, сповнені жаху звістки.

Земля втікала їм з-під ніг. Замість давніх приятелів, усюди зустрічали ворогів. Замість капітуляції – опір, замість страху – дику та готову на все відвагу, замість м'якості – жор-

стокість, замість терпіння – помсту.

А тим часом із рук у руки переходив у тисячах примірників по всій Речі Посполитій маніфест Яна-Казимира, який раніше був виданий у Сілезії і не відразу отримав розголос. Тепер же бачили його по замках, ще не зайнятих. Де тільки не тяжіла шведська рука, там шляхта збиралася в купи та зграї, біла себе в груди, слухаючи величні слова короля-вигнанця, в яких той визнавав свої помилки та гріхи, наказував не втрачати надії і на порятунок сплюндрованої Речі Посполитої підійматися.

«Не пізно ще, – писав Ян-Казимир, – хоч уже й далеко просунувся ворог, любі сенатори, вірна наша шляхто і всечесніші отці, щоб ми втрачені провінції та міста повернути могли, і Богові належну хвалу повернути, опоганені костели вражою кров'ю напоїти, а свободи та давні вольності, як і раніше, в наш побут повернути. Заради наших стародавніх звичаїв і задля слави наших славетних пращурів, до вірності нашому Господу, *observantia*⁶⁴ та любові, в якій із різними народами наш дід Сигізмунд I жив, повернутися. Маємо вже перші приклади повернення до чесноти. Кому Бог і віра Його свята, перша над усім добром, проти цього ворога шведського у вірності своїй повставайте. Не чекайте вождів і воевод, або такого порядку, який у посполитому праві описаний. Вже зараз спокусами і звабами ворог усі чесноти знівелював. Але один до другого, третій до двох, четвертий

⁶⁴ *Observantia* (лат.) – повага.

до трьох, п'ятих до чотирьох і так *per consequens*⁶⁵ кожен зі своїми підданцями зберіться, і де є нагода, де тільки можливо, опір чиніть. Там собі й вождя зможете обрати. Один до одного гуртуйтеся і могутнє військо з цього вийде, командира над ним відомого оберіть, особу нашу зачекайте, не втрачаючи okazji, яка може виникнути, до нищення ворога. Ми прибудемо з нагодою та готовністю, прихильність до нас вашу і вірність відчули, тому негайно вирушаємо і здоров'я наше там покладемо, де потреба цілості нашої вітчизни виникне».

Цей універсал читали навіть у таборі Карла-Густава, навіть по тих замках, де стояли шведські гарнізони, і всюди, де тільки польські хоругви знаходили. Шляхта сльозами обливала кожне королівське слово, свого правителя жаліючи, і присягала на розп'яттях, на образочках Матері Божої якнайшвидше проявити свою вірність. Аби рішучість свою продемонструвати, поки запал у серцях і сльози не висохли, сідали, не зволікаючи, тут і там на коней і кидалися ще «теплими» на шведів.

Таким чином менші шведські загони танути і гинути стали. Діялося це в Литві, Жемайтії, на Мазовші, у Великій і Малій Польщі. Не раз шляхта, зібравшись до сусіди на хрестини, іменини, на весілля чи санний потяг, без жодних воявничих намірів, закінчувала на цьому забаву, напідпитку біла, як грім, і вирізала найближчу шведську команду. Після

⁶⁵ *Per consequens* (лат.) – таким чином.

чого санний потяг із піснями та радісними вигуками, приймаючи в дорозі тих, що «полювати» хотіли, їхав далі, розростався в натовп, що прагнув крові, з юрби в «партію», яка вже конкретну розпочинала війну. Залежні селяни та челядь гурбою бралися до забави. Дехто повідомляв про окремих шведів або менші загони, по селах навколишніх розміщені. І число санних «потягів» і «машкар» збільшувалося з кожним днем. Веселощі й уява, властива народів, змішалися з цими кривавими забавами.

Охоче переодягалися татарами, саме ім'я яких наповнювало тривогою серця шведів, дивні кружляли між ними звістки та казки про дикість, жахливу і жорстоку мужність цих синів кримських степів, із якими скандинави раніше ніколи не зустрічалися. Було всім відомо, що хан із майже стотисячною ордою йде на допомогу Янові-Казимиру, то шляхта осміліла, нападаючи на команди та спричиняючи неймовірну метушню.

Полковники і шведські коменданти в багатьох містах були беззастережно переконані, що татари вже тут, і хаотично відступали до більших фортець чи таборів, поширюючи повсюдно фальшиві звістки та тривогу. Тим часом околиці, які вже позбулися ворога, могли озброюватися і неслухняні маси у регулярне військо обертати.

Але грізніші для шведів за санні шляхетські потяги і за самих татар були селянські рухи. Вже давно, ще від першого дня облоги Ченстохови, закипіло між людом. І спокійні,

терплячі досі орачі взялися тут і там опиратися, хапатися за коси та ціпи, і шляхті допомагати. Меткіші шведські генерали з великим страхом споглядали на ці хмари, які будь-якої миті могли перекинутися в справжній потоп і без надії на порятунок поглинути загарбників.

Страх здавався їм найкращим засобом, аби придушити в зародку страшну небезпеку. Карл-Густав ще намагався ласкою та добрими словами втримати ті польські хоругви, які з ним у Пруссію пішли. Не жалів також лестощів для пана коронного хорунжого Конецпольського, відомого регіментаря з-під Збаража. Той залишався на його боці з шістьма тисячами добірної кавалерії, яка при першій же сутичці з електором такого страху і руйнації наробила між пруссаками, що електор утік із поля бою і миттю на перемови погодився.

Посилав шведський цісар листи і до гетьманів, і до магнатів, і до шляхти, сповнені милості, обіцянок і заохочень, лише б йому вірність зберегли. Але водночас наказав своїм генералам і комендантам винищувати вогнем і мечем будь-який опір усередині країни, а особливо вирізувати до ноги селянські ватаги. Так розпочався період залізної жовнірської диктатури. Шведи облишили видимість дружби. Меч, вогонь, грабунок, утиски замінили давню вдавану доброзичливість. Зі замків відряджали численні загони вершників і піхотинців у погоні за санними потягами. Рівняли зі землею цілі села, палили садиби, костели й обійстя священиків. Полонених шляхтичів віддавали в руки катам. Селянам, узятим

у неволю, рубали праву руку та відпускали додому.

Особливо лютували ці загони у Великій Польщі, яка першою здалася і першою піднялася проти чужого панування. Комендант Штейн наказав там одного разу пообрізати руки більш ніж трьомстам селянам, захопленим зі зброєю у руках. По містечках споруджували постійні шибениці і щодня завішували їх новими жертвами. Те саме робив Магнус Делагарді в Литві та Жемайтії, де спочатку провінції, а за ними і селянство за зброю взялися. А що в такій метушні важко було шведам відрізнити своїх прихильників від ворогів, то не щадили нікого.

Але вогонь, що підкріпляється кров'ю, замість згаснути, розгорявся все більше і розпочалася війна, в якій обом сторонам уже не йшлося лише про перемоги, замки, міста чи провінції, а про смерть і життя. Жорстокість посилювала ненависть, і вже не воювали, а винищували один одного без будь-якого милосердя.

Розділ XXI

Ця визвольна війна перебувала лише в зародку, коли пан Кміциц разом із трьома Кемличами дістався після важкої, з огляду на його понівечене тіло, подорожі до Глогової. Приїхали вночі. Місто було переповнене військами, панамі, шляхтою, королівськими та магнатськими слугами, а заїзди такі заповнені, що старий Кемлич заледве зміг виклопотати для пана Анджея квартиру у мотузника, котрий мешкав уже за містом.

Весь день пролежав парубок, страждаючи від болю та в гарячці від опіку. Часом думав, що йому доведеться важко і довго нездужати. Але залізне здоров'я перемогло. Наступної ночі стало йому легше, а на світанку молодик одягнувся та пішов до фарної церкви Богові за дивовижне своє зцілення подякувати.

Сірий і сніжний зимовий ранок заледве розсіяв темряву. Місто ще спало, але крізь двері костелу вже було видно світло перед вівтарем і долинав зсередини голос органу.

Пан Кміциц увійшов усередину. Священик перед вівтарем відправляв утрєню, в костелі мало ще було молільників. Біля лавок стояли навколішки кільканадцятєро постатей із обличчями, схованими в долонях. Крім них, побачив пан Анджей, коли очі його звикли до темряви, якусь постать, що

лежала хрестом перед самою сталлою⁶⁶, на розкладеному на підлозі килимку. За ним стояли навколішки двійко підлітків із рум'яними і майже янгольськими дитячими обличчями. Той чоловік лежав нерухомо, і лише по грудях, які здіймалися з важкими зітханнями, можна було визначити, що він не спить, а молиться ретельно й усією душею. Пан Кміциц також поринув у подячну молитву. Але як тільки скінчив молитися, його погляд мимоволі повернувся до лежачого хрестом чоловіка, і не міг уже очей від нього відвести. Щось парубка приковувало до нього. Зітхання, схожі на стогони, голосні у тиші костельній, щомиті стрясали цю постать. Жовті відблиски свічок, що стояли перед вітварем, разом із денним світлом, що біліло у віконних шибях, вихоплювали її зі сутінок і робили щораз виразнішою.

Молодик зараз же здогадався по одежі, що це мусить бути хтось визначний, бо всі присутні, в тому числі священик, котрий відправляв утрень, споглядали на нього з пошаною та повагою. Незнайомець був одягнений у чорний оксамит, підбитий соболями, лише на плечах мав білий відкочений мереживний комір, з-під якого проглядали золоті ланки ланцюга. Чорний із таким самим пір'ям капелюх лежав збоку, а один із пажів, котрі стояли на колінах за килимком, тримав рукавиці та вороновану до голубого кольору шпагу. Обличчя незнайомця пан Кміциц не міг бачити, бо воно ховалося

⁶⁶ *Сталла* – дерев'яні або кам'яні лавки, розміщені біля вітваря, часто багато прикрашені (скульптурно або художньо), що розділяються на окремі сидіння.

у складках килимка, при цьому його повністю затуляли розкидані навколо голови кучері надзвичайно густої перуки.

Пан Анджей підійшов до самої сталли так, щоб коли незнайомиць підійметься, міг побачити його обличчя. Тим часом утрєня наближалася до кінця. Священик співав уже *Pater noster*⁶⁷. Люди, котрі мали намір бути присутніми на наступній месі, стікалися крізь головні вхідні двері. Костел наповнювався повільно постатями з підголеними головами, одягненими в делії⁶⁸, жовнірські бурки, шуби й атласні кафтани. Ставало доволі тісно. Тоді пан Кміциц підштовхнув ліктем шляхтича, котрий стояв поруч, і прошепотів:

– Даруйте, ваша милосте, що вас на Службі Божій турбую, але маю велику цікавість. Хто там лежить?

І він вказав очима на чоловіка, котрий лежав хрестом.

– Мабуть, ви здалеку приїхали, якщо не знаєте, хто це? – відповів шляхтич.

– Певна річ, я здалеку приїхав, тому й питаю, в надії, що коли на когось вельможного натраплю, то мені не відмовить у відповіді.

– Це король.

– Рани Божі! – зойкнув пан Анджей.

Тут священик почав читати Євангеліє, і монарх підвівся з колін.

Полковник побачив стомлене обличчя, жовте і прозоре,

⁶⁷ *Pater noster* (лат.) – Отче наш.

⁶⁸ *Делія* – елемент чоловічого одягу шляхти, який носили поперх жупана.

як церковний віск. Королівські очі були вологі, а повіки по червоніли. Можна було сказати, що вся доля країни відбилася на цьому шляхетному обличчі, стільки в ньому було болю, страждання та туги. Безсонні ночі, проведені між молитвами та турботами, жорстокими розчаруваннями, поневіряннями, втечами, приниженням величі цього сина, онука та правнука могутніх королів, гіркота, яку так рясно плекали його власні піддані, невдячність країни, для якої готовий був кров і життя пожертвувати, – все це можна було, як у книжці, на цьому обличчі прочитати. Та все ж променіла з нього не лише сила, здобута вірою та молитвою, не лише велич короля та помазаника Божого, а й така велика та невичерпна доброта, що було зрозуміло: достатньо буде найбільшим відступникам, найбільш винним простягнути тільки руки до цього батька і він прийме, пробачить і свої кривди забуде.

Панові Кміцицу від його вигляду здавалося, що хтось йому залізною рукою стиснув серце. Жаль закипів у гарячій душі молодика. Розкаяння, захоплення та пошана затамували його дихання, відчуття невимірної провини підкосило йому коліна, аж затремтів усім тілом. Аж тут нове, невідоме раніше почуття наповнило його груди. Парубок в одну мить полюбив усю цю болючу величність, відчув, що не було нічого дорожчого на всій землі за цього батька та сюзерена, що готовий за нього пожертвувати кров, життя, витримати тортури й усе на світі. Хотів би до цих ніг кинутися, коліна обійняти та просити відпустити всі провини. Шляхтич, зухвалий

баламут, помер у ньому в одну мить, а народився рояліст, відданий усією душею своєму королеві.

– Це наш цісар! Наш нещасний король! – повторював він собі, немовби вустами хотів засвідчити те, що бачили очі, а відчувало серце.

Тим часом Ян-Казимир після Євангелія знову опустився на коліна, руки розвів, погляд здійняв догори і поринув у молитву. Священик нарешті вийшов, і почався рух у костелі, але король і далі стояв навколішки.

Аж тут той шляхтич, котрого пан Кміциц зачепив, підштовхнув тепер у бік пана Анджея.

– А ви хто? – спитав він.

Пан Кміциц не відразу второпав запитання і не відразу відповів, настільки його серце і розум були королівською особою зайняті.

– А ви хто такий? – повторив своє запитання чоловік.

– Я шляхтич, як і ви! – відказав пан Анджей, немовби прокинувшись зі сну.

– Як вас називають?

– Як називають? Моє прізвище Бабинич, я з Литви, з-під Вітебська.

– А я Луговський, королівський придворний!.. То кажете, що аж із Литви, з-під Вітебська їдете?

– Ні. Я їду з Ченстохови.

Пан Луговський аж зацікавився на мить від здивування.

– Якщо так, то ходімо, пане, нам новини повідомите! Ду-

же вже нашого милостивого короля турбувало, що вже три дні жодної певної звістки не мав. Як усе вийшло? Ви з хоругви пана Зброжека чи пана Калинського, а може, пана Кукліновського? З-під Ченстохови?

– Не з-під Ченстохови, але зі самого монастиря, безпосередньо!

– Ви, мабуть, жартуєте? Що ж там? Що чувати? Чи обороняється ще Ясна Гура?

– І захищається, і боронитиметься. Шведи вже відступають!

– Заради Бога! Та король вас озолотить! Зі самого монастиря, кажете, їдете?.. І як вас шведи пропустили?

– Я їхнього дозволу не питавав, але даруйте, пане, що в костелі детальний рапорт подати не можу.

– Слушно, слушно, – погодився пан Луговський. – Милосердний Боже!.. З неба нам ви впали!.. У костелі не годиться, рація! Зачекайте, пане. Зараз король підійметься, снідати перед зборами поїде. Сьогодні неділя. Ходіть, пане, станете разом зі мною при дверях і на виході я представлю вас королеві. Ходімо, ходімо, бо немає часу!

Сказавши це, він пішов уперед, а пан Кміциц подався за ним. Заледве вони опинилися за дверима, як з'явилися двоє пажів, а за ними вийшов повільно і Ян-Казимир.

– Ваша величносте! – звернувся до короля пан Луговський. – Є звістки з Ченстохови!

Воскове обличчя Яна-Казимира враз оживилося.

– Що? Де? Хто? – спитав він.

– Ось цей шляхтич! Каже, що зі самого монастиря їде.

– То монастир уже взяли? – засмутився король.

Тут пан Анджей кинувся до панських ніг.

Ян-Казимир схилився й узявся підіймати його за плечі.

– Не треба, – закликав він, – не треба!.. Встаньте, пане, заради Бога, встаньте! І розповідайте вже. Монастир упав?

Пан Кміциц схопився зі сльозами на очах і вигукнув у запалі:

– Не взяли, ваша величносте, і не візьмуть! Розбили шведів! Найбільшу підірвали їм гармату! Розпач у них, голод, розруха! Про відступ міркують!..

– Хвала! Хвала Тобі, Царице янголів і наша! – втішився король.

Сказавши це, він обернувся до дверей церкви, зняв капелюха і не заходячи всередину, опустився на коліна у сніг біля дверей. Голову спер на кам'яну раму та поринув у мовчання. За мить ридання стало ним трясти.

Розчулення охопило всіх присутніх. Пан Анджей ревів, як зубр.

Король помолився і виплакався, піднявся заспокоєний, з обличчям набагато погіднішим. Він спитав пана Кміцица, як його прізвище, а коли той повідомив прибране, звелів:

– Нехай вас пан Луговський зараз у нашу квартиру проведе. Ми не будемо снідати, поки не почуємо про оборону!

Через чверть години пан Кміциц стояв у королівських по-

коях перед високим зібранням. Король чекав лише королеву, щоб засісти до вранішньої юшки; з'явилася і Марія-Людовика. Ян-Казимир, як тільки її побачив, зараз же гукнув:

– Ченстохова встояла! Шведи відступають! Ось пан Бабинич, котрий звідти приїхав і цю звістку привіз!

Чорні очі королеви допитливо промацали молоде обличчя парубка й, угледівши його щирість, просвітлили радістю. Гість низько вклонився, але дивився на неї сміливо, як лише правда і чесність дивитися вміють.

– Сила Божа! – промовила королева. – Важкий тягар зняли ви нам, пане, зі серця, і дасть Бог, це буде початок зміни фортуни. То ви з-під самої Ченстохови їдете?

– Не з-під Ченстохови, каже, що з самого монастиря, це один зі захисників! – пояснив король. – Золотий гість!.. Бодай би такі щодня прибували. Але дозвольте йому самому взяти слово. Розповідайте, брате, розповідайте, як захищалися і як Божа рука вам допомагала?

– Певна річ, шановне панство, ніщо інше, лише Божа опіка та дива Святої Марії, які ми щодня на власні очі бачили.

Тут пан Анджей узявся вже було до оповідки, як щоразу нові сановники стали надходити. Прийшов папський нунцій, потім владика примас Лещинський, за ним ксьондз Виджга, золотоустий проповідник, котрий також був раніше канцлером королеви, а пізніше вармінським єпископом, а потім ще й примасом. Разом із ним увійшов канцлер коронний пан

Корицинський і француз де Ноер, наближений королеви, за ним прийшли по черзі й інші вельможі, котрі свого короля не покинули в біді і воліли з ним гіркий хліб вигнанця розділити, ніж присягу зламати.

Монархові не терпілося, він щомиті відволікався від їжі та повторював:

– Слухайте, панове! Слухайте, гість із Ченстохови! Добра звістка, слухайте!.. Зі самої Ясної Гури!..

Сановники з цікавістю роздивлялися пана Кміцица, котрий стояв, наче перед судом, але він, відважний від природи, звиклий до спілкування з вельможами, зовсім виглядом стількох відомих людей не переймався і, коли всі розсілися по місцях, розкуто розпочав розповідь про всю облогу.

Правда відчувалася в його словах, бо промовляв ясно, чітко, як жовнір, котрий сам усе бачив, до всього торкнувся, всюди побував. Згадав про настоятеля Кордецького як святого пророка, вихваляв до небес панів Замойського та Чарнецького, прославляв і інших отців, нікого, крім себе, не забув. А весь захист однозначно Богородиці, Її милості та дивам приписав.

Слухали його здивовано король і сановники.

Архієпископ заплакані очі до неба зводив, отець Видзга поспішно все нунцію тлумачив, інші пани за голови хапалися, ще інші молилися або билися в груди.

Врешті, коли пан Анджей дійшов до останніх штурмів, коли взявся розповідати, як Міллер привіз важкі гармати

з Кракова, а між ними таку мортиру, якій не лише ченстоховські, але жодні у світі мури протистояти не змогли б, тиша зробилася, як маком всіяна, й усі очі зосередилися на його вустах.

Але пан Кміциц вирішив перевести подих. Яскраві рум'янці виступили на його щоках, насупив брови, підняв підборіддя та гордо сказав:

– Тепер змушений говорити про себе, хоча бажав би промовчати. Якщо я щось і скажу, що на похвалу заслуговує, Бог свідок, не зроблю це задля нагород, бо в них не маю потреби, адже найбільша нагорода для мене за батьківщину кров пролити.

– Кажіть сміливо, ми вам віримо! – заохотив його король.
– Що ж із тією мортирою?..

– Цю мортиру, пробравшись уночі з фортеці, я порохом у друзки висадив!

– Боже милій! – зойкнув повелитель.

Після цього вигуку запанувала тиша, таке здивування охопило слухачів. Всі дивилися на молодика, як на веселку, а той стояв з очима, що іскрилися, з рум'янцем на обличчі і з гордо піднятою головою. І стільки в ньому було цієї миті якоїсь загрози та дикої мужності, що кожному мимоволі спало на гадку, що лише цей чоловік і міг на такий вчинок наважитися.

Через хвилину мовчання нарешті озвався примас:

– Бачу, що він таки міг!

– Як же це вам вдалося? – поцікавився король.

Пан Кміциц розповів, як усе було.

– Вухам не можу повірити! – зронив пан канцлер Корицинський.

– Шановне панство! – проголосив урочисто повелитель. – Ми не знали, хто стоїть перед нами. Жива ще надія, що не загинула наша Річ Посполита, поки таких кавалерів і громадян родить.

– Він може про себе сказати: *Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae!*⁶⁹ – промовив отець Виджга, котрий любив античних авторів за кожної нагоди цитувати.

– Майже неймовірні це речі, – зауважив канцлер. – Скажіть, пане кавалере, яким чином вам вдалося вижити після такого вчинку та як через шведів зуміли пробратися?

– Вибух контузив мене, – пояснив оповідач, – і лише наступного дня надибали мене шведи біля шанців, як лежав непритомний. Віддали відразу ж там під суд і Міллер засудив мене на смерть.

– Але ви втекли?

– Такий собі пан Кукліновський випросив мене в Міллера, щоб особисто мене вбити, бо зачаїв проти мене важку образу.

– Відомий це баламут і розбійник, ми чули тут про нього, – повідомив каштелян Кшивінський. – Його полк із Мілле-

⁶⁹ *Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae* (лат.) – Якщо падали навколо нього уламки світу, то руїни не злякають його (Гораций).

ром під Ченстоховою стоїть. Це правда!

– Той пан Кукліновський був посланцем Міллера до монастиря й якось мене приватно до зради намовляв, коли я його до воріт проводжав. Ну, я йому й зацідив у пику і ще копнув у зад. За це він образу на мене заचाїв.

– Бачу, що ви з вогню та сірки зроблені! – засміявся король. – Такому дорогу не переходь!.. То Міллер віддав вас панові Кукліновському?

– Саме так, ваша величносте!.. І він зачинився зі мною в порожній stodолі з кількома своїми людьми. Там мене до балки мотузкою прив'язав і мучити став, вогнем бік припік.

– Рани Божі!

– Але його терміново викликали до Міллера, а тим часом прибули троє шляхтичів, таких собі Кемличів, його жовнірів, котрі до того в мене служили. Вони перебили вартових і відв'язали мене від балки.

– І ви втекли. Тепер розумію! – вимовив повелитель.

– Ні, ваша величносте. Ми зачекали на повернення пана Кукліновського. Тоді я наказав його до тієї самої балки прив'язати і навзаєм вогнем припік.

Сказавши це, пан Кміциц, збуджений спогадами, знову розпашів і очі його блиснули, як у вовка. Але король, котрий легко від суму до веселощів, від серйозності до жарту переходив, став бити долонею об стіл і зареготав:

– Так йому і треба! Добре йому так! Не заслужив такий зрадник на краще ставлення!

– Я залишив його живого, – зауважив пан Кміциц, – але до ранку він міг і замерзнути.

– Такий свого не подарує! Більше б нам таких! – сказав король, котрий уже не на жарт звеселився. – Самі чи з тими жовнірами ви сюди прибули? Як їхнє прізвище?

– Кемличі. Батько і два сини.

– *Mater mea de domo* Кемличівна *est*⁷⁰, – промовив поважно канцлер королеви, отець Виджга.

– Є великі і малі Кемличі, – весело підтримав пан Кміциц, – а ті не лише малі, але й трохи гультяї, однак хороші жовніри і мені вірні.

Тим часом канцлер Корицинський шепотів щось уже якийсь час у вухо владиці гнезненському архієпископу, і нарешті повідомив уголос:

– Багато тут таких приїжджає, котрі задля вихвалання або очікуваної нагороди байки викладають. Вони фальшиві та баламутні звістки привозять, часто навіть ворогами намовлені.

Це зауваження скувало всіх присутніх. Обличчя пана Анджея стало червоне, як буряк.

– Не знаю я вашої гідності, пане, – чітко промовив він, – яка, природно, мусить бути висока. Тож не хочу її образити, але так собі міркую, що все ж цієї гідності не досить, аби безпідставно шляхтича в брехні звинувачувати.

– Чоловіче! Ви з великим канцлером коронним розмов-

⁷⁰ *Mater mea de domo... est* (лат.) – Матір моя з дому... є.

ляєте! – вигукнув пан Луговський.

Але пан Кміциц вибухнув гнівом:

– Хто мене в брехні звинувачує, хоч би й був канцлером, йому скажу: легше брехню закидати, ніж своє горло підставляти, легше прикладати печатку воском, ніж кров'ю!

Проте пан Корицинський зовсім не розсердився, лише зауважив:

– Не закидаю вам брехні, пане кавалере. Але якщо правда те, що тут розповідаєте, то повинні мати обпечений бік.

– Відійдімо, ваша вельможносте, кудись убік, то вам його покажу! – дратувався пан Анджей.

– У цьому немає потреби, – втрутився король, – віримо вам на слово!

– Ні, я наполягаю, ваша величносте! – розпалився гість. – Я сам цього хочу, прошу про це, як про ласку, щоб мене тут ніхто, хоч би якої гідності, брехуном не вважав! Погано винагородилася б моя мука, шановне панство! Не хочу ніякої нагороди, хочу лишень, аби мені повірили, тому нехай невірні Томи торкнуться ран моїх!

– Маєте мою віру! – зупинив його повелитель.

– Лише правда була в його словах, – додала Марія-Людовика, – я в людях не помиляюся.

Але пан Кміциц руки склав.

– Шановне панство, все ж дозвольте! Нехай хтось таки відійде зі мною набік, бо важко мені буде жити в підозрах.

– Я піду, – викликався Тізенгаус, молодий королівський

придворний.

Сказавши це, він відвів пана Кміцица в іншу кімнату, а дорогою зауважив:

– Не тому я йду, що не вірю, я вірю, але хочу з вами побалакати. Ми десь у Литві зустрічалися. Прізвища вашого не можу пригадати, бо, мабуть, ще підлітком вас бачив, та й сам тоді підлітком був.

Пан Анджей відвів погляд, аби приховати своє раптове зніяковіння.

– Може, на якомусь сеймику. Часто мене небіжчик батько брав зі собою, щоб я до публічного життя звикав.

– Можливо. Обличчя ваше точно мені не чуже, хоча тоді цього рубця ви не мали. Дивіться, однак, пане, *memoria fragilis est*⁷¹, але мені здається, що інше ви мали ім'я?

– Роки пам'ять каламутять, – розвів руками молодик.

Після цього вони зайшли в інший покій. За мить пан Тізенгаус повернувся перед королівські очі.

– Припечений, ваша величності, як на рожні! – оголосив він. – Весь аж почорнів!

Тож коли вже повернувся пан Кміциц, король схопився, обійняв його за голову та промовив:

– Ніколи ми не сумнівалися, що правду кажете, і заслуга ваша, і біль даремно не минуться.

– Ми ваші боржники, – додала королева, подаючи свою руку.

⁷¹ *Memoria fragilis est* (лат.) – пам'ять – річ крихка.

Пан Анджей став на одне коліно і поцілував шанобливо долоню королеви, яка у відповідь його погладила, як мати, по голові.

– А на пана канцлера не сердіться, – зронив король. – Правду кажучи, чимало тут було зрадників або таких, котрі наплели по сім мішків гречаної вовни, а до обов'язків канцлера належить, щоб правду *de publicis* дізнаватися.

– Що там мій малозначущий гнів для такої великої людини, – відповів пан Анджей. – Я не посмів би навіть буркнути на чесного сенатора, котрий приклад вірності та любові до батьківщини всім подає.

Канцлер усміхнувся приязно і простягнув руку.

– Нехай же буде згода між нами! Ви дорікнули мені про печатки з воском, але знайте ж і те, що і Корицинські часто кров'ю, а не лише воском печатку прикладали.

Король уже цілком розвеселився.

– Вчасно ж нагодився той пан Бабинич, – зауважив він сенаторам. – Так нам до серця припав, як мало хто. Вже від нас його не відпустимо і дасть Бог, незабаром у милу вітчизну разом повернемося.

– О, ваша величносте! – промовив зворушений пан Кміциц. – Хоча й був я у фортеці зачинений, але знаю від шляхти, від військових, від тих навіть, хто панам Зброжеку та Калинському служать і Ченстохову облягали, що всі дня і години вашого повернення чекають. Як тільки ви об'явитесь, ваша величносте, того ж самого дня ціла Литва, Корона й

Україна як один чоловік за вас повстануть! Піде шляхта, піде навіть нікчемне селянство панові своєму служити. Військо під гетьманами аж пищить, так хоче шведів бити. Я знаю і те, що під Ченстохову приїжджали від гетьманських військ делегати, щоб панів Зброжека, Калинського та Кукліновського проти шведів підбурювати. Якщо сьогодні станете, ваша величносте, на кордоні, то вже через місяць жодного шведа не залишиться, лише прибудьте, лише з'явіться, бо ми там, як вівці без пастиря!..

Пан Анджей аж іскрами сипав із очей, коли це промовляв, і такий великий запал його охопив, що впав на коліна посеред зали. Його настрій передався навіть королеві, котра сама неабияку відвагу мала та давно короля до повернення намовляла.

Тепер, звертаючись до Яна-Казимира, вона заявила вагомо та рішуче:

– Голос всього народу через вуста цього шляхтича чую!..

– Так і є! Так і є! Милостива пані!.. Матінко наша!.. – вигукнув пан Кміциц.

Але канцлера Корицинського та короля вразили деякі слова пана Анджея.

– Завжди, – промовив повелитель, – ми готові жертвувати здоров'ям і життям нашим, і не чогось іншого, як навернення підданих наших ми чекали аж досі.

– Це навернення вже сталося, – зауважила Марія-Людовика.

– *Maiestas infracta malis*⁷²! – промовив, дивлячись на неї прихильно, ксьондз Виджга.

– Важливо знати, – додав архієпископ Лещинський, – чи справді посланці від гетьманських військ приходили під Ченстохову?

– Я знаю це від моїх людей, тих же Кемличів! – підтвердив молодик. – У панів Зброжека та Калинського всі голосно про те казали, на Міллера і шведів зовсім не зважаючи. Кемличі ж не були зачинені, мали зі світом контакт, зі жовнірами та шляхтою. Я можу їх перед вашою величністю і вашими гідностями поставити, щоб самі розповіли, як по всій країні кипить, як у горщику. Гетьмани лише з примусу до шведа пристали, бо злий дух війська полонив, а тепер самі ж війська хочуть знову до своїх обов'язків повернутися. Шляхту та священників шведи б'ють, грабують, проти давніх вольностей блюзнірствують, тому не дивно, що кожен п'ястуки стискає і на шаблю ласо споглядає.

– Ми мали вже і від війська повідомлення, – підтримав король, – були тут також таємні посланці, котрі нам загальне бажання повернутися до давньої вірності та пошани висловлювали.

– Це збігається з тим, що цей кавалер розповідає, – зазначив канцлер. – Але якщо делегати і між полками ходять, то це важливо, бо свідчить, що плід уже дозрів, що наші турботи не були марні і роботу зроблено, отже, час настав.

⁷² *Maiestas infracta malis* (лат.) – велич перемагає зло.

– А пан Конецпольський? – спитав король. – А скільки інших ще на боці зайди залишається, в очі йому зазирають і своєю вірністю підтримують?

Усі присутні промовчали, а король враз спохмурнів, наче сонце за хмари зайшло, сутінками відразу весь світ огортаючи, так і його обличчя потьмяніло. За мить він сказав:

– Бог дивиться в серця наші, що ми хоч сьогодні готові вирушити і що не шведська міць нас стримує, а зміни в нещасті нашого народу, який, як той Протей⁷³, щоразу нову подобу приймає. Чи можемо ми довіритися, що ці наміри щирі, не надумані, не зрадливі? Чи можемо ми довіритись народові, який зовсім недавно нас покинув і з таким легким серцем із прибудами об'єднався проти свого короля, проти своєї батьківщини, проти власних вольностей? Біль стискає нам серце і сором нам за наших підданих! Де ж маємо щось подібне? Де саме король стільки зазнав зрад і неприязні, кого так усі покинули? Зважте лишень, заради справедливості, що ми їдемо в наші війська, поміж тих, хто кров за нас проливати змушений буде, безпека, і – важко сказати! – життям навіть будуть важити. А якщо ми вітчизну покинули і тут притулку шукати були змушені, то не зі страху перед тим шведським ворогом, а щоб власних підданих, власних дітей від жахливого злочину царевбивства та батьковбивства вбе-

⁷³ *Протей* – син Посейдона та Фетіди, морське божество. У переносному значенні Протей – гнучка, багатогранна, здатна до швидких і несподіваних змін людина.

регти.

– Ваша величносте! – вигукнув пан Кміциц. – Важко завинив наш народ, грішний він і правильно б'є його Божа рука, але заради ран Христових, не знайшовся у цьому народі і, дасть Бог, ніколи не знайдеться той, хто б руку на святу особу Божого помазаника посмів би підняти!

– Ви в це не вірите, тому що маєте честь, – не погодився король, – а ми маємо листи та докази. Дуже гірко відплатили нам Радзивілли за добро, яким ми їх осипали, але в пана Богуслава, хоча й зрадника, совість таки прокинулася, і не лише не захотів він до замаху на нас руку прикласти, а й першим нам про нього доніс.

– Про який замах мова? – здивувався пан Анджей.

– Доніс він нам, – правив далі король, – що з'явився той, хто йому за сто червінців пропонував захопити нас і живого або мертвого шведам доправити.

Затремтіло все зібрання від цих слів короля, а пан Кміциц заледве спромігся пробурмотіти запитання:

– І хто ж це такий?.. Як його ім'я?..

– Якийсь пан Кміциц, – відповів король.

Хвиля крові прилинула враз панові Анджею до голови, в очах йому потьмяніло, руками схопив себе за чуба і страшним, божевільним голосом заволав:

– Це брехня! Князь Богуслав бреше, як собака! Ваша величносте, пане мій! Не вірте цьому зрадникові, навмисно він це зробив, аби ворога зганьбити, а вас налякати, мій королю,

пане!.. Він зрадник!.. Кміциц би на таке ніколи не наважився.

Тут раптом захитався пан Анджей на місці. Сили його, виснажені облогою, ослаблені вибухом пороху в мортирі та муками, завданими паном Кукліновським, покинули його цілком. Він звалився непритомний до королівських ніг.

Підняли його і королівський медик узявся приводити парубка до тями в сусідній кімнаті. Але в зібранні сановники не зуміли собі пояснити, чому королівські слова, такі страшні, справили на молодого шляхтича таке враження.

– Або він такий добрий, що навіть згадка з ніг його звалила, або він цього пана Кміцица якийсь родич, – припустив пан каштелян краківський.

– Треба буде його допитати, – запропонував канцлер Корицинський. – Вони там усі між собою в Литві рідня, як, зрештою, і в нас.

На це пан Тізенгаус зауважив:

– Ваша величносте! Хай мене Бог боронить, щоб я хотів щось лихе про цього шляхтича сказати. Але не треба й занадто йому довіряти. Що служив у Ченстохові, сумнівів немає. Бік має обпечений, такого б у жодному разі ченці не зробили, бо вони, як слуги Божі, навіть до військовополонених і зрадників милість мати мусять, але одне мені весь час у голові не вкладається і довіру до нього псує. Те, що я його колись у Литві зустрічав. Ще підлітком, на сеймику чи на санному потязі. Не згадаю.

– І що з цього? – поцікавився король.

– І він, мені здається, називався не Бабиничем.

– Не кажіть дурниць! – обурився король. – Молодий ви ще і неуважний, у голові все могло вам перемішатися. Бабинич не Бабинич, чому ж я йому не мав би довіряти? Щирість і правду має на обличчі написані, а серце має золоте. Хіба б уже собі не довіряв, якщо б такому жовнірові не довіряв, котрий кров за нас і за вітчизну проливав.

– Більше він довіри заслуговує, ніж лист князя Богуслава, – зауважила королева, – і хочу звернути увагу ваших гідностей, що в цьому листі може і не бути навіть слова правди. Дуже вже могло залежати біржанським Радзивіллам, аби ми зовсім у відчай упали, і цілком можна припустити, що князь Богуслав хотів при цьому котрогось свого ворога через обмову знищити і собі хвіртку про всяк випадок відчиненою у разі зміни фортуни залишити.

– Якби я не звик до того, – озвався примас, – що з уст її величності королеви сама мудрість виходить, то здивувався б від проникливості цих слів, найвидатнішого діяча гідних.

– ...*curasque gerens, animosque viriles*⁷⁴, – тихо озвався ксьондз Виджга.

Зворушена цими словами королева піднялася з крісла і промовила:

– Не про біржанських Радзивіллів мова, як про еретиків,

⁷⁴ *Curasque gerens, animosque viriles* (лат.) – обтяжена турботами та наділена мужністю, до пари чоловікові (Вергілій).

ладних до нашіптувань ворога людського роду дослухатися. І також не про лист князя Богуслава зі застереженнями. Найбільше мені йдеться про слова відчаю короля, пана та чоловіка мого, проти цього народу спрямовані. Хто ж його збереже, якщо його власний король засуджує? Але якщо роззираюся я по світу, то даремно питаю, де ще є другий такий народ, в якому б хвала Бога стародавніх звичаїв трималася і множилася щораз більше. Без успіху шукаю ще один народ, в якому така велика потуга живе. Де є держава, в якій би про такі блюзнірства, жахливі злочини, ніколи не викриті, яких є повно в чужих хроніках, ніколи ніхто не чув. Нехай мені вкажуть люди, в історії світу обізнані, інше королівство, де б усі королі власною природною смертю помирали. Де немає ножів і отрут, немає протекторів, як у англійців. Правда, пане мій, завинив цей народ важко, згрішив через сваволю та легкодухість. Але чи є народ, який ні в чому не винний, і чи є такий, який би так хутко провину свою визнав, покуту та навернення розпочав? А вони вже схаменулися, вже приходять, б'ючи себе в груди, до вашої величності... Готові кров проливати, життя своє віддати, фортуна жертвувати за вас готові. А ви хочете їх відштовхнути? Тим, хто покаявся, не даруєте, готовим спокутувати не довіритесь?.. Дітям, які заблукали, отчого прощення не вділите?.. Довіртесь їм, пане, бо вони тужать вже за своєю кров'ю ягеллонською і за батьківським правлінням вашим. Їдьте поміж них. Я жінка, але не боюся зради, бо бачу любов, бачу сум за гріхи, бачу ре-

ставрацію цього королівства, на трон якого вас після батька і брата покликали. І мені також дуже було б дивно, щоб Бог дозволив згубити таку велику Річ Посполиту, в якій світло справжньої віри палає. На короткий час здійняла Божа справедливість бич свій на покарання, але не для того, щоб згубити дітей своїх, а щоб незабаром приголубити їх і втішити отчою нашого небесного Владики добротою. Тому не нехуйте ними, ваша величносте, і довіртеся їхній синівській вірності, не лякайтесь, бо лише цим способом лихо на добро, відчай на втіху, поразки на тріумфи перетворити можна.

Сказавши це, опустилася королева в крісло, але ще з вогнем у зіницях і часто дихаючи. Всі дивилися на неї зі захопленням, а ксьондз канцлер Виджга озвався відлунням:

– *Nulla sors longa est, dolor et voluptas
Invicem cedunt.
Ima permutat brevis hora summis*⁷⁵.

Але ніхто його не слухав, бо запал шляхетної королеви передався всім серцям. Сам король схопився з рум'янцями на пожовклому обличчі та вигукнув:

– Я не втратив ще королівства, якщо маю таку королеву!.. Нехай вершиться її воля, бо в пророчому натхненні вона

⁷⁵ *Nulla sors longa est, dolor et voluptas invicem cedunt. Ima permutat brevis hora summis* (лат.) – жодна доля не є довга, страждання та приємність наступають по черзі. Впродовж однієї короткої миті все змінитися може (Сенека).

промовляла. Чим швидше я вирушу і з'явлюся *inter regna*⁷⁶, тим буде краще!..

На це врочисто відповів примас:

– Не хочу тиснути на вашу величність, ні до чогось намовляти, хоч би як прагнув, але в цьому може бути порятунок. Однак розсудливим вчинком я вважав би вирушити в Ополе, де більшість сенаторів перебувають, варто було б їхніх ідей послухати, як краще і зручніше справи повести вони порадили можуть.

– Що ж, в Ополе! – вигукнув король. – А потім у дорогу, і буде те, що Бог дасть!

– Бог дасть нам щасливе повернення та перемогу! – підказала королева.

– Амінь! – промовив примас.

⁷⁶ *Inter regna* (лат.) – у королівстві.

Розділ XXII

Пан Анджей кидався, як поранений лісовий кіт, у своєму заїзді. Пекельна помста Богуслава Радзивілла зводила його з розуму. Не досить, що цей князь зумів вирватися з його рук, повбивав його людей, його самого мало зі світу не звів, то ще й такою вкрив ганьбою, якої не лише ніхто з його роду, але жоден поляк одвічно не зазнав.

Тому були миті, коли пан Кміциц хотів зректися всього: слави, перспектива якої перед ним відкривалася, королівської служби, а летіти і мстити цьому магнатові, котрого прагнув би зжертви живцем.

Але з іншого боку, незважаючи на хаос і вихор у голові, спадало йому на гадку, що поки князь живий, помста можлива, і найкраща нагода, єдиний шлях згадати йому брехню і всю нікчемність звинувачень на чисту воду вивести, є саме королівська служба, в ній міг світу явити, що не лише на святу особу руку підняти не задумував, але що між усією шляхтою Корони та Литви не зміг би вірнішого король слуги, ніж пан Анджей, знайти.

Скреготав, однак, зубами, закипав, як окріп, рвав на собі одяг і довго-довго не міг втихомиритись. Плекав думку про помсту. Бачив знову князя у своїх руках. Присягався пам'яттю батька, що мусить його одержати, хоч би його за це смерть і муки чекали. І хоча князь Богуслав могутнім був магнатом,

котрого не лише помста простого шляхтича, а й навіть королівська нелегко могла дістати, однак той, хто цю невгамовну душу знав краще, не міг би спати спокійно і не раз тремтів би від його погроз.

Та не знав іще пан Анджей, що князь не лише покрити його ганьбою і не лише слави його позбавив.

Тим часом король, котрий відразу полюбив безмірно молодого парубка, прислав по нього пана Луговського того ж дня, а наступного наказав йому їхати з ним в Ополе, де на загальних зборах сенаторів міркувати над поверненням короля в державу. І було над чим задуматись. Адже пан маршалок коронний надіслав другого листа, в якому повідомляв, що всі в країні до тотальної війни готові, і квапив терміново повернутися. Крім цього, розійшлася звістка про об'єднання шляхти та війська на захист короля і батьківщини, про яке вже здавна в країні думають, але як потім з'ясувалося, було утворене під назвою Тишовецької конфедерації дещо пізніше.

Поки що, однак, всі голови були цими звістками переповнені, тож відразу після меси всі подалися на таємну раду, на яку і пана Кміцица, за наполяганням короля, як того, хто привіз звістки з Ченстохови, також допустили.

Почали сперечатися, чи повернення треба вже готувати, чи його краще відкласти аж до тієї миті, коли військо не лише на словах, а й на ділі покине шведа.

Ян-Казимир поклав кінець цим суперечкам:

– Не повертатися, ваші гідності, радьте, і не те, що краще ще зачекати, бо я вже про це з Богом і Його Матір'ю порадилося. Я ж заявляю вашим гідностям: що б не трапилося, цими днями ми особисто вирушаємо. Тому не вигадуйте якихось ідей, ваші гідності, а краще порадьте, як найбезпечніше та найкраще це повернення влаштувати.

Розмаїті були думки. Одні вважали, щоб не можна сліпо довіряти панові маршалкові коронному, котрий один раз уже вагання та непослух виявив, коли корону, замість імператорові на збереження згідно з наказом королівським віддати, в Любомлю завіз. «Великі, – казали, – пиха й амбіції в цього пана, а коли ще королівську особу у своєму замку гостити буде, хто зна, що почне, чого за свої послуги зажадає і чи всю владу в свої руки захопити не захоче, щоб над всіма домінувати, і не лише всієї країни, а й гідності протектором бути».

Ті, отже, радили, щоб король, дочекавшись відступу шведів, до Ченстохови подався, як місця, з якого почалося відродження країни. Але інші мали й відмінні думки.

– Якщо шведи стоять під Ченстоховою, то хоч її за Божою милістю не здобудуть, вільних доріг уже немає. Ті околиці всі перебувають у шведських руках. Стоїть ворог у Кшепицях, у Велюні, в Кракові, вздовж кордону також значні сили розкидані. А в горах, на угорському кордоні, де Любомля розташована, немає іншого війська, ніж армії маршалка, і шведи ніколи туди не потикалися, не маючи для цього достатньо ні людей, ні відваги. Та й з Любомлі ближче на Русь, яка від

ворожого нашестя звільнена, до Львова, який не припиняв бути королеві вірним, і до татар, котрі, за повідомленнями, на допомогу йдуть і саме на королівську резолюцію чекають.

– *Quod attinet*⁷⁷ пана маршалка, – запевняв єпископ краківський, – амбіція його вже тим насититься, що вперше короля на своїй посаді старости прийматиме і перший опікою його оточить. Влада в руках короля залишиться, а пана маршалка вже сама думка від таких великих заслуг задовольнить. Якщо ж він захоче вірністю над усіма піднятися, тобто вірність походитиме від його амбіцій, чи також із любові до пана та вітчизни впливатиме, завжди велич і значну вигоду звідси можна отримати.

Думка чесного та досвідченого єпископа здалася найслухнішою. Тому ухвалили, що король через гори їде в Любомлю, а звідти до Львова, або куди підкажуть обставини.

Міркували також і про день повернення, але воєвода ленчицький, котрий саме від імператора повернувся, до котрого з посольством їздив, зауважив, що краще конкретного терміну не визначати і самому королеві це рішення залишити, і це тому, щоб звістка не розійшлася і вороги не пронюхали. Тому постановили лише, що з королем вирушать триста найкращих драгунів під командуванням пана Тізенгауса, котрий хоч і молодий, але вже здобув репутацію визначного воїна.

Але важливішою була друга частина зборів, на якій за загальної згоди вирішили, що після прибуття в державу вся

⁷⁷ *Quod attinet* (лат.) – що стосується.

влада і напрямок воєнних дій опиняться в руках короля, котрому шляхта, військо та гетьмани в усьому коритися мають. Розмовляли також про майбутнє і подавали приклади тих раптових нещасть, які, як потоп, в такі стислі терміни всю країну залили. Сам примас не іншу цього подавав причину, як розпусту, відсутність послуху та надмірне глумління над владою та королівською величчю.

Слухали його в глибокому мовчанні, бо кожен розумів, що тут про долю Речі Посполитої йдеться і про великі, небувалі доти в ній зміни, які могли б її давню могутність повернути, чого особливо давно вже прагнула мудра та любляча набуту вітчизну королева.

Лунали тому з вуст гідного князя Церкви слова, як громи, а в слухачах душі розкривалися правді, як квіти розкриваються сонцю.

– Не проти стародавніх вольностей я виступаю, – переконував примас, – а проти тієї сваволі, яка своїми ж руками власну вітчизну ріже. Справді, забули вже в цій державі різницю між волею та сваволею, і ось чим, як зайва насолода болем, така розгнuzдана свобода закінчилася. До якого ж безумства ви дійшли, громадяни цієї святої Речі Посполитої, що той лише між вами захисником волі вважається, хто галас здіймає, сейми зриває і верховній владі противиться, а тоді, коли потрібно, а тоді, коли цій владі про спасіння батьківщини йдеться? У скарбі нашому дно скрині видно, жовнір неоплачений у ворога матеріального забезпечення шу-

кає. Сейми, єдиний фундамент цієї Речі Посполитої, ні з чим розходяться, бо один свавільник, один поганий громадянин, для власної вигоди раду з половою змішати може. Яка ж це свобода, яка одному проти всіх виступати дозволяє?.. Хіба ця воля для одного не є неволею для всіх? І куди ж ми зайшли у сповідуванні такої свободи, які ж вона смачні плоди дала?.. І перший же слабкий ворог, над яким пращури наші стільки чудових звітяг отримали, тепер *sicut fulgur exit ab occidente et paret usque ad orientem*⁷⁸. Ніхто йому не опирався, зрадники єретики йому допомогли, і тепер він повсюдно віру переслідує, костели ганьбить, а коли йому про вольності свої нагадуєте, меча вам показує!.. Ось до чого призвели ваші сеймики, ваше ветування, ваша сваволя, ваші вибрики на кожному кроці. Його величність короля, природного захисника вітчизни, спочатку ви зробили безсилим, а потім стали нарикати, що вас не захищає!.. Ви не хотіли свого уряду, то тепер ворог вами править. І хто, запитую, може від цього занепаду нас врятувати, хто давній блиск Речі Посполитій повернути, якщо не той, хто стільки здоров'я і зусиль уже пожертвував, коли ця країна нещасна стогнала від громадянської війни з козаками. Той, хто на такі небезпеки свою освячену особу наражав, яких жоден монарх у наші часи не знав. Хто під Зборовом, Берестечком і під Жванцем як простий жовнір воював, не зважаючи на своє королівське становище, лиха

⁷⁸ *Sicut fulgur exit ab occidente et paret usque ad orientem* (лат.) – як блискавка, що на сході блисне й вмиє аж на самім заході сяє (Євангеліє від Матея 24:27).

та незручності витримував. Йому тепер довіримося, йому за прикладом стародавніх римлян диктатуру в руки віддаймо, а самі радьмося, як у майбутньому цю вітчизну від внутрішнього ворога, від розпусти, сваволі, безладу та безкарності врятувати, а уряду та владі належний авторитет повернути!..

Таку виголосив промову примас, а нещастя й останні події до такого ступеня змінили слухачів, що ніхто не протестував, бо всі бачили чітко, що або королівська влада мусить бути посилена, або Річ Посполита згине назавжди. Розпочалося відтак обговорення, як найкраще поради примаса реалізувати, а королівське подружжя слухало їх жадібно та радісно, особливо королева, котра давно та наполегливо над наведенням ладу в Речі Посполитій працювала.

Тож повертався король до Глогової веселий і задоволений, там уже закликав до свого покою кількох довірених офіцерів, а між ними і пана Кміцица, і сказав їм:

– Не терпиться мені вже і палить мене перебування в цій землі, я хотів би навіть завтра вирушати, тому й викликав вас, панове, щоб ви, як військові та досвідчені люди, всі швидко способи обмізкували. Шкода нам час втрачати, позаяк наша присутність тотальну війну дуже пришвидшити може.

– Безперечно, – погодився пан Луговський, – якщо така воля вашої королівської величності, то навіщо зволікати? Чим швидше, тим краще!

– Поки ще не пішов поголос і ворог пильності не подвоїв,

– додав полковник Вольф.

– Ворог уже й так за всім пильно стежить і шляхи пообсїдав, де тільки міг, – зауважив пан Кміциц.

– Тобто? – не зрозумів король.

– Милостивий пане, плановане повернення вашої королівської величності для шведів не новина! Ледве не щодня шириться чутка по всій Речі Посполитій, що ваша королівська величність вже в дорозі або вже *inter regna*⁷⁹. Тому потрібно найбільшої обережності дотримувати і нишком ярами промчати, бо на дорогах чигають роз'їзди Дугласа.

– Найкраща обачність, – промовив, дивлячись на пана Анджея, Тізенгаус, – це триста вірних шабель, а оскільки мені милостивий пан команду над ними доручає, то його проведу у повному здоров'ї, навіть якщо доведеться пройтися по животах роз'їздів Дугласа.

– Ви, пане, поведете триста, а проти вас шістсот, а то і тисячу людей виставлять. А якщо натрапите на більшу силу, що в засідці чигає, то що станеться?

– Я сказав – триста, – відрубав Тізенгаус, – бо про трьохсот була мова. Якщо цього замало, й п'ятсот, і більше можна організувати.

– Хай вас Бог боронить! Чим більший загін, тим про нього більше знають! – застеріг пан Кміциц.

– Ба! Я так собі думаю, що пан маршалок коронний виступить нам зі своїми хоругвами назустріч, – втрутився в роз-

⁷⁹ *Inter regna* (лат.) – між країнами.

мову король.

– Пан маршалок не виступить, – спростував пан Анджей, – бо день і годину не знатиме, а хоч би й знав, то можуть трапитися неочікувані зволікання, як зазвичай, важко завчасно передбачити.

– Жовнір це каже, справжній жовнір! – похвалив король.
– Одрозу видно, що вам війна не чужа.

Пан Кміциц усміхнувся, бо згадав про свої рейди проти Хованського. Хто ж краще за нього знався на таких речах! Кому краще можна ескорт короля доручити?

Але Тізенгаус, вочевидь, іншу, ніж король, мав думку, бо насупив брови і з іронією звернувся до пана Анджея:

– Чекаємо вашої досвідченої поради.

Пан Кміциц відчув нехіть у цьому проханні, тому свердлив очима Тізенгауса, коли промовляв:

– На мою думку, чим менший гурт, тим легше проскочить.

– І що ви пропонуєте?

– Милостивий пане! – правив своє пан Анджей. – Ваша королівська величність зробить те, що захоче, але мені досвід підказує: хай пан Тізенгаус уперед із драгунами вирушає, повідомляючи навмисно, що короля супроводжує, щоб на собі зосередити увагу ворогів. Його річ так викручуватися, щоб із пастки вибратися цілими. А ми невеликим загonom разом із вашою королівською величністю через день або два за ним рушимо, і коли увага ворога буде прикута до іншого, легко нам буде пробратися аж до Любомлі.

Король аж зааплодував від захоплення.

– Бог нам послав цього жовніра! – вигукнув він. – Соломон краще б не порадив! Цілком *votum*⁸⁰ цієї думці віддаю і не може бути інакше! Будуть короля між драгунів ловити, а король їм з-під носа втече. Заради Бога, важко вигадати щось краще!

– Ваша величносте! Та це ж комедія!.. – розгубився Тізенгаус.

– Жовнірська комедія! – погодився король. – Тепер робіть що хочете, а я від цього вже не відступлю!

Очі пана Кміцица палали від радощів, що його думка перемогла, але Тізенгаус схопився з крісла.

– Ваша величносте! – вигукнув він. – Тоді я зрікаюся командування драгунами. Хай хтось інший їх веде!

– А це чому? – поцікавився король.

– Бо якщо без захисту, милостивий пане, ви підете, віддані на волю фортуни, на всі небезпеки, які в дорозі статися можуть, то й я хочу при вашій особі бути, груди за вас свої підставити та полягти в разі потреби.

– Дякую за щирі наміри, – втихомирив слугу Ян-Казимир, – але заспокойтесь, бо саме в такий спосіб, який радить нам пан Бабинич, найменше ми наражатимемося на неприємності.

– Що радить пан Бабинич, чи як його там звати, хай бере на себе відповідальність! Може, він саме й зацікавлений, аби

⁸⁰ *Votum* (лат.) – голосування.

ваша королівська величність без захисту в горах заблукала. Я Бога і присутніх тут товаришів у свідки беру, що від усієї душі вас відмовляв!

Заледве він закінчив, як пан Анджей схопився, і, ставши з Тізенгаусом віч-на-віч, поцікавився:

– Що ви маєте на увазі?

Але Тізенгаус зміряв його гордо очима від стіп до голови.

– Не сягайте до мене головою, паночку, бо не досягнете!

На це пан Кміциц блиснув очима:

– Невідомо, кому було б зависоко, якби...

– Якби що? – спитав, не відводячи погляду, Тізенгаус.

– Я досягав і вищих за вас!

Тізенгаус засміявся.

– А де ж ви їх знайшли?

– Замовкніть! – наказав раптом король, насупивши брови.

– Не розпочинайте мені тут чвар!..

Ян-Казимир проявив такий свій авторитет на всіх оточуючих, що обоє молодиків замовкли та зніяковіли, згадавши, що у присутності королівської величності вилетіли їм такі необачні слова.

Король натомість сказав:

– На цього кавалера, котрий мортиру висадив і зі шведських рук вибрався, ніхто не має права зазіхати, хоч би його батько в провінції мешкав, що, як бачу, не так, бо птаха по пір'ю, а кров по вчинках побачити легко. Негайно припиніть обра́зи.

Тут король звернувся до Тізенгауса:

– Хочете при особі нашій залишитися. В цьому відмовити вам не можемо. Драгунів Вольф або Денгофф поведе. Але й пан Бабинич залишиться, і за його порадою ми підемо, бо нам до серця припала.

– Я вмиваю руки! – наголосив Тізенгаус.

– Тримайте ж усе в таємниці. Драгуни нехай сьогодні ж відбувають до Рацібору. Водночас пустіть якнайширше поголос, що і ми перебуваємо з ними. І добре наглядajte, бо ви не знаєте ні дня, ні години. Тізенгаусе! Ідіть віддайте наказ капітанові драгунів.

Тізенгаус вийшов, руки заламуючи від гніву та жалю, а за ним розійшлися й інші офіцери.

Цього ж дня гримнула звістка по всій Глоговій, що його величність Ян-Казимир подався вже до кордонів Речі Посполитої. Багато навіть значних сенаторів думали, що виїзд справді мав місце. Кур'ери, навмисно розіслані, повезли новину в Ополе і до прикордоння.

Тізенгаус, хоч і оголосив, що вмиває руки, проте не здався. Він, як приближена особа, мав доступ будь-якої миті до монарха. Того ж дня, вже після відходу драгунів, він з'явився до Яна-Казимира, точніше обох монархів, бо і Марія-Людвика була там присутня.

– Я прийшов по накази, – заявив він. – Коли ми вирушаємо?

– Післязавтра до світанку, – оголосив король.

– Скільки людей із нами поїде?

– Поїдете ви, пани Бабинич, Луговський із жовнірами.

Пан каштелян сандомирський також їде зі мною. Я просив його, щоб якнайменше людей брав зі собою, але без кільканидцятьох не обійдеться. Це вірні та досвідчені шаблі. Крім нього, благочестивий нунцій хоче також мене супроводжувати, присутність котрого додасть авторитету справі й усіх вірних справжній Церкві зміцнить. Не вагається він свою святу особу небезпеці піддати. Ви ж простежте, щоб не було більше сорока коней, бо так пан Бабинич радив.

– Ваша величносте! – не витримав Тізенгаус.

– А чого ще ви хочете?

– На колінах вас благаю. Сталося вже. Драгуни вийшли. Поїдемо без захисту. І перший же роз'їзд із кількадесятьох вершників може нас схопити. Нехай же ваша королівська величність прислухається до благань слуги свого, вірність котрого Господь Бог бачить, і нехай не довіряє в усьому цьому шляхтичеві. Спритний він чоловік, адже зумів у такий короткий термін прихилити до себе серця ваших королівських величностей, але...

– То вже йому позаздрили? – обірвав його король.

– Не заздрю я йому, ваша величносте, не хочу навіть його в зрадї підозрювати, але можу присягнути, що його прізвище не Бабинич. Чому ж він справжнє своє прізвище приховує? Чому не розкаже, як в обложеної Ченстохові опинився? Чому особливо так наполягав, аби драгуни спочатку вийшли

і щоб ваша королівська величність без ескорту їхала?

Король замислився трохи і почав за своїм звичаєм губи раз по раз надимати.

– Навіть якби йшлося про якусь змову зі шведами, – на-
решті сказав він, – то що таке триста драгунів! Яка ж це сила
й яка опора?.. Якби мав потребу той пан Бабинич повідоми-
ти шведам, то кількасот піхотинців на нашому шляху розмі-
стили б, і так узяли б нас, як у кліщі. Завважте, чи тут про
зраду може бути мова? Мусив би завчасно знати дату та мати
час повідомити шведам у Краків, а це неможливо, оскільки
післязавтра ми вирушаємо. Не міг і вгадати, що ми приста-
немо на його план, бо ми могли б так само прислухатись і
до вашого або інших. Адже спочатку було вирішено, що ми
разом із драгунами вирушимо, отже, якби хотів зі шведами
змовитись, то саме про таке рішення мав би з кур'єрами по-
силати та повідомити. Все це – неспростовні аргументи. При-
цьому він зовсім не наполягав на своїй версії, як ви кажете,
лише пропонував, як і інші, що йому здалося найкращим.
Ні, ні! Щирість визирає з очей цього шляхтича, а обгорілий
бік свідчить, що готовий він навіть на муку не зважати.

– Ваша королівська величність має рацію, – підтримала
чоловіка королева. – Це неспростовні аргументи, і порада бу-
ла хороша.

Тізенгаус знав із досвіду, що коли королева думку свою
висловила, то вже даремно до короля апелювати, так довіряв
Ян-Казимир її допитливості та розуму. Йшлося тепер моло-

дому панові лише про те, щоб король необхідної обережності дотримувався.

– Не моя справа, – відказав він, – монархам перечити. Якщо, однак, маємо післязавтра вирушати, прошу панові Бабиничу не повідомляти годину виїзду.

– Це можливо! – погодився король.

– А в дорозі вже я сам буду за ним наглядати й якщо, бо-роть Боже, щось викине, вже від моєї руки не втече!

– Не буде в цьому потреби, – усміхнулася королева. – Слушайте ж уважно: короля від лихої пригоди в дорозі і від зрад, і від ворожих пасток не ви буде стерегти, не пан Бабинич і не драгуни, і не земні сили, а лише Боже Провидіння, око якого постійно на пастирів народів і Божих помазаників звернене. Воно буде його берегти, воно його захистить і щасливо доведе, а в разі потреби пришле йому таку допомогу, про яку ви навіть не здогадуєтесь, ви, котрі в лише земну силу вірите.

– Ваша величносте! – знітився Тізенгаус. – Я вірю, що без Божої волі нікому навіть волосинка з голови не впаде, а що через турботу про королівську особу зрадників остерігаюся, то це не гріх.

Марія-Людовика знову всміхнулася.

– Аж занадто ви всіх підозрюєте і ганьбу на весь народ цим накидаєте, в якій, як той же пан Бабинич казав, не знайшовся ще той, хто б проти власного короля руку підняв. Нехай вас це не дивує, що після такого приниження, після такого ламання присяги та віри, якої ми обоє з милостивим коро-

лем зазнали, я все одно переконана, що на такий страшний вчинок ніхто б не зважився, навіть ті, хто сьогодні ще шведам служить.

– А лист князя Богуслава, ваша величносте?

– Лист неправду каже! – рішуче заперечила королева. – Якщо є така людина в Речі Посполитій, котра готова зрадити навіть короля, то це хіба сам князь конюший, бо він лише за прізвищем до цього народу належить.

– Коротше кажучи, не підозрюйте пана Бабинича, – наказав король, – а те, що у вас щодо його прізвища якісь непорозуміння виникли, то можна врешті легко владнати, якщо його тут же спитати, якщо прізвище не Бабинич, то яке справжнє? Можна чесній людині задати таке запитання, і голову ставлю, що він чесний.

– За таку ціну не захотів би я, ваша величносте, в його чесності переконатися.

– Гаразд, уже годі! Вдячні ми вам за турботу. Завтрашній день – на молитву і покуту, а післязавтра – в дорогу! У дорогу!

Тізенгаус вийшов зітхаючи і ще того ж дня розпочав таємно до від'їзду готуватися. Навіть сановникам, котрі мали супроводжувати короля, не всім повідомили годину. Слугам лише наказали коней тримати напоготові, бо будь-якого дня можуть вирушити з панами до Рацібора.

Король весь наступний день ніде не показувався, навіть у костелі, зате в себе на квартирі до ночі хрестом пролежав,

постив і Царя над царями благав про допомогу, не для себе, а для Речі Посполитої.

Марія-Людовика разом із панночками також молилася.

Потім ніч підкріпила сили стомлених, і коли в темряві ще дзвін глоговського костелу покликав до утрені, пробила година розставання.

Розділ XXIII

Через Рацібор проїхали, лише коням дали пашу. Ніхто короля не впізнав, ніхто на кортеж не звернув зайвої уваги, бо всі були зайняті нещодавнім проходженням драгунів, між котрими, згідно з офіційною версією, польський монарх мав перебувати.

А цей кортеж складався з близько п'ятдесяти коней, тому що короля супроводжували кілька сановників, п'ятеро єпископів, між іншими й нунцій відважився розділити із сюзереном труднощі цієї небезпечної експедиції. Дорога, однак, у межах імперії не була небезпечною. В Одерберзі, неподалік від гирла Одера, в'їхали в межі Моравії.

День був хмарний і сніг валив так густо, що за кільканадцять кроків не було можна побачити дорогу перед собою. Але король був веселий і повний добрих думок, бо трапився йому знак, який усі визнали сприятливим, і про який тодішні історики не забули навіть у хроніки вписати. Перед самим початком подорожі короля з Глогової з'явилася перед конем цілком біла пташина. Вона кружляла, часом здіймалася вгору, інколи знижувалася над самою монаршою головою, квілячи при цьому і цвірінькаючи радісно. Аж тут згадали, що схожий птах, але чорний, вертівся над королем, коли свого часу з Варшави він від шведів утік.

Але ця була повністю біла, розміром і виглядом на ластів-

ку схожа, що пробудило тим більший подив, що зима була вже глибока і ластівки не думали ще про повернення. Втішилися всі, а король упродовж перших днів ні про що інше не балакав і найсприятливіше собі майбутнє передрікав. Також одразу ж на початку мандрівки виявилось, якою доброю була порада пана Кміцица їхати окремо.

Усюди в Моравії розповідали про нещодавній проїзд польського короля. Дехто переконував, що бачив його на власні очі, в повному обладунку, з мечем у руці та з короною на голові. Різні також ширилися чутки про військо, яке його супроводжувало, і до казкових обсягів число драгунів роздувалося. Були і такі, хто бачив аж десять тисяч, і що кінця-краю коням, людям, прапорам і бунчукам побачити не зміг.

– Звісно, – подейкували, – шведи заступлять їм дорогу, але чи зможуть впоратися з такою міццю, невідомо.

– То що? – питав Тізенгауса король. – Чи не мав пан Бабинич рації?

– Ми ще не прибули в Любомлю, ваша величносте, – відповідав юний магнат.

Сам же пан Бабинич був задоволений і собою, і мандрівкою. Разом із трьома Кемличами він тримався зазвичай попереду королівського кортежу, вивідуючи дорогу. Часом їхав з усіма, розважаючи короля оповідками про епізоди облоги Ченстохови, яких Янові-Казимиру ніколи не було досить. І з кожною майже годиною все більше припадав королеві до

серця той парубок – веселий, бадьорий, на молодого орла схожий. Час монарха збігав то в молитві, то в побожних роздумах про життя і вічність, то в розмовах про майбутню війну та допомогу, якої очікували від імператора, то в спостереженнях за лицарськими забавами, якими жовніри супроводу намагалися час подорожі скрасити. Такий уже був характер у Яна-Казимира, що він легко переходив від серйозності до легковажності і від важкої роботи до розваг, а якщо випадала вільна хвилина, віддавався їй всією душею, немовби жодна турбота, жодні сумніви не обтяжували його ніколи.

Гарцювали жовніри, хто як умів. Молоді Кемличі, Косма та Дам'ян, забавляли короля своїми величезними та незграбними постатями і ламанням підков, як хворостинок. І за кожну король казав їм по таляру давати, хоч у саквах і не густо було, бо всі гроші, навіть фамільні коштовності королеви пішли на військо.

Пан Анджей бавився важким обушком⁸¹, якого так високо вгору підкидав, що майже його не було видно, а потім підлітав на коні та хапав зброю на льоту за руків'я. Монарх цим фокусам аплодував.

– Я якось бачив, – зауважив він, – як таке пан Слушка, брат пані підканцлерової, робив, але навіть він не кидав настільки високо.

– У нас таке часто практикують у Литві, – відповів пан

⁸¹ *Обушок* – тип зброї, популярної в Польщі у XV—XVII ст., сокира з кривим краєм з одного боку і молотом з другого.

Анджей, – а коли чоловік із дитинства вправляється, то й майстерності набуде.

– Звідки у вас цей шрам на обличчі? – спитав якимось король, показуючи на пам'ятку, залишену князем Богуславом.
– Добре вас хтось шаблею зачепив.

– Це не від шаблі, ваша величносте, а від кулі. Стрельнули мені прямо в обличчя.

– Ворог чи свій?

– Свій, але ворог, якого до відповіді ще покличу, і поки цього не станеться, говорити мені про це не годиться.

– То ви такі затяті?

– Не маю жодної злості, ваша величносте, бо ще глибшу від шаблі рану маю, і тоді мало душа з мене не вийшла, але що мені її чесна людина завдала, то й образи за це не тримаю.

Сказавши це, пан Кміциц зняв шапку і показав королеві глибокий шрам, біляві краї якого чітко виднілися.

– Не соромно мені за цю рану, – додав молодик, – бо мені її завдав такий майстер, що немає другого такого в Речі Посполитій.

– І хто ж це такий майстер?

– Пан Володийовський.

– Боже милий! Та я його знаю. Дива він під Збаражем чинив. А потім я ще був на весіллі його товариша, пана Скшетуського, котрий мені першим із обложеного Збаража звістку привіз. Видатні це кавалери! Був із ними і третій, цього все військо славило, як найбільшого лицаря. Гладкий шлях-

тич, а такий дотепний, що ми на весіллі мало зі сміху не луснули.

– Це пан Заглоба, гадаю! – підтвердив пан Анджей. – Чоловік не лише мужній, а й до дивовижних фортелів здатний.

– Що ж вони тепер роблять, не знаєте?

– Пан Володийовський у князя віленського воєводи драгунами командував.

Король спохмурнів.

– І разом із князем воєводою шведам тепер служить?

– Він? Шведам? Та він із паном Сапегою. Я сам бачив, як після зради князя воєводи булаву йому під ноги кинув.

– О, це достойний жовнір! – закивав головою король. – Від пана Сапєги ми мали вісті з Тикоцина, в якому він князя воєводу осадив. Хай йому Бог вділить щастя! Якби всі були, такі, як він, то шведський ворог пожалів би, що на світ народився.

Тут Тізенгаус, котрий чув усю розмову, раптом спитав:

– То ви були в Кейданах у Радзивілла?

Пан Кміциц зняковів дещо і знову взявся підкидати свій обушок.

– Був.

– Відкладіть убік обушок, – попросив Тізенгаус. – І що ж ви поробляли на княжому дворі?

– Гостював, – нетерпляче пояснив пан Анджей, – і княжий хліб їв, поки мені не стало огидно після зради.

– А чому це ви з іншими порядними жовнірами до пана

Сапєги не пішли?

– Бо паломництво до Ченстохови відбував, і вам легше буде зрозуміти, коли скажу, що нашу Гостру Брану зайняли септентрони.

Тізенгаус головою вертів і губами цмокав, аж це привернуло увагу короля, то й він почав зиркати на пана Кміцица з підозрою. Але той роздратовано звернувся до Тізенгауса:

– Шановний пане! Чомусь я у вас не випитую, де ви були і що робили...

– То питаєте, – запропонував Тізенгаус. – Мені нічого приховувати.

– Я також не стою перед судом, а якщо і стану колись, то не ви будете моїм суддею. Давайте припинімо, бо мені терпець уривається.

Сказавши це, парубок метнув обушок так шпарко, що той аж зник у височіні. Король простежив за ним і вже більше не думав ні про що інше, ніж про те, чи пан Бабинич спіймає його на льоту, чи ні. Пан Бабинич здибив коня, стрибнув і впіймав.

Але вже цього ж вечора Тізенгаус промовив королеві:

– Ваша величносте, все менше мені цей шляхтич подобається!..

– А мені все більше! – відповів король, надимаючи губи.

– Я чув сьогодні, як один із його людей назвав його полковником, а він лише глянув хижо і той одразу ж змішався. У цьому щось є!

– І мені часом здається, – погодився король, – що він не хоче всього розповідати, але це його справа.

– Ні, ваша величносте! – розпалився Тізенгаус. – Це не його справа, а наша й усієї Речі Посполитої. Бо якщо це якийсь запроданець, котрий згубу вашої королівської величності або неволю планує, то загинуть разом із вашою королівською величністю всі ті, хто зараз зброю підіймають, загине вся Річ Посполита, яку ви один, ваша величносте, врятувати можете.

– То його завтра сам розпитаю.

– Дав би, Бог, аби виявився фальшивим пророком, але нічого доброго в його очах не читається. Занадто він шпаркий, занадто сміливий, занадто зухвалий, а такі люди на все здатні.

Король задумався.

Наступного дня, коли вони вирушили в дорогу, монарх кивнув панові Кміцицу, щоб той наблизився до нього.

– Де ж ви були полковником? – несподівано спитав король.

Запанувала хвилина мовчання.

Пан Анджей боровся сам із собою. Палило його бажання зістрибнути з коня, впасти до королівських ніг і вмент скинути зі себе той тягар, який йому допікав, і розповісти всю правду. Але водночас він із жахом подумав, яке страшне враження мусить справити це прізвище – Кміциц, особливо після листа князя Богуслава Радзивілла. Як же він, ко-

лись права рука князя віленського воєводи, він, хто перевагу його втримав, до приборкання неслухняних хоругв доклався, в зраді допомагав. Як же він, запідозрений і обвинувачений у найстрашнішому злочині замаху на королівську свободу, зможе тепер переконати короля, єпископів і senatorів, що змінився, що переродився і кров'ю свої провини спокутував?.. Чим зможе свої щирі наміри довести, які докази, крім голих слів, зможе подати?..

Давні провини переслідують його безперервно і невблаганно, як запеклі хорти, що женуть звіра в лігво. Тому вирішив змовчати. Але відчув водночас невисловлену огиду і нехіть до викрутасів. Чи мав він право цьому панові, котрого всіма фібрами душі полюбив, сипати пісок у вічі та вигаданими історіями годувати? Відчував, що забракне йому для цього сил. Тому, поміркувавши, сказав таке:

– Милостивий пане! Прийде час, можливо, недовго вже чекати, коли я зможу вашій королівській величності всю душу, як священикові, на сповіді відкрити. Але хочу, щоб спершу про мене, про мої щирі наміри, про вірність і любов до вас вчинки, а не самі слова свідчили. Я грішив, ваша величносте, грішив проти вас і батьківщини, і замало ще спокутував, тому такої служби шукаю, в якій би розгрішення легко знайти. Але хто не грішив? Хто не має потреби битися в груди в усій нашій Речі Посполитій? Можливо, я й важче завинив за інших, але я також і першим схаменувся. Не питайте, милостивий пане, ні про що, поки вас моя теперішня

служба не переконає. Не питайте, бо не можу нічого сказати, щоб собі дорогу до спасіння не закрити, бо Бог свідок і Його Найсвятіша Матір, Королева наша, що я не лукавив у тому, що останню краплю крові готовий за вас віддати.

Тут очі пана Анджея зволожилися, а така щирість і печаль освітила його обличчя, що сильніше від слів у його правдивості свідчило.

– Бог бачить наміри мої, – правив парубок далі, – і на суді мені все згадає. Але якщо мені, милостивий пане, ви не довіряєте, то виженіть мене, віддаліть від особи своєї. Я поїду услід за вами, триматимусь на відстані, щоб у важку хвилину на допомогу прибути, навіть без поклику, і голову покласти за вас. А тоді, милостивий пане, ви повірите, що я не зрадник, а один із тих слуг, котрих вам бракує, ваша величносте, і серед них є ті, хто на інших підозри кидають.

– Я вам і тепер довіряю, – підтвердив король. – Залишайтеся, як і раніше, при особі нашій, бо зрада не таку виголошує промову.

– Дякую вашій королівській величності! – вклонився пан Кміциц.

І притримавши коня, відсунувся до останніх рядів кортежу.

Але Тізенгаус поділився своїми підозрами не лише з королем, унаслідок чого всі почали косо на пана Анджея зиркати. Голосніші балачки припиняли, коли той наближався, і починали шепотіти. Стежили за кожним його кроком, зва-

жували кожне його слово. Помітив це парубок, і зробилося йому незатишно серед цих людей.

Навіть король, хоч і не позбавив його довіри, не мав уже до нього такого веселого, як раніше, ставлення. Тому молодик втратив гумор, спохмурнів, сум і гіркота опанували його серце. Раніше попереду між першими звик гарцювати конем, тепер же волочився за кількасот кроків за кавалькадою, з головою опущеною та понурими думками.

Аж врешті забіліли перед вершниками Карпати. Сніги лежали на їхніх схилах, хмари розкидали свої неповороткі туші над вершинами, а коли вечір траплявся погожий, тоді на заході підсвічували ті гори полум'яні заграви, і відблиск ішов від них такий сильний, що аж сутінки розступалися. Дивився пан Кміциц на ці дива природи, яких ніколи раніше у своєму житті не бачив. І хоч дуже він був стурбований, про всі свої негаразди від подиву забував.

З кожним днем усе величнішими ставали гори, більшими, могутнішими. Аж нарешті доїхав до них королівський кортеж і поринув у яри, які, як ворота, розчинилися перед ними.

– Кордон мусить уже бути недалеко, – зворушено зауважив король.

Раптом вони помітили візок, запряжений одним конем, а у візку – чоловіка. Королівські слуги затримали його відразу ж.

– Чоловіче, – спитав Тізенгаус, – а чи ми вже в Польщі?

– Там он, за тією скелею і за річкою імператорський кор-

дон, а ви вже на королівській землі стоїте.

– А кудю до Живця?

– Ген туди, так до дороги дістанетесь.

І горянин цьвохнув шкапину. Тізенгаус підїхав до кортежу, що стояв віддалік.

– Ваша величносте, – оголосив він піднесено, – ви вже стоїте *inter regna*, ось ваше, починаючи від тієї річечки, королівство!

Король нічого не сказав, кивнув лише, щоб його коня притримали, а сам зліз і кинувся на коліна, звівши очі та руки догори. Побачивши це, злізли й решта і наслідували приклад свого монарха. Король-блукач упав за мить хрестом у сніг і став цілувати цю землю, таку улюблену і таку невдячну, яка в час поразки в підтримці його королівської голови відмовила.

Настала тиша і лише зітхання її порушували.

Вечір був морозний, погожий, гори та вершини ближніх ялиць відливали пурпуром, а дальші в темряві вже взялися одягатися у фіолетові барви. А сама дорога, на якій лежав король, мінилася ніби червоною та золотистою стрічкою. Ці відблиски падали на короля, єпископів і сановників.

Раптом із вершин налетів вітер і, несучи на крилах сніжні іскри, опустився в долину. Ближні ялиці аж похилилися покритими снігом вершечками та вклонилися королеві, і шуміли галасливо, радісно, немовби співали якусь стародавню пісню:

– Вітаємо вас, вітаємо, господарю милий!..

Сутінки вже заповнювали повітря, коли королівський кортеж рушив далі. За яром розляглася широка долина, інший кінець якої губився у далечині. Світло гасло навколо, лише в одному місці небо ще світилося червоним. Король став молитися *Ave Maria*, за ним інші зосереджено повторювали побожні слова. Рідна земля, давно не бачена, гори, на які спадала ніч, гаснучі зорі, молитви, – все це надихало серця та розум. Після закінчення молитви їхали мовчки монарх, сановники та лицарі. Запала ніч, лише на сході небо щораз більше червоніло.

– Тримаймо курс на ці зорі, – нарешті озвався король, – дивно, що вони ще світять.

Несподівано наблизився пан Кміциц.

– Ваша величносте! Це пожежа! – крикнув він.

Усі зупинилися.

– Не розумію, – стеноу плечима сюзерен, – хіба це не зоря?

– Це пожежа! Я не помиляюся! – закликав пан Анджей. З усього королівського оточення він тямив у цьому найкраще.

Але вже не було причин сумніватися, бо понад тією уявною зорею здіймалися наче червоні хмари та клубочилися, то світліючи, то темніючи.

– Це, мабуть, Живець горить! – вигукнув король. – Ворог може там нищпорити!

Не встиг він закінчити, як до вух подорожніх долинув людський гомін, іржання коней і кільканадцять темних постатей замаячіло перед кортежем.

– Стій! Ані руш! – наказав Тізенгаус.

Постаті зупинилися, мабуть, не знаючи, що далі мають робити.

– Люди! Хто ви? – спитали з кортежу.

– Свої! – озвалосся кілька голосів. – Свої! Ми з Живця втікаємо. Шведи місто палять і людей мордують!

– Стійте, заради Бога!.. Що ви таке балакаєте?.. Звідки ж вони там взялися?

– Вони, пане, нашого короля підстерігали. Багато їх, ой багато! Нехай Матір Божа ним заопікується!

Тізенгаус на мить втратив голову.

– Ось що таке їхати малою групою! – крикнув він панові Кміцицу. – Бодай би вам за ваші поради життя відібрали!

Але Ян-Казимир узявся розпитувати втікачів.

– А де король? – поцікавився він.

– Король десь у горах із великим військом, два дні тому через Живець проїздив, але вони його наздогнали і десь біля Сухої билися. Не знаємо, чи його схопили, чи ні, але сьогодні надвечір до Живця повернулися і палять, мордують.

– Їдьте з Богом, люди! – дозволив Ян-Казимир.

Утікачі зникли у темряві.

– Ось, що нас чекало, якби ми з драгунами поїхали! – зауважив пан Кміциц.

– Ваша величносте! – озвався єпископ Гембіцький. – Ворог попереду. Що нам робити?

Всі оточили короля, немов хотіли його своїми тілами від

раптової небезпеки захистити, але той споглядав на заграву, яка віддзеркалювалася в його зіницях, і мовчав. Ніхто не наважувався висловити свою думку, настільки важко було щось слухне порадити.

– Коли я виїздив із батьківщини, мені також світила заграва, – сказав нарешті Ян-Казимир. – Коли в'їжджаю, нова мені світить.

І знову запанувала мовчанка, довша, ніж попередня.

– Хто може щось порадити? – озирнувся на присутніх владика Гембіцький.

Раптом почувся голос Тізенгауса, сповнений гіркоти та докорів:

– Хто пропонував монаршу особу на небезпеку наразити, хто наполягав, аби король без охорони їхав, той нехай тепер і радить!

Цієї ж миті один вершник висунувся з кола. Це був пан Кміциц.

– Гарзд, – погодився він.

І піднявшись у стременах, гукнув, звертаючись до челяді, що стояла віддалік:

– Кемличі, за мною!

Сказавши це, пустив коня в кар'єр, а за ним троє вершників помчали щодуху на конях. Крик розпачу вирвався з грудей Тізенгауса.

– Це змова! – зарепетував він. – Вони зрадникам усе повідомлять! Ваша величносте, рятуйтеся, поки ще є час, бо

видолинок незабаром ворог загатить! Ваша величносте, рятуйтеся! Назад! Назад!

– Повертаймося, повертаймося! – одноголосно заволали єпископи та сановники.

Але Ян-Казимир втратив терпець, аж із очей сипав блискавками, враз витягнув шпагу з піхов і вигукнув:

– Не дай Боже, щоб із власної землі вдруге мені втікати! Хай станеться те, що має бути, досить з мене цього!

Він щосили стиснув коня острогами, щоб скакати вперед, але тут нунцій схопив за повіддя.

– Ваша королівська величносте, – сказав він серйозно, – долю вітчизни та католицької церкви ви тримаєте на собі, тому не можна вам свою особу на небезпеку наражати.

– Не можна! – вторили єпископи.

– Я не повернуся в Сілезію, і нехай мені допоможе в цьому хрест святий! – відповів Ян-Казимир.

– Милостивий пане! Вислухайте благання ваших підданих! – і собі доклався, складаючи руки, каштелян сандомирський. – Якщо ви жодною мірою не хочете в імператорський край повертатися, то завернімо принаймні звідси і до угорського кордону подамося, або пройдімо назад у той яр, аби нам дорогу назад не відсікли. Там зачекаємо. А в разі приходу ворога на конях нам порятунок залишиться, принаймні нас, як у пастці, не заблокують.

– Хай так і буде, – промовив уже лагідніше король. – Не відкидаю я розумні поради, але у вигнання вдруге не піду.

Якщо туди вже не можна дістатися, то деінде підемо. Але гадаю, що ви даремно перелякалися. Оскільки шведи нас між драгунами шукали, як люди з Живця повідомили, то це й доказ того, що про нас не знають і що ні зради, ні змови ніякої не було. Візьміть, панове, це до уваги, ви ж досвідчені люди. Не чіпали б ті шведи драгунів, не вистрелили хоча б раз, якби мали інформацію, що ми за драгунами їдемо. Заспокойтеся, панове! Пан Бабинич зі своїми поїхав на розвідку і незабаром обов'язково повернеться.

Сказавши це, король повернув коня в яр, а за ним подалися і товариші. Зупинилися там, де їм перший горянин на кордон вказував. Збігло чверть години, півгодини, година.

– Чи вважаєте ви, ваші гідності, – поцікавився воєвода ленчинський, – що заграва згасає?

– Гасне, гасне майже на очах, – підтвердило кілька голосів.

– Це добрий знак! – зауважив король.

– Поїду я вперед із кільканадцятьма людьми, – запропонував Тізенгаус. – Якусь стаю звідси станемо й якби шведи надходили, то їх затримаємо, поки не поляжемо. В будь-якому разі буде час про безпеку монарха потурбуватися.

– Тримаймося купи, я забороняю вам їхати! – звелів король.

Але Тізенгаус заперечив:

– Ваша величносте! Можете мене пізніше за неслух розстріляти, але я таки поїду, бо тут про ваше життя йдеться!

І закликавши кільканадцятьох жовнірів, котрим міг до-

віритися в усьому, подався вперед. Стали на виході з видолинку та зайняли оборону з наладованими мушкетами, нашорошуючи вуха від кожного шелесту.

Довгий час не долинали жодних звуків, аж нарешті почулося рипіння снігу, який топтали копитами.

– Їдуть! – пошепотів один із жовнірів.

– Їх небагато, бо лише коней чути, – відповів другий. – Це пан Бабинич повертається!

Тим часом прибульці наблизилися в темряві на кількадесят кроків.

– Вердо? – гукнув Тізенгаус.

– Свої! Не стріляйте там! – почувся голос пана Кміцица. Й уже він сам з'явився перед Тізенгаусом, але не впізнав його у пільмі і спитав:

– А де король?

– Там, неподалік, за яром! – заспокоївся Тізенгаус.

– Хто це каже, бо не можу розпізнати?

– Тізенгаус! А що це таке велике везете зі собою?

Сказавши, він вказав на якийсь темний силует, що звішувався перед паном Анджеєм через кульбаку.

Але той нічого не сказав і проїхав повз. Діставшись до королівського кортежу, він розпізнав особу короля, бо за яром було набагато світліше, і повідомив:

– Милостивий пане, вільна дорога!

– Вже немає в Живці шведів?

– Відтягнулися до Вадовіц. Це був загін німецьких най-

манців. Ось, зрештою, тут маю одного, сам його, милостивий пане, допитайте!

Тут пан Анджей скинув на землю з кульбаки вантаж, який віз перед собою, аж стогін пролунав у тиші нічній.

– Хто це? – спитав здивований король.

– Це? Рейтар!

– Як Бог милий! То ви язика привезли? Як це було? Розкажіть!

– Милостивий пане! Коли вовк уночі за отарою овець іде, не важко йому одну захопити, але щиро кажучи, мені таке не в новину.

Король аж руки вгору підняв.

– Але ж і жовнір із цього пана Бабинича, хай його кулі минають! Вважайте, панове. Бачу, що, маючи таких слуг, можу хоч би в ставку до шведів їхати!

Тим часом усі оточили рейтара, котрий, однак, не підіймався зі землі.

– Допитайте його, милостивий пане, – нетерплячився пан Кміциц, – хоча і не впевнений, чи зможе відповідати, бо у його трохи придушив. Чи немає тут, чим би його припекти.

– Влийте йому краще горілки в горлянку, – звелів король.

Набагато краще ці ліки допомогли, ніж припікання, бо до рейтара повернулися і сили, і голос. Тоді пан Кміциц, приклавши йому лезо до горла, наказав розповідати всю правду.

Свідчив, отже, той військовополонений, що він належить до регіменту полковника Ірлегорна, їм повідомили про

проїзд короля з драгунами, тому напали на них біля Сухої, але отримавши шалений опір, були змушені відступити до Живця, звідки подалися до Вадовіц і Кракова, бо такий мали наказ.

– А в горах немає інших шведських загонів? – спитав німецькою пан Анджей, натискаючи дещо сильніше на горло рейтара.

– Може, і є якісь, – забелькотів рейтар, – генерал Дуглас порозсилав розїзди, але всі повертаються, бо селянство в яругах на них нападає.

– А поблизу Живця лише ви були?

– Лише ми.

– І ви знаєте, що польський король уже проїхав?

– Проїхав із тими драгунами, з якими ми в Сухій стялися.

Купа людей його бачила.

– Чому ж ви його не переслідували?

– Бо боялися горян.

Тут пан Кміциц перейшов на польську:

– Милостивий пане! Дорога вільна, а на нічліг у Живці можна зупинитися, бо лише частина поселення згоріла.

Але недовірливий Тізенгаус якийсь час перемовлявся з паном каштеляном війницьким, відтак зауважив:

– Або це великий жовнір і щирий, як золото, або зрадник, підкутий на чотири ноги. Зважте, ваша гідносте, що все це може бути інспіровано для того, щоб цього рейтара привезти зумисне, щоб він усе підтвердив. А якщо так і задумано?

Якщо шведи в Живці зачаїлися? Якщо король поїде, то потрапить, як у пастку?

– Краще переконатися, – підтримав його каштелян войницький.

Тож Тізенгаус обернувся до короля та промовив голосно.

– Дозвольте, милостивий пане, щоб спочатку я у Живець з'їздив і впевнився, що правда те, що той кавалер і той рейтар тут розповідають.

– Хай буде так! Дозвольте, милостивий пане, хай їде! – погодився пан Кміциц.

– Їдьте, – дозволив король, – але й ми вирушимо поволі, бо дуже вже зимно.

Тізенгаус поїхав уперед, а королівський кортеж – неквапливо за ним. До короля повернувся гумор і веселощі, і він звернувся до пана Анджея:

– То з вами можна, як із соколом, на шведів полювати, бо згори ви на них падаєте!

– Так і було, – підтвердив пан Анджей. – Якщо ваша милість захоче полювати, то сокіл завжди наготові.

– Розкажіть, як його схопили?

– Це було неважко, милостивий пане! Зазвичай, коли полк їде, завжди кільканадцятаро людей позаду волочиться, а цей аж на дві стаї відстав. Я підїхав до нього, він думав, що свій, не остерігся і поки очуняв, я вже його захопив, лише рот йому затулив, аби не верещав.

– Кажете, що ви до такого звиклі. Коли ж раніше доводи-

лося?

Пан Кміциц усміхнувся.

– Ой-ой! Милостивий пане! Мені доводилося й складніші операції проводити! Хай ваша милість лише накаже, я знову поскачу, дожену їх, бо коні мають потомлені, і ще одного захоплю, і Кемличам моїм накажу хапати.

Якийсь час їхали мовчки, аж тут кінський тупіт почувся. Прибув Тізенгаус.

– Милостивий пане! – промовив він. – Дорога вільна, а нічліг замовлений.

– Чи я не казав?! – утішився Ян-Казимир. – Даремно ви переживали. Їдьмо вже, їдьмо, бо нам відпочинок належиться!

Всі рушили клусом, жваво, весело, і вже через годину зазнув втомлений король безпечним сном на власній землі.

Того ж вечора Тізенгаус підійшов до пана Кміцица.

– Даруйте, пане, – знітився він, – з любові до свого володаря я вас підозрював.

Але пан Анджей не подав йому свою руку.

– Не може бути! – зауважив він. – Зрадника і запродавця ви намагалися з мене зробити.

– Був би і більше зробив, я б навіть вам у голову стрельнував, – зронив Тізенгаус, – але коли переконався, що ви чесна людина і короля любите, руку вам хочу подати. Хочете, прийміть, не хочете, то й не треба. Я бажав би з вами у прив'язці до панської особи контактувати. Але й інших стосун-

ків не боюся.

– Ви так думаєте?.. Гм! Може, й маєте рацію, але я ще на вас ображений.

– То покиньте гніватись. Хороший із вас жовнір! Та давайте вже руку, щоб у ненависті спати не вкладатися.

– Хай буде так, – погодився пан Анджей.

І вони обійнялися.

Розділ XXIV

Королівський кортеж пізно вночі дістався Живця і майже не звернув на себе увагу в містечку, наляканому нещодавнім нападом шведського загону. Король не заїжджав до замку, який уже раніше шведи спустошили, а частину спалили, а зупинився в садибі священника. Там пан Кміциц розпустив чутки, що це представник імператора зі Сілезії їде до Кракова.

Коли ж наступного дня вирушили до Вадовіц, то вже за містом завернули до Сухої. Звідти через Кжечонів планували їхати до Йорданова, а звідтам до Нового Таргу, і якби виявилось, що немає шведських роз'їздів під Чорштином, то до Чорштина, а якби були, то можна було б завернути до Угорщини й угорською землею їхати аж до Любомлі. Сподівався також король, що пан великий маршалок коронний, котрий мав під командою такі значні сили, яких не мав жоден пануючий князь, позабезпечує дороги і сам назустріч виступить. Могло лише завадити те, що він не знав, якою дорогою король їде. Але між горянами не бракувало вірних людей, готових донести панові маршалкові умовлені слова. Не потрібно було їм навіть таємницю доручати, бо йшли охоче, оскільки їм було сказано, що про королівську службу йдеться. Бо це був люд душею і серцем монархові відданий, хоч убогий і напівдикий, мало від рільництва невдячного кори-

сті мав, тому жив із вирощування худоби, побожний, а еретиків просто ненавидів. Вони першими, коли поширилася звістка про падіння Кракова, а особливо про облогу Ченстохови, до якої зазвичай паломництва відбували, схопилися за топорища своїх сокир і спустилися з гір. Генерал Дуглас, знаменитий воїн, озброєний гарматами та рушницями, розсіяв їх, щоправда, з легкістю по рівнинах, на яких битися горяни не звикли. Натомість шведи з найбільшою обачністю пускалися у їхні володіння, в яких дістати горян було важко, а зазнати поразки – завиграшки. Згинуло там кілька менших загонів, які необачно в лабіринт гір занурилися.

А тепер звістка про проїзд короля з військом зробила вже свою справу, всі, як один чоловік, схопилися, щоб його захищати та супроводжувати зі своїми топірцями, хоч би й на край світу. Могли б Яна-Казимира, якби лише рот розтулив, оточити в одну мить тисячі напівдиких «газд», але він правильно вважав, що тоді чутка про це розлетиться, як вихор, по всій околиці, і що шведи змогли б у такому разі вислати значні війська йому назустріч, тому бажав за краще критися навіть від горян. Знаходили лише певних місцевих провідників, котрим достатньо було сказати, що вони ведуть єпископів і панів, котрі прагнуть від шведів захиститися. Вели їх таким чином поміж снігів, скель, полонин і перевалів, лише їм знаними стежинами, місцями настільки недоступними, аж не повірив би, що птаха змогла б через них пролетіти.

Не раз король і вельможі мали хмари під ногами, а як-

що хмар не було, то погляд їхній охоплював білими снігами вкритий простір, який здавався таким же широким, як уся країна. Не раз також спускалися в гірські долини, майже темні, снігами заповнені, в яких хіба лише дикі вепри могли знайти собі притулок. Таким чином хитро оминали ворожі місця, скорочували дорогу, і бувало, що якесь поселення, до якого заледве за півдня можна було дістатися, з'являлося раптом поряд, а в ньому відпочинок чекав і гостинність, хоч і в курній хаті і в задимленій світлиці.

Король весь час перебував у гуморі, іншим приклад додання труднощів подавав і запевняв, що такими дорогами пробираючись, безпечно та щасливо до Любомлі дістануться.

– Пан маршалок навіть не сподівається, що ми йому, як сніг на голову, впадемо! – повторював без угаву.

Йому нунцій відповідав:

– Чим було повернення Ксенофонта⁸² порівняно з цією нашою експедицією в хмарах?

– Чим вище підіймемося, тим нижче шведська фортуна впаде, – твердив король.

Тим часом доїхали до Нового Таргу. Здавалося, що вже небезпека минулася. Проте горяни переконували, що якісь чужі війська вертяться біля Чорштина і в околицях. Король

⁸² *Ксенофонт* (до 430 р. до Р. Х. – бл. 355 р. до Р. Х.) – давньогрецький історик, письменник, політичний і військовий діяч. Учень Сократа. Після 371 року до Р. Х., коли фіванці розбили спартанців при Левктрах, Ксенофонту довелося заховатися в Коринфі.

припускав, що це можуть бути німецькі рейтари пана коронного маршалка, котрий мав їх два полки, або його власних драгунів, висланих уперед, вважали за ворожі роз'їзди. Тож коли біля Чорштина натрапили на почет краківського єпископа, думки в королівському кортежі розділилися: одні хотіли їхати трактом до Чорштина, а звідти вздовж кордону йти до Спіска; інші ж радили завернути до Угорщини, яка тут клином аж під Новий Тарг врізалася, і знову прориватися через полонини та яри, беручи всюди провідників, котрі всі найнебезпечніші переходи знають.

Ця остання думка перемогла, бо таким чином зустріч із шведами зводилася до мінімуму, та й короля забавляла та дорога «орлів» через прірви та хмари.

Тому з Нового Таргу подалися трохи на захід і південь, залишаючи по праву руку Білий Дунаєць. Спочатку дорога йшла околицею, доволі відкритою та розлогою, але у міру того, як просувалися вперед, гори ставали стрімкіші, а долини звужуватися. Їхали стежинами, в яких коні заледве могли поміститися. Часом доводилося спішуватися і за повіддя їх вести, а ті тоді пручалися, стригли вухами та роздували ніздрі на вигляд проваль, із глибини яких смерть могла вирити.

Горяни, котрі звикли до урвищ, вибирали часто такі дороги, на яких незвиклим людям шуміло та макітрилося в головах. В'їхали врешті-решт в якусь скельну яругу, довгу та пряму, але таку вузьку, що заледве троє людей могли їхати.

ти поруч. Яр той був, наче нескінченний коридор. Дві високі скелі затуляли його з правого та лівого боків. Подекуди, однак, стіни їхні розступалися, утворюючи вже не такі круті схили, вкриті кучугурами снігу, на зрубках обрамлені чорним бором. Вихори підіймали натомість сніг із дна ущелини і кінські копита били повсюдно по кам'янистій поверхні. Але в цю мить вітер стих і тиша запанувала така глуха, що аж у вухах дзвеніло. Тільки нагорі, між лісистими гущавинами, проглядала блакитна смуга неба, пролітало час від часу чорне птаство, лопочучи крилами та каркаючи.

Королівський кортеж став на спочинок. Від коней здіймалися клуби пари, та й люди були потомлені.

– Це Польща чи Угорщина? – спитав провідника король.

– Це ще Польща.

– А чому ми не звернули зараз же в Угорщину?

– Бо не можна. Яр заверне неподалік, потім буде водоспад, а за водоспадом стежка до тракту йде. Там і завернемо, перейдемо ще один видолинок, і вже там буде угорська сторона.

– Здається, що краще було відразу трактом їхати, – припустив монарх.

– Тихо!.. – раптом звелів горянин.

Він підбіг до скелі і приклав до неї вухо.

Всі вилупили на нього очі, а його обличчя змінилося вмент, і провідник сказав:

– За закрутом війська йдуть від потоку!.. Боже милий!

Може, й шведи?!

– Де? Як? Що?.. – почулося зусібіч. – Нічого не чути!..

– Бо там сніг лежить. Рани Божі! Вони вже близько!.. Зараз з'являться!..

– Може, пана маршалка люди? – припустив король.

Пан Кміциц стрибнув на коня.

– Поїду переконаюся! – пояснив він.

Кемличі рушили зараз же за ним, як мисливські хорти за ловцем, але лиш посунулися з місця, як з-за рогу, за сто кроків перед ним, затемніло від людей і коней.

Пан Анджей глянув і душа затряслася в ньому від жаху. Це були шведи.

З'явилися так близько, що відступати було запізно, особливо що королівський кортеж мав потомлених коней. Залишалося лише пробитися, або загинути, або потрапити в неволю. Збагнув це в одну мить безстрашний король, тому вхопився за ефес шпаги.

– Заслонити короля і назад! – наказав пан Кміциц.

Тізенгаус із двадцятьма людьми вмить висунувся на чоло, але пан Анджей, замість зімкнутися з ними, рушив дрібним ступом у бік шведів. Він мав на собі шведське вбрання, те саме, в яке переодягнувся, залишаючи монастир, тому шведи могли й не допетрати, хто він такий. Побачивши вершника, котрий прямував до них у такому вбранні, імовірно, прийняли весь королівський кортеж за якийсь власний роз'їзд, бо не пришвидшили кроку, лише капітан висунувся до першої

трійки.

– А це що за люди? – спитав він шведською, дивлячись на грізне та бліде обличчя молодика, котрий наближався.

Пан Кміциц наїхав на нього так близько, що майже зіштовхнулися колінами, і, не зронивши і слова, вистрелив йому в саме вухо з пістоля.

Вигук жаху вирвався з грудей рейтарів, аж тут почувся гучний голос пана Анджея:

– Бий!

І як уламок, відколений від скелі, падаючи в прірву, розбиває все на своєму шляху, так і він налетів на перший ряд, сіючи смерть і руйнацію. Два молоді Кемличі, схожі на двох ведмедів, врізалися за ним у розпорошені ряди. Дзенькіт шабель об обладунки та шоломи пролунав, як гуркіт молотів, а незабаром їх уже супроводжували зойки та стогони.

Переляканим шведам здавалося першої миті, що це три велети напали на них у дикому гірському краю. Перші трійки відступили, розгублені перед страшним чоловіком, а коли останні лише виринали з-за рогу, військо юрбилося та вирувало. Коні кусалися та брикалися. Жовніри зі задніх трійок не могли стріляти, і не могли прийти на порятунок переднім, котрі гинули безнадійно під ударами трьох велетнів. Дарем-но опиралися, марно шаблюки підставляли, бо ті їх ламали, перекидали людей та коней. Пан Кміциц здибив коня, що аж копита його зависли над головами рейтарських коней, а сам шаленів, рубав і штовхав. Кров забризкала його

обличчя, з очей пламенів вогонь, всі думки в ньому згасли, залишилася лише одна, що загине, але шведів мусить затримати. Ця думка переродилася в якесь дике піднесення, тому сили його потроїлися, рухи стали схожими на рисячі – скажені та швидкі, як блискавиці. Надлюдськими ударами шаблі він трошив людей, як блискавка ламає молоді дерева. Два молоді Кемличі не відставали, а старий, стоячи трохи позаду, щомиті встромляв рапіру поміж синів, так швидко, як гадюка жало висуває, і висмикував, кров'ю залиту.

Тим часом біля короля заворушилося. Нунцій, як під Живцем, так і тепер, тримав за повіддя його коня, а з другого боку вхопив його краківський єпископ і з усіх сил тягли коня назад, король натомість стиснув його острогами, аж рисак дибки піднявся.

– Пустіть!.. – благав король. – Заради Бога! Ми проб'ємося крізь ворогів!

– Пане, думайте про вітчизну! – закликав єпископ краківський.

Монарх не зміг видертися з їхніх рук, особливо що попереду загородив йому дорогу молодий Тізенгаус з усіма людьми. Не йшов він на допомогу панові Кміцицу, жертвував ним, прагнув лише сюзерена врятувати.

– За муки Бога нашого! – кричав він розпачливо. – Ті зараз поляжуть!.. Милостивий пане, рятуйтеся, поки є час! Я їх тут ще затримаю!

Але королівська впертість, якщо його вже роздратували,

не рахувалася ні з чим і з ніким. Ян-Казимир ще сильніше стиснув коня острогами і замість відступати, рвався уперед.

Час збігав і кожна наступна хвилина могла згубу зі собою привести.

– Я загину на моїй землі!.. Пустіть!.. – пручався король. На щастя для пана Кміцица та Кемличів, там було дуже тісно, лише мале число людей могло діяти одночасно, внаслідок чого могли триматися довше. Але повільно й їхні сили вичерпувалися. Кілька разів шведські рапіри таки дісталися тіла пана Анджея і кров жебоніла з нього. Очі парубка затуманилися. Дихання бракувало в грудях. Він відчув наближення смерті, але прагнув своє життя дорого продати. «Ще хоча б одного»! – повторював молодик собі й опускав крицю на голову або плече найближчого рейтара, і тут же обертався до іншого. Шведам, однак, після першої хвилини метушні та страху, соромно, мабуть, стало, що четверо чоловіків змогли їх тримати настільки довго, і налягли. Вже однією вагою людей і коней відштовхнули їх і тіснили щораз дужче і швидше.

Раптом упав кінь пана Кміцица і хвиля накрила вершника. Кемличі ще якийсь час кидалися, схожі на плавців, які, збагнувши, що тонуть, намагаються якнайдовше голови над поверхнею води тримати, але незабаром впали і вони.

Тоді шведи, як вихор, кинулися до королівського кортежу. Тізенгаус зі своїми людьми виступив проти них і вдарилися так, що аж гуркіт пролунав у горах. Але що ж могла ця жменька вояків Тізенгауса проти потужного роз'їзду, що

близько трьох сотень коней налічував.

Не було вже сумнівів, що для короля і його кортежу мусить неблаганно пробити фатальна година загибелі або неволі. Ян-Казимир, бажаючи, либонь, першу, ніж другу, вивільнився нарешті з рук єпископів, котрі тримали його, і посунув хутко за Тізенгаусом. Раптом він став, як укопаний. Сталося щось надзвичайне. Здалося, що самі гори приходять на допомогу законному королеві та панові своєму.

Несподівано краї яру затремтіли, немов землетрус усіх накрив, немовби дрімучий ліс, що росте нагорі, хотів узяти участь у протистоянні, і стовбури дерев, брили снігу, льоду, каміння й уламки скель посипалися зі жахливим гуркотом на заскочені на дні шведські ряди. Водночас нелюдське виття почулося по обидва боки ущелини.

Внизу, у лавах, стався розлад, який людська уява не могла б описати. Шведам здалося, що гори валяться і сиплються на них. Вереск, лемент чоловіків, котрі гинули, розпачливі благання про допомогу, кінське іржання, скрегіт і жахливий звук ударів уламків скелі об обладунки.

Відтак люди та коні утворили одну купу, що билася в конвульсіях, клубочилася, давила, сповнена стогонів, розпачлива та страшна. А каміння й уламки скель чавили її безперервно, сіючи неблаганність на безформні вже маси кінських і людських тіл.

– Горяни! Горяни! – зраділи в королівському кортежі.

– Бий песиголовців! – почулися голоси на горі.

І в цю мить по обидва скелясті схили з'явилися довгокісі голови, одягнені в круглі шкіряні капелюхи, за ними показалися тіла, і кількасот дивних постатей стали спускатися додолу засніженими схилами. Чорні та білі гуні, що розвівалися за плечима, надавали їм вигляду якихось страшних хижих птахів. Сповзли вмент. Свист топірців вражаюче вторив їхнім диким вигукам і стогонам шведів, котрих уже добивали. Сам король уже хотів різню стримати. Декотрі рейтарі, ще живі, кидалися на коліна та здійсмали беззахисні руки, благили про порятунок. Ніщо не допомогло, ніщо не зупинило мстиві сокири і за чверть години не було вже більше жодного живого шведа на полонині.

Після цього закривавлені горяни посипали до королівського кортежу.

Нунцій здивовано спостерігав за цими невідомими йому людьми, дебелими, дужими, вкритими частково овечими шкурами, затолоченими кров'ю, котрі потрясали ще задимленими топірцями.

Побачивши єпископів, познімали головні убори, багато з них стали на коліна в снігу. Єпископ краківський звернув заплакане обличчя до неба.

– Ось Божа допомога, ось Провидіння, яке наглядає за величчю.

Потім він звернувся до горян і спитав:

– Люди, хто ви такі?

– Тутешні! – відповіли з юрби.

– Чи знаєте ви, кому прийшли на допомогу. Ось король і пан ваш, котрого ви врятували!

На ці слова крики залунали в натовпі: «Король! Король! Ісусе, Маріє, король!»

Вірні горяни потіснили пана й оточили його. З риданням обступили його звідусіль, із плачем цілували його ноги, стремена, навіть копита його коня. Запанувало таке піднесення, такі крики та ридання, що аж єпископи через побоювання за королівську особу мусили зайвий запал пригальмувати.

Король же стояв поміж вірного люду, як пастир поміж овець, і великі сльози, світлі, як перли, стікали по його обличчю. Після цього монарх просвітлів, наче якась зміна стала враз у його душі, немов нова велика думка, з неба родом, сяйнула йому в голові. Він махнув рукою, що хоче промовляти, а коли стало тихо, заявив урочисто, так, що чув його весь люд:

– Боже, Котрий руками простого люду мене вирятував, присягаюся муками та смертю Сина Твого, що і йому батьком відтепер буду!

– Амінь! – закінчили єпископи.

На якийсь час зависла урочиста мовчанка, але раптом нова радість вибухнула. Взятися випитувати горян, звідки ті взяли в ярах і яким чином так вчасно на порятунок королеві з'явилися.

Виявилось, що великі шведські роз'їзди вертілися біля Чорштина і, не займаючи самого замку, воліли шукати ко-

гось і чекати. Горяни чули також про битву, яку ці роз'їзди вчинили з якимось військом, між яким мав би сам король перебувати. Тоді й вирішили втягнути шведів у засідку та, надавши їм фальшивих провідників, зумисне заманили їх у цю ущелину.

– Ми бачили, – розповідали горяни, – як четверо тих лицарів вдарили на цих песиголовців, хотіли прийти їм на допомогу, але боялися сполохати зарано зайд.

Тут король схопився за голову.

– Матінко Єдиного Сина! – залементував він. – Негайно знайдіть пана Бабинича! Нехай хоч поховаємо його, як належить!.. І цього чоловіка зрадником вважали, котрий першим кров за нас пролив!

– Завинив я, ваша величносте! – схилив голову Тізенгаус.

– Шукайте його, шукайте! – закликав король. – Не поїду звідси, поки йому в обличчя не гляну і не попрощаюся.

Побігли жовніри разом із горянами на місце сутички та незабаром з-під купи кінських і людських трупів витягнули пана Анджея. Обличчя його було бліде, все забризкане кров'ю, товсті бурульки якої застигли йому на вусах. Очі мав заплющені. Панцер був пошкоджений ударами мечів і кінських копит. Але саме цей обладунок і захистив його кості від роздроблення, і жовнірові, котрий його підняв, здалося, що почув тихий стогін.

– Господи Боже! Живий! – закричав він.

– Зняти з нього панцер! – загули інші.

Скоро порізали реміні. Пан Кміциц зітхнув глибше.

– Дихає! Дихає! Живий! – повторило кілька голосів.

Парубок полежав нерухомо, після чого розплющив очі.

Тоді один із жовнірів влив йому до рота трохи горілки, інші ж підняли його під пахви. Цієї миті підїхав до них сам король, до вух котрого долинув вигук, який повторили кілька разів.

Жовніри підтягнули до нього пана Анджея, котрий тяжів до землі і валився з рук. Проте, помітивши короля, він спромігся залишитися при свідомості на хвилину і майже дитяча посмішка промайнула на його обличчі, а бліді губи прошепотіли виразно:

– Мій пан, мій король живий. Вільний.

І сльози заблисли йому в очах.

– Бабинич! Бабинич! Чим вас нагородити?! – зворушився король.

– Я не Ба-би-нич, я Кміциц! – прошепотів лицар. Сказавши це, повис, як мертвий, на руках жовнірів.

Розділ XXV

Позаяк горяни запевнили, що дорогою до Чорштина про жодні інші шведські загони навіть не чутно, то королівський кортеж завернув до цього замку й уже незабаром опинився на тракті, яким просуватися було легше і не так втомлювало. Їхали, слухаючи гірських пісень і вигуки: «Король їде! Король їде!» Дорогою долучалися до них щораз нові гурти людей, озброєного ціпами, косами, вилами та рушницями. Так що Ян-Казимир постав незабаром на чолі значного загону людей, не навчених, щоправда, але готових будь-якої миті йти з ним навіть на Краків і кров пролити за свого сюзерена. Під Чорштином уже понад тисячу «газд» і напівдиких чабанів оточувало короля.

Відтак почала стікатися шляхта з-під Нового та Старого Сонча. Вони доповіли, що того ж ранку польський полк під командуванням пана Войниловича знищив біля самого Нового Сонча великий шведський роз'їзд, із якого майже всі люди загинули або втопилися в Кам'яній і в Дунайці. Це виявилось правдою, бо незабаром на тракті замиготіли знамена, а за ними й сам пан Войнилович із полком воєводи брацлавського прибув.

Радісно король привітав знаменитого полководця і давно знайомого йому лицаря і поміж загального піднесення людей і війська їхав із ним далі на Спіж. Тим часом погнали щодуху

вперед на конях гінці, щоб повідомити панові маршалкові, що король наближається і треба його прийняти.

Весело та гамірно збігала подальша подорож. Прибували щораз нові групи людей. Нунцій, котрий з острахом за власну та королівську долю зі Сілезії виїхав і побоювання на початку цієї мандрівки укріпив, не міг тепер втриматися від радощів, бо був уже впевнений, що перемога буде за королем, а з ним і за Церквою – над еретиками. Єпископи поділяли його радість, а світські сановники твердили, що весь народ від Карпат до Балтики, так само, як ті юрби, за зброю візьметься. Пан Войнилович запевняв, що на більшій частині теренів це вже сталося.

І розповідав, що в країні чути, який страх нагнали на шведів, як уже не сміють вони малими групами з-за мурів висовуватися, як навіть невеличкі замки покидають і палять, під захист потужніших фортець вдаючись.

– Військо однією рукою в груди б'ється, а другою шведів лупцює, – розповідав він. – Пан Вільчковський, котрий у гусарському полку вашої королівської величності був за поручника, подякував уже шведам за службу, і то таким чином, що їх під Закшевом, під командуванням полковника Аттенборга мало до ноги не вирізував. Я з Божою поміччю з Нового Сонча їх вибив і Бог дав нам визначну вікторію, бо навіть не знаю, чи хоча б один врятувався. Пан Феліціян Коховський із навойовською піхотою дуже мені допоміг, і так їм принаймні за тих драгунів, котрих два дні тому пошарпали, помстилися.

– За яких драгунів? – зацікавився король.

– А за тих, кого ваша королівська величність із Сілезії перед себе вислала. Шведи зненацька на них напали і хоч розсіяти не змогли, бо ті запекло захищалися, але шкоди завдали значної. Ми мало не вмерли з розпуки, бо думали, що ваша королівська величність власною персоною серед тих людей була, і боялися, щоб якась лиха пригода з вами не сталася. Бог надихнув вашу королівську величність вислати перед себе драгунів. Зараз же про них шведи дізналися і дороги повсюдно позаймали.

– Чуєте, Тізенгаусе? – спитав король. – Це досвідчений жовнір каже.

– Чую, милостивий пане, – схилив голову молодий магнат. Король звернувся до пана Войниловича:

– А що ще? Розкажіть!

– Що я знаю, від вас не приховаю. У Великій Польщі пан Жегоцький і Кулеша діють. Пан Варшицький Ліндорма зі замку плоцького прогнав, Данков захистився, Лянцкорона в наших руках, а на Підляшші пан Сапега під Тикоцином щодня могутності набуває. Горять уже шведи в замку, а з ними разом і князь віленський воєвода. Щодо гетьманів, то вони вже з-під Сандомира в Люблінське воєводство вирушили, вже не криючись, що з ворогом більше нічого спільного не мають. Є там із ними і воєвода чернігівський, а з околиці тягнуть до них всі, хто живий і хто шаблю в руці втримати може. Подейкують, що там є ще сили, готові проти шведів

виступити, до чого приклалися і пан Сапега, і пан каштелян київський.

– То київський каштелян також тепер у Люблінському?

– Ще б пак, ваша королівська величносте! Але він сьогодні тут, а завтра там. Я маю до нього дістатися, але де його шукати, навіть не знаю.

– Він дасть про себе чути, – заспокоїв король, – тому не буде потреби дорогу питати.

– І я так думаю, милостивий пане, – погодився пан Войнилович.

Такими розмовами розважалися в дорозі. Тим часом у небі розпогодилося зовсім, так що блакиті не плямувала жодна хмарка. Сніги блищали в променях сонця. Гори милували око, і весело було тим, що проїжджали ними, і сама природа воліла своєму господарю усміхнутися.

– Мила вітчизно! – розхвилювався король. – Бодай би я міг спокій тобі повернути, перш ніж кості мої у твоїй землі спочинуть!

Подорожні виїхали на високе узгір'я, з якого огляд був відкритий і далекий, бо з іншого боку розкинулася обширна рівнина. Там побачили внизу і на великій відстані якийсь людський мурашник.

– Військо пана маршалка йде! – витлумачив пан Войнилович.

– А не шведи? – засумнівався король.

– Ні, милостивий пане. Шведи не могли б із боку Угорщи-

ни, з півдня зайти. Я бачу вже гусарські стяги.

Вже за мить зі синьої далечини показався ліс списів, барвисті полотнища розвівалися, немов квіти, вітром зворохоблені. Понад ними блищали, як вогники, вістря списів. Сонце грало на обладунках і шоломах. Юрба, що супроводжувала короля, радісно загомонила. Почули їх здаля, бо величезна кількість коней, вершників, хоругв, бунчуків, прапорів стала рухатися швидше, гейби там додали кроку, бо полки ставали щораз виднішими і росли на очах із неймовірною швидкістю.

– Залишімося тут, на цьому узгір'ї! Тут пана маршалка чекати будемо, – звелів король.

Кортеж зупинився. Ті, що їхали йому назустріч, помчали ще швидше.

Інколи затуляли їх від очей закрути дороги або маленькі пагорби та скелі, розкидані по низині, але скоро знову відкривалися погляду, як вуж зі шкірою, що грає пишно барвами. Мандрівники таки дісталися до ділянки за чверть стаї від узгір'я та сповільнили крок. Око могло їх уже повністю обійняти та намілюватися ними. Отже, попереду рухалася гусарська хоругва, особиста пана маршалка, гарно прикрашена і така прекрасна, що кожен король міг би таким військом пишатися. Служила в цій хоругві виключно гірська шляхта: люди відповідної статури, один в один, панцери на них зі світлої бляхи, жовтою міддю оздоблені, ринграфи⁸³ з Матір'ю

⁸³ *Ринграф* – різновид медальйона, зазвичай у вигляді щита з малюнком на

Божою Ченстоховською, круглі шоломи зі залізними навушниками, з гребенями згори, за плечима крила з пір'я шуліки чи орла, на спинах шкури тигрові та леопардові, в старшини – вовчі, відповідно до звичаю.

Ліс зелених із чорним стягів коливався над ними. Попереду їхав поручик Віктор, за ним загін музикантів із дзвониками, литаврами, тулумбасами та сопілками, далі стіна кінських і людських грудей, у залізо закутих.

Розм'якло від цього прекрасного вигляду королівське серце. Відразу ж за гусарами йшли легко озброєні піхотинці, ще численніші, з оголеними шаблями в руках і з луками за спинами. Потім ще три сотні семенів, барвистих, як квітучий мак, озброєних списами та самопалами. За ними двісті драгунів у червоних колетах. Далі – почет різних панів, що прибилися до Любомлі, челядь, виряджена, як на весілля, драбанти, гайдуки, пажі, угорці та яничари на службу при панських особах призначені.

І мінилося то все, як веселка, підїжджали організовано та гамірно, поміж іржання коней, брязкання зброї, гуркоту тулумбасів, гупання барабанів, дзенькоту литаврів і криків таких гучних, що здавалося, сніг від них із гір зсунеться. У самому кінці за військом визирнули карети й екіпажі, в яких, вочевидь, їхали світські та духовні сановники.

Потім військо вишикувалося в два ряди вздовж дороги, а в самій середині з'явився на білому, як молоко, коні й сам

пан коронний маршалок, Єжи Любомирський. Летів він, як вихор, тією вулицею, а за ним – двоє стрепенних, котрі аж сяяли від золота. Доїхавши до узгір'я, маршалок зіскочив із коня і, кинувши повіддя одному з конюхів, сам подався пішки до узгір'я, де стояв король.

Шапку зняв і насадив її на руків'я шаблі, йшов із непокритою головою, підпираючись обушком, перлами вкритим. Одягнений був по-польськи, у військовому однострої, на грудях мав панцер зі срібної бляхи, густо по периметру камінням розцяцькований, а начищений так, що здавалося, сонце на грудях несе. Через ліве плече звішувалася делія темної барви, що переходила з фіолетового у пурпур, з венеційського оксамиту. Підтримував її під шиєю шнур, зачеплений за аграфи з діамантами, якими й уся делія була обшита. Також низка діамантів виблискувала з шапки, коштовності мерехтіли, як різнокольорові іскри, навколо всієї його постаті, аж очі сліпило, такий від нього йшов блиск.

Був це чоловік поважного віку та величної постави. Голову мав підголену, чуб доволі рідкий, сивіючий, в оселедець скручений на чолі, чорний вус, як крило вороняче, тонкими кінцями обабіч вуст спадав униз. Високе чоло і римський ніс додавали вроди його обличчю, але спотворювали чоловіка дещо занадто випуклі щоки та малі очі, червоним обідком оздоблені. Великий авторитет, але й нечувана пиха та марнославство малювалися на цьому обличчі. Легко було здогадатися, що магнат цей хотів вічно притягувати погляди усієї

країни, ба, всієї Європи. Так воно і було насправді.

Де тільки Єжи Любомирський не міг зайняти найкраще місце, де мусив лише ділити з іншими славу і заслуги, там роздратована його пиха готова була лягти уперек для того, щоб зіпсувати, зламати будь-які перепони, навіть якщо про порятунок вітчизни йшлося.

Це був щасливий вождь і меткий, але у військовій справі його набагато перевершували інші, та й узагалі здібності його, хоч і визначні, не йшли в парі з амбіціями та бажанням відзначитися. Звідси й вічний неспокій закипав у його душі, звідси й походили підозрілість, заздрість, які пізніше довели його до того, що для Речі Посполитої став навіть гіршим за страшного Януша Радзивілла. Лихий дух, котрий оселився в душі князя Януша, був водночас і величним, не відступав перед ніким і перед нічим. Князь Януш прагнув корони і свідомо йшов до неї по трупах і руїнах вітчизни. Пан Любомирський її б прийняв, якби шляхетні руки вклали йому її на голову, але маючи дрібнішу натуру, показово і не криючись жадати її не смів. Князь Радзивілл був одним із тих чоловіків, котрих невдача до рівня злочинців скидає, а успіх до рівня напівбогів виносить. А пан Любомирський був великий баламут, котрий працював не для порятунку батьківщини, а за-для своєї ненаситної гордині, щось зіпсувати завжди готовий, замість того, щоб будувати, навіть себе вознести не зумів. Радзивілл помер винним, а Любомирський – капосним.

Але зараз, коли в золоті, оксамитах і коштовностях він ішов назустріч королеві, пиха його була вдоволена достатньо. Бо він першим із магнатів приймав свого короля на своїй землі. Це він першим брав монарха певною мірою під свою опіку. Це він його на зруйнований трон мав вести, він мав ворога виганяти, від нього король і країна допомоги очікують, до нього всі погляди прикуті. Тож коли це узгоджувалося з його власним его, навіть лестило йому вірність і службу проявити, готовий був іти на суттєві жертви та самопожертви, готовий був навіть міру в проявах пошани та вірності перебрати. Коли вже був на півдорозі до узгір'я, на якому стояв король, зірвав шапку з руків'я і почав, кланяючись, сніг її діамантовим султаном підмітати.

Король зробив кілька кроків конем униз, потім зупинився, щоб злізти для привітання. Побачивши це, пан маршалок підбіг стремено своїми достойними руками притримати і цієї ж миті рвонув делію, зірвав її зі спини і за прикладом англійського царедворця кинув під королівські ноги.

Збентежений король відкрив йому обійми та церемонно пригорнув. Якусь хвилину не відважувалися обое хоча б щось промовити, але від цієї прекрасної сцени озвалися одним голосом військо, шляхта, люд, і тисячі шапок полетіли в повітря, гримнули всі мушкети, самопали та пищалі, гармати з Любомлі озвалися далеким басом, аж затремтіли гори, пробудили всі відлуння та, відбиваючись об темні стіни борів, об скелі й урвища, летіли зі звісткою до гір далі, до

далеких скель.

– Пане маршалку, – промовив король, – вам реставрацію королівства будемо завдячувати!

– Милостивий пане! – відповів пан Любомирський. – Долю свою, життя, кров, усе складаю до ніг вашої королівської величності!

– *Vivat! Vivat Joannes Casimirus rex!*... – гриміли вигуки.

– Хай живе король, батько наш! – загукали горяни.

Тим часом єпископи і вельможі, котрі їхали з королем, оточили маршалка, але той не відступав від королівської особи. Після перших привітань король знову сів на коня, а пан маршалок, не бажаючи й знати меж гостинності та пошани для величності, вхопив за повіддя сам, ідучи пішки, вів короля між рядів війська і заглушливих вигуків, аж до позолоченої, запряженої вісьмома рисаками карети, в яку його королівська величність сіла разом із папським нунцієм Відонем.

Єпископи та сановники розмістилися в наступних, після чого валка повільно рушила до Любомлі. Пан маршалок їхав біля вікна королівської карети, задоволений собою, немовби його вже батьком вітчизни нарекли.

Із двох боків густо сунуло військо, співаючи пісню, яка складалася з таких слів:

Голови шведів з плеч,
Поки гострий меч.

Рубай шведів, бий,
Взявши міцний кий.

Бий шведів, рубай,
На палю встромляй.
Завдай шведам мук,
Поки дужий п'ястук.

Бий шведів згори,
Шкури з них дери.
Коли шведів, ріж,
Поки гострий ніж.

Топи шведів у воді,
Буде добре їм тоді.

На жаль, поміж загальної радості та піднесення ніхто не міг передбачити, що пізніше цю ж пісню, змінивши лише шведів на французів, співатимуть ті самі війська Любомирського, які збунтуються проти свого законного короля та сюзерена.

Але до того ще було далеко. У Любомлі гриміли гармати, вітаючи гостей, аж вежі з бійницями затягнуло димом, дзвони били, немов на пожежу. Подвір'я, в якому висадився король, внутрішня галерея та замкові сходи були вистелені червоним сукном. У вазах, привезених з Італії, диміли східні аромати. Більшу частину скарбів Любомирських – золоте та срібне начиння, парча, килими, гобелени, виткані ру-

ками фламандських майстрів, скульптури, годинники, меблі, коштовностями оздоблені, столики, перлами та бурштином прикрашені, – все звезли завчасу до Любомлі, щоб захистити їх від шведської хижості. Тепер усе це було розставлено, розвішано, сліпило очі та перетворювало замок на якусь чарівну резиденцію. А пан маршалок навмисно розклав таку султана гідну розкіш, аби показати королеві, що хоч він і повертається, як вигнанець, без грошей, без війська, не маючи навіть змінних шат, але він залишається могутнім монархом, якщо має таких заможних і вірних слуг. Збагнув такий намір король і серце його сповнилося вдячністю, щохвилини обіймав маршалка за плечі, пригортав його голову і дякував. Нунцій, до всіляких розкошів звичний, дивувався голосно від того, що бачив, і чули, як він казав графові Апотингену, що досі навіть не уявляв собі усієї могутності польського короля і тепер бачить, що попередні поразки були лише короткочасними й обертом колеса фортуни, яка, як відомо, перемінлива, спричинені.

До бенкету, який організували після відпочинку, король сів на підвищенні, а пан маршалок особисто йому прислужував, не дозволяючи нікому змінити його. Праворуч від короля місце зайняв нунцій Відон, ліворуч – князь примас Лещинський, далі по обидва боки – духовні та світські сановники: ксьондз єпископ краківський, єпископ познанський, архієпископ львівський, далі луцький, перемиський, холмський, архідиякон краківський, ще далі коронні канцлер і під-

канцлери, а також воєводи, котрих вісім зібралось, і каштеляни, і референдарі⁸⁴, а з офіцерів до бенкету сіли пани Войнилович, Віктор Стабковський і Бальдвін Шурський, командир легкої кінноти пана Любомирського.

У другій залі стіл був заставлений для дрібнішої шляхти, а обширний цейхгауз – для простолюду, всі бо мали з нагоди прибуття короля веселитися. При всіх столах не було ні про що інше розмов, як тільки про повернення короля, про страшні пригоди, які дорогою сталися, і в яких Божа рука короля захистила. Сам Ян-Казимир розповідав про битву в яру і прославляв того кавалера, котрий першим шведську навалу стримав.

– Як він почувається? – спитав монарх пана маршалка.

– Медик від нього не відступає і за життя хворого ручається, при цьому і придворні дами взяли його під свою опіку, і я впевнений, що душі його покинути тіло не дозволять, бо тіло це молоде і міцне! – весело відповів маршалок.

– Дяка Богові! – втішився король. – Чув я з його вуст щось, що вам не повторю, бо мені самому здається, що не дочув, або що він марив. Але якщо це підтвердиться, то ви дуже здивуєтесь.

– Щоб це не було щось таке, – зауважив господар, – що вашу королівську величність засмутити могло б?

⁸⁴ *Референдар* – державна посада, запроваджена на підставі сеймової конституції 1507 року у зв'язку зі скасуванням посади надвірного судді. Тоді призначали двох референдарів – світського та церковного.

– Та ні, нічого такого! – спростував король. – Більше того, заспокоїло б це нас незмірно, бо виявилось б, що навіть ті, кого ми своїми найбільшими ворогами мали б вважати, кров за нагоди за нас пролити готові.

– Милостивий пане! – вигукнув пан маршалок. – Час покращення настав, але під цим дахом ваша королівська величність між тими перебуває, хто ніколи навіть і думати проти вашої величності не згрішив.

– Правда, правда! – погодився король. – А ви, пане маршалку, перший серед них!

– Покірний слуга вашої королівської величності!

За столами повільно посилювався гомін, який ставав щоразу гучнішим. Перейшли до розмов про політичну кон'юнктуру, про очікувану надаремно допомогу німецького імператора, про татарську підмогу та майбутню війну зі шведами. Нова настала радість, коли пан маршалок оголосив, що висланий його спеціальний посланець до хана повернувся кілька днів тому і повідомив, що сорок тисяч орди стоїть наготові, а може бути і сто, якщо король приїде до Львова й угоду з ханом укладе. Той же делегат доповів, що й козацтво, татарами залякане, повернулося до покори.

– Про все ви думаєте, пане маршалку, – радів король. – Навіть ми самі краще б не вигадали!

Тут він ухопив келих і вигукнув:

– За здоров'я пана коронного маршалка, нашого господаря та приятеля!

– Я на таке не погоджуся, милостивий пане! – замахав руками маршалок. – Ні за чиє тут здоров'я не можна спершу пити, ніж за здоров'я вашої королівської величності!

Присутні опустили вже наполовину підняті келихи, а пан Любомирський, розпашілий, весь спітнілий, кивнув своєму підчашому. На цей знак підбігли слуги, котрі роїлися по залі, і стали розливати по келихах мальвазію, черпаючи її позолоченими кухликами з діжки зі щирого срібла. Всі ще більше прагнули випити і лише чекали на тост пана маршалка.

Підчаший приніс тим часом два келихи з венеційського кришталю, такої чудової роботи, що їх восьмим дивом світу можна було б назвати. Кришталі їхній, точений і полірований до тонкого, можливо, роками, відкидав яскраві діамантові полиски. Над оправою працювали італійські майстри. Підставки були зі золота, з різьбленими дрібними фігурками, що представляли в'їзд вождя-переможця в Капітолій. Їхав цей вождь у золотій колісниці по дорозі, замощеній перлами. За ним ішли військовополонені зі скутими руками, якийсь правитель мав у чалмі смарагд, далі крокували легіонери, з відзнаками й орлами. Понад п'ятдесят статуеток вмістилося на кожній підставці, дрібні на зріст, як горіх ліщини, але зроблені так вибагливо, що риси та вирази обличчя кожної можна було розпізнати – гордість переможців і похнюпленість переможених. Зв'язували підставку з келихом золоті філіграні, як тонкі волосинки, вигнуті з непересічною майстерністю у виноградне листя, грона та розмаїті квіти. Вони

вилися довкола кришталю, з'єднуючись угорі в одне коло, що становило обідок келиха, камінням сімох кольорів унизані.

Подав підчаший один такий келих королеві, а другий маршалкові, обидва наповнені мальвазією. Тоді повставали всі зі своїх місць, а пан маршалок підняв келих і вигукнув, скільки йому духу в грудях вистачило:

– *Vivat Joannes Casimirus rex!*

– *Vivat! Vivat! Vivat!*

Цієї миті знову гупнули гармати, аж замкові стіни затряслися. Бенкетуюча шляхта в другій залі загукала з келихами в руках. Хотів пан маршалок ще просторікувати, але не зміг, бо слова губилися в потужних вигуках:

– *Vivat! Vivat! Vivat!*

Маршалка опанувала така радість, таке піднесення, що аж якась дикість блиснула в його очах, і, піднявши свій келих, він вигукнув так, що навіть поміж загального розгардіяшу було його чути:

– *Ego ultimus!*⁸⁵

Зронивши це, він хряснув цим безцінним келихом себе в голову, аж кришталь розбився на сотні уламків, які з дзенькотом попадали на підлогу, а скроню магната кров залила. Здивувалися всі, але король зауважив:

– Пане маршалку, шкода нам не келиха, а голови. Бо ми дуже в ній зацікавлені!

– Ніщо мені скарби та коштовності, – лементував марша-

⁸⁵ *Ego ultimus* (лат.) – я останній.

лок, – коли я маю честь вашу королівську величність удома в себе приймати. *Vivat Joannes Casimirus rex!*

Тут підчаший подав йому другий келих.

– *Vivat! Vivat! Vivat!* – звучало безперервно і без угаву.

Звуки від розбитого скла змішалися з вигуками. Тільки єпископи не наслідували приклад маршалка, бо духовний авторитет їм боронив.

Але папський нунцій, не знайомий зі звичаєм розбивати келихи об голови, схилився до познанського єпископа, котрий сидів поруч, і сказав:

– Заради Бога! Дивовижа мене охоплює. У вашому скарбі порожнеча, а за такий один келих можна б два регіменти регулярного війська виставити й утримувати!

– Так у нас завжди, – закивав головою єпископ, – якщо бажання в серці запанує, то міри ні в чому не знаємо.

А бажання наростало. Наприкінці бенкету яскрава заграва освітила вікна замку.

– Що це таке? – спитав король.

– Милостивий пане! Попрошу на видовище! – запросив маршалок.

І, похитуючись, підвів монарха до вікна. Там дивовижне видовище вразило їх. Дитинець був освітлений, як удень. Кількадесят діжок зі смолою відкидали світло-жовті відблиски на бруківку, розчищену від снігу і голками гірських ялинок всипану. Подекуди палали куфи⁸⁶, окуті обручами,

⁸⁶ *Куфа* – велика дерев'яна бочка для зберігання пива.

що відкидали блакитне світло. До деяких всипали сіль, щоб світили червоним.

Розпочалося видовище: спочатку лицарі стинали «турецькі голови», ганялися за перснем, між собою змагаючись. Потім хортами травили ведмедя. Після цього один горянин, статурою, як Самсон, жонглював жорнами з млина. Лише опівночі поклали край цим забавам.

Так показав себе пан коронний маршалок, хоча шведи були ще в країні.

Розділ XXVI

Поміж бенкетів і серед натовпу нових вельмож, котрі зїжджалися звідусіль, шляхти та лицарства не забув, однак, добрий король про свого вірного слугу, котрий у гірському яру так сміливо проти шведських мечів свої груди виставив, і наступного дня після прибуття в Любомлю відвідав пораненого пана Анджея. Застав його при свідомості і майже веселим, хоча й блідим, як смерть, адже за щасливим збігом обставин молодий юнак жодної важкої рани не отримав, але крові все ж багацько втратив.

Побачивши короля, пан Кміциц зіп'явся на ложі і сів. І хоча монарх наполягав, аби недужий знову ліг, той навідріз відмовився це зробити.

– Милостивий пане, – промовив парубок, – за кілька днів я вже і на коня сяду, і з вашою королівською величністю, з вашого дозволу, далі поїду, бо й сам відчуваю, що зі мною нічого жахливого не трапилося.

– Мусили вас добре зачепити. Це ж нечувана річ, щоб один стількох атакував.

– Не раз мені вже таке траплялося, бо вважаю, що шабля і запал – це головне!.. Ех, милостивий пане! Тих рубців, які на моїй шкірі залишилися, вже й не злічити. Таке моє щастя!

– На щастя не нарікайте, бо видно, що лізете наосліп там, де не лише рубці, а й смерть роздають. З якого ж часу ви

військовим ремеслом займаєтесь? Де раніше воювали?

Мимовільний рум'янець вигулькнув на блідому обличчі пана Анджея.

– Милостивий пане! Я Хованського теребив, коли всі вже руки опустили, він навіть ціну за мою голову призначив.

– Послухайте, – раптом зауважив король, – ви сказали мені дивне слово в тому яру, але я думав, що ви марите і розум ваш затьмарився. Тепер знову кажете, що Хованському докучали. Хто ж ви такий? То ви справді не Бабинич? Бо ми знаємо, хто Хованському крові попив!

Обоє помовчали. Але молодий лицар підняв змарніле обличчя і підтвердив:

– Це справді так, милостивий пане!.. Не марив я, а правду казав. Це я Хованського шарпав, з часів того рейду мое ім'я в усій Речі Посполитій відоме стало. Я Анджей Кміциц, хорунжий оршанський.

Тут молодик склепив повіки і зблід ще більше, але король мовчав здивований, тому шляхтич продовжив:

– Я, ваша величносте, той беззаконник, котрого Божі та людські суди переслідують за вбивства та сваволю, це я Радзивіллові служив і разом із ним вас, мій володарю, і вітчизну зрадив, а тепер рапірами сколотий, кінськими копитами розтоптаний, піднятися не спроможний, б'юся в груди та повторюю: «*Mea culpa! Mea culpa*⁸⁷» і милосердя вашого батьківського благаю. Даруйте мені, пане, бо я сам свої давні

⁸⁷ *Mea culpa!* (лат.) – Моя провина!

вчинки прокляв і з цієї дороги пекельної давно звернув.

Сльози полилися з очей лицаря, тремтячими руками він став шукати королівську долоню. Ян-Казимир руку, щоправда, не забрав, але спохмурнів і промовив:

– Хто в цій країні корону носить, невичерпну повинен мати готовність пробачати, тому вам, особливо за те, що в Ясній Гурі і нам у дорозі вірно служили, груди підставляли, ми готові всі провини відпустити.

– Відпустіть, милостивий пане! Позбавте мене муки!

– Одного лише не можемо вам забути, що всупереч честоті цього народу планували підняти руку на монарха доти непоганену, обіцяли князеві Богуславові захопити нас і живих чи мертвих у шведські руки видати!

Пан Кміциц, хоч хвилину тому сам казав, що піднятися не має змоги, схопився з ложа, вхопив розп'яття, що висіло над ним, і з розпашілим обличчям, із очима, що палахкотіли гарячкою, дихаючи швидко, заговорив:

– Спасінням душі батька мого і моєї матері, цими ранами Ісуса розп'ятого присягаюся, що це неправда!.. Якщо такий гріх є на мені, то нехай Господь Бог мене зараз же раптовою смертю і вічним вогнем покарає! Пане мій, якщо мені не вірите, то я здеру ті бандажі, хай кров моя витече, залишки якої шведи не випустили. Ніколи я такого не пропонував. Ніколи навіть думка в голові моїй не виникала. За всі королівства цього світу я б ніколи такого не вчинив. Амінь! На цьому хресті присягаю – амінь, амінь!

І весь затрясся від емоцій і гарячки.

– Отже, князь усе вигадав? – поцікавився здивований король. – Чому? Навіщо?

– Так, ваша величносте, вигадав. Це його пекло помститися мені за те, що я йому вчинив.

– Що ж ви йому вчинили?

– Захопив зі самої його садиби, у присутності його війська і хотів зв'язаного до ніг вашої королівської величності кинути.

Король помацав долонею своє чоло.

– Диво дивне! – тільки й зміг сказати. – Я вірю вам, але не розумію. Як же так? Янушові ви служили, а Богуслава викрадали, котрий менше за нього завинив, і хотіли його зв'язаного до мене привезти?..

Пан Анджей хотів відповісти, але король помітив цієї миті блідість його і втому, тому попросив:

– Відпочиньте, а пізніше розкажете все спочатку. Віримо вам, ось наша рука!

Пан Кміциц притиснув її до вуст і якийсь час мовчав, бо йому дихання заперло, дивився лише в обличчя свого пана з безмірною любов'ю, аж врешті зібрався зі силами та продовжив:

– Розповім усе спочатку. Я воював із Хованським, але й не маю чим хвалитися. Бо мусив часом людей кривдити і що мені хотілося, брав, частково робив це зі сваволі, бо кров закипала в мені. Компанійців мав, гідну шляхту, але не кра-

щих за мене. Тут і там то когось зарубали, то щось із димом пустилося. Когось батогами по снігу погнали. Вчинився рейвах. Де ще ворог не досяг, там до судів подавали. Я програвав заочно. Вироки падали один за одним, але я собі цього до голови не брав, ще й нечистий мені лестив і нашіптував, аби пана Лаща перевершити, котрий виροками плаща собі підбити наказав, та слави мав досить, і досі її не бракує.

– Бо спокутував і помер по-християнськи, – зауважив король.

Пан Анджей перевів подих і правив далі:

– Тим часом пан полковник Білевич, великий рід на Жемайтії ці Білевичі, проявив милість і в кращий світ перенісся, а мені село й онучку записав. Мені байдуже про село, бо в постійних походах від ворога чимало відібрав, і не лише родинну оселю реставрував, але ще й додав. Маю ще в Ченстохові стільки добра, що ще два таких села міг би купити, і нікого про хліб не маю потреби просити. Коли, однак, партія моя виснажилася, я поїхав на зимові квартири в ляуданський край. Там бідна панночка так мені до серця припала, що я про Божий світ забув. Чесноти і чесність у цій юнці такі, що мені соромно стало перед нею за свої давніші вчинки. Вона також, до гріха вроджений імунітет маючи, взялася наставляти, щоб я давнє життя покинув, гонор вгамував, кривду винагородив і порядне життя розпочав.

– І ви послухалися її поради?

– Та де там, ваша величносте! Я хотів, правда, Бог свідок,

хотів. Але старі гріхи людину переслідують. Спочатку мені в Упіті жовнірів побили, за що я місто з димом пустив.

– Заради Бога! Та це ж злочин! – затулив рукою рота король.

– Та це ще дурниці, милостивий пане! Потім мені компанійців, гідних кавалерів, хоч і свавільників, ляуданська шляхта порубала. Я не міг не помститися, тієї ж самої ночі на закуток Бутримів напав, і вогнем і мечем їх покарав. Але мене здолали, бо їх там купа сарак було. Я був змушений ховатися. Панночка вже і дивитися на мене не хотіла, бо ті сараки були її батьками й опікунами, заповітом призначені. А мене серце так до неї тягнуло, що хоч головою бийся! Не міг без неї жити, тому зібрав нову партію та збройною рукою її взяв.

– А що б вас!... Навіть татарин так не залицяється!

– Гультяйська то була справа, визнаю. Тому мене Бог рукою пана Володийовського покарав, котрий зібрав ту шляхту, дівчину в мене відібрав, а самого рубонув, що я заледве душу Богу не віддав. Стократ це було б краще для мене, бо тоді б не довелося мені з Радзивіллою злігатися на погибель вашої величності та вітчизни. Але як могло бути інакше? Почався новий процес. Кримінал, справа на смертний вирок. Сам вже я не знав, що робити, коли враз воевода віленський прийшов мені на допомогу.

– Він вас прикрив?

– Він мені мобілізаційну грамоту через того ж пана Во-

лодійовського прислав, відтак я під гетьманську інквізицію потрапив і судів уже міг не боятися. Я захопився за воєводу, як за соломинку. Незабаром зібрав хоругву самих забіяк, на всю Литву відомих. Кращої в усьому війську не було. І повів її до Кейдан. Там Радзивілл, як сина, мене прийняв, про спорідненість через Кишок нагадав і прикрити пообіцяв. Мав на мене свої плани. Потрібні йому були відчайдухи, на все готові, а я, дурень, як на мед ліз. Перш ніж його задуми вийшли на яв, наказав мені на розп'ятті присягнути, що його ніколи не покину. Я думав, що про війну зі шведами або з септентронами йдеться, тому охоче присягнув. Аж тут настав той страшний бенкет, на якому угоду кейданську було підписано. Зрада виявилася явно. Інші полковники перначі гетьманові під ноги пожбурляли, а мене присяга, як собаку ланцюг, тримала, і я не міг уже відступити.

– Чи не присягнули на вірність нам усі ті, хто від нас потім відступився?.. – сумно промовив король.

– Я також, хоч і пернач не кинув, не хотів у зраді рук мочити. Скільки я натерпівся, ваша величносте, лише Бог знає! Я вився з болю, немов мене живим вогнем палили, бо і суджена моя, хоч уже після цього випадку між нами порозуміння сталося, мене зрадником назвала, як бридким плазуном знехтувала. А я присягнув, поклявся не покидати Радзивілла. О, вона, ваша величносте, хоч і жінка, навіть чоловіка розумом присоромить, а у вірності вашій королівській величності нікому не дасть себе обійти!

– Боже її благослови! – промовив король. – За це її й люблю!

– Вона думала, що мене в прихильники вашої величності та вітчизни оберне, а коли їй не вдалося, то так стала мною гидувати, що скільки було раніше прихильності, стільки ж ненависті постало. Тим часом Радзивілл покликав мене і став переконувати. Виклав мені, як двічі по два чотири, що добре робить, що лише в такий спосіб можна нашу нещасну вітчизну врятувати. Навіть я не вмю повторити його аргументів, такі були вагомі, таке щастя батьківщині обіцяли! Стократ мудрішого він би переконав, а що ж мене, простака, жовніра, він, такий діяч! Це я пояснюю вашій королівській величності, чому вхопився за нього обома руками та серцем, бо думав, що всі осліпли, а він один правду бачить, усі грішні, а він один чесний. І я був би за нього у вогонь стрибнув, як тепер за вашу королівську величність, бо ні наполовину служити, ні наполовину любити не вмю.

– Бачу, що це так і є! – зауважив Ян-Казимир.

– Я прислужився йому неабияк, – правив понуро далі пан Кміциц. – Можу навіть сказати, що якби не я, то б і та зрада ніяких отруйних плодів дати не змогла, бо його власне ж військо шаблями порубало б. Вже до того мало що залишалося. Вже йшли драгуни й угорська піхота, і легка кавалерія, вже його шотландців на шаблі брали, коли я навалився з моїми людьми і стер їх вмент із лиця землі. Але залишилися інші хоругви, що по околицях стояли. Їх я також винищив.

Один пан Володийовський з в'язниці утік і своїх ляуданців на Підляшшя дивом і надлюдськими зусиллями вивів, аби з паном Сапегою з'єднатися. Рештки зібралися там у значному числі, але скільки раніше добрих жовнірів загинуло через мене – Бог один полічити зможе. Як на сповіді правду визнаю. Пан Володийовський у переході на Підляшшя мене схопив і стратити хотів. Ледве з його рук видерся, бо мав листи, які при мені знайшли, а з яких виявилось, що коли ще був він у в'язниці і коли князь хотів його розстріляти, то я за нього наполегливо вступився. Тому він мене відпустив вільно, а я повернувся до Радзивілла і служив далі. Але вже мені гірко було, вже душа моя до деяких вчинків князя не лежала, бо не залишилося в ньому ні віри, ні чесності, ні совісті, а власним словом розпоряджався, як шведський король. Я казав йому все в очі. Він також обурювався моєю зухвалістю. Врешті-решт він мене листами спорядив.

– Дивно, які важливі речі ви розповідаєте, – задумався король, – принаймні тепер знаємо від безпосереднього свідка, який *pars magna fuit*⁸⁸, як там усе відбувалося.

– Правда, що *pars magna fuit*, – погодився пан Кміциц. – Я охоче погодився доправити ці листи, бо вже не міг на місці всидіти. У Пільвішках я здибав князя Богуслава. Бодай би Всевишній віддав його у мої руки, до чого всіх зусиль докладу, щоб його за цей наклеп помста моя не оминула! Я не лише йому нічого не пропонував, милостивий пане, і це без-

⁸⁸ *Pars magna fuit* (лат.) – відіграє суттєву роль.

чесна брехня, я саме там навернувся, коли голу безсоромність цих еретиків побачив.

– Розповідайте ж, як це було, бо нам тут представляють, наче князь Богуслав лише з примусу братові допомагав.

– Він? Ваша величносте! Та він ще гірший за Януша! І в чийй же голові першою зрада визріла? Чи не він перший князя гетьмана спокусив, корону йому пропонуючи? Бог це на суді вирішить. Той принаймні симулював і *bono publico*⁸⁹ прикривався, а Богуслав, взявши мене за архішельму, усю душу мені відкрив. Страшно повторювати, що мені казав. «Річ Посполиту вашу, – казав він, – дідьки взяти мусять, це як сувій червоного сукна, але ми не тільки до порятунку руки не докладемо, але ще тягнути будемо, щоб нам найбільше урвалося. Литва нам, – казав, – мусить лишитися, а після брата Януша я корону одягну, з його донькою одружившись».

Король затулив собі очі руками.

– Рани Божі! – відсахнувся він. – Радзівілли, Радзейовський, Опалінський. Цього не малося статися, а сталося!.. Корона їм була потрібна, хотіли роздерти те, що Бог сполучив.

– Я сторопів, милостивий пане! Воду собі на голову лив, аби не збожеволіти. Але душа моя змінилася в одну мить, наче в неї блискавка вдарила. Сам злякався, що я накоїв. Не знав, що й робити. Чи Богуслава, чи себе ножем зарізати?.. Ревів, як дикий звір, бо в таку матню мене загнали!.. Вже

⁸⁹ *Bono publico* (лат.) – суспільне добро.

не подальшої служби в Радзивіллів, а помсти я прагнув. Бог враз дав мені думку: я подався з кількома людьми на квартиру князя Богуслава, вивів його за місто, полонив і до конфедератів хотів везти, щоб у них і на службі вашій королівській величності відкупитися ціною його голови.

– Все вам пробачаю! – вигукнув король. – Бо вас обмовили. Але їм ви виплатили! Лише пан Кміциц міг на таке зважитися, ніхто інший. Все вам за це дарую і з легким серцем відпускаю, але продовжуйте, бо мене цікавість розпирає: вирвався?

– На першій же зупинці висмикнув у мене кроцицю з-за пояса і в обличчя вистрелив. Ось цей шрам. Людей моїх убив сам-один і втік. Лицар він знаменитий, важко заперечити.

Але ми ще зустрінемося, хоч би це мала бути остання моя година!..

Тут пан Анджей зім'яв ковдру, якою був вкритий, але король його зупинив:

– То заради помсти він вигдав про вас цей лист?

– І заради помсти прислав цей лист. Рана мені в лісі загоїлась, але душа боліла. До пана Володийовського, до конфедератів я вже не міг іти, бо ляуданці шаблями мене б порубали. Однак знаючи, що князь гетьман мав проти них виступити, я їх застеріг, щоб гурту трималися. Це був мій перший добрий вчинок, бо інакше Радзивілл їх би хоругву за хоругвою винищив, а тепер вони його здолали і в облозі, як я чув, тримають. Хай їм Бог допомагає, а на нього кару на-

шле, амінь!

– Може, вже це й сталося, а якщо ні, то станеться обов'язково, – промовив король. – І що ви далі робили?

– Я второпав, що не можу серед конфедератів вашій королівській величності служити, до особи вашої дістатися і там вірністю давні провини свої спокутувати. Але куди ж я мав іти? Хто б Кміцица прийняв? Хто б йому повірив? Хто б його зрадником не назвав? Я й узяв собі ім'я Бабинич й усю Річ Посполиту проїхав, до Ченстохови дістався. Про мої заслуги там нехай настоятель Кордецький засвідчить. Вдень і вночі я міркував лише про те, щоб шкоду вітчизні поправити, кров за неї пролити, самому до слави та честі повернутися. Решту вже, милостивий пане, ви знаєте, бо все самі бачили. А якщо отче добросерде серце до того вас схиляє, якщо нова служба давні гріхи переважила, або хоча б зрівняла, то прийміть мене, пане, до милості своєї і до серця, бо від мене всі відвернулися, бо ніхто мене не втішить, крім вас. Ви, пане, один бачите мою печаль і мої сльози!.. Я вигнанець, я зрадник, я клятвопорушник, а ви мій сюзерен, я люблю цю батьківщину і вашу величність. І Бог свідок, хочу служити вам обом!

Тут зворушливі сльози полинули з очей юнака і мало залишалось до ридання, а король, добросердий батько, обійняв його за голову, став цілувати в чоло й утішати:

– Єндрею! Ви мені милі, як рідний син. Що можу сказати? Що ви згрішили в сліпоті, а скільки грішить із умислом?..

Від серця відпускаю вам усе, бо вже провини свої змили. Заспокойтесь, Єндрею! Не один радів би від таких заслуг, як ваші, і пишався. Боже милий! Відпускаю і вітчизна відпускає, ще вашим боржником ми будемо! Годі голосити.

– Бог хай вашій королівській величності дасть усе добро за таке ставлення! – промовляв зі сльозами на очах лицар. – Але я ще, милостивий пане, мушу спокутувати на тому світі за свою присягу, дану Радзивіллові, бо хоча й не знав, за що присягався, але присяга є присягою.

– Не засудить вас Бог за неї, – заспокоїв король, – бо мав би тоді чи не половину Речі Посполитої до пекла заслати, всіх тих, хто нам вірність зламав.

– Сподіваюся, ваша величносте, що до пекла я не піду, бо мені це і пріор Кордецький обіцяв, хоч і не був певний, чи мене чистилище омине. Важка то річ, сто років муку терпіти. Ну, нехай би там уже! Багато людина витерпить, якщо йому надія порятунку світить, при цьому й молитви можуть чогось добитися і покарання скоротити.

– Про це не турбуйтеся! – зронив Ян-Казимир. – Я попрошу самого нунція, щоб месу за вас відправив. За такого заступництва не буде вам великої кривди. Вірте в милосердя Боже!

Пан Кміциц усміхнувся вже крізь сльози.

– Ще також, – сказав він, – дасть Бог сили повернути, то ще не з одного шведа душу витрясу, а за таке не лише в небі буде заслуга, але і мою земну репутацію підправить.

– Про добру думку і про тлінну славу не варто турбуватися. А про те, щоб вас лихо минуло, я потурбуюся. Прийдуть спокійніші часи, я сам буду ваші заслуги прославляти, які вже чималі, а, мабуть, будуть ще більші. І на сеймі, дасть Бог, цю справу накажу порушити, і так гідність свою повернути зможете.

– Бо це, милостивий пане і батьку, єдине, що заспокоїть трохи, бо суди на мене чигати будуть, від чого мене навіть авторитет вашої королівської величності затулити не зможе. Але менше з цим!.. Я не дамся, поки вітер є в ніздрях, а шабля в руці... Лише мені про ту панночку йдеться. Олюнька її звати, милостивий пане! Ой, як довго ми не бачилися! Скільки ж натерпівся я без неї і через неї, хоч часом хотілося вирвати її з серця і з manoю, як із ведмедем боротися. До нічого це, бо така моя доля!

Ян-Казимир засміявся весело та добросердно.

– Чим же я вам, бідолахо, зараджу?

– Хто ж зарадить, якщо не ваша королівська величність?!

Вона дуже затята і ніколи мені моїх кейданських вчинків не подарує, хіба би ваша королівська величність за мене слово замовили і дали мені свідоцтво, що я змінився і до служби честі та вітчизні повернувся, не з примусу, не через якісь обіцянки, але з власної волі та розкаяння.

– Якщо про це йдеться, то я слово замовлю, а якщо вона така затята за мене, як кажете, то заступництво моє на неї подіє. Лише б вона дівчиною залишилася і щоб її якась при-

года, як це у часи війн часто трапляється, не спіткала.

– Янголи її вбережуть!

– Бо вона цього варта. А щоб вас суди не доймали, зробіть так: якщо будуть за вами полювати, оскільки, як ви кажете, безчинства на вас тяжіють, я не можу вам дати охоронну грамоту як Кміцицу, але можу дати як Бабиничу. Ви будете служити, що на користь вітчизні піде, бо відразу видно, який ви запальний і досвідчений жовнір. Поїдете в поле під командуванням пана каштеляна київського. З ним до смерті буде близько, але і до слави також. А коли виникне потреба, то на свою руку почнете шведів бити, як раніше Хованського ворохобили. Ваше навернення і добрі вчинки почалися з того, що ви Бабиничем назвалися. Дійте так і далі, то й суди залишать вас у спокої. А коли, як сонце, засяєте, коли про ваші заслуги вся Річ Посполита дізнається, тоді нехай люди й дізнаються, хто той славетний кавалер. Тоді посоромляться такого видатного лицаря в суди тягати. За той час одні загинуть, а інші зм'якнуть. Немало й актів загубиться, а я вам ще раз обіцяю, що заслуги ваші до небес вознесу і сейму до нагороди представлю, бо в моїх очах ви на це вже заслужили.

– Милостивий пане!. Чим я таку милість заслужив?

– Більше, ніж хтось, котрий думає, що має на неї право. Ну-ну! Не треба, любий друже, бо так собі гадаю, що і та вперта дівчина вас не мине, а дасть Бог, то мені незабаром ще більше упертюхів наплодите.

Пан Анджей, хоч і хворий, схопився враз із ложа й упав

на підлогу до королівських ніг.

– Заради Бога, що ви робите? – сторопів король. – Рани відкриються! Єндрею!.. Допоможіть хтось!

Зайшов сам маршалок, котрий уже давно по зámку короля шукав.

– Святий Георгію, патроне мій, що я бачу?! – залементавав він, помітивши короля, котрий своїми руками підіймав пана Кміцица.

– Це пан Бабинич, найкращий мій жовнір і найвірніший слуга, котрий мені вчора життя врятував, – відповів король.
– Допоможіть мені, пане маршалку, підняти його на ложе.

Розділ XXVII

Із Любомлі поїхав король до Дуклі, Кросна, Ланьцута і Львова, у супроводі пана коронного маршалка, великої кількості єпископів, сановників і сенаторів разом із надвірними хоругвами та почтом. І як повновода ріка, пливучи країною, менші води в себе затуляє, так і до королівського кортежу постійно долучалися нові загони. Тягнулися пани й озброєна шляхта, і жовніри, то поодиночі, то групами, і гурти озброєних селян, котрі особливу ненависть зачали до шведів.

Уже рух ставав повсюдним, вже і військові порядки стали в ньому запроваджувати. З'явилися погрозливі універсали, видані в Сончі: один Костянтина Любомирського, маршалка лицарського кола; другий Яна Вельопольського, каштеляна войницького. Обое закликали шляхту в Краківському воеводстві до посполитого рушення. То вже було відомо, біля кого гуртуватися! Тим, хто відмовлявся, загрожувало покарання згідно з посполитим правом. Королівський універсал доповнив ті заклики і навіть найледачіших поставив на ноги.

Але не потрібно було погроз, адже неймовірний запал охопив усі стани. Сідали на коня люди навіть похилого віку та діти. Жінки віддавали коштовності, дорогі одежі. Декотрі й самі рвалися в бій.

У кузнях цигани днями і ночами товкли молотками, перековуючи на зброю мирний реманент орачів. Села і міста

опустили, бо чоловіки потягнулися в поле. З дуже високих гір сходили день і ніч гурти дикого люду. Сили короля міцніли кожної хвилини.

Назустріч йому виходили священники з хрестами та корогвами, єврейські кагали з рабинами. Похід його був на справжню ходу тріумфу схожий. Звідусіль приходили якнайкращі звістки, немовби їх вітер приносив.

Не лише в цій частині країни, якої інтервенція ворогів не торкнулася, рвалися до зброї. Всюди, навіть у найдальших землях і повітах, по містах, селах, поселеннях, недоступних пущах, підіймала полум'яну голову жажлива війна помсти та відплати. Чим нижче раніше впав народ, тим вище тепер підймав голову, перероджувався, дух змінював і в піднесенні не вагався навіть власні, загоєні рани відкривати, щоб кров свою від отруєних соків звільнити.

Вже також і щораз голосніше говорили про потужний союз шляхти і військ, на чолі яких мали стати: старий великий гетьман Ревера Потоцький, польний Лянцкоронський, руський воєвода, пан Стефан Чарнецький, київський каштелян, пан Павел Сапега, воєвода вітебський, князь крайовий литовський Міхал Радзивілл, могутній магнат, котрий ганьбу, якою рід вкрив Януш, прагнув спокутувати, пан Кшиштоф Тишкевич, воєвода чернігівський і багато інших сенаторів і земських чиновників, і військових, і шляхтичів.

Листування відбувалося щодня між тими вельможними панамі та паном коронним маршалком, котрий не хотів, аби

те становище, якого досяг, хтось похитнув. Чутки ширилися щораз певніші, аж нарешті надійшла точна звістка, що гетьмани, а з ними й військо, залишили шведів і на захист монархії та вітчизни постала Тишовецька конфедерація.

Король і раніше про неї знав, бо вони з королевою, хоч і на чужині перебуваючи, багато над тим, аби її створити, через послів і листи потрудилися. Проте, не маючи змоги в ній безпосередню брати участь, тепер нетерпляче очікували, коли вона прибуде. І ще до того, як сюзерен доїхав до Львова, прибули до нього пан Служевський і пан Домашевський із Домашевниці, суддя луковський, привозячи йому запевнення у службі та вірності від конфедератів, й акт належності для затвердження.

Читав король той акт на спільній раді з єпископами та сенаторами. Серця всіх переповнювала радість, у душі зверталися до Бога, бо та заповітна конфедерація сповіщала не лише про навернення, а й зміни цього народу, про який ще недавно могли чужі зайди сказати, що немає в ньому ні віри, ні любові до батьківщини, ні совісті, ні порядку, ні витримки, ні жодної з тих чеснот, на яких базуються держави та народи.

Свідчення про всі ці чесноти тепер лежало перед королем у формі акту конфедерації та її універсалу. Згадувалося в ньому клятвoporушення Карла-Густава, зламання ним присяг та обіцянок, жорстокості генералів і жовнірів, до яких навіть найдикіші народи не вдаються, збезчещення костелів,

утиски, шкуродерство, грабежі, проливання невинної крові й оголошувалося війну не на життя, а на смерть скандинавським агресорам. Універсал, грізний, як сурма архангела, скликав посполите рушення не лише лицарства, а й усіх станів і люду Речі Посполитої. «Навіть усі *infames*, – закликав універсал, – *banniti* та *proscripti*⁹⁰ йти на цю війну повинні». Лицарство мало на коня сідати, власні груди підставляти і з ланів піших жовнірів доставити якнайбільше. Бідніші ж – менше, відповідно до впливовості та заможності.

«Оскільки в цій державі *aeque bona i mala*⁹¹ всіх стосується, тому і небезпеку всім доведеться долати. Всі, хто називається шляхтичем, осілим чи неосілим, і навіть хоч би скільки в одного шляхтича синів було, всі на цю війну проти ворога Речі Посполитої йти повинні. Коли ж усі, нижчого та вищого стану, шляхтою будучи, *ad prerogativas omnes*⁹² посад, родовитості і заслуг ми є *capaces*⁹³, так і в цьому *aequales* на захист наших вольностей і *beneficiorum*⁹⁴ разом виступимо».

Так той універсал шляхетську рівність розумів. Король, єпископи та сенатори, котрі здавна вже в серцях думку про реорганізацію Речі Посполитої плекали, впевнилися з радіс-

⁹⁰ *Infames* (лат.) – люди, позбавлені деяких цивільних прав; *banniti* (лат.) – вигнанці; *proscripti* (лат.) – ті, що перебувають поза законом.

⁹¹ *Aeque bona* (лат.) – однаково добре; *mala* (лат.) – погано.

⁹² *Ad prerogativas omnes* (лат.) – всі прерогативи.

⁹³ *Capaces* (лат.) – посідати.

⁹⁴ *Beneficiorum* (лат.) – пільги.

ним здивуванням, що і народ ті новації побачив, що готовий ступити на новий шлях, стерти іржу і цвіль зі себе, і нове, прекрасне життя розпочати.

«Ми відкриваємо при цьому, – продовжував універсал, – *benemerendi in Republica*⁹⁵ місце для кожного *plebeiae conditionis*⁹⁶, виявляємо та пропонуємо у зв'язку з цим нагоду і можливість отримати ті переваги та *beneficiorum*, які дає шляхетський стан».

Коли на королівській раді прочитали цей уривок, запала глибока мовчанка. Ті, хто разом із королем прагнули найбільше, щоб доступ до шляхетських прав залишався відкритим людям нижчих станів, вважали, що чимало їм здолати, перетерпіти та зламати доведеться, що багато років мине, перш ніж із чимось схожим озватися стане безпечно. А тепер та шляхта, яка дотепер про свої прерогативи ревно дбала, налаштована була вороже до того, щоб відкривати навстіж ворота сірим громадам кметів⁹⁷, сама відкривала дорогу для простолюду.

Піднявся тоді князь примас, немов пророчим духом наповнений, і сказав:

– Слушно цей пункт помістили, потім цю конфедерацію віками прославляти будуть, а якщо хтось захоче часи ті періодом занепаду старопольських чеснот вважати, то йому на

⁹⁵ *Benemerendi in Republica* (лат.) – заслужений для республіки.

⁹⁶ *Plebeiae conditionis* (лат) – плебейський стан.

⁹⁷ *Кметь* – селянин із власним господарством на правах оренди.

вас, панове, вкажуть.

Ксьондз Гембіцький був хворий, тому говорити не міг, тільки рукою, що дрижала від зворушення, перехрестив акт і посланців.

– Вже бачу ворога, який із ганьбою з наших земель утікає!

– промовив король.

– Дай, Боже, якнайшвидше!.. – вигукнули обоє делегатів.

– Ви поїдете з нами до Львова, – звернувся до них знову король, – де ми відразу ж цю конфедерацію затвердимо, при цьому й іншу створимо, яку навіть уся могутність пекла перемогти не зможе.

Перезирнулися між собою посланці та сенатори, немовби питаючи навзаєм, про яку ж то могутність ідеться, але король мовчав, лише обличчя його променіло щораз більше. Він знову взяв акт у руки, ще раз прочитав і всміхнувся:

– Багато в нього було опонентів?

– Милостивий пане, – відповів пан Домашевський, – *unanimitate*⁹⁸ цієї конфедерації з'явилася стараннями панів гетьманів, пана воєводи вітебського та пана Чарнецького, а зі шляхти жодного голосу не було проти, позаяк усім шведи вже допекли і щирим патріотизмом до вітчизни та монархії вони запалали.

– Ми наперед ухвалили, – додав пан Служевський, – що це не буде сейм, а лише плебісцит, тому нічиє вето не зможе справу зіпсувати, бо такого опонента шаблями порубають.

⁹⁸ *Unanimitate* (лат.) – угода.

Всі також висловилися за те, що потрібно з цим *liberum veto*⁹⁹ закінчувати, бо те, що одному воля, багатьом неволя.

– Золоті слова, панове! – підтримав примас. – Нехай лише Річ Посполита повстане, то жоден ворог нам не буде страшний.

– А де зараз воєвода вітебський? – поцікавився король.

– Ще в ніч після підписання цього акту до свого війська поїхав під Тикоцин, в якому князя віленського воєводу, зрадника, в облозі тримає. До цього часу вже мав би його дістати живого або мертвого.

– Він такий був упевнений, що його одержить?

– Настільки був упевнений, як після дня ніч настає. Всі, навіть найвірніші слуги, вже зрадника покинули. Захищається там лише жменька шведів, зовсім незначна, а харчі для них нізвідки прийти не можуть. Казав нам пан Сапега у Тишовцях так: «Я хотів на один день спізнитися, бо був би ще до вечора з Радзивіллою покінчив!.. Але це важливіша справа, ніж Радзивілл, бо його і без мене можуть дістати, досить буде й однієї хоругви».

– Дяка Богові! – зрадів король. – А де пан Чарнецький?

– Стільки до нього шляхти прибилося, стільки найславетніших кавалерів наїхало, що в один день на чолі могутньої хоругви він постав. Зараз також на шведів подався, а де він

⁹⁹ *Liberum veto* (лат.) – принцип одноголосного прийняття рішень, який в основних рисах утвердився у сеймовій практиці Речі Посполитої наприкінці XVI ст. Полягав у збереженні за меншістю права не допустити затвердження обговорюваного закону.

тепер, ми не знаємо.

– А панове гетьмани?

– Панове гетьмани терпляче чекають наказів вашої королівської величності, обоє радяться про майбутню війну і з паном старостою калуським у Замості засідають, а тим часом щодня полки до них разом із снігом прибувають.

– Вони також усі шведів покидають?

– Саме так, милостивий пане! Були також у панів гетьманів делегати з війська пана Конецпольського, яке ще залишається при особі Карла-Густава. І вони раді би вже повернутися до законної служби, хоч їм там Карл ні обіцянок, ні ласк не жаліє. Подейкували також, що хоч зараз і не можуть ще відступити, але це обов'язково зроблять, як тільки зручна нагода випаде, бо вже їм обридли і бенкети, і його ласки, і підморгування очима, й оплески. Ледве це витримують.

– Всюди схаменулися, звідусіль добрі звістки, – радів король. – Хвала Найсвятішій Богородиці!.. Це найщасливіший день мого життя, а другий такий настане хіба тоді, коли останній ворожий жовнір покине межі Речі Посполитої.

На це пан Домашевський ударив себе в груди.

– Не дай Боже, щоб так сталося! – промовив він.

– Тобто? – здивувався король.

– Щоб останній плюгавець власними ногами перетнув кордон Речі Посполитої? Не може такого бути, милостивий пане! А для чого нам шаблі при боці?

– Бодай вас! – зареготав сюзерен. – Теж мені фантазія!
Але пан Служевський, не бажаючи відстати від пана Домашевського, зарепетував:

– Скільки живий буду, на таке не погоджуся і першим *veto* накладу. Не будемо їхнім відступом задовольнятися, а за ними підемо!

Примас головою хитав і сміявся щиро.

– Ох! Сіла шляхта на коня й їде вже, їде! Боже вас благослови, але не так хутко, поволі! Бо ворог ще на нашій землі!

– Недовго йому вже залишилося! – вигукнули обоє конфедератів.

– Дух змінився і фортуна зміниться, – зауважив слабким голосом ксьондз Гембіцький.

– Вина! – наказав король. – Хочу за згоду з конфедератами випити!

Подали вино, але разом із пахолками, котрі його принесли, увійшов і старший королівський камердинер і промовив:

– Милостивий пане, приїхав пан Криштопорський із Ченстохови і прагне вашій королівській величності поклонитися.

– Клич його сюди! – звелів король.

За хвилину увійшов високий, цибатий шляхтич, котрий споглядав, як цап, спідлоба. Схилився спочатку панові до ніг, потім доволі пихато – сановникам, і промовив:

– Слава Ісусу Христу!

– Слава на віки! – відповів король. – Що там чувати?

– Дуже мороз допікає, ваша величносте, аж повіки до очей

примерзають!

– Заради Бога! Про шведів розкажіть, а не про мороз! – замахав руками Ян-Казимир.

– А що про них балакати, милостивий пане, коли їх уже під Ченстоховою немає! – без церемоній пояснив пан Криштопорський.

– Дійшли вже нас ці звістки, дійшли, – підтвердив утішений король, – але лише через чутки, а ви зі самого монастиря безпосередньо їдете. Реальний свідок і захисник?

– Атож, милостивий пане, учасник опору та реальний свідок дивовиж самої Матері Божої.

– Немає межі Її милостям! – додав король, здіймаючи очі до неба. – Заслужимо і більші.

– Багато я в житті бачив, – відказав на те пан Криштопорський, – але таких очевидних див ще не доводилося, про що докладніше звітує вашій королівській величності пріор Кордецький у цьому посланні.

Ян-Казимир квапливо схопив листа, який йому посланець подав, і став читати. Часом він покидав читання і починав молитися, після чого знову повертався до листа. Обличчя його мінилося радісними почуттями. Нарешті він знову підняв очі на пана Криштопорського.

– Пише мені отець Кордецький, – зауважив він, – що ви великого кавалера втратили, такого собі Бабинича, котрий шведську мортиру порохом висадив?

– Він за всіх своїм життям пожертвував, милостивий па-

не! Але є також і такі, хто переконує, що він живий, і Бог знає що ще кажуть. Не маючи, однак, певності, ми не припиняли його оплакувати, бо коли б не його геройський вчинок, важко б нам було дати собі раду.

– Якщо так, то припиніть його оплакувати: пан Бабинич живий, він у нас. Він першим нам повідомив, що шведи, не спромігшись нічого проти Божої сили вдіяти, про відступ задумалися. А потім такі значні надав нам послуги, що й самі не знаємо, як його винагородити.

– О, це отця Кордецького заспокоїть! – зрадів шляхтич. – Але якщо пан Бабинич живий, то винятково через Матері Божої милість. От пріор Кордецький втішиться! Батько си-на не може так любити, як він його полюбив! Чи дозволить мені ваша королівська величність пана Бабинича привітати, бо такого другого героя немає в Речі Посполитій!

Але король повернувся до читання і за хвилину вигукнув:

– Що я чую! То вони ще раз після відступу пробували монастир здобути?

– Міллер як пішов, так більше і не з'являвся, а от пан Вжещович приперся знову несподівано під мури, сподіваючись, що ворота застане відчиненими. І застав, але селянство так відчайдушно на них накинулося, що він моментально з ганьбою відступив. Як світ світом, не було ще такого, щоб простий чоловік так мужньо в чистому полі кінноті протисто-яв. Потім уже підійшов пан Пйотр Чарнецький із Кулешею, і вщент ворога розбили.

Король звернувся до сенаторів:

– Дивіться, ваші гідності, як убогі орачі на захист цієї вітчизни та святої віри стають!

– Що стають, милостивий пане, то стають! – підтвердив пан Криштопорський. – Цілі села біля Ченстохови спорожніли, бо селянство з косами в полі. Війна запекла всюди. Шведи мусять укупі триматися, бо як селяни котрогось спіймають, то так уже над ним знущаються, що краще б відразу до пекла піти. Хто тільки зараз у Речі Посполитій за зброю не береться! Не треба було песиголовцям Ченстохову облягати. Відтепер не втриматися їм на цій землі!

– Відтепер на цій землі утисків не зазнають ті, що кров за неї проливають, – зауважив серйозно король. – Допоможи мені в цьому Боже і хрест святий!

– Амінь! – закінчив примас.

Тим часом прибулець лягнув себе рукою в чоло.

– Мороз мені думки затуманив, милостивий пане, – сказав він, – бо я забув одну звістку переказати, що сучий син, воевода познанський, помер наглою смертю.

Тут засоромився трохи пан Криштопорський, спохопившись, що великого сенатора назвав перед королем і сановниками «сучим сином», тому додав збентежено:

– Не про чийогось сина, а про зрадника хотів повідомити. Але ніхто цього не зауважив, бо всі дивилися на короля, аж той промовив:

– Давно ми пана Яна Лещинського на познанське воевод-

ство призначили, ще за життя пана Опалинського. Нехай гідно цю посаду займе. Божий суд, бачу, вже розпочався над тими, що батьківщину до занепаду привели, а в цю мить, можливо, вже і князь віленський воевода перед Найвищим Судею за свої вчинки відповідає.

Тут він звернувся до єпископів і сенаторів:

– Але нам час про тотальну війну подумати і з цього приводу прагну вислухати ваші думки.

Розділ XXVIII

Коли король згадував, що віленський воєвода, можливо, вже стоїть перед Божим судом, то наче пророчий дух його наповнив, бо в той час тикоцинська справа вже була розв'язана.

Дня 25 грудня пан воєвода вітебський Сапега настільки був уже впевнений у здобутті Тикоцина, що сам до Тишовця поїхав, довіривши панові Оскерку подальшою облогою керувати. З останнім штурмом, який уже швидко мав настати, звелів зачекати. Зібравши всіх найвизначніших офіцерів, звернувся до них:

– Дійшли до мене чутки, що між товариством є намір зараз же після здобуття замку князя віленського воєводу на шаблі взяти. Тому, якщо замок добровільно здасться, а таке можливе, то авторитетно заявляю, що найсуворіше забороняю на здоров'я князя зазіхати. Я отримую, щоправда, листи від таких осіб, які вам і не снилися, щоб його схопити і життя позбавити. Але я не хочу слухати таких наказів, і не зроблю такого у жодному разі, бо хоча він і зрадник негідний, але на його життя посягати не маю права і волю його до сейму на суд доставити, щоб для нащадків був звідси приклад, що ні старовинність роду, ні жодні посади зради такої та провини ні відкупити, ні від публічного покарання врятувати його не зможуть.

У такому ключі промовляв пан воєвода, лише ще довше, ніж зазвичай, бо наскільки був чесний, настільки ж мав таку слабкість, що, вважаючи себе оратором, любив за кожної нагоди обширно висловлюватися та дослухався з приємністю до своїх слів, заплющуючи при найвдаліших сентенціях очі.

– Я мушу собі хіба добре праву руку у воді вимочити, – зауважив із цього приводу пан Заглоба, – бо дуже вже мені свербить. Лише те тільки скажу, що якби Радзивілл мене у свою владу одержав, то вже точно би до заходу сонця не чекав, щоб мою голову зрубати. Знає він добре, хто значною мірою до цього спричинився, що його військо покинуло. Знає добре, хто його навіть зі шведами посварив. Але ніяк не второпаю, чому я маю бути поблажливішим до нього, ніж він був би до мене?

– Бо не ви тут командир і слухатись мусите, – сказав серйозно воєвода.

– Що слухатись мушу, це правда, але добре часом і Заглобу послухати. Насмілюсь також сказати, що якби Радзивілл мене послухав, коли я його до захисту батьківщини намовляв, то був би сьогодні не в Тикоцині, а в полі, на чолі всього литовського війська.

– То, може, вам здається, що булава опинилась у поганих руках?

– Такого я не скажу, бо її сам у ці руки вклав. Милостивий пан наш, Ян-Казимир, має лише мій вибір підтвердити, нічого більше.

Усміхнувся на це воєвода, бо любив пана Заглобу і його гумор.

– Пане брате, – зронив він, – ви пригнобили Радзивілла, ви мене зробили гетьманом, це все ваша заслуга. Дозвольте ж мені тепер їхати спокійно в Тишовець, аби й Сапега міг у чомусь вітчизні прислужитися.

Пан Заглоба взявся в боки та замислився на якусь хвилину, немовби зважував, чи має дозволити, чи ні. Врешті-решт він оком блиснув, головою кивнув і промовив авторитетно:

– Їдьте, ваше милосте, спокійно.

– Бог заплатить вам за дозвіл! – усміхнувся воєвода.

Підтримали вождя сміхом й інші офіцери, але він зосередився на зборах, бо екіпаж стояв уже під вікнами готовий. Воєвода відкланявся всім, даючи кожному настанови, що має за його відсутності робити. Відтак він наблизився до пана Володийовського і звелів:

– У разі, якби замок здався, ви будете відповідати за здоров'я воєводи, вам це завдання доручаю.

– Як накажете! Волосина йому з голови не впаде! – козирнув низькорослий лицар.

– Пане Міхале, – звернувся до нього пан Заглоба після того, як воєвода поїхав, – мені цікаво, хто ж то наполягав перед нашим Сапегою, щоб, захопивши Радзивілла, життя його не позбавив?

– Звідки мені знати! – розвів руками парубок.

– Кажете, що чого вам чужий рот у вухо не скаже, те вам

власний глузд не підкаже. Це правда! Але мусять то бути якісь впливові особи, якщо можуть панові воєводи наказувати.

– Може, й сам король?

– Король? Короля навіть якби собака вкусив, зараз би йому пробачив і ще нагодувати звелів би. Таке вже в нього серце!

– Не буду з вами сперечатися, але якимось казали, що на пана Радзейовського він великого зуба має.

– Таке з кожним трапитися може, *exemplum*, моя на Радзивілла злість. Але чи з'явився б у когось зуб, якби його синів узяли під опіку і краще навіть за батька про них турбувалися! Золоте це серце і вважаю, що швидше королева Радзивіллової прагне нашкодити. Гідна з неї пані, нема мови, але жіноча в неї фантазія, і знайте, що якщо жінка проти вас щось затіє, можете навіть у шпарину в підлозі сховатися, вона вас голкою звідти видлубає.

Зітхнув на це пан Володийовський і зауважив:

– За що б мала котрась на мене сердитися, якщо я жодної ніколи в житті не чіпав!

– Але рад би, рад би! Тому, хоч і в кавалерії служите, але на мури тикоцинські готові дряпатись, бо сподіваєтесь, що там не лише Радзивілл, а й Білевичівна сидить. Знаю я вас, гульвіс! Як там? Ще її собі з голови не вибили?

– Був такий час, що її собі цілком забув, і навіть пан Кміциц, якби був тут присутній, мусив би визнати, що порядно

з нею вчинив, не бажаючи йти всупереч її сентиментам, а свій конфуз у забуття відправити згоден. Але не приховую, що якщо вона зараз у Тикоціні, якщо мені Господь Бог дозволить знову її з тарапатів урятувати, то в цьому бачитиму виразну волю Провидіння. На пана Анджея зважати не маю потреби, бо нічого йому не винен, і животіє в мені надія, що коли добровільно її залишив, то його мала б уже за стільки часу забути і не станеться мені те, що колись сталося.

Так балакаючи, дійшли до квартири, в якій застали двох панів Скшетуських, пана Роха Ковальського та пана орендаря з Вонсоші.

Не було таємницею для війська, навіщо пан воевода вітебський поїхав у Тишовець, тому лицарі раділи навзаєм, що з'являється союз, настільки потрібний для захисту вітчизни та віри.

– Інший уже вітер в усій Речі Посполитій віє, – зауважив пан Станіслав, – хвалити Бога, шведам у вічі.

– Від Ченстохови він віє, – сказав на це пан Ян. – Вчора були вісті, що монастир ще тримається і щораз запекліші штурми відбиває. Не дай, Матінко Божа, щоб ворог зміг зганьбити Твою оселю!

Тут пан Рендзян зітхнув:

– Бо, крім Божої зневаги, скільки б то чесних скарбів потрапило у ворожі руки! Коли людина про таке подумає, то йому і шматок у горлянку не лізе.

– Військо до штурму рветься, важко людей стримати, –

зронив пан Міхал. – Вчора хоругва Станкевича без наказу та без драбин вирушила, бо казали таке: коли з цим зрадником покінчимо, то Ченстохові на допомогу підемо. І що як тільки хтось про Ченстохову згадає, то зараз же всі починають зубами скреготіти і за шаблі хапатися.

– Бо тут стільки хоругв стоїть, що і половини було б для Тикоцина досить, – погодився пан Заглоба. – Впертість пана Сапєги, нічого більше. Не хоче мене слухати, щоб показати, що і без моєї поради щось може, але даруйте, що коли стільки людей один замок облягають, то лише один одному заважають, бо доступу для всіх все одно немає.

– Військовий досвід у вас промовляє, нічого іншого! – сказав пан Станіслав.

– Ага! Що? То я маю голову на плечах?

– Дядько має голову на плечах! – озвався раптом пан Рох і, настовбурчивши вуса, узявся глипати на присутніх, немовби шукаючи того, хто б йому заперечив.

– Але і пан воєвода має голову, – зауважив Ян Скшетуський, – і якщо стільки хоругв тут стоїть, то тому, що є побоювання, щоб князь Богуслав із допомогою братові не прибув.

– То треба послати кілька легких хоругв для плюндрування Пруссії електора, – пан Заглоба мав свою версію. – Гукнути люд добровольцями з провінцій. Я сам би першим пішов прусського пива скуштувати.

– Взимку пиво не допоможе, хіба підігріте, – вставив своє слово пан Міхал.

– То подайте вина, або горілки, або меду, – не розгубився пан Заглоба.

Інші також виявили бажання хильнути, тому пан орендар із Вонсоші зайнявся цією справою і незабаром кілька сулій уже стояли на столі. Звеселилися від цього видовища серця, і лицарі взялись чаркуватися, щоразу за інші наміри підіймаючи келихи.

– За погибель плюгавців, аби нам тут буханців більше не уминали! – промовив пан Заглоба. – Нехай шишки у своїй Швеції жеруть!

– За здоров'я короля та королеви! – підняв тост пан Скшетуський.

– І тих, хто вірно за монархію стояв! – додав пан Володийовський.

– А тепер – за наше здоров'я!

– За здоров'я дядька! – і собі гукнув пан Рох.

– Бог заплатить! У руки твої, а ти пий до дна. Ще Заглоба не зовсім постарів! Шановне панство! Щоб ми швидше цього борсука з ями викурили і під Ченстохову вирушити могли!

– Під Ченстохову! – заверещав пан Рох. – Нашій Найсвятішій Богородиці на допомогу!

– Під Ченстохову! – залементували всі інші.

– Ясногурські скарби від язичників захищати! – додав пан Рендзян.

– Котрі прикидаються, що в Ісуса Христа вірять, бажаючи безчинства свої приховати, а насправді, як я вже казав, на

місяць, як собаки виють, і в цьому вся їхня віра полягає.

– І такі руки на ясногурські святині підіймають!

– В яблучко ви влучили, кажучи про їхню віру, – похвалив пан Володійовський пана Заглобу, – бо я сам чув, як на місяць вили. Казали пізніше, що це їхні лютеранські псалми, але дуже вже ті псалми собаче завивання нагадують.

– Як таке сталося, – зацікавився пан Рох, – що між ними самі сучі сини?

– Немає інших! – відповів із глибоким переконанням пан Заглоба.

– І король їхній не кращий?

– Їхній король найгірший із усіх. Він цю війну затіяв навмисно, щоб міг справжню віру досхочу по костелах ганьбити.

Після цих слів піднявся пан Рох, добряче вже захмелілий, і сказав:

– Якщо так, то як мене тут, панове, ви бачите, Ковальського, так я в першій же битві прямо і шведського короля списом поцілю! Хоч би навіть стояв у найбільшій гущавині, мені байдуже! Моя смерть або його!.. Я таки до нього дістануся. Можете мене вважати, панове, пустодзвоном, якщо цього не зроблю!

Сказавши це, він стиснув п'ястук і хотів уже було об стіл гримнути. Тоді б побив кухлі, глечики і стіл розколов, але пан Заглоба поквапився його за руку вхопити і попросити:

– Сідай, Роху, і дай спокій! Знай і те, що не лише тоді тебе пустодзвоном вважати будемо, якщо цього не зробиш, а й

будемо таким доти вважати, доки цього не зробиш. Правда, не розумію, як ти зможеш зі списом на шведського короля кидатись, якщо в гусарах не служиш?

– То я списа здобуду, в хоругву князя Полубинського запишуся. І батько мені також допоможе.

– Батько Рох?

– Аякже!

– Нехай тобі спершу допоможе, а тепер скло не бий, бо я перший би тобі за це голову розбив. Про що ми балакали, любі мої?.. Ага!.. Про Ченстохову... *Luctus*¹⁰⁰ мене зжере, якщо святому місцю на порятунок вчасно не прийдемо. *Luctus* мене зжере, кажу вам! А все через того зрадника Радзивілла і через обережність Сапеги.

– На воеводу не наговорюйте! Чесний він пан! – обурився невисокий лицар.

– То чому обома полами Радзивілла прикриває, коли й однієї було б досить? Близько десяти тисяч людей під цією будою стоїть, найкращої кавалерії та піхоти. Незабаром в цілій околиці і сажу з коминів вилижуть, бо все, що було в пічках, вже з'їли.

– Нам старшині не перечити, а лише слухати!

– Вам, може, й так, пане Міхале, але не мені, бо мене половина давнього війська Радзивілла регіментарем обрала і я б уже за десятим кордоном Карла-Густава переслідував, як-

¹⁰⁰ *Luctus* (лат.) – гризота.

би на моя природна *modestia*¹⁰¹ не наказала булаву панові Сапезі в руку вкласти. Тому нехай краще своєму зволіканню дасть спокій і хай дивиться, щоб я не відібрав те, що дав.

– Лише на п'яну голову таке можна вигадати, – резюмував пан Володийовський.

– Так вважаєте? Ну, то побачите! Ще сьогодні піду поміж хоругви та закликатиму: «Шановне панство! Хто має бажання зі мною під Ченстохову йти, а не тут собі лікті та коліна об тикоцинське вапно витирати, то прошу за мною! Хто мене регіментарем обирав, хто мені владу давав, хто був упевнений, що все, що зроблю, на користь вітчизні та вірі буде, нехай біля мене стає. Чудова річ зрадників карати, але стократ краща нашу Пресвяту Богородицю, Заступницю цієї Корони і Матір нашу, з труднощів і еретичного ярма рятувати».

Тут пан Заглоба, котрому вже якийсь час аж пара йшла з чуприни, схопився з місця, застрибнув на лавку і давай репетувати, немов виступав перед зборами:

– Шановне панство! Хто католик, хто поляк, хто до Матері Божої має почуття, за мною!.. На допомогу Ченстохові!

– Я йду! – відгукнувся Рох Ковальський і піднявся.

Пан Заглоба якийсь час глипав на присутніх, але, побачивши здивування та мовчазні обличчя, зліз із лавки і зауважив:

– Навчу я ще Сапегу розуму!.. Шельмою буду, якщо до

¹⁰¹ *Modestia* (лат.) – скромність.

завтра половину війська з-під Тикоцина не підйму і під Ченстохову не поведу!

– Заради Бога! Схаменіться, батьку! – благав Ян Скшетуський.

– Шельмою буду, кажу тобі! – повторив пан Заглоба.

Вони ж бо злякалися, щоб справді такого не вчинив, бо міг. У багатьох хоругвах уже буркотіли від тикоцинської маруди, і люди добряче скреготіли зубами, думаючи про Ченстохову. Досить було іскру в цей порох кинути, а якщо це ще зробить хтось, хто має такий великий лицарський авторитет, як пан Заглоба, то вогонь спалахне. Насамперед тому, що більша частина війська Сапеги складалася з новобранців, котрі до воєнної дисципліни ще не звикли і до самостійних учинків охочих. Ті пішли б не задумуючись під Ченстохову за паном Заглобою, як один чоловік.

Тому противилися такій ідеї обоє Скшетуських, а пан Володийовський висловився так:

– З такими труднощами трохи війська воєвода зібрав, заледве є якась сила для захисту Речі Посполитої, а вже чийсь авантюризм хоче хоругви розділити, до непослуху закликає. Багато б Радзивілл заплатив за такі власне поради, бо на його млин ця вода. Як вам не соромно навіть балакати про такі дії!

– Шельмою буду, якщо цього не зроблю! – вперся пан Заглоба.

– Дядько це зробить! – підтакнув Рох Ковальський.

– Тихо будьте, тугодуме! – прикрикнув на нього пан Міхал.

Пан Рох очі витріщив, рота заккрив і відразу ж виструнчився. Тоді пан Володийовський звернувся до пана Заглоби.

– А я шельмою буду, – сказав він, – якщо хоча б один чоловік із мого полку з вами піде. Ви хочете військо зворохобити, то я вам скажу, що перший же на ваших добровольців ударю!

– Та ви поганин, турок безчесний! – обурился пан Заглоба. – Як таке може бути? На лицарів самої Богородиці вдарити хочете? Готові до цього? Гаразд! Тоді знайте ж! Ви думаете, панове, що йому про військо чи дисципліну йдеться? А от і ні! Він Білевичівну за мурами тикоцинськими занюхав. Задля себе і сваволі своєї ви не заважаєтесь проти найслухнішої рації виступити! Радий би на дівчину фиркати, з ноги на ногу переступати і полотніти! Але де там! Я впевнений, що вас кращі випередять, хоча б і той самий пан Кміциц, бо він ніяк не гірший за вас.

Пан Володийовський обвів поглядом присутніх, закликаючи їх у свідки, яку йому кривду чинять. Потім насупився, думали вже, що гнівом вибухне, але що він також був напідпитку, то раптом розчулился.

– Ось така мені нагорода! – заголосив він. – Від підлітка батьківщині служу, шаблю з руки не випускаю! Ні мені хати, ні мені дружини, ні дітей, сам чоловік, як палець самотній стирчить. Найчесніші про себе думають, а я, крім ран на

шкурі, не мав іншої нагороди, за те мені ще й особистий інтерес закидають, мало не зрадником називають.

Зронивши це, сльози на пшеничні вуса полив, але пан Заглоба відразу ж розпогодився і, розкривши обійми, вигукнув:

– Пане Міхале! Не хотів я вас скривдити. Катові мене віддати треба за те, що такого випробуваного приятеля зачепив!

Вони обнялися і стали цілувати один одного і до грудей притискати. Після чого продовжили пиячити, а коли печаль уже остаточно з їхніх сердець випарувалася, сказав тоді пан Володийовський:

– Не будете військо спокушати, сваволю ширити, поганий приклад показувати?

– Не буду, пане Міхале! Для вас це зроблю!

– Дасть Бог, Тикоцин здобудемо, тоді кому буде до того справа, що я за мурами шукаю. Кому буде до цього справа, еге ж?

Заскочений цим запитанням, пан Заглоба укусив себе за вус, відтак сказав:

– Ні, пане Міхале, я люблю вас, як зіницю ока, але ви цю Білевичівну з голови викиньте.

– А то чому? – здивувався пан Володийовський.

– Вона красуня, *assentior*¹⁰², – пояснив Заглоба, – але це особа показна, і ви зовсім непропорційні між собою. Хіба би їй на плечі сиділи і, як канарка, цукор із рота витягали.

¹⁰² *Assentior* (лат.) – згоден.

Могла б вас також, як соколика, на рукавичці носити і на всілякого ворога напускати, бо ви хоч і невисокий, але, як шершень, уїдливі.

– Знову починаєте? – скривився пан Володийовський.

– Коли я вже почав, то дозвольте й закінчити: одна є, наче для вас, подвіка¹⁰³ створена, і це саме та ягідка. Як же її звали? Та, з котрою небіжчик пан Підбийп'ята мав одружитися?

– Ганнуся Борзобагата-Красенська! – згадав Ян Скшетуський. – Це давня пасія пана Міхала!..

– Чисте гречане зернятко, але файна була bestія, як лялечка, – промовив, плямкаючи губами, пан Заглоба.

Тут пан Міхал узявся зітхати раз по раз і повторювати те, що завжди повторював, коли хтось про Ганнусю згадував:

– Що там із тією небогою діється?.. Ба, ба! Якби ж то вона тут опинилася!

– Ви б уже її з рук не випустили. І добре зробили б, бо при вашій схильності до закоханості, пане Міхале, може статися, що вас якась краща коза впіймає і на цапа перетворить. Далєбі, в житті не бачив, аби хтось був такий ласий на почуття. Ви мали б півнем народитися, сміття під призьбами розгрібати і «ко-ко-ко» чубаток закликати.

– Ганнуся! Ганнуся! – повторював замріяний пан Володийовський. – Бог би мені її послав!.. Але, може, вже її і на світі немає, або вже заміж вийшла і дітей народила.

¹⁰³ *Подвіка* – елемент вбрання, яке носили заміжні жінки, починаючи з раннього середньовіччя.

– Чому б це мала піти? Зелена тоді ще була, як ріпа, коли я її бачив, а потім хоч і дійшла, могла досі в стані невинності вберегтися. Після такого пана Лонгіна не виходити ж їй за якогось незграбу. Та й у часи війни мало хто про одруження думає.

Пан Міхал зауважив:

– Ви її добре не знали. Дивовижно, яка чесна. Але таку вже мала схильність, що нікого не пропустила, щоб йому зараз же в серце не запасти. Таку вже її Господь Бог створив. Навіть нижчого стану людей не оминала: *exemplum* той медик княгині Гризельди, італієць, котрий у неї закохався без тями. Може, навіть і за нього вже вийшла і він за море її вивіз.

– Не меліть дурниць, пане Міхале! – обурився пан Заглоба. – Медик, медик. Вона, шляхетська донька, голубої крові, мала б вийти за людину такого низького походження?.. Я вам уже казав, що такого не може бути!

– Мені самому було б за неї прикро за таке, бо собі думав, що вже жодної міри не має, коли навіть лікарів баламутить.

– А я пророкую, що ви ще її побачите, – наполягав пан Заглоба.

Дальшу розмову перервав прихід пана Токажевича, котрий раніше в регіменті Радзивілла служив, а після зради гетьмана разом з іншими його покинув і тепер у полку пана Оскерка прапор носив.

– Пане полковнику, – звернувся він до пана Володийовського, – будемо петарду закладати.

– А пан Оскерко вже готовий?

– Ще сьогодні опівдні був готовий і не хоче чекати, бо ніч обіцяє бути темною.

– Гаразд, – погодився пан Володийовський, – ходімо побачити, я людям також із мушкетами накажу бути готовими, щоб шведи з-за брами не висунулися. А пан Оскерко особисто буде петарду закладати?

– Атож. Власною персоною. Багато добровольців із ним викликалося.

– Піду й я! – запропонував пан Володийовський.

– І ми! – озвалися двоє Скшетуських.

– Ех! Шкода, що старі очі в темряві нічого не бачать, – бідкався пан Заглоба, – бо тоді б я вас самих точно не відпустив. Але що вдієш! Як тільки стемніє, навіть шаблю не можу помітити. За дня, коли сонце світить, то старий ще може вирушити в поле. Давайте мені скільки завгодно шведів, але опівдні!

– Я також піду, – заявив після певних вагань орендар із Вонсоші. – Коли ворота висадять, військо гурбою на приступ навалиться, а там у замку купа начиння та коштовностей може виявитися.

І вийшли всі, бо вже смеркалося надворі. В квартирі залишився лише пан Заглоба, котрий добру хвилину прислухався, як сніг скрипів під ногами тих, що віддалялися. Потім узявся підіймати по черзі сулії та придивлятися на світло, що палахкотіло в пічці, чи там ще не залишилося чогось.

А друзі йшли до замку в сутінках і проти вітру, який здійнявся з північного боку і дув щораз дужче, вив, гудів, ніс із собою вихори розвіяного в порох снігу.

– Добра ніч для закладання петарди! – озвався пан Володийовський.

– Але і для вилазки також, – додав пан Скшетуський. – Мусимо мати пильне око і готових мушкетерів.

– Дав би Бог, – зауважив пан Токажевич, – аби під Ченстоховою була ще більша хурделиця. Нашим за стінами там тепліше. А скільки б там шведів на чатах позамерзало, то позамерзало б. Трясця їхній матері!

– Страшна ніч! – зітхнув пан Станіслав. – Чуєте, панове, як завиває, наче татари в атаку повітрям пішли?

– Або немовби демони реквієм Радзивілли співають, – докинув пан Володийовський.

Розділ XXIX

У замку натомість великий зрадник кількома днями пізніше дивився, як сутінки западають на сніжні савани, і слухав завивання вихору. Догоряв повільно каганець його життя. Цього дня опівдні ще ходив, ще дивився з бійниць на намети та дерев'яні курені військ Сапеги. Але вже через дві години занеміг так, що мушили його віднести в покої.

З тих часів кейданських, коли він про корону мріяв, змінився князь до невпізнання. Волосся на голові побіліло, довкола очей зробилися червоні обідки, обличчя йому обвисло та набрякло, тому здавалося просто велетенським, але це вже було обличчя мерця, вкрите синіми плямами та страшне через віддзеркалення пекельних страждань.

І хоча його життя майже лічені години залишилися, то жив занадто довго, адже пережив не лише віру в себе, у свою щасливу зірку, не лише великі починання свої та наміри, а й такий глибокий свій занепад, що коли дивився на дно цієї прірви, в яку скотився, сам собі вірити не хотів. Все його підвело: випадковості, розрахунки, союзники. Він, котрому недостатньо було залишатися найвпливовішим польським паном, князем Священної Римської імперії, великим гетьманом і віленським воєводою, він, для котрого Литва була вже задрібна для прагнень і жадібності, зачинений тепер був в одному тісному невеличкому замку, в якому чекала

його смерть або неволя. І споглядав щодня на двері, в які з двох страшних богинь спершу увійде та, що забере його душу і тіло, що вже наполовину розклалося.

З його земель, з його волостей і староств можна було до недавна удільне королівство викроїти, а сьогодні він не був навіть паном мурів тикоцинських. Лише кілька місяців тому зі сусідніми королями домовлявся, а сьогодні один шведський капітан нетерпляче та легковажно слухав його накази і волю його смів схилити на своє.

Коли його покинули війська, коли з магната та володаря, котрий потрясав країною, перетворився на безсилового злидаря, котрий сам потребував порятунку та допомоги, Карл-Густав знехтував ним. Він би до небес підносив могутнього поплічника, але відвернувся з погордою від прохача.

Як колись опришка Костку Наперського облягали в Чорштині, так тепер його, Радзивілла, облягають у тикоцинському замку. І хто облягає? Сапега, його найбільший особистий ворог! Коли його візьме, то потягне на суд, гірше за опришка, бо як зрадника.

Покинули його рідні, друзі, сподвижники. Військо розграбувало його майно, розвіялися, як туман, скарби, багатства, і той пан, той князь, котрий французький двір дивував і сліпив розкішшю, котрий на бенкетах тисячі шляхтичів приймав, котрий по десять тисяч власного війська утримував, одягав, годував, не мав тепер чим власних мліючих сил жити. І, страшно сказати, він, Радзивілл, в останні миті

свого життя, практично в годину смерті, був голодний!

У замку давно вже бракувало продовольства, з незначних залишків запасів шведський комендант виділяв скупу децию, а князь не хотів його просити.

Якби ж хоч гарячка, яка з'їдала його сили, забрала йому притомність! Але ж ні! Груди його здіймалися щораз важче, дихання переходило в хрипіння, розпухлі ноги і руки мерзли, але розум, за винятком короточасних запаморочень, страшних примар і видінь, що проносилися перед його очима, залишався переважно незатьмарений. І бачив тоді князь весь свій занепад, усі злидні та приниження, бачив давній воїн-переможець всю свою поразку, і страждання його були такі бездонні, що хіба з його гріхами могли рівнятися.

Бо до цього, як Еринії Ореста, так його мучили докори сумління, і не було ніде на світі вже такої святині, в яку міг би від них заховатися. Гризли його вдень, гризли вночі, на відкритому повітрі і під дахом. І думками неможливо було їх ні здолати, ні відігнати. Чим глибшим був його занепад, тим заповзятіше допікали його. І траплялися такі миті, що князь дряпав собі груди. Коли вороги навалилися на вітчизну зусібіч, коли над її долею нещасною, над її болями та проливою кров'ю зжалилися чужі народи, він, великий литовський гетьман, замість податися в поле, замість пожертвувати своєю останньою краплею крові, замість світ здивувати, як Леонід, як Фемістокл, замість заставити останній кунтуш, як Сапега, злигався з одним із ворогів і проти матері, проти

власного сюзерена підняв святотатну руку та вмочив у братню кров коштовну. Він це все зробив, а тепер опинився не лише на межі ганьби, а й життя, до поракунків близький там, на тому боці. Що його там чекає?

Волосся їжачилося йому на голові, коли про це думав. Бо коли підіймав руку на батьківщину, сам собі здавався поряд із нею великим, а тепер змінилося все. Тепер він змалів, натомість та Річ Посполита, що встає з попелу та крові, здавалася йому якоюсь великою і щораз більшою, таємничим жахом вкритою, святої величі повна і страшна. І далі зростала безперервно в його очах, і ставала ще титанічнішою. Почувався перед нею пилом і як князь, і як гетьман, і як Радзивілл. Не міг збагнути, що це таке. Якісь невідомі хвилі здійсмалися біля нього, пливли з тріскотом, гуркотом, набігали щораз ближче, громадилися щораз страшніше, а він тямив, що потонути мусить, що потонуло б у такій громадині навіть сто таких, як він. Але чому ж він той жах і таємничу силу не бачив раніше? Чому, шаленець, заповзявся проти неї? Коли такі думки гуділи йому в голові, страх його брав перед цією матір'ю, перед Річчю Посполитою, бо не впізнавав її рис, таких колись добросердих і лагідних.

Дух у нього зламався і в грудях оселився жах. Інколи думав, що оточує його зовсім інша країна, інші люди. З-за обложених мурів доходило про все, що в оточеній Речі Посполитій діялося, а відбувалися там дивні та неймовірні речі. Розпочиналася війна не на життя, а на смерть проти шведів і

зрадників. Тим страшніша, що ніхто її не зміг передбачити. Річ Посполита взялася карати. Було в цьому щось від Божого гніву за ображену велич.

Коли з-за стін дійшла звістка про облогу Ченстохови, Радзивілл, кальвініст, злякався і переляк уже не покидав більше його душу, бо саме тоді вперше спостеріг ці таємничі хвили, які, здійнявшись, мали поглинути шведів і його. Тоді шведська навала здалася йому не вторгненням, а святотатством, а кара – невідворотною. Тоді вперше впала полуда з його очей і побачив князь змінене обличчя батьківщини, вже не матері, а караючої королеви.

Всі, хто залишився їй вірним і служив серцем і душею, пішли вгору та виростали щораз вище, а хто проти неї грішив – падав усе нижче. «Отже, не можна думати нікому, – казав собі магнат, – ні про власну велич, ні роду свого, лише життя, сили та любов потрібно їй жертвувати?»

Але для нього вже було запізно, бо не мав уже чим жертвувати, бо вже не мав перед собою майбутнього, хіба загробне, на згадку про яке весь аж тремтів.

З часу облоги Ченстохови, коли один страшний зойк вирвався з грудей обширної країни, коли наче дивом виявилася в неї якась незбагненна, досі невідома та незрозуміла сила, коли враз, можна сказати, таємнича потойбічна рука піднялася на її захист, новий сумнів полонив княжу душу, бо не міг відігнати страшні думки, що Бог стоїть за цю справу і за цю віру.

А коли такі думки гуділи йому в голові, тоді в своїй власній вірі починав сумніватися і тоді розпач його переважував навіть міру його гріхів. Земний занепад, душі занепад, темява, небуття – ось до чого дійшов і чого дослужився, служивши лише собі.

Все ж на початках експедиції з Кейдан на Підляшшя воевода ще був повен надій. Сапега, набагато гірший полководець, бив його, щоправда, в полі, рештки хоругв його покидали, але бадьорився думкою, що настане день, коли йому на допомогу прийде Богуслав. Прилетить той молодий орел Радзивіллів на чолі прусських, лютеранських загонів, які слідом литовських хоругв до папістів не перейдуть, а тоді зімнуть удвох Сапегу, зітруть на порох його сили, знищать конфедератів і возляжуть на трупі Литви, як два леви на тілі мертвої лані, і своїм ревінням відлякають тих, хто захоче її з їхніх лап видерти.

Але час спливав, сили Януша танули, навіть чужоземні регіменти переходили до грізного Сапегі. Минали дні, тижні, місяці, а Богуслав не йшов. До всього розпочалася ще й облога Тикоцина.

Шведи, жменя котрих при Янушу залишилася, захищалися героїчно, бо після жахливих злочинів своїх знали, що навіть капітуляція не вбереже від мстивої руки литовців. Князь на початках облоги ще мав надію, що в разі виняткової ситуації може навіть і сам шведський король прийти йому на допомогу, а може, і пан Конецпольський, котрий на чолі шести

тисяч коронної кавалерії при Карлі перебував. Але даремно сподівався. Ніхто про нього не думав, ніхто з допомогою не квапився.

– Богуславе! Богуславе! – повторював князь, човгаючи по тикоцинських покоях. – Якщо вже ти брата не хочеш рятувати, то врятуй принаймні Радзивілла!..

Врешті, остаточно впавши у відчай, вирішив князь зробити крок, проти якого повставала вся його гордість, тобто благати про порятунок князя Міхала з Несвіжа.

Лист його перехопили, однак, у дорозі люди Сапеги, і воевода вітебський послав Янушу у відповідь лист князя крайового, якого тижнем раніше сам отримав.

Князь Януш прочитав у цьому посланні таке: *«Якби до вашої світлості дійшли чутки, що я родичу, князю віленському воєводі на допомогу йти задумую, то нехай ваша світлість не вірить, тому що я лише тих підтримую, хто віру до вітчизни і нашого монарха зберіг, і давні вольності нашої багатостраждальної Речі Посполитої реставрувати прагнуть. Не збираюся я зрадників від праведної та належної кари боронити. Богуслав також не прийде, бо, як я чув, електор про себе бажає думати і не хоче сили розділяти, а quod attinet¹⁰⁴ пана Конєцпольського, то він хіба до вдови свататися подасться, яка прагне нею стати. На руку йому, щоб князь воевода згорів якнайшвидше!»*

Цей лист, адресований Сапезі, відібрав нещасному Янушу

¹⁰⁴ *Quod attinet* (лат.) – що стосується.

рештки надії, і не залишилося йому нічого більше, як чекати, щоб здійснилася його доля.

Облога вже добігала кінця. Звістка про від'їзд пана Сапеги моментально пробилася крізь мури, але надія, що в результаті його від'їзду ворожі дії занехають, недовго тривала. Навпаки, в піших полках почався рух незвичайний. Спливло, однак, кілька днів доволі спокійно, бо намір підірвати ворота петардою зійшов нанівець, але настало 31 грудня, і лише наближення ночі могло стати на перешкоді облягаючим. Вочевидь, затівали вони щось проти замку, тому якщо не штурму, то принаймні нової атаки мали сподіватися ослаблені мури.

День ішов на спад. Князь лежав у так званій Роговій залі, розташованій у західному крилі замку. У величезному каміні згорали цілі смоляні соснові купи, відкидаючи живий блиск на білі та досить голі стіни. Князь лежав горілиць на турецькій отоманці, навмисно висунутій на середину кімнати, щоб тепло полум'я могло до неї сягнути. Ближче до каміна, трохи в тіні, спав на килимку паж, біля князя ж сиділи, дрімаючи в кріслах, пані Якимович, колишня економка з Кейдан, другий паж, медик і водночас княжий астролог, а також Харлампій.

Останній не покинув князя, із давніх військових залишився лише він. Гірка це була служба, бо серце і душа старого товариша перебували за мурами Тикоцина, в таборі Сапеги, проте залишався вірним своєму давньому вождеві. Ду-

же змарнів жовнір від голоду та поневірянь, як скелет став. На обличчі його залишився сам ніс, який тепер здавався ще більшим, і вуса, як віхоть. Одягнений був у повний обладунок: панцер, нарукавники і місьюрку з дротяною сіткою, що спадала йому на плечі. Залізні налокітники світилися на його ліктях, бо він тільки-но повернувся зі стіни, на яку хвилину тому виходив дивитися, що відбувається, і на якій щодня шукав смерті. Тепер він задрімав від втоми, хоча князь хрипів люто, немов умирати намірився, а вітер завивав і свистів назовні.

Раптом короткі судоми стали трясти величезне тіло Радзивілла і він перестав хрипіти. Всі попрокидалися, оточили свого господаря і зиркали то на нього, то один на одного. А князь тим часом сказав:

– Наче мені хтось із грудей зліз: легше мені.

Потім обернув трохи голову і став пильно придивлятися до дверей, відтак покликав:

– Харлампію!

– Слухаю, ваша світлосте.

– А що тут пан Стахович робить?

Під бідним Харлампієм підкосилися ноги, бо наскільки безстрашний він був у бою, настільки ж забобонний, тому озирнувся швидко та промовив приглушеним голосом:

– Пана Стаховича тут немає. Ваша світлість наказала його ще в Кейданах розстріляти.

Князь склепив повіки і не сказав ні слова. Якийсь час чу-

лося лише жалібне та протяжливе завивання вітру.

– Людський плач у цьому вихорі чути, – зронив знову князь, розплющуючи цілком притомні очі. – Але це не я привів шведів, а пан Радзейовський.

А коли ніхто не відповів, помовчав трохи і додав:

– Він найбільше винен, він найбільше винен, він найбільше винен.

Й наче якийсь дух увійшов йому в груди, немов потішив його спогад, що був хтось винен більше за нього.

Незабаром, однак, інші, важчі думки, очевидно, прийшли до голови, бо обличчя його потемніло і магнат повторив кілька разів:

– Ісусе! Ісусе! Ісусе!

І знову напала на нього задуха, став хрипіти ще жахливіше, ніж перед тим.

Тим часом ззовні долинули відголоси пострілів із мушкетів, спочатку розрізнені, потім щораз густіші, але серед снігової хурделиці та завивання вихору не звучали занадто голосно, і могло б здатися, що це лунає якийсь пересічний стукіт у браму.

– Б'ються! – зауважив княжий медик.

– Як зазвичай! – пояснив Харлампій. – Люди мерзнуть у заметілі, то бажають битися задля розминки.

– Шостий уже день цього вихору та сніговію, – скривився медик. – Великі зміни прийдуть у це королівство, бо незвичайна це річ!

На що Харлампій відповів:

– Дай Боже! Бо вже гіршого нічого не станеться!

Подальшу їхню бесіду обірвав князь, котрому знову стало легше:

– Харлампію!

– Слухаю, ваша світлосте.

– Чи мені через слабкість так здається, чи насправді пан Оскерко кілька днів тому хотів петардою ворота висадити?

– Хотів, ваша світлосте, але шведи петарду перехопили і його самого неважко підстрелили, і нападників відбили.

– Якщо неважко, то він не заспокоїться. А який сьогодні день?

– Останній день грудня, ваша світлосте.

– Боже, милостивий будь мені грішному!.. Я не доживу до Нового року. Давно мені передбачили, що кожного п'ятого року смерть чигає біля мене.

– Бог милосердний, ваша світлосте.

– Бог зараз із паном Сапегою, – відповів князь сухо.

Раптом він став озиратися і промовив:

– Холод на мене від неї йде. Не бачу її, але відчуваю, що вона тут.

– Про кого мова, ваша світлосте?

– Про смерть!

– В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа!

Запанувала хвилина мовчання, чути було лише шепіт молитов, які відмовляла пані Якимович.

– Скажіть, – озвався князь слабким голосом, – чи ви справді вірите, що за межами вашої віри ніхто розгрішення отримати не може?

– І в годину смерті можна ще помилок зректися, – зауважив Харлампій.

Відгомін пострілів став цієї миті ще густішим. Від гуркоту гармат задзеленчали шибки, які щоразу відгукувалися жалібно на кожен залп.

Князь якийсь час прислухався спокійно, після чого піднявся легко на узголів'ї, його зіниці розширилися та заблистіли. Він сів, майже хвилину тримався руками за голову і несподівано зойкнув, як божевільний:

– Богуславе! Богуславе! Богуславе!

Харлампій, як ошалілий, вибіг із кімнати.

Весь замок трясся і тремтів від гуркоту гармат.

Раптом почувся крик кількох тисяч голосів, після чого щось із жахливим гуркотом вдарило в стіни, аж головешки і вугілля з каміна посипалися на паркет. Водночас Харлампій вбіг назад у залу.

– Сапежинці ворота висадили! – крикнув він. – Шведи втекли у вежу!.. Ворог уже тут!.. Ваша світлосте...

Наступні слова застигли йому в роті, Радзивілл сидів на отоманці із вибалушеними очима. Роззявленим ротом він хапав раз по раз повітря, зуби мав вискалені, руками дряпав ото-манку, на якій сидів, із жахом витріщившись у глибину покою, кричав, точніше хрипів між одним подихом і другим:

– Це Радзейовський. Не я. Рятуйте!.. Чого хочете?! Візьміть цю корону!.. Це Радзейовський. Рятуйте, люди! Ісусе! Ісусе! Маріє!

Це були останні слова Радзивілла.

Потім напала на нього жахлива гикавка, очі на лоба полізли, князь напружився, упав навznak і застиг без руху.

– Сконав! – резюмував медик.

– Марію кликав! Ви чули, хоч і кальвініст, – зауважила пані Якимович.

– Докиньте дров у вогонь! – наказав пажам Харлампій. Сам же наблизився до тіла, прикрив йому повіки, після чого зняв із панцера позолочений образок Богородиці, який на ланцюжку носив, і склавши руки Радзивілла на грудях, вклав йому його між пальці.

Світло вогню відбилосся від золотого тла іконки, і той відблиск упав на обличчя воєводи і просвітліло воно так, як ніколи раніше, здавалося тепер напрочуд спокійним.

Харлампій сів біля тіла, вперся ліктями в коліна і сховав обличчя в долонях. Мовчанку порушував лише відгомін пострілів.

Раптом сталося щось страшне. Спочатку щось яскраво спалахнуло. Здавалося, що весь світ у вогонь перекинувся, і водночас пролунав такий гуркіт, наче земля запалася під замком. Захиталися стіни, стеля валилася з вражаючим хрускотом, вікна всі посипалися на підлогу і скло їхнє розбилося на сотні крихт. Через порожні очниці вікон миттю

увірвалися кучугури снігу і вихор завив понуро по кутках зали.

Усі люди, котрі перебували в приміщенні, попадали долилиць на підлогу і заціпили від страху.

Першим піднявся Харлампій і зараз же поглянув на тіло воеводи. Але воно лежало непорушно, спокійно, лише золотистий образок схилився трохи в його руках.

Харлампій зітхнув. Бо вже був упевнений, що це юрба бісів увірвалася до зали по княже тіло.

– І слово стало тілом! – промовив він. – Це шведи, мабуть, висадили порохом вежу і себе.

Та ззовні не долинали жодного відголосу. Вочевидь, військо Сапєги застигло в німому здивуванні, а може, і в побоюванні, що весь замок замінований і що порох почергово вибухати буде.

– Докиньте дров! – повторив пахолкам Харлампій.

І знову світлиця запалала яскравим мерехтливим світлом. Довкола зависла смертельна тиша, лише вогонь сичав, лише вихор завивав і сніг щораз густіший залітав крізь порожні вікна.

Аж нарешті почулися приглушені голоси, потім залунало дзеленчання острогів і тупіт численних ніг. Двері до зали розчахнулися навстіж і жовніри ввалилися всередину.

Зробилося світло від оголених шабелів і щораз більша кількість лицарських постатей, одягнених у шоломи, каптурі, ковпаки, штовхалася крізь двері. Багато з них несли в ру-

ках ліхтарі та присвічували собі ними, поводячись обачно, хоч у покої і без цього світло від вогню було.

Нарешті з натовпу вискочив низькорослий лицар, весь у закіптюженій броні, і вигукнув:

– Де пан віленський воєвода?

– Тут! – вказав Харлампій на тіло, що лежало на отоманці.

Пан Володидьовський глянув і видихнув:

– Мертвий!

– Мертвий! Мертвий! – пішов поголос із вуст в уста. –

Зрадник і запроданець мертвий!

– Так і є, – підтвердив понуро Харлампій. – Але якщо ви вирішили поглумитися над тілом його і шаблями порубати, то погано вчините, бо саму Матір Божу перед тим, як сконати, кликав і її образочок у руках тримає!

Ці великі слова справили враження. Крики стихли.

Натомість жовніри стали наближатися, обходити отоманку та придивлятися до небіжчика. Ті, хто мав ліхтарі, світили йому ними у вічі, а той лежав велетенський, понурий, із гетьманською величчю на обличчі та холодною печаттю смерті.

Жовніри підходили по черзі, а між ними і старшини. Підійшов і пан Станкевич, і двоє Скшетуських, і пан Гороткевич, і Якуб Кміциц, і пан Оскерко, і пан Заглоба.

– Це правда!.. – підтвердив тихо пан Заглоба, немов боявся розбудити князя. – Найсвятішу Богородицю в руках тримає і відблиск йому від неї на обличчя падає.

Сказавши це, зняв шапку з голови. Так вчинили й усі інші. Настало шанобливе мовчання, яке перервав нарешті пан Володидьовський.

– Ах! – промовив він. – Вже князь на Божому суді і люди нічого до нього не мають!

Тут він звернувся до Харлампія:

– А ти, нещасний, чому задля нього вітчизну і короля зрадив?

– Візьміть його!.. – загомоніли кілька голосів.

На це Харлампій підняв і вихопив шаблю і з дзенькотом кинув її на підлогу.

– Беріть мене, рубайте! – промовив він. – Я не залишив його разом із вами, коли він був могутній, як король, а потім негоже його було покидати, коли опинився в скруті і коли нікого біля нього не залишилось. Ох! Не погладшав я на цій службі, бо вже три дні й ріски в роті не мав і ноги підкошуються піді мною. Але ви маєте мене, тож рубайте! Бо я навіть у тому зізнаюся, – тут голос Харлампія затремтів, – що я його любив.

Зронивши це, чоловік заточився і мало не впав, але пан Заглоба підставив йому плече, обійняв, підтримав, а потім залементував:

– Як Бог живий! Дайте йому їсти і пити!..

Припало це всім до серця, тому взяли Харлампія попід руки і вивели з приміщення. Після цього і жовніри стали кімнату по черзі покидати, хрестячись побожно.

Дорогою до квартири пан Заглоба зважував щось подумки, міркував, відкашлювався, нарешті потягнув за полу пана Володийовського.

– Пане Міхале! – вимовив.

– Чого вам?

– Вже мені злість на Радзивілла минулася, бо що небіжчик, то небіжчик!.. Відпускаю йому гріхи, що на моє життя важив.

– Він уже перед Судом небесним! – зауважив пан Володийовський.

– Отож бо й воно, саме так!.. Гм! Якби йому це допомогло, я б навіть дав на месо, бо бачиться мені, що його справи там кепські.

– Бог милосердний!

– Що милосердний, це правда, але ж і він без огиди на єретиків дивитися не може. А той не лише єретик, а ще й зрадник. Ось що!

Тут пан Заглоба задер голову і задивився вгору.

– Боюся, – промовив він за хвилину, – щоб мені якийсь швед, з тих, хто порохом підірвався, на голову не впав, бо що їх там на небі не прийняли, не маю жодних сумнівів!

– Добрі вояки! – визнав пан Міхал. – Бажали загинути, ніж здатися. Мало таких жовнірів у світі!

Після цього вже йшли мовчки, аж тут пан Міхал зупинився.

– Білевичівни в замку не було, – зітхнув він.

– А ви звідки знаєте?

– Розпитав пажів. Богуслав забрав її в Тауроги.

– Ой! – зойкнув пан Заглоба. – Та це наче вовкові козу доручити. Але це не ваша річ, не вам призначена ця ягідка!

Розділ XXX

Львів із часу прибуття короля перетворився на справжню столицю Речі Посполитої. Разом із королем прибула сюди й більша частина єпископів з усієї країни й усі світські сенатори, котрі не служили ворогові. Видані універсали також закликали до зброї шляхту Руського воєводства і прилеглих до нього, і та стояла, численна і озброєна, що було тим легше зробити, бо шведів зовсім у цих краях не було. Раділи очі та серця на вигляд цього посполитого рушення, нічим воно не нагадувало того великопольського, яке під Устям таку слабку виставило ворогові загороду. Навпаки, сюди стікалася грізна та войовнича шляхта, з дитячих років на коні і в полях зрошена, між безперервними нападами татарської дичі, звикла до кровопролиття та пожеж, яка краще володіє шаблею, ніж латиною. Свіжо вишколила її й Хмельниччина, що сім років без перерви триває, тому не було поміж них людини, хто б стільки разів хоча б у вогні не був, скільки років має. Щораз нові рої їх прибували до Львова. Одні йшли зі стрімких Бещадів, інші із-за Пруту, Дністра та Серету, котрі сиділи на звивистих дністрових басейнах, або над розлогим Бугом, яких над Синюхою не стерло з лиця землі селянське повстання, і ті, хто ще на татарських рубежах залишився, всі на заклик сюзерена прагнули тепер до міста Лева, щоб звідти на невідомого ще ворога вирушити. Прибувала шляхта з

Волині і навіть із дальших воєводств, таку ненависть розпалала в усіх душах страшна звістка про зазіхання святотатної руки ворога на Заступницю Речі Посполитої в Ченстохові.

Навіть козацтво не сміло ставити перешкод, бо й у найзашкарубліших затріпотіли серця, зрештою самі були татарами змушені через послів бити чолом королеві і сотий раз присягу вірності відновлювати. Грізне для королівських ворогів татарське посольство під орудою Субагазі-бея опинилося у Львові, пропонуючи від імені хана стотисячну орду на допомогу Речі Посполитій, із якої сорок тисяч могло зараз же з-під Кам'янця в поле вирушати.

Крім татарського представництва, приїхала й делегація з Трансільванії для ведення початих із Ракочі перемов про спадкоємця трону. Перебував тут також імператорський представник, і папський нунцій, котрий разом із королем приїхав, щодня підїжджали представники від коронних і литовських військ, від воєводств і земель, зі запевненням у вірності його величності та бажанням захистити від плюндрування нещасну вітчизну.

Тож королівська сила зростала, могутнішала на очах на подив віків і народів ще недавно повністю пригноблена Річ Посполита. Запалали людські душі жагою війни та відплати, і водночас зміцніли. І як навесні теплий і рясний дощ топить сніги, так потужна надія розтопила будь-які сумніви. Не лише прагнули звитяги, а й вірили в неї. Щораз нові сприятливі звістки, хоч і часто суперечливі, передавали з вуст в уста. Раз

по раз розповідали то про відбиті замки, то про битви, в яких невідомі полки під командуванням невідомих досі ватажків громили шведів, то про величезні хмари селян, котрі піднялися, як сарана, проти ворога. Ім'я Стефана Чарнецького все частіше з'являлося в усіх на вустах.

Подробиці в цих повідомленнях часто бували далекі від істини, та разом узяті, віддзеркалювали те, що діялося по всій країні.

Але у Львові було, наче якесь державне свято. Коли король прибув, вітало його місто врочисто: духівництво трьох обрядів, міські райці, крамарі, цеховики. На майданах і вулицях, де оком не кинь, розвівалися білі стяги, сапфірові, пурпурові, золотисті. Переможно підіймали львів'яни свого золотого лева на блакитному тлі, з гордістю згадуючи відбиті нещодавні козацькі та татарські навали. З кожною королівською появою гамір здіймався в натовпі, а юрби ніколи не бракувало.

Населення останніми днями подвоїлося. Крім senatorів, єпископів, шляхти, насунули і громади селян, бо поширилася звістка, що король має намір селянську долю поправити. Тому свитки і гуні перемішалися з жовтими кафтанами міщан. Винахідливі вірмени зі смаглявими обличчями порозкладали ятки з товаром і зброєю, яку охоче купувала дрібна шляхта.

Було значне число і татар у представництві, й угорці, й волохи, і ракушанці, купа народу, купа військ, купа інших

облич, купа дивних, барвистих, яскравих і різноманітних вбрань, купа панських челядників: велетнів стражників, гайдуків, яничар, реєстрових козаків, скороходів у чужоземному одязі.

На вулицях зранку до вечора стояв людський гомін, проїжджали то компутові хоругви, то загони кінної шляхти, зойки, команди, мерехтіння зброї й оголених шабель, іржання коней, гуркіт гармат і співи, сповнені погроз і проклять на шведів.

А дзвони в польських, руських і вірменських церквах були невпинно, сповіщаючи всім, що король у Львові і що Львів з усіх столиць першим, на вічну свою славу, прийняв короля-вигнанця.

Били йому також чолом, де тільки з'являвся, шапки підкидали вгору, а вигуки «*vivat!*» стрясали повітря. Били чолом і перед каретами єпископів, котрі через вікна благословляли зібрані натовпи. Кланялися також і вигукували сенаторам, шануючи їхню вірність королеві та батьківщині.

Так кипіло все місто. Навіть уночі палили на майданах гори дерева, біля яких ночували, незважаючи на зиму та мороз, ті, хто в приміщеннях через неймовірну тісняву поміститися не зміг.

Король усі дні проводив у нарадах із сенаторами. Приймав закордонні представництва, делегації земель і військ; обмірковували, як наповнити коштами порожню скарбницю. Вигадували розмаїті способи розпалити війну скрізь, де вона

ще не вибухнула. Кур'єри скакали в значніші міста, в усі закутки Речі Посполитої, аж ген до далекої Пруссії та на святу Жемайтю. До Тишовця, до гетьманів, до пана Сапеги, котрий після зруйнування Тикоцина йшов із військом своїм великим походом на південь. Посилали кур'єрів і до пана великого хорунжого Конецпольського, котрий ще перебував при шведах. Там, де було потрібно, посилали грошову допомогу, будили заспаних маніфестами.

Король визнав, освятив і затвердив Тишовецьку конфедерацію, і сам до неї приступив, взявши віжки правління у свої невтомні руки. Працював зранку до ночі, більше про добро Речі Посполитої турбуючись, ніж про власне здоров'я.

Але це ще не була межа його прагнень. Бо вирішив він закласти від свого імені і станів такий союз, якого б жодна земна могутність здолати не змогла, і який би в майбутньому до поліпшення Речі Посполитої міг би придатися.

І цей час настав.

Таємниця, очевидно, пробилася від senatorів до шляхти, а від шляхти до простолюду, бо зі самого ранку торочили, що під час Служби Божої станеться щось важливе, що король якісь урочисті обітниці складатиме. Подейкували про поліпшення долі селян і про конфедерацією з небом. Інші переконували, що це непересічні речі, прикладів яких історія не знає, але цікавість була вже збуджена і повсюдно чогось очікували.

День був морозний, світлий, дрібні сніжинки літали в по-

вітрі, виблискуюючи, як іскринки. Польова піхота львівська і Жидачівського повіту, в блакитних кожушках, облямованих позолотою, і половина угорського регіменту витягнулися у довгу шеренгу перед катедральним костелом, тримаючи мушкети біля ніг. Перед ними, як пастирі, ходили вздовж і впоперек офіцери з тростинами в руках. Між двома шиківаннями плив, як ріка, до костелу строкатий натовп. Попереду шляхта та лицарство, а за ними міський сенат із золотими ланцюгами на шиях і зі свічками в руках, а вів цю групу бурмістр, відомий на все воєводство медик, одягнений у чорну оксамитову тогу та шапочку. За сенатом ішли крамарі, а між ними багато вірменів у зелених зі золотом ярмулках на голові і в широких східних халатах. Ті, хоч і до іншого обряду належали, тягнулися разом з іншими, щоб свій стан репрезентувати. За крамарями прямували цехи з прапорами – різники, пекарі, шевці, сріблярі, лудильники, слюсарі, зброярі, чинбарі, медовари, і кого тільки ще не було. Представники кожного йшли під своїм прапором, який ніс хорунжий, котрий виділявся особливою вродою. Після них ішли різні братства та посполиті, у простих кафтанах, кожухах, гунях, сірячинах, жителі передмість, селяни. Не відмовляли в доступі нікому, поки костел не наповнився вщерть людьми всіх станів і обох статей.

Аж тут стали з'їжджатися й карети, але вони оминали головні двері, тому що король, єпископи та сановники мали окремий вхід, ближче до великого вівтаря. Щомиті військові

сальотували зброєю, потім жовніри опускали мушкети до ноги та хукали на змерзлі долоні, викидаючи з рота клуби пари.

Заїхав король із нунцієм Відонем, потім гнезненський архієпископ із князем єпископом Чарторийським, потім єпископ краківський, архієпископ львівський, великий канцлер коронний, багато воєвод і каштелянів. Вони всі зникали в бічних дверях, а їхні карети, слуги, кучері й усіякі придворні утворили наче нові війська, що стояли збоку катедри.

З месою вийшов апостольський нунцій Відон, одягнений у білий орнат по пурпуровій ризі, обшитий перлами та золотом.

Для короля поставили клячник між великим вівтарем і сталлюю, перед клячником застелили турецький килим, крісла каноніків зайняли єпископи та світські сенатори.

Різнобарвне світло, що лилося крізь вікна, у поєднанні з відблиском свічок, від яких вівтар, здавалося, палав, й усе відбивалося на сенаторських обличчях, на схованих у тіні крісел каноніків, на білих бородах, на прекрасних поставах, на золотих ланцюгах, оксамитах і пурпурових одежах. Хтось сказав би – римський сенат, така в цих людях похилого віку була велич і солідність. Подекуди поміж старезних голів виднілося обличчя сенатора-воїна, де-не-де блисне світла голівка молодого панича. Всі погляди були звернені до вівтаря, всі молилися. Виблискувало та хиталося полум'я свічок. Дим від кадил вигравав і клубочився у цих відблисках. З іншого боку стали костел був запруджений тілами, а над головами

їхніми веселка корогв, як букет квітів, мінилася.

Його величність Ян-Казимир упав згідно зі звичаєм хрестом і скорився Божій величі. Нарешті витягнув папський нунцій із дарохранительниці чашу і підійшов із нею до клячника. Тоді король підвівся з просвітленим обличчям, пролунав голос нунція «*Ecce Agnus Dei*»¹⁰⁵, і король прийняв причастя.

Якийсь час він стояв навколішки схилений. Але таки підвівся, погляд звернув до неба і простягнув догори обидві руки.

Тихо в костелі стало, що навіть людського подиху не було чути. Всі збагнули, що настала ця мить і що король якусь обітницю складатиме. Всі слухали зосереджено, а монарх усе ще стояв із піднятими руками. Аж тут він промовив зворушеним голосом, як дзвін, гучним:

– Велика подяка Матері Божій і Діві! Я, Ян-Казимир, Твого Сина, Короля королів і Господа мого, і Твоєю милістю король, до Твоїх найсвятіших стіп припадаю, щоб цю конфедерацію заснувати: Тебе, Заступницю мою і держави моєї, Королевою сьогодні обираю. Себе, королівство моє Польське, Велике князівство Литовське, Руське, Пруське, Мазовецьке, Жемайтійське, Інфлянтське та Чернігівське, війська обох народів і простолюди, всіх Твоїй особливій опіці та захисту доручаю. Твоєї допомоги та милосердя в теперішній смуті

¹⁰⁵ *Agnus Dei* (лат.) – агнець Божий, символічне ім'я Ісуса Христа, святе причастя.

королівства мого проти ворогів покірно вимолюю.

Тут упав король на коліна і помовчав хвилину, в костелі тиша панувала смертельна. Підвівшись, володар продовжив:

– А що великою Твоєю прихильністю я покликаний із польським народом до нового та гарячого Тобі служіння, то обіцяю Тобі від імені своїх міністрів, сенаторів, шляхти і простолюду, Синові Твоєму Ісусові Христу, Спасителеві нашому, пошану та хвалу всіма землями Польського королівства поширювати, бажаю старатися, що коли за допомогою Сина Твого отримаю вікторію над шведом, то прагнутиму, щоб кожна її річниця в державі моїй відправлялася врочисто до закінчення світу цього згадкою про Божу милість і Твою, Пречиста Діво Маріє!

Тут він знову замовк і опустився на коліна. У костелі щось зашурхотіло, але королівський голос хутко його заглушив і хоч тремтів тепер розкаянням, зворушливістю, так далі промовляв ще гучніше:

– А що з великим сумом серця мого визнаю, бачачи стогін у труднощах убогого простолюду орачів, жовнірами обтяжених, що від Бога мого справедливу кару впродовж семи років у королівстві моєму, різними лихами битому, над усіма я терпів, тож зобов'язуюся, що після встановлення миру буду працювати зі станами Речі Посполитої наполегливо, щоб відтепер нестерпне життя простолюду було від усілякої жорстокості захищене, в чому, Милосердна Матір Божа, Королева та Пані моя, яка мене надихнула на таку обітницю, ми-

лістю милосердя Сина Твого випроси мені допомогу в тому, що обіцяю.

Слухали ці королівські слова духівництво, сенатори, шляхта, простолюди. Голосне ридання залунало в костелі, яке спочатку зі селянських грудей вирвалося, а потім і з усіх інших, відтак стало спільним. Всі простягнули руки до неба, заплакані голоси повторювали: «Амінь! Амінь! Амінь» на підтвердження того, що свої почуття та своє схвалення з королівськими обітницями еднають. Піднесення охопило серця і браталися в цей момент у любові до Речі Посполитої й її Заступниці. Після чого радість невимовна, як чисте полум'я, запашіла на обличчях, бо в усьому костелі не було нікого, хто б іще сумнівався, що Бог шведів повалить.

Король після закінчення Служби Божої, у супроводі грому пострілів із мушкетів і гармат, а також гучних вигуків «Вікторія! Вікторія! Хай живе!» вїхав у місто і там цю небесну конфедерацію разом із Тишовецькою об'єднав.

Розділ XXXI

Після цих урочистостей різні звістки стали долітати, як крилате птаство, до Львова. Були давніші та свіжіші, менші чи більш сприятливі, але всі додавали сили духу. Отже, Тишовецька конфедерація поширювалася, як пожежа. Хто живий, долучався до неї, як шляхтичі, так і простолюди. Міста доправляли фіри, рушниці, піхоту, а євреї – гроші. Ніхто не смів противитись їй універсалам, навіть найхирлявіші на коня сідали. Прийшов також і грізний маніфест Віттемберга, який засуджував цей союз. Вогонь і меч мав би покарати тих, що до нього приєднувалися. Але спричинило це такі наслідки, немов хтось хотів порохом полум'я загасити. Маніфест цей, очевидно з відома короля, задля ще більшого озлоблення проти шведів, розповсюджений був у величезній кількості примірників по Львову, і не випадає говорити, як простолюди ці папери використовували, достатньо, що вітер їх розносив, вельми спаплюжені, львівськими вулицями, в той час як бурсаки показували на радість юрби у вертепах «Конфузію Віттемберга», співаючи при цьому пісню, яка починалася словами:

Віттемберку, небоже,
За море вже ховатись гоже,
Волаючи!

Бо коли почнуться гудзи,
То загубиш і рейтузи,
Втікаючи!

А той, немовби підтверджуючи слова пісні, передав команду в Кракові відважному Вірцові, і подався похапцем до Ельблонга, де шведський король отаборився разом із королевою, гаючи час на бенкетах і тішачись у серці, що такого пресвятого королівства став господарем.

Дійшли також до Львова чутки про падіння Тикоцина і звеселили думки. Дивно було, що про це балакали ще до того, як перший-ліпший кур'єр прибув. Не узгоджувалося лише те, чи князь віленський воевода помер, чи він у полоні, але переконували, що пан Сапега на чолі великого війська увійшов уже з Підляшшя в Люблінське воеводство, щоб із гетьманами з'єднатися, і що дорогою б'є шведів і з кожним днем сила його наростає.

Врешті-решт від нього самого прибули делегати, в значному представництві, бо ні менше ні більше, аж цілу хоругву прислав воевода в королівське розпорядження, прагнучи таким чином виявити пошану сюзерену, забезпечити від якихось можливих пригод його особу, а може, й власний авторитет підняти таким учинком.

Привів цей загін молодий полковник Володийовський, добре королеві знаний, тому Ян-Казимир наказав йому негайно стати перед собою й, обійнявши за голову, промо-

ВИВ:

– Вітаю славетного воїна! Багацько сплигло води, відколи ми вас із очей втратили. Мабуть, під Берестечком ми бачили вас востаннє, всього в крові вимазаного.

Пан Міхал схилювся до монарших колін і сказав:

– Та й у Варшаві пізніше, ваша величносте, я був також у замку з теперішнім паном каштеляном київським.

– То ви й далі служите? Не захотілося вам домашнього відпочинку?

– Я Речі Посполитій був потрібен, а в цих завірюхах і маєток пропав. Не маю де голову прихилити, милостивий пане, але це мене не засмучує, бо гадаю, що захист монархії та вітчизни – перший жовнірський обов'язок.

– Бодай би таких було більше! Бодай іще більше. Не нагнів би тоді ворог. Дасть Бог, прийде час і на нагороди, а тепер розкажіть, що ви з віленським воєводою зробили?

– Віленський воєвода вже на Божому суді. Саме тоді з нього дух вийшов, коли ми на останній приступ пішли.

– Як це сталося?

– Ось реляція воєводи вітебського, – простягнув сувій пан Міхал.

Король узявся читати листа, але заледве почав, як тут же відвів погляд:

– Помиляється пан Сапега, – зауважив він, – коли пише, що велика литовська булава вакантна. Не вакантна, бо йому її віддаю.

– Немає за нього гіднішого, – погодився пан Міхал, – і все військо буде до смерті вашій королівській величності за цей учинок дякувати.

Усміхнувся король на такі щирі жовнірські слова і став читати далі. За хвилину він зітхнув.

– Міг би Радзивілл бути найпрекраснішою перлиною в цій славетній короні, якби пиха та помилки, яких прагнув, не висушили б його душі. Але сталося! Недовідомі путі Господні!.. Радзивілл та Опалинський. Майже водночас. Суди їх, Боже, не відповідно до гріхів їхніх, а відповідно до Твого милосердя.

Усі мовчали, тому король продовжив читання.

– Вдячні ми панові воєводі, – сказав він, коли закінчив, – що мені цілу хоругву разом із найбільшим, як пише, кавалером до моїх послуг присилає. Але тут мені безпечно, а кавалери, особливо такі, в полі зараз найпотрібніші. Відпочиньте трохи, а потім вас панові Чарнецькому я на допомогу відішлю, бо на нього, ймовірно, найважчий удар припаде.

– Досить ми вже відпочивали під Тикоцином, милостивий пане, – відказав зі запалом субтильний лицар. – Хіба б копей нагодувати, і могли б уже сьогодні вирушати, бо з паном Чарнецьким самі насолоди чекають!.. Щастя велике – дивитися в обличчя нашого володаря, але й зі шведами також хочеться поквитатися.

Король зарум'янився. Батьківська доброта з'явилася на його обличчі і він зронив, задоволено споглядаючи на міцну

статуру низькорослого лицаря.

– То це ви, жовніре, першим полковницький пернач під ноги небіжчикові князеві воеводі кинули?

– Не першим кинув, ваша королівська величносте, а вперше, і дай Боже, востаннє, військову дисципліну порушив.

Пан Міхал перевів подих і за мить додав:

– Не можна було інакше!

– Ще б пак, – погодився король. – Важкі то були часи для тих, хто військову дисципліну тримає, але і послух мусить мати свої межі, за якими провина починається. І багато там старшини при Радзивілла залишилося?

– В Тикоціні ми надибали з офіцерів лише Харлампія, котрий князя в заможності не покинув, то й не хотів його у скруті залишати. Лише обов'язок його при князеві тримав, бо природний потяг до нас мав. Ледве ми його відгодували, бо такий там голод був, а він собі ще від рота віднімав, аби князя нагодувати. Тепер сюди, до Львова, приїхав милосердя вашої королівської величності благати, й я до ніг ваших за ним, милостивий пане, припадаю, бо це чоловік заслужений і добрий жовнір.

– Нехай прийде сюди, – дозволив король.

– Має він також важливу річ вашій королівській величності, сюзерену моему милостивому, оголосити, яку з вуст князя Богуслава в Кейданах чув, і яка здоров'я та безпеку святої для нас особи вашої королівської величності *attinet*¹⁰⁶.

¹⁰⁶ *Attinet* (лам.) – стосується.

– Часом не про пана Кміщица?

– Саме так, милостивий пане!..

– А ви знайомі з паном Кміщицем?

– Знайомий і бився з ним, але де він тепер, цього не знаю.

– Що ви про нього думаєте?

– Милостивий пане, він за такі речі брався, що немає такої муки, якої б не був гідний, бо поріддя це з пекла родом.

– А от і неправда, – спростував король. – Це все вигадки князя Богуслава. Але якщо відкласти набік цю справу, скажіть, що про цього чоловіка знаєте з його давніших часів?

– Жовнір він був завжди великий й у воєнній справі незрівнянний. Так, як він проти Хованського воював, маючи кількасот людей, всю ворожу потенцію зганьбивши, такого б ніхто інший не зумів. Дивно, що з нього шкуру не здерли і на барабан не натягнули! Якби навіть хтось тоді Хованському самого князя воеводу в руки видав, то б його так не задовольнив, як із пана Кміщица подарунок зробивши. Та де там! До того дійшло, що пан Кміщиц зі столового начиння Хованського їв, на його ложі спав, його саньми та його кінями їздив. Але потім і до своїх був важкий, сваволив жорстко, виροками пана Лаща міг би собі плаща підшити, а вже в Кейданах цілком занапастився.

Тут пан Володийовський розповів детально все, що відбулося в Кейданах.

Ян-Казимир слухав жадібно, а коли нарешті дійшов пан Міхал до того, як пан Заглоба звільнив спочатку себе, а потім

і всіх компанійців із Радзивіллівської неволі, став король за боки від сміху хапатися.

– *Vir incomparabilis! Vir incomparabilis!*¹⁰⁷ – повторював він. – А він тут із вами?

– До послуг вашої королівської величності! – відповів пан Володийовський.

– Улісса цей шляхтич перевершив! Приведіть мені його до столу для гарного настрою, і панів Скшетуських із ним укупі, а тепер скажіть, що ще ви знаєте про пана Кміцица?

– З листів, при панові Роху Ковальському знайдених, ми дізналися лише, що на смерть нас до Бірж послали. Ганявся за нами князь і військом ще намагався оточити, але не спромігся. Ми щасливо вислизнули... Мало того, неподалік від Кейдан пана Кміцица впіймали, котрого я зараз же розстріляти наказав.

– Ой! – зойкнув король. – То, бачу, у вас у Литві швидко речі діються!

– Але перед тим пан Заглоба наказав його обшукати, чи часом якихось листів при собі не має. І виявили гетьманського листа, з якого ми дізналися, що коли б не пан Кміциц, то б нас до Бірж не везли, а не зволікаючи, в Кейданах розстріляли б.

– Бачите! – закинув король.

– Після цього вже не годилося нам більше на його життя зазіхати. Тому ми його відпустили. Що далі робив, не знаю,

¹⁰⁷ *Vir incomparabilis* (лат.) – не до порівняння.

але від Радзивілла не пішов. Бог один знає, що це за людина. Легше з будь-ким іншим мати справи, ніж із таким вихо- ром. При Радзивіллі він залишився, але потім кудись поїхав. І знову застеріг нас, що князь із Кейдан виступає. Важко на- віль сказати, як значну нам послугу надав, бо коли б не те його застереження, був би віленський воєвода на розрізнені війська нападав і поодинці хоругви знищував. Сам не знаю, милостивий пане, що маю думати. Якщо це наклеп, що князь Богуслав повідомив...

– Зараз це й з'ясуємо, – запропонував король.

І ляснув у долоні.

– Поклич сюди пана Бабинича, – звелів пажеві, котрий з'явився на порозі.

Паж зник, а за хвилину двері королівського покою відчи- нилися і став у них пан Анджей. Пан Володийовський не впізнав його відразу, бо колись молодий лицар дуже зміни-вся і змарнів, оскільки від останньої сутички у видолинку ще не встиг оговтатися. Дивився на нього пан Міхал і не впізна- вав.

– Дивно! – озвався він нарешті. – Якби не худе обличчя і не те, що ваша королівська величність інше назвала прізви- ще, я сказав би, що це пан Кміциц!

Король усміхнувся:

– Розкажіть мені, наш лицарю, про одного запеклого гуль- тятя, котрого так звали, але я йому, як на долоні, виклав, що він у своїх свідченнях заплутався, й я впевнений, що пан Ба-

бинич це підтвердить.

– Милостивий пане, – відказав мерщій пан Бабинич, – одне слово вашої королівської величності краще цього гультіпаку очистить, ніж усі мої присяги!

– І голос той сам, – здивування субтильного полковника наростало, – лише цього шраму на обличчі не було.

– Милостивий пане, – сказав на це пан Кміциц, – голова шляхтича це реєстр, на якому щораз інша рука шаблею пише. Але є тут і ваша замітка, впізнавайте ж мене...

Сказавши це, він схилив підголену голову і вказав пальцем на довгий, білявий шрам, що тягнувся тут же біля чуба.

– Моя рука! – вигукнув пан Володийовський. – Це пан Кміциц!

– Я ж вам сказав, що ви пана Кміцица не знаєте! – втрутився король.

– Нічого не розумію?..

– Бо ви знали великого жовніра, але свавільника і Радзивілла в зраді спільника. А тут стоїть Гектор ченстоховський, котрому Ясна Гура з пріором Кордецьким найбільше завдячує, тут стоїть захисник вітчизни і слуга мій вірний, котрий мене власними грудьми затулив і життя мені врятував, коли в ярах, як в оточення стада вовків, я потрапив поміж шведів. Такий ось є новий пан Кміциц. Познайомтесь і полюбіть його, бо він цього вартий!

Пан Володийовський поворушив пшеничними вусами, не знаючи, що й сказати, а король додав:

– І знайте про те, що не лише він нічого князеві Богу-славові не обіцяв, але той таким чином хотів йому помститися, бо пан Анджей князя полонив і хотів його у ваші руки віддати.

– І нас застеріг від князя віленського воеводи! – нагадав низькорослий лицар. – Який же янгол так вашу милість на-вернув?

– Та обійміться вже! – нетерплячився король.

– Відразу ж я вас полюбив! – озвався пан Кміциц.

Лицарі впали один одному в обійми, і король дивився на це радісно, і, за своїм звичаєм, губи задоволено надимав. Але пан Кміциц так сердечно стискав в обіймах невисокого лицаря, що аж його вгору підняв, як кошения, і не відразу знову на ноги поставив.

Після цього король вийшов на щоденну раду, особливо що й обоє коронних гетьманів прибули до Львова, котрі мали там військо формувати, щоб пізніше повести його на допомогу панові Чарнецькому і загонам конфедератів, що розрізнено тиняються по країні.

Лицарі залишилися самі.

– Ходімо, пане, до моєї квартири, – запропонував пан Володийовський. – Там знайдете панів Скшетуських і пана Заглобу, котрі будуть раді почути те, що мені король розповів. Є також там і Харлампій.

Але пан Кміциц підійшов до субтильного лицаря з великим неспокоєм на обличчі.

– Багато людей ви знайшли при князеві Радзивілллу? – спитав він.

– Зі старшини один Харлампій був там.

– Не про військових питаю, заради Бога!.. А з жінок?..

– Можу здогадатися, про кого мова, – відказав, зашарівшись, низькорослий лицар. – Панну Білевичівну князь Богуслав вивіз у Тауроги.

На очах змінилося обличчя пана Кміцица. Спочатку став блідим, як пергамент, потім червоним, потім ще білішим, ніж до цього. Навіть слова відповідного не знайшов, лише ніздрі роздувалися, хапаючи повітря, якого, либонь, бракувало йому в грудях. Потім вхопився обома руками за скроні, став кидатися, як шалений, по кімнаті, і повторювати:

– Горе мені, горе, горе!

– Ходімо зі мною, краще Харлампій вам усе розповість, бо був при цьому присутній, – запропонував пан Володийовський.

Розділ XXXII

Вийшовши від короля, обидва лицарі йшли мовчки. Пан Володийовський розмовляти не хотів, а пан Кміциц і не міг, бо його біль і лють гризли. Вони протискалися крізь юрбу, яка запрудила вулиці зграями, почувши звістку, що перший загін татар, обіцяних ханом королеві, підійшов і має зайти до міста, щоб репрезентуватися королеві. Субтильний лицар вів, а пан Кміциц тягнувся за ним, як сновида, зі шапкою, насунутою на очі, сторонячись людей по дорозі. Лише коли вийшли на просторіше місце, пан Міхал ухопив пана Анджея за лікоть і зронив:

– Поміркуйте, пане!.. Відчаєм нічого не добитися!..

– Я й не впадаю у відчай, – заперечив пан Кміциц, – але мені його кров потрібна!

– Можете бути впевнені, що його між ворогами вітчизни знайдете!

– Тим краще! – гарячкував пан Анджей. – Бо я його навіть у костелі знайду.

– Перед Богом не блюзнірствуйте! – поквапився зупинити його низькорослий полковник.

– Цей зрадник мене до гріха доведе!

Вони замовкли на хвилину, після чого пан Кміциц першим спитав:

– Де він тепер?

– Може, в Таурогах, а може, і ні. Харлампій буде краще знати.

– Тоді ходімо!

– Вже недалеко. Хоругва за містом стоїть, а ми тут. І Харлампій із нами.

Аж тут пан Анджей став сапати так важко, як людина, котра під круту гору підіймається.

– Я ще дуже слабкий, – пояснив він.

– Тим кращі висновки зробити потрібно, знаючи, що з таким воїном будете мати справу.

– Вже один раз він був у моїх руках! Дивіться, що мені після нього залишилося.

Сказавши це, пан Кміциц вказав на рубець на обличчі.

– Розкажіть краще, як це сталося, бо король лише побіжно про це згадав.

Пан Анджей узявся розповідати і хоча при цьому зубами скреготів і аж шапкою ударив об землю, однак це його відволікло від нещастя та заспокоївся трохи.

– Я знав, який ви запальний, – зауважив невисокий лицар, – але щоб аж Радзивілла на очах його хоругви захопити, такого я навіть від вас не сподівався.

Тим часом друзі дійшли до квартири. Обидва Скшетуські, пан Заглоба, орендар із Вонсоші та Харлампій зайняті були мацанням кримських кожушків, які крамар-татарин приніс їм на вибір. Харлампій, котрий найкраще знав пана Кміцица, впізнав його з першого погляду і, впустивши кожушок,

вигукнув:

– Ісусе, Маріє!

– На віки віків! – додав орендар із Вонсоші.

Але перш ніж всі оговталися від здивування, пан Володийовський повідомив:

– Представляю вашій увазі ченстоховського Гектора і вірного королівського слугу, котрий за віру, вітчизну та монархію кров проливав.

Коли ж здивування стало ще більшим, узявся чесний пан Міхал розповідати з великим запалом усе, що від короля про пана Кміцица заслуги, і від самого пана Анджея про викрадення князя Богуслава почув, і так закінчив:

– Не лише неправда те, що князь Богуслав про цього кавалера розповідав, а навпаки: не має він більшого ворога за пана Анджея, і тому панну Білевичівну з Кейдан вивіз, аби хоча б так йому відімістити.

– А нам цей кавалер життя врятував, і хоругви конфедератів від князя воєводи застеріг, – нагадав пан Заглоба. – Перед такими заслугами давні гріхи – ніщо! Заради Бога! Добре, що з вами, пане Міхале, а не сам до нас прийшов, добре також, що хоругва наша за містом, бо дуже великий зуб ляуданці на нього мають, і навіть слова не встиг би сказати, бо його вмент шаблями порубали б.

– Вітаємо вас від усього серця, як брата і майбутнього товариша по зброї! – промовив Ян Скшетуський.

Харлампій аж за голову схопився.

– Такий ніколи не пропаде! – торочив він. – Звідки завгодно впливе і ще славу на берег витягне!

– А чи не казав я вам, – заторохтів пан Заглоба, – що як тільки його в Кейданах побачив, то відразу ж собі подумав: але ж упертий цей жовнір! Згадайте, як ми кинулися цілуватися. Правда, що це через мене Радзивілл зазнав поразки, хоча і через нього також. Бог мене надихнув у Білевичах, що його не дозволив розстріляти. Шановне панство, не годиться такого кавалера насucho приймати, щоб нас у нещирості не запідозрив!

Почувши це, пан Рендзян відразу ж випровадив татарина з кожущками, а сам став клопотатися з пахолком біля напоїв. Але пан Кміциц думав лише про те, щоб у Харлампія про визволення Олюньки якнайшвидше вивідати.

– Ви були при цьому? – спитав він.

– Майже, бо з Кейдан я не виїжджав, – підтвердив носаль. – Приїхав князь Богуслав до нашого князя воєводи. На вечерю вирядився так, що й очі боліли дивитися, і видно було, що йому панна Білевичівна дуже в око впала, бо хіба що не мурчав від захоплення, як кіт, якого по хребту гладять. Але і про kota кажуть, що молитви відмовляє, а князь Богуслав, якщо й відмовляв, то хіба нечистому на хвалу. А запобігав, а ластився, а залицявся...

– Годі! – зупинив його пан Володійовський. – Занадто велику муку цьому лицареві завдаєте!

– Навпаки! Кажіть далі, кажіть! – заохотив пан Анджей.

– Балакав, отже, за столом, – правив далі Харлампій, – що не раз і Радзивіллам траплялося зі шляхтянками одружуватися і що він сам волів би взяти шляхтянку, ніж принцесу, котрих йому королівська величність французька сватала, хоча я прізвищ не запам'ятав, бо такі були чудернацькі, наче хто гончаків у хащі кликав.

– Менше з тим! – втрутився пан Заглоба.

– Видно, він це казав, щоб ту панночку зацікавити, бо ми, збагнувши все, стали між собою переглядатися та підморгувати, правильно вважаючи, що це він пастку невинній ставить.

– А вона? А вона?! – гарячкував пан Кміциц.

– Вона, як діва достойної крові та гарних манер, жодного зацікавлення не проявляла, навіть на нього не дивилася, аж коли князь Богуслав про вас згадав, тоді лише на нього очі таки підняла. Страшна річ сталася, коли він сказав, що ви йому його величність пропонували за скількись там дукатів короля захопити і живого чи мертвого шведам доправити. Ми думали, що душа з панночки вийде, але злість на вас була в ній така велика, що слабкість дівочу перемогла. Коли він став хизуватися, з якою огидою вашу пропозицію відкинув, то вона проявила певну прихильність і вдячно на нього споглядала, а потім навіть руку його не відхилила, коли її з-за столу хотів відвести.

Пан Кміциц руками обличчя затулив.

– Бий же, бий! Хто в Бога вірує! – повторював він.

Раптом чоловік схопився з місця.

– Будьте здорові, панове!

– Як же? Куди? – спитав пан Заглоба, заступивши йому дорогу.

– Король мені дозвіл дасть, я поїду і знайду його! – пояснив пан Анджей.

– Рани Божі! Та зачекайте! Ще всього не дізнався, а вже шукати його вирушає. З ким поїдете? Де його знайдете?

Пан Кміциц, можливо, і не став би слухати, але сили його покинули, бо ранами був вимучений, тому сповз на лавку, спиною вперся в стіну і склепив повіки. Пан Заглоба подав йому келих вина, молодик захопив його тремтячими руками і, розливаючи трунок на підборіддя та груди, висушив до дна.

– Ще нічого не втрачено, – міркував Ян Скшетуський, – лише розсудливості потрібно тим більшої, що з таким знаменитим паном справа буде. Необдуманим вчинком і раптовими діями можете згубити і панну Білевичівну, і себе.

– Вислухайте ж Харлампія до кінця, – порадив пан Заглоба.

Пан Анджей зіппив зуби.

– Слухаю терпляче.

– Чи охоче панна відїжджала, – правив далі Харлампій, – цього я не знаю, бо присутній при цьому не був. Знаю лишень, що пан мечник расейняйський протестував, його спочатку вмовляли, потім у цейхгаузі зачинили, але врешті-решт дозволили вільно в Білевичі поїхати. Панночка в лихих

руках, нема що приховувати, бо згідно з тим, що про молодого князя розповідають, навіть бусурманин на жіночу стать не такий ласий, як він. Коли йому білоголова якась в око впаде, то хоч би й була заміжня, готовий на це наплювати.

– Горе! Горе! – повторив пан Кміциц.

– От шельма! – вигукнув пан Заглоба.

– Дивно мені лише те, що її князь воєвода відразу ж Богуславові віддав! – здивувався пан Скшетуський.

– Я не політик, – сказав на це Харлампій, – тому повторю вам лише те, що офіцери подейкували, точніше Ганхов, котрий всі княжі таємниці знав. Я чув на власні вуха, як хтось вигукнув при ньому: «Не поласує пан Кміциц після нашого молодого князя!» А Ганхов зауважив: «Більше там політики в цьому вивезенні, ніж почуттів. Нічого, – казав він, – князь Богуслав не подарує, але якщо йому панна опір вчинить, то в Таурогах не зможе з нею вчинити, як з іншими, бо галас здійметься, бо там княгиня воєводи з донькою живе, на котрих Богуслав мусить оглядатися, бо на руку молодій княжни претендує. Важко йому буде доброчесного вдавати, але в Таурогах буде змушений».

– Камінь має вам звалитися з серця! – втішився пан Заглоба. – Бо з цього видно, що ніщо цій панночці не загрожує.

– То навіщо її вивіз? – вигукнув пан Кміциц.

– Добре, що вас моя думка цікавить, – відповів пан Заглоба, – бо я багато що тямлю, над чим хтось інший рік би даремно голову ламав. Чому її вивіз? Не заперечую, що му-

сила йому впасти в око, але вивіз її тому, щоб через неї всіх Білевичів, дуже численних і впливових, від ворожих вчинків проти Радзивіллів застерегти.

– Це можливо! – погодився Харлампій. – Ясно, що в Таурогах буде свої природні бажання стримувати й *ad extrema*¹⁰⁸ просунутися не зможе.

– Де ж він тепер?

– Князь воєвода припускав у Тикоцині, що мусить бути у шведського короля в Ельблонгу, до котрого по підмогу мав їхати. Мабуть, зараз його у Таурогах немає, бо його там по-сильні не знайшли.

Тут Харлампій звернувся до пана Кміцица:

– Якщо б ваша милість захотіла послухати простого жовніра, то я сказав би, що думаю: якщо там панну Білевичівну якась пригода в Таурогах уже спіткала, або якщо князь в неї якісь почуття розбудити зміг, то вашій милості немає вже причини туди їхати. Але якщо ні, якщо вона при її світлості княгині і з нею разом до Курляндії поїде, то там безпечніше ніж будь-де, і кращого місця не знайти вашій милості для неї в усій Речі Посполитій, залитій полум'ям війни.

– Якщо ви такий відчайдух, як кажуть і я вважаю, – вставив пан Скшетуський, – то спочатку треба Богуслава дістати, а маючи його в руках, і все інше отримуєте.

– Де ж він тепер? – повторив пан Анджей, звертаючись до Харлампія.

¹⁰⁸ *Ad extrema* (лат.) – остаточно.

– Я вже вашій милості казав, – роздратувався носаль, – але ваша милість від смутку нічого не тямить. Припускаю, що він в Ельблонгу, імовірно, разом із Карлом-Густавом у поле проти пана Чарнецького виступить.

– Тому найкраще, що можна зробити, це з нами до пана Чарнецького йти, бо таким чином найшвидше з Богуславом здибатися зможете, – додав пан Володійовський.

– Дякую вам за хороші поради! – вклонився пан Кміциц. І поквапився попрощатися з усіма, а ті й не затримували гостя, знаючи, що засмучений чоловік ні до балачок, ні до келиха не придатний, але пан Володійовський запропонував:

– Відведу я вас краще до архієпископського палацу, бо ви такий слабкий, що ще десь на вулиці впадете.

– І я! – долучився Ян Скшетуський.

– То ходімо всі! – підвів ризику пан Заглоба.

Почіпляли друзі шаблі, одягли теплі бурки та вийшли. На вулицях ще більше було людей, ніж раніше. Щохвилини зустрічалися загони озброєної шляхти, жовнірів, панських і дворянських слуг, вірменів, євреїв, волохів, українських селян із передмість, погорілих під час двох нападів Хмельницького.

Крамарі стояли перед своїми магазинами, вікна будинків заповнили купи цікавих голів. Всі повторювали, що чамбул¹⁰⁹ уже прибув і що незабаром пройде через місто, щоб

¹⁰⁹ *Чамбул* – спеціально виокремлений загін татар, завданням якого було, відсторонено від головних сил, вчиняти диверсії в тилу ворога та відвертати увагу

стати перед очі короля. Хто живий, хотів бачити той чамбул, бо велика була дивина – подивитися на татар, котрі мирно проїжджають вулицями міста. І раніше Львів бачив цих гостей, але лише за мурами, в образі неозорих хмар, на тлі палаючих передмість і навколишніх сіл. Тепер мали вїхати як союзники поляків проти шведів. Тому наші лицарі заледве могли торувати собі шлях крізь юрбу. Щомиті чулися вигукки: «Їдуть! Їдуть!» і перебігали з однієї вулиці на іншу, а тоді натовпи збивалися в такі густі маси, що не можна було навіть кроку ступити.

– Га! – перевів подих пан Заглоба. – Зачекаємо трохи. Пане Міхале, пригадайте нам ті нещодавні часи, коли ми не збоку, а безпосередньо у вічі заглядали цим негідникам. А я ще й у полоні в них сидів. Подейкують, що майбутній хан один в один на мене схожий. Але що там минулі розкоші згадувати!

– Їдуть! Їдуть! – пролунали знову крики.

– Бог серця песиголовцям змінив, – правив далі пан Заглоба, – що замість України пустошити, на допомогу нам ідуть. Диво це очевидне! Бо скажу я вам, якби за кожного язичника, котрого ця стара рука до пекла послала, один гріх мені відпускали, то я б уже був канонізований і ви мусили б мене про заступництво просити, або мене на вогняній колісниці живцем аж на небо забрали б.

– А пам'ятаєте, пане, як це було колись, коли через Валадинку з Рашкова до Збаража ми їхали?..

– Як же не пам'ятати?! Ви ще тоді в яругу впали, а я був змушений через гущавину аж до дороги гнати. А коли за вами повернулися, все лицарство не могло не надивуватися, бо що не кущ, то одна бестія лежала.

Пан Володийовський пам'ятав, що все було якраз навпаки, але нічого не сказав, бо дуже вже здивувався, а коли охолов, то голоси десятій чи якийсь раз заверещали:

– Їдуть! Їдуть!

Вигуки вже чулися звідусіль, потім стихли й усі голови обернулися в той бік, з якого чамбул мав прибути. Тут звіддаля почулася вересклива музика, натовп став розступатися від середини вулиці до стін будинків, а з кінця з'явилися перші татарські вершники.

– Дивіться! Навіть капелу привезли зі собою, то в татар незвичайна річ.

– Бо хочуть себе якнайкраще репрезентувати, – зауважив Ян Скшетуський. – Але деякі татарські загони справді мають музикантів у своєму складі, ті їм акомпанують, коли кошем кудись на довший час виступають. Добірний це мусить бути комунік!¹¹⁰

Тим часом вершники наблизилися і розтягнулися, ні на що не зважаючи. Попереду їхав на строкатому коні смуглий, наче в диму закопчений, татарин і дві сопілки в роті тримав. Перехиливши назад голову і заплющивши очі, він перебирав

¹¹⁰ *Комунік* – мобільний кавалерійський загін у польському війську XVI—XVII ст., призначений для раптових дій, кіннота без таборів і гармат.

по тих сопілках пальцями, видобуваючи з них пискляві та різкі звуки, а такі бистрі, що вухо ледве могло їх вловити. За ним їхали двоє вершників, котрі тримали кії, з прикріпленими на горішніх кінцях латунними брязкальцями, і вертіли ними, наче у нестямі. Тут же далі кілька з них били несамо-вито в мідні тарілки, інші гатили в барабани, ще інші грали за козацькою модою на кобзі, всі, хіба за винятком пищальників, співали, точніше завивали, вторуючи дикій пісні, виблискуючи при цьому зубами й обертаючи очима. За цією нестерпною та диною музикою, яка пересувалася, як звір, перед мешканцями Львова, рухався по четверо коней у лаві весь зведений загін приблизно з чотирьохсот людей.

Це справді був добірний комунік, напоказ і пошану польському королеві, в його розпорядження, як задаток, ханом присланий. Командував ним Акбах-Улан, із добрудзьких татар, найвправніших у бою, старий і досвідчений воїн, належно в улусах через свою мужність і жорстокість шанований. Їхав він тепер усередині, між музиками та рештою загону, одягнений у рожеву оксамитову, але добряче вицвілу і затісну як на його могутню статуру шубу, потертими шкурами куниці підбиту. На животі тримав пернач, такий, як у козацьких полковників. Червоне його обличчя стало від холодного вітру сизим, і він легко похитувався на високій кульбаці, час від часу зиркав по боках або обертася до своїх татар, наче не був повністю впевнений, що втримаються при вигляді юрби жінок, дітей, відчинених крамниць із дороги-

ми товарами і чи не кинуться з дикими вигуками на ці дива.

Але ті їхали спокійно, як собаки в зграї, залякані арапником, і лише з понурих і ненажерливих поглядів можна було прочитати, що діється в душах цих варварів. Юрба ж споглядала на них із цікавістю, хоча майже ворожо, такою великою була в цьому кінці Речі Посполитої проти бусурманів злість. Час від часу чулися вигуки: «Ату! Ату!»! – наче на вовків. Проте були і такі, котрі багато сподівалися від них.

– Шведи забобонний страх перед татарами мають, а жовніри байки про них розповідають, від чого переляк лише наростає, – казали ті, що дивилися на татар.

– І правильно, – відповідали інші. – Не рейтарам Карла з татарами воювати, котрі, а особливо добрудзькі, навіть нашій кінноті часом протистоять. Перш ніж той важкий рейтар озирнеться, його вже татарин на аркан візьме.

– Гріх язичницьких синів на допомогу кликати! – відізвалися голоси.

– Гріх не гріх, а таки доведеться!

– Дуже гарний чамбул! – прицмокнув язиком пан Заглоба.

Справді, татари були добре одягнені – в білі, чорні та строкаті кожухи, вовною назовні, чорні луки та сагайдаки, повні стріл, хилиталися їм за спинами, кожен мав при боці шаблю, що не завжди у великих татарських загонах траплялося, тому що бідніші на таку розкіш наважитися не могли, послуговуючись у рукопашній кінською щелепою, до кия прив'язаною. Але були це люди, як то кажуть, напоказ, тому дехто

мав навіть самопали, вкладені в повстяні чохла, й усі сиділи на добрих конях, дрібних, щоправда, доволі худих, що низько довгогриві голови тримали, але незрівнянної швидкості в полі.

В середині загону йшли чотири в'ючні верблюди. Натопв передбачав, що в цих в'юках були сховані дари хана для короля. Але в цьому помилилися, бо хан волів більше отримувати дари, ніж давати. Обіцяв він, щоправда, підмогу, але ж не задарма.

Тому коли кавалькада їх оминула, пан Заглоба зауважив: – Дорого ця допомога буде коштувати! Нібито союзники, але скільки вони країни винищать. Після шведів і після них жодної цілої стріхи в Речі Посполитій не залишиться.

– Звісно, пекельно важкий цей союз, – погодився Ян Скетуський. – Знаємо вже їх!

– Я чув ще в дорозі, – втрутився пан Міхал, – що король наш таку угоду уклав, що до кожних п'ятисот ординців має бути доданий наш офіцер, котрий матиме право команди та кари. Інакше ці друзі небо і землю лише б нам залишили.

– А той чамбул?.. Що король із ним зробить?

– У королівське розпорядження його хан прислав, так майже наче в подарунок, хоч і за них виставить рахунок, і король може зробити з ними, що хоче і, ймовірно, їх панові Чарнецькому разом із нами відішле.

– Ну, то вже пан Чарнецький у шорах їх втримати зуміє.

– Хіба би жив між ними, інакше зараз же поза його очима

почнуть бешкетувати. Не можна інакше, тільки офіцера за ним закріпити.

– Й він ось цим командуватиме? А той гладкий ага що робитиме?

– Якщо не накажуть іншого, то буде розпорядження виконувати.

– Будьте, панове, здорові! Будьте здорові! – вигукнув раптом пан Кміциц.

– Куди так квапиться?

– Королеві до ніг упасти, щоб мені командувати цими людьми доручив!

Розділ XXXIII

Того ж дня Акбах-Улан бив чолом королеві й одночасно вручав йому листи від хана, в яких останній повторював обіцянку послати сто тисяч орди проти шведів, тільки б йому сорок тисяч талярів авансом було заплачено і тільки б перші трави показалися на полях, без чого в спустошеній війною країні важко було б таку велику кількість коней прогодувати. А чамбул надіслав хан як доказ прихильності до «найулюбленішого брата», щоб і козаки, котрі непослух ще замишляли, побачили наочне підтвердження того, що дружба їхня триває і що нехай лише хоча б відголос бунту дійде до вух хана, то мстивий гнів його впаде на все козацтво.

Король прийняв Акбах-Улана приязно і, подарувавши баского коня, оголосив, що пошле його незабаром в поле до пана Чарнецького, тому що хоче, щоб і шведи переконалися в тому, що хан надає допомогу Речі Посполитій. Засвітилися очі в татарина, коли почув, що під паном Чарнецьким служитиме, бо його знав із давніх українських воєн і нарівні зі усіма агами шанував.

Натомість менше сподобався йому фрагмент ханового листа, де той просив короля, щоб чамбулові виділив офіцера, котрий добре знає країну, котрий загін би вів і водночас людей і самого Акбах-Улана від грабежів і розбоїв щодо населення стримував. Бажав би, мабуть, Акбах-Улан не мати над

собою такого наглядача, але що воля ханова та королівська були чіткі, то він ударив лише чолом ще раз, тамуючи старанно нехіть, а може, обіцяючи собі в душі, що не він перед спостерігачем, а той перед ним поклони бити буде.

Як тільки татарин віддалився і сенатори вийшли, пан Кміциц, котрий при королівському боці під час аудієнції тримався, упав до панських ніг і став благати:

– Ваша величносте! Не гідний я милості, про яку прошу, але тільки мені на ній одній, як на самому житті залежить. Дозвольте, милостивий батьку, щоб я над цими ординцями команду міг отримати і з ними зараз же в поле вирушати.

– Я не відмовляю, – здивувався Ян-Казимир, – бо кращого командира важко мені для них знайти. Потрібен там кавалер великої фантазії та відчайдух, аби їх у шорах зумів втримати, бо інакше зараз же навіть наших почнуть палити та мордувати. Єдине, що мене стримує, то це те, що загін завтра має вирушати, а вам ще рани від шведських рапір не загоїлись.

– Відчуваю, що як тільки мене вітер у полі обвіє, зараз же слабкість моя минеться і сила моя повернеться. А щодо татар, то вже я собі з ними раду дам і на м'який віск їх розімну.

– Але що вам так закортіло? Куди хочете йти?

– На шведа, милостивий пане!.. Нічого я тут уже більше не висиджу, бо що хотів, то вже отримав: милість вашу і давніших гріхів відпуск. Я піду до пана Чарнецького разом із паном Володдийовським, але буду окремо до ворога підступати, як у давні часи до Хованського, а віра в Бога допоможе,

що мені пощастить.

– Не може бути інакше, однак вас щось інше тягне в поле!

– Як батькові зізнаюся й усю душу виллю. Князь Богуслав, крім того, що наклепи на мене звів, ще і наречену мою з Кейдан вивіз і в Таурогах тримає в ув'язненні, або й гірше: бо на її чесність, на її чесноти, на її честь дівочу зазіхає. Ваша величносте! Розум мені в голові мішається, коли подумаю, в яких руках опинилася бідолаха. Муки Господа Нашого! Менше мені ці рани болять. А ця дівчина й досі думає, що я цьому проклятому, цьому антихристу пропонував на вашу величність руку підняти і за останнього виродка мене має! Я цього не витримаю, милостивий пане, не можу, поки його не одержу, поки її не видеру з його лап. Дайте мені, пане, цих татар і присягаюся, що не для своєї лише вигоди воюватиму і стільки шведів переб'ю, що весь цей двір головами можна буде вимостити.

– Облиште! – звелів король.

– Якби, пане, я мав службу заради особистого покинути і захист монархії та Речі Посполитої занехаяти, соромно було б мені просити, але тут одне з іншим збігається. Настав час шведів бити? Я ж нічого іншого й не робитиму. Прийшла пора зрадника переслідувати, я його переслідуватиму і в Інфлянті, й у Курляндії, хоч би навіть у септентронів або навіть за морем у Швеції сховався, я піду за ним!

– Маємо інформацію, що ось-ось Богуслав із Карлом із Ельблонга піде.

– То я піду їм назустріч!

– З таким чамбулом? Шапками вас закидають.

– Хованський мене вісімдесятьма тисячами закидав і не зміг.

– Усе вірне військо зараз під паном Чарнецьким. Тому вони на пана Чарнецького *ante omnia*¹¹¹ вдарять!

– Піду тоді до пана Чарнецького. Тим більше потрібно йому, милостивий пані, негайну допомогу надати.

– Якщо до пана Чарнецького підете, то до Таурогів з таким нечисленним загоном не дістанетесь. Усі замки в Жемайтії князь воєвода ворогові віддав і всюди шведські гарнізони стоять, а Тауроги, наскільки я знаю, аж під самим пруським кордоном, від Тільзіту неподалік.

– На самому кордоні з електором, милостивий пане, але по наш бік, а від Тільзіту буде чотири милі. Чи я не дійду? Дійду і не лише людей не втрачу, а ще й до мене дорогою чимало шибайголів збіжиться. Зважте також, милостивий пане, що де я тільки з'явлюся, там уся околиця на коня проти шведів сяде. Першим буду Жемайтію підіймати, якщо хтось інший цього не зробить. Куди тепер не можна доїхати, коли по всій країні кипить, як у горщику. Вже я звичний в окропі купатися.

– Але ви не зважаєте на те, що татари, можливо, і не захочуть настільки далеко йти за вами?

– Ну-ну! Хай лише запручаються, хай тільки спробують!

¹¹¹ *Ante omnia* (лат.) – насамперед.

– пан Кміциц аж зуби зціпив. – Якщо їх там чотириста чи скільки ще, то накажу всіх чотирьохсот повісити!.. Дерев не забракне!.. Хай мені лише спробують бунтувати.

– Єндрею! – зронив король, впадаючи в гарний гумор і надимаючи губи. – Як мені Бог милий, кращого пастиря для цих овечок мені не знайти! Забирайте їх і ведіть, куди вважаєте за потрібне!

– Дякую, ваша величносте! Добрий батьку мій! – промовив лицар, обіймаючи королівські коліна.

– Коли хочете вирушати? – поцікавився Ян-Казимир.

– З Божою поміччю, завтра ж!

– Може, Акбах-Улан ще не захоче, бо коні їхні потомлені?

– То накажу його собі до кульбаки на аркані приторочити і пішки піде, якщо коня жаліє.

– Бачу вже, що ви з ним упораєтесь. Але, будь ласка, наскільки це можливо, використовуйте м'які методи. А тепер, Єндрею, сьогодні вже пізно, але завтра хочу ще раз вас побачити. Тим часом візьміть цей перстень, скажете своїй роялістці, що його від короля отримали і що король наказує, щоб до його вірного слуги та захисника відповідно ставилася.

– Дай, Боже, – просльозився юнак, – дай же, Господи, щоб я не інакше загинув, як вас захищаючи, ваша величносте!

Тут король відступив, бо було вже пізно, а пан Кміциц пішов на свою квартиру в дорогу збиратися та міркувати, з чого почати, куди найкраще їхати треба.

Спали йому на гадку слова Харлампія, що якби з'ясувало-

ся, що князя Богуслава в Таурогах немає, то найкраще буде там дівчину залишити, бо з Таурогів, що стоять на самому кордоні, у разі потреби в Тільзіт під електорську опіку можна сховатися. І хоча шведи покинули в останній потребі князя віленського воеводу, але можна було сподіватися, що до його вдови повагу збережуть, отже, якщо Олюнька залишиться під її опікою, то нічого лихого спіткати її не може. А якщо до Курляндії поїдуть, то це навіть на краще.

– А я до Курляндії їхати з моїми татарами не можу, – метикував пан Кміциц, – бо це вже інша держава.

Ходив по покою і працював головою. Година минала за годиною, але він і не думав ще про відпочинок і так збури-ла його думка про нову експедицію, що хоч ще вранці був слабкий, тепер уже відчував, що йому сили повертаються, і готовий був зараз же на коня сідати.

Пахолки нарешті закінчили вовтузитися зі зав'язками клунків та збиралися йти на відпочинок, коли раптом хтось почав шкребтись у двері кімнати.

– Хто там? – крикнув пан Анджей і звернувся до пахолка: – Піди поглянь!

Пахолок вийшов і, погломонівши за дверима, незабаром повернувся.

– Якийсь жовнір пильно хоче побачитися з вашою милістю. Каже, що його звать Сорока.

– То впусти його, як Бог милий! – вигукнув пан Кміциц. І не чекаючи, поки пахолок виконає наказ, сам підбіг до две-

рей.

– Вітаю, милий Сороко! Радий тебе бачити!

Жовнір зайшов до світлиці і першим його бажанням було впасти до ніг свого полковника, бо був це скоріше приятель та слуга, однаково вірний, як і прив'язаний, але жовнірська субординація перемогла, тому виструнчився і проказав:

– До послуг вашої милості!

– Вітаю, милий друже, привіт! – зрадів пан Анджей. – Я вже думав, що тебе там зарубали в Ченстохові!

Й обійняв його за голову, а потім став трясти його руками, бо міг це зробити, не надто соромлячись, адже Сорока походив зі закутків, із дрібної шляхти.

Тоді і старий вахмістр узявся обіймати панські коліна.

– Звідки ж ти йдеш? – спитав пан Кміциц.

– З Ченстохови, ваша милосте.

– І мене шукав?

– Авжеж.

– А від кого дізнався, що я живий?

– Від людей пана Кукліновського. Владика Кордецький велику месу на radoшах відправив у подяку Господу. Потім, як почувисьмо, що пан Бабинич провів короля через гори, то я вже знав, що то ваша милість, ніхто інший.

– А отець Кордецький здоровий?

– Здоровий, ваша милосте, лише невідомо, чи його часом янголи живцем на небо з дня на день не заберуть, бо то святий чоловік.

– Я б не здивувався. А звідки ти дізнався, що я з королем до Львова прибув?

– Я мізкував так: оскільки ваша милість короля проводжала, то мусить при ньому бути, однак боявся, що ваша милість вже могла в поле податися і що я спізнюся.

– Завтра з татарами вирушаю!

– Гарно складається, бо я вашій милості везу два повні череси: той, що був на мені, і його блаженства, а крім цього, ті чудові камінці, які ми з ковпаків бояр познімали, і ті, які ваша милість забрала тоді, коли ми скарбницю Хованського захопили.

– Добрі були часи, коли ми той скарб захопили, але там уже мало що залишилося, бо значну частину я отцю Кордецькому залишив.

– Не знаю я, скільки там є, проте отець сам казав, що можна б за них два великі села купити.

Сказавши це, Сорока підійшов до столу й узявся знімати зі себе череси.

– А камінці он у цій бляшанці, – додав він і поклав до гаманів жовнірську флягу для горілки.

Пан Кміциц нічого не сказав, витрусив у жменю трохи червінців, не полічивши звернувся до вахмістра:

– Бери!

– До ніг падаю вашій милості! Гей! Якби я мав у дорозі хоча б один такий дукат!

– То що було б? – спитав лицар.

– Дуже вже я від голоду охляв. Мало де тепер людину куснем хліба пригостять, бо кожен боїться, тому я ноги наприкінці ледве від голоду волочив.

– На милість Богу! Але ж це все ти мав при собі!

– Не смів без дозволу, – покірно сказав вахмістр.

– Тримай! – зронив пан Кміциц, подаючи йому другу жменю.

Після чого гукнув до пахолків:

– Нумо, шельми! Їсти йому дати, скоріше, ніж молитва мине, бо голови позношу!

Пахолки наперебій побігли і незабаром постала перед Сорокою величезна миска копченої ковбаси і пляшка з горілкою.

Жовнір жадібно вп'явся поглядом у їжу, губи та вуса його тремтіли, але сісти в присутності полковника не посмів.

– Сідай, їж! – наказав пан Анджей.

Не встиг закінчити, як уже суха ковбаса хрустіла в потужних щелепах Сороки. Два пахолки дивилися на нього, витріщивши очі.

– Геть звідси! – звелів пан Кміциц.

Хлопці щодуху помчали до дверей. Лицар міряв квапливими кроками кімнату та мовчав, не бажаючи заважати вірному слугі. Той, скільки разів наливав собі чарчину горілки, стільки зиркав скося на полковника, остерігаючись, чи насуплені брови не спостереже, після чого випивав трунок, обертаючись до стіни.

Пан Анджей ходив, ходив, аж нарешті почав сам зі собою балакати.

– Не може бути інакше! – бурчав він. – Дорога туди стелиться. Накажу сказати їй. Даремно! Не повірять!.. Листа читати не захоче, бо мене зрадником і собакою вважає. Хай їй у вічі не лізе, лише нехай спостерігає і мені дасть знати, що там діється.

Натомість покликав голосно:

– Сороко!

Жовнір схопився так хутко, що мало стіл не перекинув, і витягся, як струна.

– Слухаю!

– Ти вірна людина і в нужді проноза. Поїдеш у далеку дорогу, але не голодний.

– Слухаюсь!

– В Тауроги, на пруський кордон. Там панна Білевичівна перебуває... в князя Богуслава. Дізнаєшся, чи вона ще там. І мотай усе на вус. Їй на очі не показуйся, хіба випадково трапиться, що тебе помітить. Тоді розкажеш їй і присягнешся, що я короля через гори провів і що при його особі зараз перебуваю. Вона тобі навряд чи повірять, бо мене там князь очорнив, що я на здоров'я його величності посягаю, а це брехня, собаки гідна!

– Слухаюсь!

– На очі, як я і сказав, не попадайся, бо все одно тобі не повірять. Але якщо вже так станеться, то скажи все, що знаєш.

А сам зважай на все і слухай. І стережись, бо якщо князь там і якщо тебе впізнає він або хтось із садиби, то тебе на палю посадять.

– Слухаюсь!

– Я б послав старого Кемлича, але він уже на тому світі, бо в бою загинув, а сини задурні. Вони підуть зі мною. Ти бував у Таурогах?

– Ні, ваше милосте.

– Поїдеш до Щучина, звідти вздовж прусського кордону, ген аж до Тільзиту. Тауроги будуть за чотири милі звідти, по наш бік. Сиди в Таурогах доти, доки все не вивідаєш, а потім повертайся. Знайдеш мене там, де я буду. Розпитуй про татар і пана Бабинича. А тепер іди спати до Кемличів!.. Завтра в дорогу!

Після цих слів Сорока вийшов, а пан Кміциц довго ще спати не вкладався, але втома таки його здолала. Тоді впав на ложе і заснув кам'яним сном.

Наступного дня він піднявся бадьорий, набагато міцніший, ніж учора. Вся оселя вже була на ногах і розпочалася звичайна буденна діяльність. Пан Кміциц пішов спочатку до канцелярії взяти повноваження й охоронну грамоту, потім відвідав Субагазі-бея, керівника представництва хана у Львові, і мав із ним тривалу бесіду.

Під час цієї розмови двічі занурював пан Анджей руку в калитку. Зате, коли виходив, Субагазі помінявся з ним шапкою, вручив йому пернач із зеленим пір'ям і кілька ліктів та-

кої ж зеленої шовкової мотузки.

Забезпечений таким чином, повернувся молодик до короля, котрий саме з меси приїхав. Тож упав іще раз молодик до монарших ніг, після чого у супроводі Кемличів і пахолків подався аж за місто, де Акбах-Улан стояв зі загоном татар.

Старий татарин приклав, побачивши його, руку до чола, рота і грудей, але дізнавшись, ким є пан Кміциц і з чим приїхав, одразу ж спохмурнів. Обличчя його потемніло і налилося пихою.

– Оскільки король вас за провідника прислав, – правив до пана Анджея ламаною русинською мовою, – то будете мені дорогу показувати, хоч я і сам міг би потрапити туди, куди треба, а ви молоді і малодосвідчені.

«Наперед визначає, ким я маю бути, – подумав пан Кміциц, – але поки можна, використаю дипломатію». А вголос сказав:

– Акбах-Улане, король мене сюди командиром, а не провідником прислав. Тому вам скажу, що краще зробіте, якщо волі його королівської величності не буде перечити.

– Татарами хан, а не король командує! – відрубав Акбах-Улан.

– Акбах-Улане, – повторив із натиском пан Анджей, – хан подарував вас королеві, наче собаку чи сокола презентував, тому зважайте, щоб вас, як собаку, на ланцюг не посадили.

– Алла! – вигукнув здивований татарин.

– Так що не дратуйте мене! – застеріг пан Кміциц.

Але очі Акбах-Улана кров'ю налилися. Якийсь час він навіть слова не міг із себе вичавити. Жили на його потилиці набубнявіли, рука вхопилася за кинджал.

– *Keşim!*¹¹² *Keşim!* – крикнув він придушеним голосом.

Але й пан Анджей, хоч і обіцяв собі дипломатію, мав уже досить, тому що від природи був дуже запальний. Тож в одну мить кинуло ним щось так, немовби його гадюка вжалила, дужою рукою схопив татарина за рідку борідку та, задерши йому голову догори, так наче йому хотів щось на стелі показати, процідив крізь зуби:

– Слухай, козячий сину! Ти бажав би нікого над собою не мати, щоб палити, грабувати, різати!.. Провідником хочеш мене зробити! Ось тобі за провідника! Отримуй за провідника!

І приперши його до стіни, став товкти його голову об зруб. Відпустив бідолаху нарешті цілком одурілого, і той по ніж більше не сягав. Пан Кміциц, ідучи за потягом своєї гарячої крові, відкрив мимоволі найкращий спосіб переконання східних людей, котрі до невірності звиклі. Тому в потовченій голові татарина, незважаючи на все обурення, що його душило, блиснула водночас думка, наскільки могутнім і владним має бути той лицар, котрий із ним, Акбах-Уланом, поводить таким чином, і його скривавлені губи тричі повторили фразу:

¹¹² *Keşim* (тур.) – рубати (голову).

– *Bagadyr!*¹¹³ *Bagadyr! Bagadyr!*

Пан Кміциц тим часом одягнув на голову шапку Субаргазі, витягнув зелений пернач, який досі навмисно тримав встромлений за пояс за спиною, і зауважив:

– Дивися сюди, рабе! Ось це!

– Алла! – верескнув переляканий Улан.

– Й ось це! – додав пан Кміциц, витягуючи мотузок із кишені.

Але Акбах-Улан і так уже лежав у його ногах і бив чолом. Годиною пізніше татари витягнулися довгим вужем у бік дороги, що веде зі Львова до Великих Очей, а пан Кміциц, сидячи на баскому коні, якого йому король подарував, підганяв загін татар, як вівчарський собака підганяє овець. Акбах-Улан глипав на парубка з переляком і здивуванням.

Татари, котрі зналися на воєнних людях, з першого погляду розпізнали, що під командуванням цього вождя їм вистачить крові та здобичі, тому йшли охоче, зі співом і музикою.

Пану Кміцицу аж у серці защеміло, коли дивився на ті постаті, схожі на лісових звірів, бо одягнені були в кожухи та верблюжі кафтани вовною назовні. Хвиля диких голів хиталася в міру кінських рухів, але він лічив їх і міркував, що буде можна з такою потугою вчинити.

«Особливий це кінний загін, – міркував він собі, – і так мені здається, що ніби стадо вовків веду, але саме з такими можна буде пройти всю Річ Посполиту й усю Пруссію перет-

¹¹³ *Bagadyr* (тур.) – багатир, так турки і татари часом називали слов'ян.

нути. Начувайся, княже Богуславе!»

Тут хвалькуваті думки почали приходити йому до голови, бо дуже вже був він хизуватися охочий.

«Дав же Бог людині спритність, – розумував далі. – Вчора я мав лише двох Кемличів, а сьогодні чотириста коней за мною чалапає. Хай лише танець розпочну, то матиму тисячу, а то і дві таких розбишак, щоб їх навіть мої давні компанійці не посоромилися б. Готуйся, княже Богуславе!»

Але за мить, для заспокоєння совісті, молодик додав:

«Але при цьому вітчизні та монархії прислужуся».

І зробився в нього чудовий настрій. Забавляло його також безмірно те, що шляхта, євреї, селяни, навіть більші загони посполитого рушення не могли першої миті стримати жах від вигляду його війська. А була мряка, бо відлига насатила вогким туманом повітря. Тому щоразу траплялося, що хтось підїжджав занадто близько і раптом спостерігши, хто опинився перед ним, викрикував:

– Слово стало плоттю!

– Ісусе, Маріє, Йосифе!

– Татари! Орда!

Але татари минали спокійно брички, завантажені підводи, табуни коней і подорожніх. Інакше було б, якби вождь дозволив, але самовільно ніхто не смів когось чіпати, бо на власні очі бачили, як Акбах-Улан цьому вождеві особисто стремено тримав.

Тим часом Львів уже зник у далині за туманами. Татари

припинили співати і загін рухався повільно поміж клубами пари, що здіймалася з коней. Враз кінський тупіт почувся за загоном татар.

За мить з'явилися двоє вершників. Один із них був пан Володийовський, а другий – орендар із Вонсоші. Обоє, минаючи загін, мчали просто до пана Кміцица.

– Стій! Стій! – кричав субтильний лицар.

Пан Анджей притримав коня.

– Це ваша милість?

Пан Володийовський і собі осадив свою шкапину.

– Чолом! – промовив він. – Листи від короля! Один до вашої милості, а другий до воєводи вітебського.

– Але я до пана Чарнецького їду, а не до пана Сапєги.

– Прочитайте спочатку листа!

Пан Кміциц зламав печатку і прочитав:

«Дізналися ми через кур'єра, який свіжо від пана воєводи вітебського прибув, що пан воєвода не може в малопольський край вступити і з дороги знову на Підляшшя завертає, і це з причини князя Богуслава, котрий із великими силами при шведському королеві не залишається, а на Тикоцин і на пана Сапєгу вдарити замишляє. Що аж pars magna¹¹⁴ сил пана Сапєги на заставах залишитися була змушена, тому ми наказуємо вам, щоб ішли з татарським комуніком панові воєводі на допомогу. А що і ваше жадання таким чином буде задоволене, то немає потреби вам дуже

¹¹⁴ Pars magna (лат.) – значна частина.

й наказувати. Другий лист віддайте панові воєводі, в якому пана Бабинича, вірного слугу нашого, під захист воєводський, а насамперед Божій опіці доручаємо. Ян-Казимир, король».

– Як Бог милий! На милість Божу! Оце щаслива для мене новина! – вигукнув пан Анджей. – Не знаю вже, як королеві і вашій милості маю за неї дякувати!

– Я особисто доправити послання викликався, – відказав низькорослий лицар, – аби підтримати вашу милість, бо бачив ваш біль, а також хотів переконатися, що листи точно дійдуть.

– А коли той кур'єр прибув?

– Ми саме обідали в короля, я, два пани Скшетуські, Харлампій і пан Заглоба. Навіть уявити собі не зможете, що там пан Заглоба нагородив, як про неквапливість Сапеги і про свої заслуги патякав. Досить того, що король аж рота роззявив, а обоє гетьманів за боки без упину трималися. Аж тут увійшов прислужник із листом, на котрого король відразу ж накинувся: «Йди до ката, – сказав він, – може, це погана новина, не зіпсуй мені радощів!» Але коли дізнався, що це від пана Сапеги, то взявся до читання. І справді лиху новину вичитав, бо підтвердилося те, про що вже давно торочили, що електор присяги всі зламав і безповоротно проти законного володаря зі шведським королем об'єднався.

– Ще один ворог, наче їх мало дотепер було! – вигукнув пан Кміциц і склав, як до молитви, руки. – Боже великий!

Хай мені хоча б на тиждень пан Сапега в Княжу Пруссію дозволить з'їздити, то дасть милосердний Бог, що десяте покоління мене і моїх татар згадували будуть!..

– Можливо, що саме туди ви й підете, – припустив пан Міхал, – але спершу треба Богуслава здолати, бо саме через зраду електора не бракує йому людей і на Підляшшя йому йти дозволено.

– Ми зустрінемося, як сьогодні день, як Бог на небі, так ми зустрінемося! – блискав очима пан Анджей. – Навіть якби мені, пане, призначення на віленське воєводство привезли, то не заспокоїли б мене краще!

– Король також одразу ж вигукнув: «Готова для Єндрейка експедиція, від якої душа його втішиться». Хотів за вами слугу посилати, але я заперечив: «Сам поїду, заодно й прощаюся».

Пан Кміциц нахилився на коні та вхопив низькорослого лицаря в обійми.

– Брат стільки для мене не зробив би, скільки ваша милість зробила! Дай мені, Господи, колись віддячити!

– Та... Та я ж колись розстріляти вас хотів!

– Бо тоді на щось краще я й не заслуговував. Дурниці це! Хай мене в першій битві зарубають, якщо між усім лицарством когось більше за вас шаную!..

Воїни потиснули один одному руки на прощання, а пан Міхал сказав:

– Будьте обережні з Богуславом! Бережіться, бо з ним

нелегко!

– Одному з нас уже смерть записана!

– Гарзд!

– Ех, якби ж то ви, які до шаблі геній, свої таємниці мені відкрили! Що ж! Немає на це часу!.. Але і так янголи мені допоможуть, і кров його побачу, хіба що раніше очі мої заплющатся назавжди для денного світла.

– Боже, помагай!.. Щасливої дороги!.. І дайте там перцю зрадникам-пруссакам! – попросив пан Володийовський.

– Будьте певні. Остогидіє їм лютеранство!

Тут пан Міхал кивнув панові Рендзяну, котрий у той час із Акбах-Уланом балакав, давні заслуги пана Кміцица у війні з Хованським розбовкував, після чого обоє повернулися до Львова.

Пан Анджей, своєю чергою, розвернув на місці загін татар, як візник фірою править, і подався просто на північ.

Розділ XXXIV

Хоча татари, а особливо з Добруджі, навчені були озброєним воїнам у полі опір чинити, але найулюбленішою для них війною було вбивство беззахисних, забирати жінок і чоловіків у ясир, а насамперед грабунок. Багато хто нудився дорогою в цьому чамбулі, який вів пан Кміциц, бо під залізною його рукою дикі воїни мусили на баранців обернутися, тримати ножі в піхвах, а погашені трути і скручені аркани – в бесагах, хоча спочатку й обурювалися.

Біля Тернограда кільканадцяттеро навмисно відстали, щоб «червоного півня» в Хмелевську пустити та порозважатися з молодицями. Але пан Анджей, котрий уже до Томашева просунувся, повернувся на перший же відблиск пожежі і наказав винних повісити. А Акбах-Улана так опанував, що той не лише опір не чинив, але квапив, аби засуджених швидше вішали, бо інакше *bagadyr* гніватиметься. З того часу «баранці» йшли спокійно, збиваючись у тісні купи по селах і містечках, аби на когось підозра не впала. А езекуція, хоч її й дуже суворо провів пан Кміциц, не збудила навіть проти нього невдоволення чи ненависті, бо таке вже було щастя розбишаки, що завжди підлеглі стільки мають до командира любові, скільки страху.

Правда, пан Анджей і їх кривдити не дозволяв. Край був помітно поруйнований недавнім нападом Хмельницького та

спустошений Шереметєвим, тому з провіантом і фуражем до збору нового врожаю було важко, але татарам нічого не бракувало, а в Криниці, коли місцеві жителі опір вчинили і не хотіли жодного їдла дати, наказав кількох пан Анджей висікти батогами, а підстаросту ударом обушка приклав.

Сподобалося це ординцям без міри, з приємністю слухали верески битих криничан, балакали між собою:

– Ех, сокіл наш Кмітах, не дасть своїм баранцям кривду вчинити!

Достатньо сказати, що вони не лише не схудли, а й розпаслися – люди і коні. Старий Улан, помітно погладшавши, дивився зі щораз більшим подивом на молодика і язиком цмокав.

– Якби мені сина Аллах дав, я хотів би мати такого. Тоді не помер би на схилі років від голоду в улусі! – повторював він.

Але пан Кміциц інколи штурхав його легенько кулаком у живіт і жартував:

– Слухай, свинтусе! Якщо тобі шведи черево не розітнуть, то всі комори в нього поховаєш!

– І де ті шведи? Луки нам зігниють, тятиви спорохнявіють, – відповів Улан, котрий уже затужив за війною.

Так просувалися вони вперед тією частиною країни, до якої шведська нога вступити не встигла, далі тією, в якій були свого часу гарнізони, але вже їх конфедерати повиганяли. Зустрічали натомість всюди менші та більші групи шлях-

ти, що тягнулися озброєні з усіх усюд, і не менші гурти селян, які не раз заступали їм загрозово дорогу і яким часто важко було пояснити, що мають справу з друзями та слугами польського короля.

Дійшли вже нарешті до Замостя. Дивувалися татари, побачивши цю потужну фортецю, а їм ще й повідомили, що недавно зупинила вона всю могуть Хмельницького.

Пан Ян Замойський, власник маєтку, дозволив їм на знак великої прихильності та милості зайти до міста. Впустили їх через Щебжешинські ворота, інша назва Цегляні, тому що двоє інших були з каменю. Сам пан Кміциц не сподівався побачити нічого схожого і не міг позбутися подиву від вигляду широких вулиць, за італійською модою під лінію рівномірно мурованих, від вигляду прекрасної академічної колегії та бурс, замку, мурів, гігантських гармат і всілякого іншого «спорядження». Мало хто з магнатів міг рівнятися з онуком великого канцлера, як мало яка фортеця – зі Замостям.

Але найбільше захопилися ординці, коли побачили вірменську частину міста. Ніздрі їхні жадібно втягували запах сап'яну, який виробляли на мануфактурах винахідливі прибульці з Каффи, й очі пожирали бакалію, східні килими, пояси, гострі шаблі, кинджали, луки, турецькі лампи й усілякі інші коштовності.

Сам пан коронний підчаший¹¹⁵ дуже припав до серця панові Анджею. Був це справжній володар у своєму маленько-

¹¹⁵ *Підчаший* – в середньовіччі особа, відповідальна за монаршу пивницю.

му королівстві в Замості: людина в літах, дуже гожий, хоч і дещо хирлявий, бо замолоду не надто природні інстинкти гамував. Завжди, однак, любив слабку стать, а здоров'я його не настільки було ослаблене, щоб веселощі зникли з його обличчя. Досі не одружився, хоча найродовитіші дома в Речі Посполитій відчиняли перед ним широко двері, запевняв, що не може достатньо гарної дівчини в них знайти. Знайшов її трохи пізніше, в особі молоді французької панночки, котра, хоч і в іншого була закохана, віддала йому без вагання за його багатства свою руку, навіть не здогадуючись, що той перший, котрим погордувала, прикрасить колись королівською короною свою і її голову.

Господар Замостя не відзначався великою метикуватістю, мав її стільки, скільки сам потребував. За милістю та посадами не ганявся, хоча вони самі до нього йшли, а коли друзі відчитували його, що шляхтичу природних амбіцій бракує, відповідав:

– Неправда, що мені їх бракує, бо я маю більше, ніж ті, хто кланяється. Навіщо мені придворні пороги оббивати? У Замості я не лише Ян Замойський, а й замойський собі пан.

Тому його всюди називали Собіпаном, і цим прізвиськом він був дуже задоволений. Радо також вдавав простака, хоч виховання отримав витончене і молодість у мандрівках по чужих краях провів. Сам називався звичайним шляхтичем і багато про убогість свого «стану» просторікував, може, тому, щоб його інші перечили, а може, щоб його мізерність не

помітили. Врешті це був чесний чоловік і кращий син Речі Посполитої, ніж багато інших.

А як він припав до серця панові Кміцицу, так і той йому, тому його у замкові покої запросив і гостив, бо також любив, аби його гостинність вихваляли.

Пан Анджей познайомився в замку з багатьма знаменитими особами, насамперед із княгиню Гризельдою Вишневецькою, сестрою пана Замойського й удовою великого Яреми, свого часу найбільшого воїна Речі Посполитої, котрий, однак, вояцьке своє щастя під час козацького бунту втратив, тому княгиня сиділа в Замості на милості брата Яна.

Але була це жінка настільки прекрасна, величава та порядна, що пан Ян першим порошинки з неї здував і водночас боявся її, як вогню. Не було ще такого випадку, щоб волі її не задовольнив або щоб із нею у важливих справах не порадився. Придворні навіть подейкували, що це княгиня насправді править Замостям, армією, скарбами та братом, паном старостою. Але вона не хотіла користуватися своєю перевагою, усією душею віддана тузі за чоловіком і вихованню сина.

Син той саме недавно з віденської садиби на короткий час у країну повернувся і перебував при ній. Був то молодик у розквіті років. Але даремно пан Кміциц шукав у ньому тих ознак, які син великого Яреми носити на обличчі мав би.

Постать молодого княжича була граційна, велике обличчя одутле, випуклі очі зиркали несміливо, рот мав товстий, вологий, як у людей, схильних до радощів столу. Довге та чор-

не, як вороняче крило, волосся спадало йому аж на плечі, крім кольору волосся успадкував від батька і смаглявість шкіри обличчя.

Ті, хто були до нього ближчі, запевняли, однак, пана Анджея, що молодий князь має шляхетну душу, ерудицію та чудову пам'ять, завдяки якій майже всіма мовами спілкуватися може, і що лише певна обтяжливість тіла та духу, а також природна ненаситність у їжі є вадами цього незвичайного панича.

Якось, затягнений у розмову з ним, переконався полковник, що князь не лише тямущий, дотепний і влучно судить про все, але має й дар прихилити до себе людей. Пан Кміциц полюбив його в ході першої ж розмови таким почуттям, в якому найбільше є жалю. Відчув, що дав би багато, щоб до цього сироти повернулася чудова доля, яка йому за правом народження належала.

Але впевнився й також на першому ж обіді, що правдою було те, що подейкували про обжерливість Міхала. Молодий князь волів не думати ні про що інше, лише про їжу. Вибалушені очі його стежили неспокійно за кожною стравою, а коли йому приносили таріль, набирав величезні купи на свою тарілку, їв жадібно, плямкаючи губами, як лише ненажери їдять. Мармурове обличчя княгині від цього вигляду наповнювалося ще більшим смутком. Панові Анджею стало настільки ніяково, що він відвів погляд і глянув на пана Собіпана Замойського.

Але пан староста калуський не дивився ні на князя Міхала, ні на свого гостя. Пан Кміциц простежив за його поглядом і за плечем княгині Гризельди побачив справді дивовижне явище, якого не зауважив досі.

Була це маленька дівоча голівка, біла, як молоко, прекрасна, як троянда, і гарненька, як образочок. Невисоке, в'юнкими кучериками прикрашене чоло, а швидкі оченята стригли на офіцерів, котрі сиділи навколо пана старости, не минаючи і його самого. Нарешті вони зупинилися на панові Анджею і дивилися на нього так кокетливо і вперто, немов хотіли усередину його серця зазирнути.

Але пана Кміцица важко було збентежити, тому почав у відповідь споглядати в ці очі зовсім зухвало, а потім штовхнув у бік пана Шурського, котрий сидів поряд, поручика надвірної панцерної хоругви ординацької¹¹⁶, і спитав упівголо-са:

– А це що за вертихвістка?

– Шановний пане, – гостро глянув на нього пан Шурський, – не розмовляйте легковажно, якщо не знаєте, про кого балакаєте. Ніяка це не вертихвістка, а панна Ганна Борзобагата-Красенська. Й інакше її не називайте, якщо не хочете

¹¹⁶ *Ординація* – зібрання особливих правових норм і правил, що їх видавали сейм, король або колегіальні державні органи Речі Посполитої. Ординації вилучалися зі сфери дії загальних норм права й отримували особливий правовий статус. Для ординації передбачався спеціальний статут, згідно з яким увесь маєтковий комплекс переходив у спадок до старшого сина, а його успадкування жінкою не допускалося. Замойська ординація виникла 1589 року.

потім про це пожаліти!

– Ви, мабуть, не знаєте, що вертихвістка це така птаха, дуже гарненька, тому жодної образи в такому прізвиську немає, – відказав, сміючись, пан Кміциц. – Але з вашого захоплення можна зробити висновок, що ви закохані!

– А хто тут не закоханий? – буркнув нечемно пан Шурський. – Сам пан староста ледве очі не виглядить і як на шилі сидить.

– Бачу це, бачу!

– Що ви там бачите!.. Він, я, Грабовський, Столонгевич, Коноядський, Рубецький із драгунів, Печинга – всіх полонила. І з вами станеться те саме, якщо тут на довше залишитесь. Їй і двадцяти чотирьох годин буде досить!

– Ех, пане-брате! Не дала б вона раду і за двадцять чотири місяці!

– Не може бути? – обурився пан Шурський. – То ви з бронзи, чи що?

– Ні! Бо якщо хтось останній таляр із кишені вам украде, то більше немає потреби боятися злодія.

– Хіба що так! – погодився пан Шурський.

Та пан Кміциц раптом спохмурнів, бо йому власний смуток на гадку прийшов, тому більше не звертав уваги, що чорні оченята щораз пильніше на нього дивилися, немовби питаючи: «Як тебе звати і звідки ти взявся, молодий лицарю?»

А пан Шурський не вгавав:

– Свердлить, свердлить!.. Свердлила так і мене, поки до

серця не дісталася. А тепер навіть не гляне!

Пан Анджей вийшов зі задуми.

– Чому ж хтось із вас не одружиться з нею в біса!

– Бо один одному перешкоджає!

– Ба, ця дівчина готова осісти на коші. Хоч, щоправда, в цій груші білі зернята ще мали б бути.

На це пан Шурський лише витріщився і, нахилившись до вуха пана Кміцица, промовив дуже таємничо:

– Кажуть, що їй двадцять п'ять років, чесне слово! Ще до гультяйського бунту вона вже була в княгині Гризельди.

– Диво над дивами, а я не дав би їй більше шістнадцяти, ну, вісімнадцять від сили!

Тим часом «об'єкт» здогадався, либонь, що про нього мова, бо палаючі оченята накрили повіки і лише скоса стріляли в пана Анджея, ніби питаючи: «Хто ж то такий вродливий? Звідки ж ти взявся?»

А той мимоволі почав підкручувати вуса.

Після обіду взяв його за лікоть пан староста калуський, котрий зауважив придворні манери пана Кміцица, тому ставився до нього, як до небуденного гостя.

– Пане Бабинич, – спитав він, – ви мені казали, що з Литви родом?

– Так і є, пане старосто.

– А розкажіть мені, чи ви часом не знайомі з такими собі Підбийп'ятами?

– Особисто не знайомий, бо нема вже їх на світі, принайм-

ні тих, котрі Зірвикаптуром¹¹⁷ запечатували. Останній під Збаражем поліг. Був це був найбільший лицар, котрого Литва народила. Хто ж у нас Пібийп'ят не знає?

– Чув і я про це, тому й питаю. Бо є у відповідальності моєї сестри одна панночка, така собі Борзобагата-Красенська. Порядна родина!.. Була вона нареченою цього пана Підбийп'яти, котрого убили під Збаражем. Сирота, без батька та матері, і хоч сестра княгиня дуже її любить, а я, природним опікуном сестри будучи, тим самим маю цю дівчину в опіці.

– Приємна це опіка! – закинув пан Анджей.

Пан староста калуський усміхнувся, підморгнув і цмокнув язиком.

– Що? Марципан, еге ж?..

Але, спохватившись, що видає себе, зробив серйозне обличчя.

– Зрадник! – промовив він наполовину жартома, а наполовину всерйоз. – Хотіли мене на чисту воду вивести, ледве не проговорився!..

– Про що? – спитав пан Кміциц, пильно глянувши йому в вічі.

Тут Собіпан нарешті збагнув, що в дотепності з гостем не може сперечатися, тому продовжив попередню лінію.

– Цей пан Пібийп'ята, – завважив він, – записав їй якісь садиби там, у ваших краях. Назв я не пам'ятаю, бо чудернацькі: якісь Балтупи, Сируцяни, Мишикішці, словом, все, що

¹¹⁷ *Зірвикаптур* – польський шляхетський герб.

мав. Далєбі, не згадаю. П'ять чи шість фільварків.

– Ба! Та що там фільварки. Пан Пібийп'ята був чоловіком дуже заможним, і якби ця панна всі його маєтки колись отримала, то могла б мати власний двір і між сенаторами собі чоловіка шукати.

– Так вважаєте? То ви знаєте ті села?

– Знаю лише Любовичі та Шепути, бо вони біля моїх маєтків лежать. Лише лісової межі буде миль зо дві, а польової та земельної – ще раз стільки.

– А де це?

– У Вітебському воєводстві.

– Ох, далеко! Не варто й город городити, та ті краї ще й під ворогом.

– Коли ворогів виженемо, то й до маєтків дійдемо. Але Підбийп'яти мають власність і деінде, наприклад, у Жемайтії дуже великі, я знаю про їхнє добро, бо й там маю також шматок землі.

– Бачу, що і ваша власність – не торба січки?

– Ніякої зараз від цього користі. Але чужого мені не треба.

– Порадьте мені, пане, як би цю дівчину на ноги поставити?

Пан Кміциц засміявся.

– Краще про це радити, ніж про щось інше. Найкраще до пана Сапеги вдатися. Якби він би справу взяв до серця, то як воєвода вітебський, найвпливовіша в Литві особа, багато чого міг би добитися.

– Міг би він повідомлення до трибуналів порозсилати, що це за заповітом панні Борзобагатій записано, щоб інша рідня не зазіхала?

– Чому б ні? Але трибуналів тепер немає, а пан Сапега що інше має в голові.

– Можна б дівчину у його руки та під опіку віддати. Маючи її на очах, швидше б для неї щось зробив.

Пан Анджей здивовано поглянув на пана старосту. «Який його інтерес, що хоче її звідси позбутися?» – подумав він. Староста ж правив далі:

– Важко, звісно, в таборі, в наметі пана воєводи вітебського жити, але вона могла б при доньках воєводи залишатися.

«Не розумію! – міркував пан Кміциц. – То він справді хотів їй бути лише опікуном?»

– З цим є одна проблема, як би її туди в теперішні неспокойні часи доправити. Потрібно з кількасот людей, а я Замостя оголяти не можу. Якби ж я міг знайти когось, хто б її безпечно довіз. Чи могли б ви за це взятися, бо все одно до пана Сапеги їдете. Я дав би вам листи, а ви дали б мені слово, що її безпечно довезете.

– І мені доведеться її до пана Сапеги супроводжувати? – щиро здивувався пан Анджей.

– Чи це така вже й неприємна місія?.. Хоч би якісь почуття дорогою не виникли?

– Еге! – сказав на те пан Кміциц. – Вже мої почуття хтось інший орендує, і хоч ренти мені не платить, але орендаря

змінювати не планую.

– Тим краще, тим спокійніше її вам доручу.

Запанувала мовчанка.

– Що? Взялися б? – спитав староста.

– Я ж із татарами йду.

– А мені розповідали, що татари вас більше від вогню бо-
ються. Ну, що? Беріться.

– Гм! Чому б ні, якщо вашій вельможності послугу могу
таким чином надати. Однак...

– Ага! Ви думаєте, що треба, щоб княгиня дозвіл дала.
Дасть! Як мені Бог милий! Бо уявіть собі, вона мене підо-
зрює.

Тут пан староста взявся щось довго шепотіти на вухо пану
Кміцицу, аж нарешті додав уголос:

– Бо дуже вже на мене вона заповзялася, а я й вухом не
повів, аби з бабами воювати! Ех! Та я би краще волів шведів
під Замостям. Але матиме найкращий доказ того, що я нічо-
го лихого на гадці не маю, позаяк сам панночку хочу звідси
випровадити. От вона здивується, чи не так? Ну! За першої
ж нагоди про це з нею побалакаю.

Сказавши це, староста повернувся і пішов, а пан Анджей
дивився йому вслід і бурчав:

– Якись інтриги, пане старосто, заплітаєте, і хоч мети не
збагну, та сильце бачу добре, бо інтриган із вас нікудишній.

Пан староста був дуже задоволений собою, хоч добре тя-
мив, що лише половина роботи виконана, а залишалася ще

одна, настільки складна, що від однієї думки про неї його охоплювали сумніви, і навіть страх. А треба було лише отримати дозвіл княгині Гризельди, суворості та проникливого розуму котрої боявся пан староста всією душею.

Однак почавши, прагнув якнайшвидше довести справу до кінця, тому вже вранці наступного дня, після меси, після сніданку і після огляду найманої німецької піхоти подався чоловік у покої княгині.

Застав її саму, коли та гаптувала ризу для колегії. За нею Ганнуся мотала розвішений на двох кріселках шовк. Другий моток рожевого кольору завісила собі на шию і швидко перебираючи руками, бігала довкола крісел, моторно звиваючи нитку.

Обличчя пана старости посвітліло, як тільки її побачив, але мерщій зробив серйозний вираз і, привітавшись із княгинею, ніби знічев'я почав:

– Той пан Бабинич, котрий сюди з татарами приїхав, він литовець. Впливовий чоловік і дуже ввічливий, а лицар, мабуть, за покликанням. Ти зауважила його, пані сестро?

– Ти ж сам його до мене приводив, – байдуже відреагувала княгиня Гризельда. – Чесне обличчя має і видається добрим жовніром.

– Я розпитував його також про ті маєтки, записані панні Борзобогатій. Каже, що їх майже можна з Радзивіллівськими рівняти.

– Дай, Боже, Ганнусі. Легше їй буде сироті, а потім і мо-

лодиці, – погодилася пані.

– Є лише *periculum*¹¹⁸, аби дальша рідня їх не розтягнула. Пан Бабинич каже, що воевода вітебський міг би, якби схотів, цим зайнятися. Чесний він чоловік і до нас дуже прихильний, я б такому навіть власну доньку доручив. Досить йому було б повідомлення до трибуналу послати і про опіку заявити. Але пан Бабинич переконаний, що у такому разі панна Ганна мала б особисто поїхати в ті краї.

– Куди? До пана Сапеги?

– Або до панянок Сапежанок, аби там була, щоб формальна процедура могла бути зроблена.

Староста фантазував цієї миті про «формальну процедуру», правильно вважаючи, що княгиня прийме цю фальшиву монету за чисту. Вона поміркувала якусь хвилину і поцікавилася:

– Як же їй туди тепер їхати, коли шведи на дорогах?

– Маю інформацію, що з Любліна вже вступилися. Вся територія з цього боку Вісли вільна.

– І хто ж би Ганку до пана Сапеги відвіз?

– Та навіть той же пан Бабинич.

– З татарами? Побійся Бога, пане брате, та це дикий і неслухняний люд.

– А я не боюся, – зробила реверанс Ганнуса.

Але княгиня Гризельда зметикувала вже, що пан брат прийшов із якимось уже готовим планом, тому витурила

¹¹⁸ *Periculum* (лат.) – ризик.

панночку, а сама запитально поглянула на пана старосту. Той наче собі самому розповідав:

– Ординці до смерті пана Бабинича бояться. Вішає їх навіть за найменшу непокору.

– Я не можу таку експедицію дозволити, – засумнівалася княгиня. – Дівчина чесна, але баламутна, і легко в людях запал породжує. Сам це знаєш найкраще. Ніколи б не доручила її молодій і невідомій особі.

– Зовсім він не невідомий там, бо хто ж про Бабиничів не чув, як про родовитих і статечних людей (ніколи раніше в житті пан староста про Бабиничів не чув). Зрештою, – продовжував він, – ти могла б їй котрусь зі статечних жінок до компанії додати, то й формальності були б збережені. А за пана Бабинича я ручаюся. І скажу тобі, пані сестро, що має він у тих краях наречену, в котру по вуха, як сам каже, закоханий. А хто закоханий, тому що інше в голові. І річ у тому, що друга така нагода не скоро може випасти. Натомість може маєтки дівчина втратити і на зрілі роки залишитися без стріхи над головою.

Княгиня припинила гаптувати, підняла голову і втупилася в братові проникливі очі.

– Який твій інтерес, що її звідси хочеш випхати?

– Мій інтерес? – опустив очі пан староста. – Що я можу мати? Нічого!

– Яне!.. Ти з паном Бабиничем змовився на її чесноту?!

– От тобі й маєш! Як мені Бог милий! Цього лише бра-

кувало! Прочитаєш листа, який я до пана Сапєги напишу, і власний додаси. А я обіцяю, що зі Замостя навіть носа не витикатиму. Зрештою, ти сама пана Бабинича розпитаєш і сама його просити будеш, щоб місію таку на себе взяв. Оскільки ти мене підозрюєш, то не хочу нічого про це знати.

– Але чому ти так наполягаєш, аби вона поїхала зі Замостя?

– Бо їй добра бажаю, а тут про великі маєтки йдеться. Гаразд, визнаю! Я дуже зацікавлений, щоб вона зі Замостя поїхала. Бо набридли вже мені твої підозри, не подобається і те, що на мене постійно брови супиш і суворо зиркаєш. Я думав, що, дозволяючи поїхати дівчині, знайду найкращий аргумент проти тих підозр. Далєбі, досить із мене цього! Бо не може бути гідним той, хто вночі під вікнами крадеться. Скажу тобі більше: офіцери мої через неї один на одного мало зі шаблями на кидаються. Немає згоди, немає порядку, немає служби, як належить. Досить із мене! Але оскільки ти досі очима мене свердлиш, то роби, як хочеш, але Міхала сама гляди, бо це твоя, а не моя справа.

– Міхала? – витріщилася княгиня.

– Я проти дівчини нічого не маю. Не баламутить його більше, ніж інших, але якщо ти, пані сестро, не бачиш його страждальних поглядів і гарячих почуттів, то скажу тобі одне: навіть Купідон так не засліплює, як материнська любов.

Брови княгині піднялися, а обличчя зблідло. Пан староста второпав, що трафив у яблучко, тому став напирати:

– Ось так, пані сестро, такі справи!.. Що мені до того? Нехай їй Михайлик вовну для мотання подає, хай пирхає, дивлячись на неї, нехай шаріється, нехай крізь шпарини в дверях на неї заглядає?.. А мені що!.. Врешті, я й не знаю! Хороша партія, рід шляхетний, мій не родовитіший. Хочеш сама? Без проблем! Роки трохи невідповідні, але це знову ж таки не моя справа.

Після такої тиради пан староста підвівся і, вклонившись сестрі дуже ввічливо, намірився йти.

Княгині тим часом кров прилинула до обличчя. Горда пані в усій Речі Посполитій не бачила гідної партії для Вишневецького, за кордоном хіба, між австрійськими архіпринцесами, тому слова брата зачепили її, немов розпеченим залізом.

– Яне! – гукнула вона. – Зачекай!

– Пані сестро, – озвався староста калуський, – я хотів, *primo*: надати тобі доказ, що хибно мене запідозрюєш, *secundo*¹¹⁹: що маєш за кимось іншим стежити. Тепер роби, як хочеш, бо мені більше нічого з тобою балакати.

Пан Замойський ще раз вклонився і вийшов.

¹¹⁹ *Primo, secundo* (лат.) – по-перше, по-друге.

Розділ XXXV

Пан староста калуський не надто лукавив перед сестрою, кажучи про почуття Міхала до Ганнусі, тому що молодий княжич був закоханий у неї, як і всі інші, навіть придворні пажі. Але було це кохання не надто бурхливе і зовсім не заповзятливе. Мабуть, солодке запаморочення голови та почуттів, а не порив серця, яке любов спонукає до володіння предметом пристрасті. Для таких почуттів панові Міхалу бракувало енергійності.

Проте княгиня Гризельда, мріючи про чудове майбутнє для сина, добре набралася страху через це почуття.

Першої миті її здивувало раптове прагнення пана старости дозволити Ганнусі поїхати. Тепер покинула про це думати, настільки всю її душу зайняла загрозлива небезпека. Розмова зі сином, котрий бліднув і тремтів перед нею і перш ніж у чомусь зізнатися, став ридати, підтвердила підозру, що небезпека реальна.

Проте не відразу здолала докори сумління, і лише коли Ганнуся, котра мріяла новий світ і нових людей побачити, а може, і вродливого кавалера збаламутити, припала їй до ніг із проханням дозволити віддалитися, княгиня не знайшла достатньо сил, аби їй відмовити.

Ганнуся заливалася, щоправда, слізьми від думки про розлуку зі своєю покровителькою, майже матір'ю, але для

спритної дівчини було цілком зрозуміло, що, просячи про розлуку, відсуває тим самим від себе будь-які підозри, що мала якийсь план захопити в тенета молодого княжича або навіть і самого пана старосту.

Княгиня Гризельда, маючи намір переконатися, чи немає якоїсь змови між братом старостою і паном Кміцицем, звеліла останньому з'явитися перед нею. Обіцянка пана старости, що не вийде зі Замостя, суттєво заспокоїла її, щоправда, хотіла, однак, познайомитися ближче з чоловіком, котрий мав дівчину супроводжувати.

Розмова з паном Анджеєм цілковито її заспокоїла.

Зі сірих очей молодого шляхтича дивилася така щирість і правда, що негоже було в ній сумніватися. Зізнався відразу, що в іншу закоханий і тому до гульок не має ні бажання, ні голови. Врешті дав слово честі, що дівчину захистить від будь-якої пригоди, хіба би сам спершу головою наклав.

– До пана Сапеги її відвезу безпечно, тому що пан староста казав, що ворог із Любліна вже пішов. Однак потім не хочу нічого про неї знати. І не тому, щоб від служби вашій світлості хотів би відмовитись, бо задля вдови найвидатнішого воїна та заради честі всього народу завжди готовий кров пролити. Але маю там свої важкі справи, з яких не знаю, чи цілу шкуру винесу.

– Не йдеться в цій справі ні про що більше, – заспокоїла княгиня, – лише її в руки пана Сапеги передати, а пан воевода зробить все для мене і в дальшій над нею опіці не від-

МОВИТЬ.

Тут жінка простягнула відвідувачеві руку, яку він з найбільшою пошаною поцілував, та побажала йому на прощання:

– Пильні будьте, пане кавалере, дуже пильні! І не зважайте, що країна від ворога вільна.

Останні слова збентежили пана Кміцица, але він не мав часу над ними поміркувати, бо незабаром перехопив його пан староста.

– Що ж, шановний лицарю, – промовив він весело, – найбільшу окрасу зі Замостя мені вивозите?

– Але з панської волі, – не поліз за словом у кишеню пан Кміциц.

– Бережіть її. Ласий це делікатес! Готовий її будь-хто відібрати!

– Нехай лише спробує! Овва! Я дав чесне слово пані княгині, а моє слово – свята річ!

– Та то я так собі жартую. Немає потреби боятися, ні надзвичайну обережність проявляти.

– Я таки попрошу в ясновельможного пана якусь брічку, що закривається, і бляхою обкуту.

– Дам вам навіть дві. Ви ж не зараз же їдете?

– Ще ні, але мені не варто баритися! І так уже тут надто довго засидівся.

– То відправте своїх татар уперед до Красного Ставу. Я зі свого боку пошлю кур'єра, щоб там харчі були для них гото-

ві, а вам особистий ескорт аж до Красного Ставу дам. Ніщо вас лихе тут здибати не може, бо це моя країна. Я дам вам сумлінних слуг із німецьких драгунів, вони люди сміливі і дороги знають. Зрештою, до Красного Ставу тракт, як серпом, вижатий.

– А чому б я мав сам залишатися?

– Щоб ще міг із нами довше побенкетувати, милий мені такий гість і я радий би пана навіть на цілий рік затримати. Крім цього, я послав по табун у Переспу, може, якогось файного коника для вас виберу, який вас у нужді не підведе, вірте мені!..

Пан Анджей підозріло поглянув у вічі старості, потім, немовби прийнявши раптову постанову, вимовив:

– Дякую, я залишаюся, а татар уперед відправляю.

І пішов зараз же віддати їм накази, а відвівши набік Акбах-Улана, сказав йому таке:

– Акбах-Улане, маєте йти уперед до Красного Ставу, просторим трактом, наче серпом вижатим. Я тут залишуся і днем пізніше за вами вирушу, маючи ескорт старости. Але послухай, що тобі скажу: ні до якого Красного Ставу ви не підете, а в найближчому лісі недалеко за Замостям сховайтеся так, аби жодна жива душа про вас не дізналася. А коли постріл на дорозі почуєте, то всі до мене, бо мені тут хочуть якусь каверзу заподіяти.

– Як накажете! – погодився Акбах-Улан, прикладаючи долоню до чола, рота і грудей.

«Розкусив я тебе, пане старосто! – казав собі пан Кміциц. – У Замості ти сестри боїшся, тому вирішив дівчину захопити і десь неподалік оселити, а мене інструментом своєї жаги зробити, і хто зна, може, й на горло скарати. Чекай же! Ти натрапив на хитрішого за себе. І сам у власну пастку потрапиш».

Увечері поручик Шурський постукав у двері пана Анджея. Офіцер також щось знав, про щось здогадувався, а що Ганнусю кохав, то вважав за краще, щоб вона поїхала, ніж щоб у лапи пана старости потрапила. Проте говорити відверто не смів, а може, і не мав певності. Дивувався лише тільки, що пан Кміциц погодився відіслати татар уперед. Застерігав, що дороги не такі безпечні, як подекують, що всюди вештаються озброєні зграї, до відчайдушних вчинків охочі.

Але пан Анджей вирішив вдавати, що ні про що не здогадується.

– Що мені може трапитись? – дивувався він. – Адже пан староста калуський дає мені свій власний ескорт.

– Пхе! Німців!

– А вони непевні люди?

– Цим песиголовцям ніколи довіряти не можна. Бувало, що, змовившись у дорозі, до ворогів перебігали.

– Але ж шведів немає по цей бік Вісли.

– Є поганці в Любліні! Неправда, що пішли. Щиро вам раджу, не відправляйте вперед татар, бо з більшою кількістю завжди безпечніше.

– Шкода, що ви мені це раніше не сказали. Один маю язик у роті і раз відданого наказу не скасовую.

Наступного дня татари вирушили вперед. Пан Кміциц мав їхати надвечір, так щоб на перший нічліг стати в Красному Ставі. Тим часом вручили йому два листи до пана Сапеги. Один від княгині, а другий від пана старости.

Пан Анджей мав велике бажання відкрити останній, однак не посмів, натомість проглянув його проти світла, і впевнився, що всередині чистий аркуш паперу. Це відкриття переконало його остаточно, що і дівчину, і листи йому в дорозі захочуть відібрати.

Тим часом прийшов табун із Переспи і пан староста подавав молодому лицарю дивовижно прекрасного бахмата ¹²⁰, якого той із вдячністю прийняв, міркуючи подумки, що набагато далі на ньому заїде, ніж пан староста сподівається. Думав також про своїх татар, котрі вже мали б у лісі сховатися, і мало від сміху не душився. Часом, однак, хвилювався в душі й обіцяв добру науку панові старості дати.

Надійшов нарешті час обіду, який сплив дуже швидко. Ганнуся мала червоні очі, офіцери понуро мовчали, лише пан староста був веселий і звелів підливати в келихи, а пан Кміциц перехиляв свій один за одним. Але коли настав час їхати, небагато осіб прощалося з подорожніми, бо пан староста повідправляв офіцерів по службі.

Ганнуся упала до ніг княгині, і довго не можна було її

¹²⁰ *Бахмат* – кінь татарської породи.

відірвати, сама ж удова зберегла на обличчі помітний неспокій. Може, і лаяла себе нишком, що дозволила поїхати вірній служниці, в такі часи, коли неважко було натрапити на неприємності. Але гучне ридання Міхала, котрий, з кулаками на очах, плакав, як дитина, зміцнив горду пані в переконанні, що треба дальшим наслідкам юнацьких почуттів запобігти. Зрештою, заспокоювала себе надією, що в родині Сапег знай-де дівчина опіку, безпеку та нарешті той великий маєток, що має її на всю решту життя забезпечити.

– Вашій честі, мужності та відвазі її доручаю, – промовила ще раз княгиня до пана Кміцица, – але пам’ятайте: ви мені присягнули, що її без шкоди до пана Сапєги відвезете.

– Як скло її везиму, а за потреби й клоччям обгорну, бо якщо слово дав, то хіба смерть мені його зберегти зашкодить, – відповів лицар.

І подав лікоть Ганнусі, але вона була зла на нього, бо зовсім на неї не дивився і доволі легковажно ставився, тому подала йому руку дуже пихато, відвертаючи погляд і голову в інший бік.

Шкода їй було від’їжджати, і страх тепер узяв дівчину, але відступати було вже запізно.

Настала мить від’їжджати, сіли – вона в карету зі старою служницею, панною Сувальською, а він на коня, і рушили. Дванадцятєро німецьких рейтарів оточили екіпаж і фіру з Ганнусиним скарбом. Коли нарешті скригнули засуви Варшавських воріт і почувся гуркіт коліс по розвідному мосту,

юнка голосно заридала. Пан Кміциц нахилився до карети.

– Не бійтеся, панно, я вас не з’їм!

«Груб’яян!» – подумала Ганнуса.

Їхали якийсь час уздовж будинків, які були розкидані за мурами аж до Старого Замостя, після чого виїхали в поле і вїхали в густий ліс, який у ті часи тягнувся горбистою країною аж ген до Бугу і за Буг з одного боку, а з другого пере-
межовувався селами аж до Завихоста.

Ніч уже впала, але дуже погожа та світла, тракт позначався сріблястим сяйвом. Тишу порушував лише гуркіт карети та тупіт рейтарських коней.

«Тут уже мої татари мусять таїтися в гущавині, як вовки», – подумав Кміциц і нашорошив вуха.

– Що це? – поцікавився він в офіцера, котрий командував рейтарами.

– Чути тупіт!.. Якийсь вершник мчить учвал за нами! – пояснив офіцер.

Ледве він встиг закінчити, як на спіненому коні з’явився козак і покликав:

– Пане Бабинич! Пане Бабинич! Лист від пана старости! КORTEЖ зупинився, а козак подав панові Анджею листа.

Той зламав печатку і при світлі ліхтаря, причепленого на козлах екіпажу, прочитав: *«Пане, дуже милий мені пане Бабинич! Відразу ж після від’їзду панни Борзобагатої-Красенської дійшла до мене звістка, що шведи не лише не пішли з Любліна, але й на моє Замостя вдарити задумують. Тож*

подаляша дорога та перевезення стають неможливими. Тому, зваживши на всі обставини, на які білоголова може наразитися, маємо намір панню Борзобагату повернути в Замостя. Ці ж самі рейтарі її відвезуть, а ви, пане, маєте в дальшій дорозі дуже пильнувати, бо даремних втрат не хочемо. Доводячи свою волю вашій милості, просимо рейтарам згідно з нашим бажанням цей наказ передати».

«Таки забракло йому совісті життя мені відбирати, лише мене, як бовдура, хоче одурити, – подумав пан Кміциц. – Тут уже явно з'ясується, чи є тут засідка, чи її немає».

Тим часом Ганнуся висунула голову у вікно.

– А що там? – спитала вона.

– Нічого! Пан староста калуський ще раз вас моїй мужності доручає. Нічого більше.

Тут він звернувся до візника та рейтарів:

– Їдьмо!

Але офіцер, котрий командував рейтарами, осадив коня.

– Стій! – крикнув возієві.

Після чого звернувся до пана Анджея:

– Як це «їдьмо»?

– А навіщо довше в лісі стояти? – спитав ніби безтурботно пан Кміциц.

– Бо ваша милість отримала якийсь наказ.

– А вам що до цього! Я отримав, я й наказую: їдьмо!

– Стій! – повторив офіцер.

– Їдьмо! – не здавався пан Анджей.

– Що там? – спитала знову Ганнуся.

– Не поїдемо й кроку далі, перш ніж я наказ не побачу! – рішуче заявив офіцер.

– Наказу не побачите, бо не вам він адресований!

– Оскільки ви слухатися його не хочете, то я його виконаю. Тому їдьте собі, пане, з Богом до Красного Ставу і вважайте, щоб чогось дорогою не сталося, а ми з панночкою повертаємося.

Пан Кміциц тільки цього й чекав, аби офіцер визнав, що знає зміст наказу. Це стало для нього останнім аргументом, що вся справа раніше підступно спланована.

– Рушайте з Богом! – повторив уже загрозовано офіцер. І цієї ж митті вихопили рейтари без команди шаблі з піхов.

– О, то ви так? Не в Замостя хочете панночку відвезти, а десь у глушині ув'язнити, щоб пан староста свою хіть міг безперешкодно вдовольняти. Але ви не на того напали!

Сказавши це, він вистрелив угору з пістоля.

На той відголос у глибині лісу пролунав такий жахливий вереск, немовби постріл розбудив цілі стада вовків, що спали десь зовсім близько. Завивання чулося попереду, позаду, з боків, водночас пролунав тупіт коней, тріск гілок під копитами, і на тракті зачорніло від хмари вершників, котрі наближалися з нелюдським виттям і вереском.

– Ісусе! Маріє! Йосифе! – залементували перелякані жінки в кареті.

Тим часом татари навалилися гуртом, але пан Кміциц зу-

пинив їх трикратним вигуком, сам же звернувся до переляканого офіцера і став вихвалитися:

– Зважте, на кого натрапили. Пан староста дурня з мене хотів зліпити, на сліпе знаряддя обернути. А вам особливе завдання дав, яке ви для панської милості погодилися виконати, пане офіцере. Кланяйтесь панові старості від Бабинича і передайте йому, що панночка безпечно доїде до пана Сапеги!

Офіцер глипав навколо переляканим поглядом і бачив дикі обличчя, які видивлялися на нього і на рейтарів вражаюче ласо. Було зрозуміло, що чекають лише одного слова, щоб накинутися на них і роздерти на клапті.

– Ваша милість зробить, що захоче, бо насилля ми не чинили, – тремтячим голосом озвався він, – але пан староста зуміє помститися.

Пан Анджей зареготав.

– Нехай вам мстить, бо коли б не те, що ви зрадили, коли б не повідомили, що знаєте наперед, що є в наказі, і не противились дальшому просуванню, то мене не переконали б у засідці і я панночку у Красному Ставі вам би віддав. Тому розкажіть і те панові старості, щоб мудріших за вас до своїх справ залучав.

Спокійний тон, яким пан Кміциц це промовляв, трохи заспокоїв офіцера, принаймні в тому, що ні йому, ні рейтарам смерть не загрожує, тому він зітхнув із полегшенням і зауважив:

– Не маємо з чим повертатися в Замостя?

Пан Анджей відреагував:

– Ні з чим не повернетесь, бо будете мати мого листа, якого кожному з вас на шкурі накажу написати.

– Ваша милосте!

– Хапай їх! – крикнув пан Кміциц.

І сам одразу ж вхопив офіцера за комір.

Вчинився рейвах і гармидер навколо карети. Вереск татар заглушив заклики про допомогу і зойки жаху, що вилітали з грудей жінок.

Але сутичка тривала недовго, тому що вже через дві молитви рейтари лежали на тракті, зв'язані один біля одного.

Тепер пан Анджей наказав сікти їх батогами з бичачого сирівцю, але не надміру, щоб могли повернутися пішки до Замостя. Отримали, отже, прості жовніри по сто, а офіцер півтораєста ударів, незважаючи на благання та заклинання Ганнусі, котра не тямала, що навколо неї діється, і вважала, що в якісь жохливі руки потрапила, складала долоні та благала зі сльозами на очах залишити їм життя.

– Даруйте, лицарю!.. Чим я вам завинила?.. Даруйте! Пощадіть!..

– Тихо, панно, будьте! – цитьнув пан Кміциц.

– Чим я вам завинила?

– Може, і ви в змові!..

– В якій змові? Господи, будь милостивий до мене грішної!..

– То ви не знаєте, що пан староста уявно поїхати вам дозволив, аби вас від княгині відлучити, натомість дорогою захопити, і щоб у якомусь порожньому невеличкому замку на цноту вашу зазіхати!

– Ісусе з Назарету! – закричала Ганнуся.

І стільки було в цьому вигуці правди та щирості, що пан Анджей продовжив уже лагідніше:

– Як же так? То ви не в змові?.. Не може такого бути!

Ганнуся затулила обличчя руками, але не могла нічого докладно сказати, лише повторювала раз по раз:

– Ісусе, Маріє! Ісусе, Маріє!

– Заспокойтеся, панно, – сказав ще лагідніше пан Кміциц.
– Ви в безпеці доїдете до пана Сапєги, бо пан староста не врахував, із ким має справу. Ось ці люди, котрих ген там січуть, мали вас схопити. Я дарую їм життя, щоб могли панові старості розповісти, як їм усе гарно пішло.

– То ви мене від ганьби захистили?

– Виходить, що так! Хоча я й не знав, чи від цього зрадієте.

Ганнуся, замість відповідати або перечити, вхопила тут же пана Анджея за руку і притиснула її до своїх зблідлих вуст. А йому по шкірі сироти забігали з ніг до голови.

– Облиште, панно, заради Бога! Бо знову починаєте!.. – крикнув він. – Сідайте в карету, а то ноги промочите. І не бійтеся!.. В лоні матері не було б безпечніше.

– Я поїду тепер із вами хоч би й на край світу!

– Таких речей прошу не казати!

– Бог вас винагородить, що честь мою захищали!

– Вперше мені така нагода випала, – зауважив пан Кміциц.

А тихіше пробурмотів сам собі:

– Стільки її досі захищав, як кіт наплакав!

А тим часом ординці припинили батожити рейтарів, наказав їх відтак пан Анджей погнати голих і закривавлених трактом у бік Замостя. Пішли, ревні сльози проливаючи. Ко-ней, зброю й одяг подарував пан Кміциц своїм татарам і всі рушили хутко вперед, бо небезпечно було зволікати.

Дорогою не міг молодий лицар втриматися від бажання зазирнути в екіпаж, мабуть, для того, щоб поглянути в бистрі очка та прекрасне обличчя дівчини. Питав також щоразу, чи їй чогось не бракує, чи зручна карета і чи занадто швидка їзда не втомлює.

Вона відповідала йому вдячно, що їй так добре, як ніколи раніше не було. Бо вже повністю оговталася від страху. Серце пройнялося довірою до її захисника. У душі юнка думала: «Не такий він уже нелюб'язний і не такий грубіян, яким його спочатку вважала!»

– Ех, Олюнько, що я для тебе терплю! – промовляв собі пан Кміциц. – Чи мене знову невдячністю нагодуєш?.. Щоб, як колись... е-ех!..

Тут йому пригадалися давні компанійці і різні сваволі, які собі разом із ними дозволяв, тому, бажаючи відігнати спокуси, почав за їхні душі нещасні молитися, за вічний спочинок.

Прибувши у Красний Став, визнав пан Анджей, що краще

звістки зі Замостя не чекати, і зараз же вирушив у дальшу дорогу. Але, виїжджаючи все ж написав і послав панові старості такого листа:

«Ясновельможний пане старосто, а для мене безмірно милостивий опікун і добродійник! Кого Бог великим на цьому світі зробив, тому і певну міру мудрості дав. Я збагнув це відразу, що ваша світлість хотіла мені випробувати, посилаючи мені наказ віддати панну Борзобагату-Красенську. А втямив це ще краще, коли ті рейтари мені викрили, що зміст наказу знають, хоча я їм листа не показував, а ваша світлість написали мені, що звістка після нашого від'їзду прийшла. Тому я, з одного боку, захоплююся ще більше панською завбачливістю, а з другого – дбайливою турботою опікуна. Тому знову обіцяю, що ніщо від здійснення дорученого мені завдання відхилити мене не зможе. Але що жовніри ті, погано, вочевидь, панський намір розуміючи, великими грубіянами виявилися, і навіть життю моему загрожували, то вважаю, що вгадав би бажання вашої світлості, якби їх повісити наказав. Але я цього не зробив, у чому прошу прощення у вашої світлості. Я лише відбатожити їх звелів добряче, але якщо таке покарання ваша світлість визнає залегким, то згідно зі своєю панською волею можете вчинити. При цьому тішуся, що на більшу довіру та вдячність вашої світлості я заслужив, залишаюся вірним і доброзичливим вашої світлості слугою.

Бабинич».

Драгуни приволоклися до Замостя пізно вночі і не сміли на очі панові старості калуському показатися. Тому про все він дізнався лише з листа, який наступного дня козак із Красного Ставу привіз.

Прочитавши його, пан староста на три дні у своїй кімнаті зачинився, нікого з придворних, крім особистих слуг, котрі йому їжу носили, до себе не впускав. Чули також, як проклинав французькою, що робив лише тоді, коли бував украй розлюченим.

Однак ця буря поступово вляглася. Впродовж четвертого і п'ятого днів дуже ще залишався мовчазним пан староста. Переживав щось у собі і за вуса себе смикав. Але вже через тиждень був знову веселий і, випиваючи трохи за столом, узявся враз вус крутити, а не смикати, і звернувся до княгині Гризельди:

– Пані сестро, а знаєте, що в мені достатньо є передбачливості. Я кілька днів тому вирішив випробувати того шляхтича, котрий Ганнусю забрав, і можу тебе запевнити, що її безпосередньо в руки пана Сапеги доведе.

А вже через місяць повернув пан староста своє серце деінде, і до того ж був переконаний, що те, що сталося, відбулося з його волі і з його відома.

Розділ XXXVI

Люблінське воєводство значною мірою, а Підляське майже цілком, повернулися уже в польські руки, точніше конфедерації та Сапєги. Шведський король постійно перебував у Пруссії, де з електором домовлявся, так що шведи, не відчуваючи в собі достатніх сил перед загальним повстанням, яке міцніло з кожною миттю, не сміли навіть висунутися з міст і замків, а ще менше було бажаючих перепливати Віслу, за якою польські сили були найпотужніші. Працювали, отже, в тих двох воєводствах над створенням великої та могутньої армії, яка б із регулярним шведським військом мірятися силами могла. По повітових містах тренували піхоту, а оскільки селяни все одно взялися за зброю, то і людей не бракувало, потрібно було лише узяти під командування ті неслухняні ватаги, які часто навіть для власної країни бувають небезпечні.

Займалися цим повітові ротмістри. Крім цього, король видав досвідченим жовнірам безліч мобілізаційних грамот, тому вербування відбувалося вже в усіх землях, а що військових людей у цих краях не бракувало, то створювали кавалерійські хоругви, і дуже добрі. Одні йшли за Віслу, підкріплювати війну з того боку, інші – до пана Чарнецького, а треті – до пана Сапєги. Така безліч рук взялася за зброю, що війська Яна-Казимира вже були за шведські численніші.

Країна, зі слабкості якої кепкувала донедавна вся Європа, подавала тепер приклад сили, про яку навіть не здогадувалися не лише вороги, а й навіть власний король, навіть ті, чиє вірне серце розривалося ще кілька місяців тому від болю та відчаю. Знайшлися гроші, запал і мужність. Найбільш зневірені душі відтепер охоплювала певність, що немає більше такого становища, такого занепаду, такої слабкості, з якої не було б порятунку, і що там, де будуть діти родитися, там дух померти не може.

Пан Кміциц просувався вперед без перешкод, збираючи дорогою неспокійні душі, котрі охоче приставали до чамбулу, сподіваючись, що в союзі з татарами мають більше шансів пізнати кров і грабежі. Їх на заповзятих і сумлінних жовнірів полковник легко перетворював, бо мав такий дар, що страх і послух будив у підлеглих. Вітали його дорогою радісно, особливо через присутність татар. Бо вигляд їхній переконував, що хан справді Речі Посполитій іде на виручку. Мабуть, поширилася звістка, що панові Сапезі надходять на допомогу загони, які складаються зі сорока тисяч добірної татарської кінноти. Дивувалися поведінці цих союзників, котрі жодних насильств, ні вбивств по дорозі не робили. Ставили їх власним жовнірам за приклад.

Пан Сапега стояв тимчасово в Білій. Сили його склалися приблизно з десяти тисяч регулярного війська, кавалерії та піхоти. Були це рештки литовських військ, посилених новим людом. Кавалерія, особливо деякі хоругви, перевершу-

вала боєздатністю навіть спеціально підготовлених шведських рейтарів, але піхота була вишколена погано, бракувало їм рушниць, а особливо пороху. Бракувало і гармат. Думав воєвода вітебський, що реквізує їх у Тикоцині, але шведи, висадивши себе самих порохом, знищили водночас і всі замкові гармати.

Неподалік від цих сил стояли в околицях Білої до дванадцяти тисяч ополченців з усієї Литви, з Мазовша, з Підляшшя, але з них небагато сподівався воєвода користі, особливо що незліченну кількість фір зі собою мали, які утруднювали похід і створювали для табору неповоротке та малорухоме скупчення.

Пан Кміциц лише про це й думав, в'їжджаючи в Білу. Бо під Сапегою служило стільки шляхти з Литви і стільки офіцерів Радзивілла, давніх його знайомих, тож парубок побоювався, що його впізнають, а впізнавши, шаблями порубають, перш ніж він встигне вигукнути «Ісусе, Маріє!» Ім'я його ненавиділи в усій Литві і в таборі Сапєги, бо свіжою ще була пам'ять, як молодик, служивши Радзивіллові, вирізав цілі хоругви, які проти гетьмана за батьківщину піднялися.

Але додало панові Анджею сміливості те, що змінився він дуже. Бо, по-перше, помітно схуд, по-друге, на його обличчі з'явився рубець від кулі Богуслава. А до всього ще й носив тепер бороду, достатньо довгу, на кінці в шведський кучерик завиту, а що вуса підкручував угору, то був більше схожий на якогось Еріксона, ніж на польського шляхтича. «Тільки

б відразу ж не зворохобилися проти мене, а після першої ж битви вже інакше про мене судитимуть», – міркував собі пан Кміциц, в'їжджаючи в Білу.

Прибув він зумисне у сутінках, пояснив, звідки їде, що королівські листи везе, і зараз же попросив у пана воєводи особистої аудієнції. Воєвода прийняв його ласкаво, особливо через гарячі королівські рекомендації.

«Посилаємо вам найвірнішого слугу нашого, – писав король, – котрого ченстоховським Гектором із часів славної оборони цього місця називають, і нашу свободу, і наше здоров'я власним життям під час рейду через гори врятував. Його найкращою опікою оточіть, аби йому якимось кривди від жовнірів не виникло. Його справжнє прізвище ми знаємо, а також причину, чому під прибраним служить, і з цього приводу ніхто не повинен його ні в чому підозрювати, ні в підступах звинувачувати».

– А чому ви прибране прізвище носите, мені не можете сказати? – спитав пан воєвода.

– Я вигнанець і під власним не можу виступати. Король дав мені охоронні грамоти, і як Бабинич діяти можу.

– Навіщо вам рекрути, якщо стільки татар маєте?

– Більша кількість вояків зайвою не буде.

– А звідки ви вигнанець?

– Під чию команду йду і кого про опіку прошу, все, як батькові, зізнатися маю. Моє справжнє прізвище Кміциц!

Воєвода відступив кілька кроків назад.

– Котрий короля і сюзерена нашого захопити живим чи мертвим Богуславі обіцяв?

Пан Анджей розповів із усією своєю енергійністю, як і що трапилося, як заморочений Радзивіллам служив, як почувши з вуст Богуслава про справжні наміри князя, захопив його, і з цього приводу невблаганну помсту на себе накликав.

Воєвода повірив, бо не міг не вірити, особливо, що і королівські листи правду слів пана Кміцица підтверджували. Врешті душа воєводи була настільки втішена, що навіть найбільшого свого ворога був би цієї миті до серця пригорнув, найбільший гріх відпустив. До цієї радості спричинився такий фрагмент королівського листа: «Хоча й вакантна після смерті віленського воєводи велика литовська булава згідно зі звичаєвим правом лише на сеймі може бути наступникові вручена, але за теперішніх виняткових обставин, занегаючи звичний порядок, Вам, дуже нам милому, задля добра Речі Посполитої та за Ваші пам'ятні заслуги, булаву цю ми віддаємо, слушно вважаючи, що Бог дасть спокій і на майбутньому сеймі жоден голос проти цієї волі нашої не підійметься і вчинок наш загальне схвалення отримає».

Пан Сапега, як казали тоді в Речі Посполитій, «заставив кунтуш і продав останню срібну ложку». Служив вітчизні не для особистої вигоди і не задля слави. Але навіть найменш зацікавлена людина радіє, коли заслуги її цінують, вдячністю платять, чесноти визнають. Тому суворе його обличчя світи-

лося незвично.

Цей акт королівської волі новими пишнотами оздоблював рід Сапег, а до такого жоден із тодішніх «царевичів» не був байдужим. Добре, якщо були хоча б такі, хто оскарження в *per nefas*¹²¹ уникнув. Тому тепер пан Сапега готовий був зробити для короля все, що було і навіть не було в його силах.

– Якщо я гетьман, – зауважив він панові Кміцицу, – то під мою інквізицію ви підпадаєте й опіку мою отримуєте. Багачко тут є посполитого рушення, тож гарячих голів не бракує, тому надто на очі їм не потрапляйте, поки я жовнірів не застережу і наклепу, яким Богуслав вас обмовив, не спростую.

Пан Анджей подякував від серця і, своєю чергою, почав розмову про Ганнусю, котру зі собою до Білої привіз. На це пан гетьман став бурчати, але що в гуморі був чудовому, то й бурчав весело.

– З глузду з'їхав Собіпан! Як мені Бог милий! – бідкався князь. – Сидять собі там із сестрою за замойськими мурами, як у Бога за піччю, і думають, що кожен може, так само, як він, поли від кунтуша задерти, до печі притулитися і спину погріти. Я Підбийп'ят знав, бо це рідня Бжостовських, а Бжостовські мої родичі. Хороша здобич, нема що сказати, але хоч війна зі септентронами на якийсь час призупинилася, вони й далі в тих краях стоять... Де чогось шукати, в яких судах, в яких установах? Хто буде маєтки відбирати та

¹²¹ *Per nefas* (лат.) – беззаконня.

панночку насаджувати? Зовсім схибнулися! Мені Богуслав на карку сидить, а я повинен судові обов'язки виконувати і бабами собі голову займати!

– Не баба це, а дівчина, – зауважив пан Кміциц. – І кого мені там наказали привезти, того й привіз. Казали віддати, то я й віддаю!

Старий гетьман взяв після цих слів пана Анджея за вухо і сказав:

– А хто вас там знає, вітрогона, якою ви її сюди привезли. Боронь Боже, ще будуть люди балакати, що її від сапежинської опіки колька напала, а я, старий, буду лише баньками лупати. Що ви там на привалах вчиняли? Кажіть негайно, язичнику, чи від своїх татар бусурманських звичаїв не перейняли?

– На привалах? – звеселився пан Кміциц. – На привалах я казав пахолкам шкіру мені батогами масувати, щоб звідти сороміцькі бажання виганяти, бо вони під шкірою собі житло влаштували, і *confiteor*¹²², як гедзі, кусали.

– Ага! То вона таки вродлива?

– Та... Коза, хоч надто гарна, а ще більше кокетлива.

– Бусурманин би спокусився!

– Але цнотлива вона, як черниця, це мушу визнати. А щодо кольки, то вважаю, що її швидше за опіки пана Замоїського дістала б.

¹²² *Confiteor* (лат.) – коротка покайнна молитва, яку читають у Римсько-католицькій церкві на початку меси.

Тут пан Анджей розповів, як усе було. Тоді гетьман узявся плескати його по плечу і реготати.

– Але ж ви й дотепник! Недаремно стільки про пана Кміцица розповідають. Не бійтесь! Пан Ян зла не тримає, він моя довірена особа. Йому скоро попустить, він ще й сам порегоче і вас винагородить.

– Не маю такої потреби! – заперечив пан Анджей.

– Добре, що амбіції маєте і людям у руку не зазираєте. Послужіть мені лише проти Богуслава належно, то про давні кари за неявку в суд не доведеться турбуватися.

Тут здивувався Сапега, поглянувши на це жовнірське обличчя, хвилину тому ще таке щире та веселе. Пан Кміциц на згадку про Богуслава зблід моментально й обличчя його скривилося, як пашека злого пса, коли той хоче вкусити.

– Нехай би власною слиною цей зрадник отруївся, тільки б мені ще перед сконом у руки потрапив! – промовив понуро парубок.

– Вашій злості не дивуюся... Пам'ятайте лишень, аби гнів здорового глузду не затуманив, бо не аби з ким справу доведеться мати. Добре, що король вас сюди прислав. Будете Богуслава діставати, як у давні часи Хованського.

– Буду навіть краще! – так само понуро підтвердив пан Кміциц.

На цьому розмова й закінчилася. Пан Анджей поїхав спати на квартиру, бо дорога добряче його втомила.

Тим часом розійшлася звістка по війську, що король ве-

лику булаву улюбленому вождеві прислав. Тому радість, як ватра, спалахнула між тисячами людей.

Товариство й офіцери з різних хоругв стали повсюдно збігатися до гетьманської штаб-квартири. Спляче місто отямлося з дрімоти. Порозпалювали вогні. Хорунжі бігли з прапорами. Грали сурми, гуділи литаври, гриміли постріли з гармат і мушкетів, а пан Сапега чудовий бенкет влаштував і провів усю ніч, п'ючи за здоров'я королівське, гетьманське та за майбутню перемогу над Богуславом.

Пан Анджей, як уже відомо, на бенкет не пішов.

Натомість пан гетьман почав при столах розмову про Богуслава і не виказуючи, хто той офіцер, котрий із татарами приїхав і булаву привіз, просторікував загальними фразами про підступність князя.

– Обоє Радзивіллів, – казав він, – інтриги любили, але князь Богуслав навіть свого двоюрідного небіжчика брата перевершив. Пам'ятаєте, товариство, пана Кміцица, або хоча б чули про нього. Так от, уявіть собі, що чутка, яку князь Богуслав розпустив, наче йому пан Кміциц пропонував руку на короля та пана нашого підняти, це брехня!

– Але Янушеві пан Кміциц допоміг добрих кавалерів вирізати.

– Це правда, Янушу допомагав, але врешті й він схаменився, а спохопившись, не лише службу покинув, а й, як ви знаєте, він зухвалий чоловік, то ще й Богуслава в полон захопив. Мабуть, там дуже тісно було молодому князю і він

ледве життя від руки пана Кміцица не втратив.

– Пан Кміциц був великим воїном, – озвалися численні голоси.

– Князь, аби помститися, такий на нього наклеп вигадав, від якого аж душа здригається.

– Диявол би кращого не придумав!

– Знайте ж, що я маю докази, чорним по білому, що це була помста за навернення пана Кміцица.

– І чиє ім'я зганьбити!.. Таке лиш Богуслав уміє!

– Такого жовніра очорнити!

– Чув я також, – правив далі гетьман, – що пан Кміциц, второпавши, що нічого йому більше вже робити не залишається, до Ченстохови подався і там значні послуги надав, а потім короля власними грудьми заслони́в.

Почувши це, ті самі жовніри, котрі хвилину тому готові були б шаблями пана Анджея порубати, стали вже приязніше про нього відгукуватися.

– Пан Кміциц йому цього не подарує, не такий він чоловік, він ще того Радзивілла схопить!

– Всіх жовнірів князь конюший зганьбив, кинувши на одного таку підозру!

– Пан Кміциц був свавільник і розбишака, але не батьковбивця!

– Він ще поквітається, віді́мстить!

– Та спершу ми за нього помстимося!

– Оскільки ясновельможний гетьман авторитетом своїм за

нього ручається, то так і було.

– Так і було! – підтвердив гетьман.

– За здоров'я пана гетьмана!

Мало ще бракувало, щоб і за здоров'я пана Анджея випили. Але тут озвалися дуже невдоволені голоси проти, особливо між давніми офіцерами Радзивілла. Почувши їх, гетьман зауважив:

– А знаєте, панове, чому мені той пан Кміциц на гадку спав? Бо той пан Бабинич, королівський посланець, дуже на нього схожий. Я сам першої миті помилився.

Тут пан Сапега зробив суворе обличчя і промовляв уже більш серйозно:

– І навіть якщо сюди сам пан Кміциц приїхав би, то позаяк він навернувся, оскільки святе місце з неймовірною відвагою захищав, я зумів би його своїм гетьманським авторитетом захистити. Тому прошу, панове, мені тут ніяких збурень не створювати, які могли б через того приїжджого виникнути. Прошу пам'ятати, що він тут від імені короля та хана приїхав. І особливо рекомендую це панам ротмістрам із посполитого рушення, бо там із дисципліною є проблеми!

Коли пан Сапега промовляв про це, один лиш пан Заглоба наважувався часом бурмотіти щось собі під ніс, усі інші сиділи, як зайці. Так само сиділи й тепер, але коли гетьманське обличчя звеселіло знову, аж тоді всім відлягло від серця. Келихи, яких не бракувало, доповнювали міру веселощів і все місто гуділо аж до ранку, аж стіни осель тремтіли в околиці,

а дим вітальних салютів накрив поселення, як під час битви.

Уранці наступного дня випровадив пан Сапега Ганнуся до Гродна, з паном Котчицем. У Гродні, з якого Хованський вже давно вступився, мала резиденцію родина пана воєводи.

Бідна Ганнуся, котрій пристійний пан Бабинич трохи голову закрутив, прощалася з ним дуже зворушливо, але той тримався стримано і лише останньої миті сказав їй:

– Якби не та скалка, що в серці моєму засіла, то я обов'язково б у вас без тями закохався.

Ганнуся подумала собі, що немає такої скалки, яку не можна було б терпляче голкою виколупати, але що боялася трохи цього пана Бабинича, тому не сказала нічого, зітхнула тихо і поїхала.

Розділ XXXVII

Ще тиждень після від'їзду Ганнусі з паном Котчицем стояв табір Сапеги в Білій. Пан Кміциц із татарами, відкомандирований до ближнього Рокитного, відпочивав також, бо потрібно було коней відгодувати після довгої подорожі. Приїхав також до Білої й її власник, князь крайовий, Міхал-Казимир Радзивілл, могутній магнат, із несвіжської гілки, про яку подекують, що лише після Кишок успадкували сімдесят міст і чотириста сіл. Той нічим не був схожий на своїх біржанських родичів. Не менш, можливо, ніж вони, амбіційний, але іншої віри, послідовний патріот і прихильник законного короля, щиро вступив у Тишовецьку конфедерацію і як міг її посилював. Велетенські його володіння, щоправда, дуже постраждали від останньої війни з гіперборейцями, але вельможа завжди виступав на чолі значних сил і чималу гетьманові привів підмогу.

Однак не стільки число його жовнірів могло на шальки воєнних терезів вплинути, скільки те, що тут Радзивілл ішов проти Радзивілла. Таким чином Богуслава позбавили останньої видимості правоти, а вчинки його тепер отримали явний характер зради.

Тому пан Сапега з такою радістю побачив у своєму таборі князя крайового. Був тепер уже певний, що переможе Богуслава, бо могутністю набагато його перевершував. Але за

своїм звичаєм плани обмірковував повільно, прикидав, зважував і на наради офіцерів кликав.

Бував на цих нарадах і пан Анджей. Так він зненавидів ім'я Радзивіллів, що побачивши вперше князя Міхала, аж затрясся від жаху та злості, але Міхал умів до себе людей прихилити вже самим виглядом обличчя, на якому врода зі м'якістю йшла в парі, при цьому важкі випробування, яких зазнав ще недавно, захищаючи країну від Золотаренка та Срібного, а також щира любов до вітчизни та короля, – все це вкупі робило його одним із найчесніших кавалерів свого часу. Сама присутність його в таборі Сапеги, суперника дому Радзивіллів, свідчила, наскільки молодий князь вміє особистим заради громадського жертвувати. Хто його знав, не міг не полюбити. Цьому почуттю, незважаючи на початкову огиду, не міг опиратися навіть запальний пан Кміциц.

Зміг завоювати його серце князь своїми слухними порадами. Він радив, аби, часу даремно не гаючи, не лише проти Богуслава вирушати, а й до перемов із ним не вдаватися, а негайно на нього вдарити, не дати йому повернути замки, не дати йому передиху, відпочинку, вдатися до його ж власної тактики. У такому способі бачив князь перемогу швидку та певну.

– Не може такого бути, щоб і Карл-Густав не заворушився, тому мусимо якнайшвидше руки собі розв'язати, щоб панові Чарнецькому на допомогу поспішати.

Такої ж думки дотримувався і пан Анджей, котрий уже

третій день був змушений воювати зі своїм давнім потягом до сваволі, щоб без наказу не посунути вперед.

Але Сапега любив діяти напевно, боявся будь-якого нерозважливого кроку, тому вирішив зачекати на точніші донесення.

Гетьман мав також і власні причини. Оголошена експедиція Богуслава на Підляшшя могла бути лише підступом і воєнною хитрістю. Можливо, її влаштовували, щоб заманити в пастку війська Сапеги і не дати йому з коронним військом з'єднатися. Тому Богуслав усіляко сутички зі Сапегою уникав би, ніде битви не приймаючи, тільки марудив. А Карл-Густав з електором могли в цей час вдарити на пана Чарнецького, зім'яти його переважаючими силами, вирушити на самого короля і придушити оборону, яка лише зароджується, натхнена чудовим прикладом Ченстохови.

Сапега був не лише військовим, а й державним діячем. Аргументи свої викладав на нарадах настільки ґрунтовно, що навіть пан Кміциц був змушений із ним у душі погодитись. Насамперед потрібно було дізнатися, чого триматися.

Якби виявилось, що напади Богуслава є лише грою, тоді досить було б залишити проти нього кілька хоругв, а основними силами вирушати, на всіх парах, панові Чарнецькому на поміч проти головного ворога. Кілька і навіть більше хоругв міг сміливо пан гетьман залишити, бо не всі його сили стояли в околиці Білої. Молодий пан Кшиштоф, або, як його називали, Кшиштофек Сапега, стояв із двома хоругвами лег-

кої кавалерії та з регіментом піхоти в Яворові. Пан Гороткевич крутився неподалік Тикоцина, маючи під собою полови-ну регіменту драгунів, добре вишколених, і до п'ятсот добровольців, крім петигорської хоругви імені самого воєводи. Крім цього, у Білостоці постійно перебувала польова піхота.

Цих сил вистачило б із лишком для опору Богуславові, у котрого більше ніж кількасот коней не було.

Тому порозсилав завбачливий гетьман кур'єрів на всі боки і чекав вістей. Але прийшли вони, до грому подібні. І тим подібніші, що за особливим збігом обставин надійшли вони всі одного вечора.

У Бельському замку саме відбувалася нарада, коли увійшов ординарець і подав якийсь сувій гетьманові.

Як тільки воєвода кинув у нього оком, відразу ж змінився на обличчі і заявив присутнім:

– Мого родича вщент у Яворові Богуслав розбив. Заледве живим вибрався!

Настала хвилина мовчання, яку перервав сам гетьман.

– Лист написаний у Бранську, після втечі та конфузії, – повідомив він, – тому немає там жодного слова про могутність Богуслава. Гадаю, що мала б бути доволі значною, оскільки дві хоругви та регімент піхоти, як я читаю, повністю були знищені!.. Однак може і таке бути, що князь Богуслав застав їх несподівано. Певності цей лист не дає.

– Пане гетьмане, – зауважив князь Міхал, – я впевнений, що Богуслав хоче все Підляшшя захопити, щоб його в уділь-

не володіння або в ленне під час перемов його одержати. Тому й негайно виступив із такими силами, які тільки зміг зібрати.

– Годилося б цю версію доказами підтвердити, ваша світлосте.

– Інших доказів не маю, лише знаю Богуслава. Не про шведів чи брандербуржців він турбується, а лише про себе самого. Воїн він визначний, і вірить у свою щасливу зірку. Провінцію хоче здобути, за Януша помститися, славою вкритися, а для цього відповідну могутність мати мусить і має. Тому й потрібно на нього негайно напасти, інакше він на нас нападе.

– Для цього Боже благословення потрібне, – додав пан Оскерко, – а воно зараз у нас є!

– Ясновельможний пане гетьмане, – втрутився пан Кміциц. – Потрібна достовірна інформація. Відпустіть мене в розвідку з моїми татарами, і я вам її привезу.

Пан Оскерко, котрий мав доступ до таємниці і знав, хто такий пан Бабинич насправді, зараз же почав його пропозицію гаряче підтримувати:

– Дяка Богу! Це ж архічудова ідея! Саме такого кавалера і такого війська туди треба. Лише б тільки коні відпочили.

Тут пан Оскерко замовк, бо ординарець знову зайшов у світлицю.

– Ясновельможний пане гетьмане, – рапортував він, – прибули двоє жовнірів із хоругви пана Гороткевича, котрі до

особи вашої вельможності добиваються.

– Хвала Богу! – промовив пан Сапега, ударяючи руками по колінах. – Ось і звістки... Впускай!

За мить увійшли двоє петигорців, обдертих і заболочених.

– Від пана Гороткевича? – спитав воєвода.

– Атож.

– Де він тепер?

– Убитий, а якщо ні, то ми не знаємо, де він.

Сапега піднявся, але тут же сів і продовжив спокійно розпитувати:

– Де хоругва?

– Розбита князем Богуславом.

– Багато людей загинуло?

– До ноги нас вирізали, може, кілька залишилися, котрих у полон, як і нас, взяли. Є такі, хто стверджує, що і полковник утік. Але що поранений, то я сам бачив. Ми ж із неволі втекли.

– Де на вас напали?

– Під Тикоцином.

– Чому ж ви за мури не сховалися, ще в силі не будучи?

– Тикоцин упав.

Гетьман заслонила долонею очі, після чого став обмацувати собі чоло.

– Багато має Богуслав людей?

– Є кінноти з чотири тисячі, крім піхоти та гармат. Піхота добре озброєна. Кавалерія рушила вперед, маючи нас із со-

бою, але нам вдалося їх одурити.

– Звідки ви втекли?

– З Дрогичина.

Сапега широко розплющив очі.

– Пане товаришу, ви, мабуть, п'яні. Як же до Дрогичина Богуслав спромігся дійти? Коли ж він вас розбив?

– Два тижні тому.

– І він у Дрогичині?

– Роз'їзди його вже там. Він сам позаду залишився, бо там якийсь конвой упіймав, який пан Котчиц вів.

– Панну Борзобагату супроводжував! – вигукнув пан Кміциц.

Запанувала мовчанка, довша, ніж попередня. Ніхто не брав слова. Такі раптові успіхи Богуслава змусили офіцерів розгубитися. Всі також міркували подумки, що винен тут пан гетьман своєю розважливістю, але ніхто не смів сказати це вголос.

Сапега ж відчував, що робить те, що належить, і поводи-вся відповідно. Тому він першим оговтався від враження, махнув рукою на тих товаришів і сказав:

– Усе це звичайні воєнні пригоди, які не повинні нікого дивувати. Шановне панство, від поразки ніхто не застрахований. Шкода, звісно, тих хоругв. Але набагато більша могла б статися шкода вітчизні, якби Богуслав у далеке воєводство нас відтягнув. Іде до нас... Як гостинні господарі, вийдемо йому назустріч.

Тут він звернувся до полковників:

– Згідно з моїм наказом, всі мають напоготові вирушати.

– Ми вже готові, – підтвердив пан Оскерко, – лише коней осідлати і похід сурмити.

– Сьогодні ж сурмити. Ми вирушаємо завтра вдосвіта, не зволікаючи... Пан Бабинич піде вперед із татарами і язика якнайпошпішніше нам візьме.

Пан Кміциц, як тільки це вчув, уже був за дверима, а за мить вже мчався, як вихор, до Рокитного.

Пан Сапега також більше вже не затримувався.

Ще була ніч, коли сурми озвалися протяжно, після чого кіннота та піхота висипали в поле. За ними потягнулася довга валка скрипучих підвод. Перші денні відблиски віддзеркалилися в люфках мушкетів і на кінчиках списів.

Ішов регімент за регіментом, хоругва за хоругвою дуже чітко. Кавалеристи підспівували тихо, а коні фиркали енергійно у вранішньому холоді, з чого жовніри зараз наворожили собі певність перемоги.

Серця наповнилися духом звитяги, бо вже знало з досвіду лицарство, що пан Сапега роздумує, головою вертить, на всі боки кожне рішення зважує, але коли вже за щось візьметься, то зробить, а коли замахнеться, то б'є.

У Рокитному вже і місце після татар вистигло. Вони пішли ще вчора проти ночі і мали бути вже далеко. Вразило пана Сапегу те, що дорогою про них ніхто не чув, хоча загін, який налічує з добровольцями кількасот людей, не міг прой-

ти непоміченим.

Досвідченіші офіцери дуже захоплювалися діями пана Бабинича, котрий так акуратно людей провести зумів.

– Як вовк, лозами йде і, як вовк, вкусить, – кивали вони, – він для цього просто народжений!

А пан Оскерко, котрий, як ми згадували, знав, хто такий пан Бабинич, промовляв до пана Сапєги:

– Не даремно Хованський ціну на його голову встановив. Бог дасть вікторію, кому захоче, але я впевнений, що Богуславо́ві війна з нами принесе неприємний сюрприз.

– Шкода лишень, що пан Бабинич, наче у воду канув, – бідкався гетьман.

Так сплигло аж три дні без жодної звістки. Головні сили Сапєги дійшли до Дрогичина, минули Буг і не зустріли ворога перед собою. Гетьман занепокоївся. Згідно з інформацією петигорців, роз'їзди Богуслава дійшли саме до Дрогичина, тому було зрозуміло, що Богуслав вирішив відступати. Але що означала ця зміна? Чи Богуслав дізнався про переважаючі сили Сапєги і не наважувався мірятися з ними потугою, чи він прагнув відтягнути гетьмана далеко на північ, аби полегшити шведському королеві напад на пана Чарнецького та коронних гетьманів? Пан Бабинич мав би вже захопити язика і повідомити про все гетьману. Оцінка петигорцями числа війська Богуслава могла бути й помилковою, тому належало б отримати якнайскоріше уточнену про нього реляцію.

Тим часом минуло ще п'ять днів, а про пана Бабинича не

було ні слуху ні духу. Наближалася весна. Дні ставали щораз теплішими, сніги танули. Околиця вкривалася водою, під якою дрімали грузькі болота, утруднюючи просування війська. Більшу частину гармат і фір мусив гетьман залишити ще в Дрогичині і йти далі облегшеним. Звідси й великі незручності та бурчання, особливо в середовищі посполитого рушення. У Бранську натрапили на таку відлигу, що піхота вже не могла просуватися далі. Гетьман забирав коней дорогою в селян і дрібної шляхти і садив на них мушкетерів. Інших підхоплювала легка кавалерія. Але далеко просунутись не змогли, і гетьман розумів, що залишається лише одне: рухатися мерщій.

Богуслав усе відступав. Дорогою постійно натрапляли на його сліди, на обгорілі подекуди села, на людські трупи, що висіли на деревах. Дрібна шляхта, місцева, невтомно приїжджала зі звістками до табору Сапеги, але правда губилася, як зазвичай, у суперечливих повідомленнях. Той бачив одну хоругву і божився, що князь не має більше війська. А цей бачив дві, або й три, та ще й таку кількість, яка в поході милою займала. Словом, були це казки, які зазвичай розповідають люди, котрі не тямлять, що таке військо і воєнне ремесло.

Бачили також тут і там татар, але звістки про них видавалися найнеймовірнішими. Бо розповідали, що їх бачили не за княжим військом, а перед ним, що йдуть попереду. Пан Сапега сопів гнівно, коли хтось при ньому пана Бабинича згадував, і докоряв панові Оскерку:

– Перехвалили ви його. У лиху годину відіслав я пана Володийовського, бо якби він був тут, то давно мав би стільки язиків, скільки сам захотів, а той вихор, а може, ще гірше... Хто його зна, може, і справді до Богуслава пристав і в авангарді йде!

Пан Оскерко не знав уже, що й думати. Тим часом сплив ще один тиждень, а військо прийшло в Білосток. Було це опівдні. Двома годинами пізніше передні вартові повідомили, що якийсь загін наближається.

– Може, це пан Бабинич? – припустив гетьман. – Дам же я йому *Pater noster*!

Але це був не сам пан Бабинич. У таборі, однак, вчинився такий рух через прибуття цього загону, що пан Сапега вийшов сам подивитися. Тим часом товариші з-під різних прапорів підбігали, повідомляючи:

– Від пана Бабинича! Військовополонені! Ціла купа!.. Багацько людей полонив!

Тут побачив пан гетьман кількадесятьох диких вершників на змарнілих і посірілих конях. Оточували вони гурт із близько трьохсот людей зі зв'язаними руками, били їх батогами зі сирівцю. Бранці жахливий мали вигляд. Були це швидше людські тіні, ніж самі люди. Обдерті, напівголі, худі настільки, що ребра їм можна було полічити, закривавлені, йшли напівголодні, байдужі до всього, навіть до свисту батогів, які періщили їхні шкури, і до диких татарських вересків.

– Що це за люди? – поцікавився гетьман.

– Військо Богуслава! – пояснив один із добровольців пана Кміцица, котрий полонених разом із татарами супроводжував.

– А звідки ви їх стільки набрали?

– Близько половини ще дорогою нам через злидні здалися.

Тут підійшов старший татарин, наче вахмістр ординський, і вдаривши чолом, віддав панові Сапезі листа пана Кміцица.

Гетьман без зволікань зламав печатку і став читати вголос: «Ясновельможний пане гетьмане! Я ні звістки, ні язиків досі не прислав, бо я попереду, а не позаду військ князя Богуслава йшов і хотів собі більшу купу бранців набрати».

Гетьман перервав читання.

– От чортяка! – зауважив він. – Замість іти за князем, він князя випередив!

– Хай його кулі б'ють!.. – додав упівголоса пан Оскерко. Гетьман читав далі: «Бо хоч небезпечна це була пригода, тому що роз'їзди широко йшли, був змушений два знищити і нікого не жаліти, наперед я вибрався, від чого велика на князя напала конфузія, бо йому стало здаватися, що потрапив в оточення і в самісіньку пастку лізе»...

– Ось чим пояснюється його несподіваний відступ! – збагнув гетьман. – Диявол, справжній демон!

Далі було ще цікавіше: «Князь, не тямлячи, що відбувається, став голову втрачати і роз'їзд за роз'їздом посилати, які ми успішно розбивали, що ніхто з них живим уже не по-

вертався. Йдучи попереду, я провіант перехоплював, загати розкопував і мости руйнував, так що неспокій їм докучав, не спали, не їли, ні дня, ні ночі безпечної не маючи. З табору не могли й носа висунути, бо необачних ординці хапали, і тільки табір засинав, як давали їм перцю. Тому вони вирішили, що значні сили на них наступають, і цілі ночі наготові стояти були змушені. Князь, мабуть, у відчай впав, бо не знає, до чого вдатися, куди йти й як обернутися. Тому негайно на нього наступати треба, поки він ще не очуняв. Війська має шість тисяч, але близько тисячі вже небоездатні. Коні йому падають. Добрі рейтари, правильна піхота, Бог, однак, дав, що з дня на день сили його тануть, а як тільки наші війська їх дістануть, то вони розбіжаться. Княжі карети, частину обозу та порядні речі з Білостока я забрав, у тому числі дві гармати, але більші був змушений втопити. Князь-зрадник на важку форму лихоманки занедужав і ледве на коні всидіти може, *febris* не покидає його ні вдень, ні вночі. Панну Борзобагату схопили, але позаяк він хворий дуже, то на честь її посягати не спроможний. Цю інформацію разом із їхнім відчаєм від військовополонених я отримав, котрих мої татари вогнем припікали і якщо їх іще раз припекти, то правду повторити готові. Отож, службу свою покірно вашій вельможності та гетьманові моему доручаю, пробачення прошу, якщо чимось не вгодив. Ординці добрі слуги, а як бачать добру здобич, то служать старанно».

– Ясновельможний пане! – зауважив пан Оскерко. – Вже

тепер ваша вельможність не буде бідкатись, що пана Володийовського тут немає, бо той нечистому не рівня.

– Це вражаючі речі! – підтвердив, хапаючись за голову, пан Сапега. – А він не бреше?

– Це амбіційне мистецтво! Він і князеві віленському воеводі правду в очі казав, не турбуючись, чи йому мило слухати, чи неприємно. Та й усе те ж саме, що й із Хованським, однак у Хованського було уп'ятнадцятеро більше війська.

– Якщо це правда, то потрібно наступати якнайшвидше, – закивав Сапега.

– Поки князь не очуняв.

– Що ж, вирушаймо, як нам Бог милий! Той йому греблі розкопує, а ми наздоженемо!

Тим часом військовополонені, котрих татари гуртом перед гетьманом тримали, побачивши перед собою воеводу, взялися стогнати, ридати, рани свої демонструвати та різними мовами жалості просити. Були між ними шведи, німці й особисті шотландці Богуслава. Пан Сапега забрав їх у татар, їсти дати наказав і допити, але без припікання, вчинити.

Їхні зізнання підтвердили правду слів пана Кміцица. Тому все військо Сапеги поквапилося негайно виступити вперед.

Розділ XXXVIII

Наступний рапорт пана Кміцица прийшов із Соکیلки, він був короткий: «Князь, аби військо наше одурити, симулював похід на Щучин, куди роз'їзд послав. Сам же з головним силами пішов на Янів і там підмогу піхотою отримав, яку капітан Кириць привів: вісімсот навчених людей. Від нас княжі вогні видно. В Янові планують тиждень відпочивати. Язики повідомили, що навіть битву прийняти готовий. Лихоманка трясє його безперервно».

Після отримання цього повідомлення пан Сапега, залишивши частину обозу та гармат, рушив із кіннотою на Соکیلку і нарешті два війська встали одне проти одного. Передбачалося, що битва вже неминуча, бо одні більше не могли втікати, а інші – наздоганяти. Тим часом, як борці, котрі після довгої гонитви мали схопитися за барки, стояли навзаєм, хапали повітря засапавшись і відпочивали.

Пан гетьман, коли побачив пана Анджея, обійняв його за плечі та промовив:

– Я вже почав було гніватися на вас, що ви так довго не давали про себе знати, але бачу тепер, що ви більшого досягли, ніж я сподіватися міг. І якщо дасть Бог нам вікторію, то це ваша, а не моя, буде заслуга. Ви йшли, як янгол-хоронитель, за Богуславом!

Пан Кміциц зловісно блиснув очима.

– Якщо я його янгол-хоронитель, то і при його кончині маю бути присутнім.

– Це Господь Бог вирішить, – серйозно зауважив гетьман, – та якщо хочете, щоб вас благословив, то переслідуйте во-рога вітчизни, а не особистого.

Пан Анджей мовчки вклонився, але важко було второпати, чи прекрасні гетьманські слова справили на нього якесь враження. Обличчя його виражало невблаганну ненависть і тим було грізніше, що труднощі погоні за Богуславом осу-нули його ще більше. Колись на цьому обличчі малювалася лише відвага і зухвалий запал, тепер воно стало суворим і водночас затягим. Легко можна було вгадати, що кому цей чоловік записав у душі помсту, то той має стерегтися, навіть якщо це й сам Радзивілл.

Бо мстив дуже люто. Послуги цій війні він уже надав дуже суттєві. Випередивши Богуслава, збив його з пантелику, сплутав його розрахунки, прищепив йому переконання, що оточений, і до відступу змусив. Далі йшов перед ним і вдень, і вночі. Розїзди винищував, до полонених не мав милосердя. У Сем'ятичах, у Боцках, в Орлій і біля Бельська напав глибокої ночі на весь табір.

У Войшках, неподалік від Заблудова, у володіннях Радзивілла, звалився, як сліпий ураган, на саму княжу ставку, так що Богуслав, котрий саме до обіду сідав, мало живцем не потрапив у його руки і лише завдяки панові Саковичу, підкоморію ошмянському, врятувався. Під Білостоком пан

Кміциц захопив карети й обоз князя. Військо його виснажив, роздягнув і залишив голодним. Чудова німецька піхота та шведські рейтари, котрих Богуслав зі собою привів, поверталися, на скелети схожі, в божевільлі, жаху та безсонні. Скажене завивання татар і добровольців пана Анджея чулося попереду, з боків, позаду. Заледве стомлений жовнір повіки склепив, а вже мусив хапатися за зброю. Чим далі, тим було гірше.

Дрібна шляхта, що проживала в цих околицях, приєдналася до татар, частково від ненависті до біржанських Радзивілів, а частково від страху перед паном Кміцицем, бо упертих він карав безжально. Тому сили його зростали, а Богуслава, навпаки, – танули.

До того ж і сам князь важко занедужав, і хоч у серці цього чоловіка ніколи турбота не оселялася надовго, і хоч астрологи, котрим вірив сліпо, прогнозували йому в Пруссії, що особі його нічого лихого в цій експедиції не станеться, амбіції його як вождя дуже страждали. Він, чиє ім'я повторювали зі захопленням у Нідерландах, над Рейном і у Франції, був змушений у цих густих хащах від невидимого ворога щодня і без битви поразки зазнавати.

Була також у цій гонитві якась незвичайна злість і запозятість, яка звичайну воєнну необхідність перевищувала, що Богуслав, маючи від народження гострий розум, вже через кілька днів допетрав, що його переслідує якийсь невблаганний особистий ворог. Легко дізнався і його прізвище

– Бабинич, бо повторювала його вся околиця, але прізвище це було йому незнайоме. Проте радий був би познайомитися особисто, тому дорогою під час переслідування влаштовував десятки та сотні засідок. Але завжди даремно! Пан Бабинич умів оминати будь-яку пастку та завдавав удару там, де його найменше сподівалися.

Нарешті обидва війська здибалися в околицях Сокілки. Богуслав знайшов там підтримку від фон Киріца, котрий, не знаючи точно, де князь перебуває, вступив до Янова. Саме там і мала вирішитися доля експедиції Богуслава.

Пан Кміциц заблокував щільно всі дороги, що ведуть із Янова в Сокілку, Коричин, Кужницю та Суховолю. Навколишні ліси, лози та хащі зайняли татари. Лист не міг проникнути, жодна підвода з продовольством пройти, тому вже самому Богуславу кортіло до битви, поки його військо останнього янівського сухаря не з’їсть.

Але як меткий чоловік і до всіляких інтриг удатний, вирішив спробувати спершу домовитися. Не знав іще, що пан Сапега в таких справах набагато його розумом і досвідом переважав. Отже, приїхав до Сокілки від імені князя Богуслава пан Сакович, підкоморій і староста ошмянський, його придворний та особистий приятель. Привіз він зі собою листи і пропозиції з укладення миру.

Той пан Сакович був впливовою особою, пізніше й до сенаторської гідності дійшов, бо став воєводою смоленським і підскарбієм Великого князівства Литовського, тим часом

він був одним із найвідоміших кавалерів у Литві, і славився однаково як мужністю, так і вродою. Середнього зросту, волосся на голові та брови мав чорні, як вороняче крило, очі його були блідо-голубі, такі, що дивляться з дивною та невимовною зухвалістю, так що Богуслав казав про нього, що поглядом очей наче обушком ошелешує. Одягався на чужоземний манір, у вбрання, яке разом із Богуславом із подорожей привіз. Розмовляв він майже всіма мовами. У битві кидався в найбільший вир так шалено, що приятелі його головорізом називали.

Але завдяки нелюдській силі і тому, що голови ніколи не втрачав, завжди виходив сухим із води. Розповідали про нього, що карету на ходу, захопивши за задні колеса, міг затримати. Пити міг без міри. Ковтав кварту слив'янки, після чого був такий тверезий, немов нічого у рот не брав. З людьми нелюб'язний, гордий, зухвалий, але в руках Богуслава м'який, як віск. Манери мав витончені, навіть якби в королівських покоях опинився, то й там умів знайтися, але при цьому була якась дикість у душі, що вибухала час від часу, як полум'я. Був це швидше компаньйон, ніж слуга князя.

А той, котрий насправді нікого ніколи в житті не любив, мав нездоланну слабкість до цього чоловіка. Від природи скупий надміру, для пана Саковича, однак, був щедрий. Впливовістю своєю домігся для товариша підкоморства й обдарував посадою старости ошмянського. Після кожної битви першим його запитанням було: «Де пан Сакович і чи якоїсь

шкоди йому не завдали?» І до порад його прислухався, однаково приятеля використовував як на війні, так і для перемов, в яких сміливість, і навіть нахабство пана старости ошмянського часто бувала дієвими.

Тепер послав його до Сапеги. Але місія була важка: першою легко могла впасти на старосту підозра, що він лише на розвідку, щоб оцінити стан війська Сапеги приїхав. А подруге, делегат мав довгий список вимог, але куций – по́ступок.

На щастя, пан Сакович не дуже переймався. Увійшов він як переможець, котрий приїхав диктувати свої умови переможеному, і зараз же втупився своїми блідими очима в пана Сапегу.

А той, побачивши ту пиху, усміхнувся наполовину зі жалем. Кожна людина сміливістю та зухвалістю багато чого може добитися, але лише до певної міри. Вищий гетьман був понад міру за пана Саковича.

– Пан мій, князь біржанський і дубинківський, конюший Великого князівства Литовського і головний командувач війська його світлості електора, – промовив пан Сакович, – присилає мене з поклоном і цікавиться здоров'ям вашої гідності.

– Подякуйте, пане, князеві і скажіть, що мене здоровим бачили.

– Маю я листа для вашої гідності.

Сапега взяв послання, розгорнув його доволі недбало,

прочитав і зронив:

– Шкода часу... Не можу виконати те, що князь хоче... То ви здаєтеся чи ще хочете щастя спробувати?

Пан Сакович удав здивування.

– Чи ми здаємося? Я вважаю, що князь те саме в листі пропонує вашій гідності, щоб ваша гідність здалася. Принаймні мої інструкції...

Сапега зупинив відвідувача.

– Про ваші інструкції поговоримо пізніше. Пане Саковичу! Ми женемося за вами вже близько тридцять миль, як гончаки за зайцем... Чи ви колись чули, щоб заець капітуляцію гончакам пропонував?

– Ми отримали підмогу.

– Фон Кириц і вісімсот вояків. Інші такі хирляві, що й до бою не здатні. Скажу вам словами Хмельницького: «Шкода говорити».

– Електор з усією своєю могутністю стане за нас.

– Це добре. Не буде потреби далеко його шукати, бо саме хочу його спитати, за яким правом посилає військо в межі Речі Посполитої, ленником якої він є, до вірності зобов'язаний?

– Правом сильнішого.

– Може в Пруссії таке право й існує, але не в нас... Врешті, якщо ви такі сильні, то виходьте в поле!

– Давно б князь на вашу гідність наступив, коли б не те, що йому крові рідної шкода.

– Бодай йому раніше її було шкода!

– Дивується також князь неприязні Сапег до дому Радзивіллів і що ваша гідність задля особистої помсти готові кров братів проливати.

– Тьху! – сплюнув пан Кміциц, що слухав за гетьманським кріслом цю розмову.

Пан Сакович підвівся, підійшов до нього і хотів спопелити поглядом. Але найшла коса на камінь, і в очах пана Анджея знайшов староста таку відповідь, що погляд опустил на землю. Гетьман насупив брови.

– Сідайте, пане Саковичу, а ви там сидіть тихо!

Після чого зауважив:

– Лише сумління правду каже, а рот її викривляє і брехня по світу пливе. Той, хто з чужим військом нападає на країну, кривду завдає тому, хто її захищає. Бог усе чує, а небесний літописець записує.

– Через ненависть Сапег до Радзивіллів загинув князь віленський воєвода.

– Я зрадників, а не Радзивіллів ненавиджу, і найкращий тому доказ, що князь крайовий Радзивілл зараз у моєму таборі... Маєте ще що сказати?

– Ваша гідносте, скажу все, що маю на серці: ненавидить той, хто прихованих убивць насилає...

Своєю чергою, здивувався пан Сапега.

– Це я вбивць на князя Богуслава насилаю?

Пан Сакович витріщився страшними очима на гетьмана і

чітко сказав:

– Так і є!

– Та ви збожеволіли!

– Позавчора упіймали за Яновом чоловіка, розбійника, котрий уже раз на княже життя зазіхав. Тортури йому вчинять, то скаже, хто його послав.

Настала хвилина тиші, але в цій тиші почув пан Сапега, як пан Кміциц, котрий стояв за ним, повторив двічі крізь зціплені зуби:

– Горе! Горе!

– Бог мені суддя, – відповів із справжньою сенаторською гідністю гетьман. – Перед вашим князем не збираюся виправдовуватися, бо не вам мене судити. Краще замість того, щоб марудити, кажіть прямо, з чим приїхали й що князь хоче?

– Князь пан мій знищив пана Гороткевича, розбив пана Кшиштофа Сапегу, відібрав Тикоцин, тому логічно переможцем вважатися може і значних вигід собі вимагати. Однак прагнучи запобігти пролиттю крові християнської, і в мирі до Пруссії відійти, нічого більше не вимагає, як щоб йому по замках свої гарнізони дозволили залишити. Ми взяли також і військовополонених чимало, між котрими є й визначні офіцери, не беручи до уваги панни Борзобагатої-Красенської, котру вже в Тауроги відіслали. Їх можна обмінати.

– Своїми перемогами не хизуйтеся, бо мій авангард, яким

командує присутній пан Бабинич, на тридцять миль вас випередив... Від них утікаючи, ви втратили вдвічі більше бранців, ніж перед цим узяли. Ви втратили підводи, гармати, обоз. Військо втомлене, з голоду падає, ви не маєте що їсти, не знаєте, куди й подітися. Ви бачили моє військо. Я зумисне не казав вам очі зав'язувати, щоб ви могли второпати, чи можете з нами міряться. Що стосується тієї панночки, то вона не під моєю опікою, а пана Замойського та княгині Гризельди Вишневецької. Це їм завдає прикрощів князь, кривду їй чинячи. Балакайте, що ще маєте казати, але щось мудре, бо інакше накажу зараз же панові Бабиничу до справи братися.

Пан Сакович, замість відповісти, звернувся до пана Анджея:

– То це ви нас так тормосили дорогою? Ви мали б у пана Кміцица розбійницький вишкіл пройти.

– Робіть висновок по власній шкурі, чи добрий я учень!
Гетьман знову брови насупив.

– Досить уже, – звернувся він до пана Саковича, – можете їхати.

– Ваша гідносте, дайте мені хоча б листа до князя.

– Це можна. Зачекаєте на послання в пана Оскерка.

Почувши це, пан Оскерко вивів із покою пана Саковича. Гетьман на прощання рукою йому махнув, після чого звернувся до пана Анджея:

– Чому це ви торочили: «горе», коли про того спійманого чоловіка зайшла мова? – спитав він, дивлячись суворо та

допитливо в очі лицаря. – Вас ненависть так засліпила, що ви справді підіслали вбивцю до князя?

– Беру у свідки Діву Марію, котру я захищав, що ні! – відрубав пан Кміциц. – Не чужими руками хотів би до його горла дістатися!

– Чомусь ж казали: «горе»? Знаєте цього чоловіка?

– Знаю, – підтвердив, бліднучи від зворушення та нестями, пан Анджей. – Я послав його ще зі Львова в Тауроги... Князь Богуслав завіз у Тауроги панну Білевичівну... Я кохаю цю панночку!.. Ми мали побратися... Я вислав цього чоловіка, щоб мені про неї надсилав повідомлення... В таких руках вона...

– Облиште, – зронив гетьман, – ви дали йому якісь листи?

– Ні... Вона б і читати не стала.

– Чому?

– Бо їй Богуслав сказав, що я йому короля захопити обіцяв...

– Вагома причина для вашої до нього ненависті, визнаю...

– Атож, ваша гідносте, авжеж!

– Тобто князь знає цього чоловіка?

– Знає. Це вахмістр Сорока... Він допомагав мені викрасти Богуслава...

– Розумію, – задумався гетьман. – Чекає його княжа помста...

Запанувала хвилина мовчання.

– Князь у безвиході, – зауважив, поміркувавши, гетьман,

– може погодитися його видати.

– Ваша гідносте! – попросив пан Кміциц. – Нехай ваша гідність затримає пана Саковича, а мене до князя пошле. Може, я його й витягну.

– Так вам на ньому залежить?

– Старий він жовнір і старий слуга... На руках мене бавив. Багато разів життя мені рятував... Бог мене покарає, якщо його в таких тарапатах залишу.

І пан Анджей затремтів від печалі та неспокою, а гетьман зітхнув:

– Не дивно мені, що вас жовніри люблять, бо і ви їх любите. Зроблю все, що зможу. Напишу князеві, що йому, кого хоче, за цього жовніра віддам, котрий врешті-решт з наказу вашого, як невинне знаряддя, діяв.

Пан Кміциц схопився за голову.

– Що йому до якихось бранців, не відпустить його навіть за тридцятьох.

– То і вам його не віддасть, хіба на горло скарає.

– Ваша гідносте... За одного б віддав: за пана Саковича.

– Пана Саковича тримати в ув'язненні не можу, він посол!

– Хай його ваша гідність лише затримає, а я з листом до князя поїду. Може, й доб'юся чого... Бог із ним! Помсту я занехаю, лише б мені цього жовніра відпустив!..

– Чекайте, – вимовив гетьман. – Пана Саковича тимчасово затримати можу. Крім цього, напишу князеві, щоб прислав охоронну безіменну грамоту.

Сказавши це, гетьман зараз же взявся писати. За чверть години козак поскакав із листом до Янова, а надвечір повернувся з відповіддю Богуслава.

«Охоронну грамоту на вимогу посилаю, – писав Богуслав, – із якою кожен посланець безпечно повернеться, лише дивно мені те, що ваша гідність такий документ вимагає, маючи в себе як заручника слугу та приятеля мого, пана старосту ошмянського, до котрого я такий прихильний, що за нього всіх офіцерів вашої гідності відпустив би. Але відомо, що посли недоторканні і навіть дикі татари, з якими ваша гідність проти мого християнського війська воює, поважати їх привчені. Тому за безпеку вашого посланця моїм особистим княжим словом присягаю, в чому й підписуюсь».

Того ж вечора пан Кміциц узяв охоронну грамоту, двох Кемличів і поїхав. А пан Сакович залишився як заручник у Сокілці.

Розділ XXXIX

Була майже північ, коли пан Анджей назвався першій княжій варті, але в усьому таборі Богуслава ніхто не спав. Битва могла початися будь-якої миті, тому готувалися до неї ретельно. Княжі війська займали сам Янів, контролювали дорогу на Сокілку, наглядала за нею артилерія, яку обслуговували електорські знавці. Гармат там було лише три, але пороху та ядер удосталь. З обох боків Янова, між березняками, наказав Богуслав насипати шанці, на них розмістити мушкетерів і піхоту. Кавалерія займала власне Янів, дорогу за гарматами, а також відтинки між окопами. Позиція була зручна для оборони і зі свіжим людом можна було б довго і кровопролитно на ній захищатися, але новоприбулих жовнірів було лише вісімсот піхотинців під командуванням Кирица, решта ж була така потомлена, що ледве на ногах стояла. І до всього татарське завивання чули зі Суховолі на півночі, тобто позаду Богуславових позицій, унаслідок чого поширювався певний страх між жовнірством. Богуслав був змушений послати в той бік всю легку кавалерію, яка, пройшовши півмилі, не наважувалася ні повертатися назад, ні йти далі, справедливо остерігаючись засідки в лісі.

Богуслав, хоча лихоманка у поєднанні зі сильною гарячкою дошкуляла йому більш ніж будь-коли, сам усім завідував, а що на коні з труднощами міг всидіти, то наказав чоти-

рьом драбантам носити себе у відкритому паланкіні. Так він відвідав гостинець, березняки та повертався саме до Янова, коли йому повідомили, що княжий посланець прибув.

Було це вже на міській вулиці. Богуслав не міг упізнати пана Кміцица, бо ніч була, хоч в око стрель, а також тому, що панові Анджею, через обережність із боку офіцерів передньої варти, на голову накинули мішок, в якому лише отвір для рота залишили.

Помітивши мішок, адже пан Кміциц, злізши з коня, стояв зовсім поряд, наказав князь зняти його негайно.

– Тут уже Янів, – зауважив він, – вже немає з чого робити таємниці...

Після чого магнат звернувся в темряві до пана Анджея:

– Від пана Сапеги?

– Аякже.

– А що там пан Сакович поробляє?

– Пан Оскерко його гостить.

– Чому ж охоронну грамоту зажадали, коли пана Саковича маєте? Занадто обережний пан Сапега, і хай глядить, аби не перемудрував.

– Це не моя компетенція! – відрізав пан Кміциц.

– Але бачу, що пан делегат не дуже балакучий.

– Я листа привіз, а свою приватну справу всередині викладу.

– То є й особисте?

– Буде прохання до вашої світлості.

– Радий буду не відмовити. Тепер прошу за собою. Сідайте на коня. Я запросив би до паланкіна, але там тісно.

Рушили. Князь у паланкіні, а пан Анджей поруч верхи. І в темряві глипали один на одного, не маючи змоги обличчя навзаєм розгледіти. За хвилину князь, незважаючи на хутра, труситися почав так, що аж зубами клацав. Врешті він сказав:

– Лихоманка мене б'є... Якби не це... Б-р-р!.. Інші умови я б висунув...

Пан Кміциц нічого не сказав, лише поглядом хотів пробити темряву, в якій голова і княже обличчя вирисовувалися в невиразних, сірих і білявих обрисах. Почувши голос Богуслава й узрівши його силует, відродилися всі давні образи, стара ненависть і пекуче жадання помсти піднялися так сильно в його серці, що мало не ошалів... Рука мимоволі шукала меча, який у нього відібрали, але ще мав булаву, залізом окуту, знак полковницького чину, тож диявол став йому зараз же свердлити мозок і нашіптувати:

– Гукни йому у вухо, хто ти такий, і розбий йому голову в друзки.. Темна зараз ніч, ти виберешся... Кемличі з тобою. Зрадника уб'єш... за кривду заплатиш... Врятуєш Олюньку, Сороку... Бий! бий!..

Пан Анджей наблизився до паланкіна і тремтячою рукою вже став витягати з-за поясу буздиган.

– Бий!.. – шепотів нечистий. – Вітчизні послужиш...

Пан Кміциц вже витягнув булаву і стиснув руків'я, немов-

би хотів її розчавити в долоні.

– Раз, два, три!... – шепотів біс.

Але в цю мить його кінь чи то вдарився ніздрами об шолом драбанта, чи перелякався трохи, що зарився враз копитами в землю, потім спіткнувся, а пан Анджей потягнув повіддя. В цей час паланкін уже віддалився на кільканадцять кроків.

А юнакові волосся стало дибки на голові.

– Матір Бога Нашого, тримай мене за руку! – шепотів парубок крізь заціплені зуби. – Пресвята Богородице, рятуй мене! Я ж тут делегат, я гетьмана представляю, а хочу, як нічний розбійник, мордувати... Я ж шляхтич, я слуга Сина Твого... І не введи нас у спокусу!

– А що це ви там марудите? – озвався уривчастий через лихоманку голос Богуслава.

– Я вже тут!

– Чуєте, пане? Півні по закутках уже кукурікають... Треба поквипитись, бо я хворий і відпочинку потребую.

Пан Кміциц застромив буздиган за пояс й їхав далі, тримаючись поблизу від паланкіна. Проте не міг повернути собі спокою. Розумів, що лише холодним серцем і самовладанням зможе звільнити Сороку. Тому й планував завчасу, якими словами має виголосити промову до князя, щоб його зламати та переконати. Присягав собі, що лише Сороку буде мати на увазі, про щось інше навіть не згадає, а особливо про Олюньку.

І відчував, як у темряві жар заливає йому обличчя від думки, що може князь сам згадати про неї, а може згадати і щось таке, що не зможе пан Анджей ні витримати, ні вислухати.

– Нехай він її не торкає, – казав собі подумки, – нехай не торкає, бо в цьому його смерть і моя... Хай над собою самим має милосердя, якщо йому сорому забракне.

І терпів муки пан Анджей, у грудях не вистачало йому повітря, а горло мав таке стиснуте, аж боявся, що коли доведеться говорити, і слова не зможе з себе вичавити. У цих утисках став у душі літанію відмовляти.

За хвилину настало для нього полегшення, заспокоївся остаточно, і той наче залізний обруч, що огортав його горлянку, розтиснувся.

Тим часом приїхали до княжої квартири. Драбанти поставили паланкін, двоє придворних взяли князя під лікті, але той звернувся до пана Кміцица, безперервно клацаючи зубами:

– Прошу за мною.. Приступ зараз минеться... Зможемо побалакати.

Вже за хвилину опинилися обоє в окремій кімнаті, де в каміні жевріла купа вугілля і гаряче було нестерпно. Там посадили князя Богуслава на довгу польову лаву, вкрили хутром і принесли світла. Після цього слуги віддалилися, а князь закинув потилицю назад, склепив повіки і так залишався який час, зовсім нерухомий.

Нарешті він сказав:

– Зараз... Нехай трохи відпочину...

Пан Анджей дивився на нього. Князь не надто змінився, лише лихоманка стягнула йому обличчя. Напудрений був, як зазвичай, і на щоках мав рум'яна, але саме тому, що лежав так зі заплющеними очима і зі закинutoю головою, схожим був трохи на мерця або на воскову фігуру.

Парубок стояв перед ним у світлі свічок. Княжі повіки стали ліниво підійматися, аж раптом розплющилися цілком і наче вогонь пролетів йому по обличчю. Тривало це лише мить, після чого він знову склепив повіки.

– Злий дух, я не боюся тебе, – видихнув він, – але згинь!

– Я приїхав із листом від гетьмана, – нагадав пан Кміциц.

Богуслав сіпнувся ледь помітно, наче хотів зі себе ману струсити. Потім глянув на пана Анджея й озвався:

– Я схибив?

– Не дуже, – пан Анджей вказав на рубець.

– Це вже вдруге!.. – пробурмотів собі князь і голосно додав: – Де той лист?

– Тут, – рапортував пан Кміциц, подаючи згорток.

Богуслав став читати, а коли закінчив, дивне світло блиснуло в його очах.

– Гаразд! – промовив він. – Досить теревенів!.. Завтра битва... І радий я, бо завтра лихоманки не буде.

– Й у нас від цього радіють, – додав пан Анджей.

Зависла мовчанка, під час якої двоє цих неблаганних во-

рогів міряли один одного очима з певною страхітливою цікавістю. Першим почав розмову князь:

– Здається, що це ви мені так дошкуляли з татарами?..

– Я...

– І не побоялися сюди приїхати?..

Пан Кміциц пропустив це повз вуха.

– Хіба би на спорідненість через Кишок розраховували...

Бо між нами є особисті порахунки... Я можу панові кавалерові наказати шкіру облупити.

– Можете, ваша світлосте.

– Ви приїхали з охоронною грамотою, це правда... Розумію тепер, чому пан Сапега її вимагав... Але ви на життя моє важили... Там затриманий пан Сакович. Проте... пан воєвода не має права на пана Саковича, а я на вас маю... кузене...

– Я приїхав із проханням до вашої світлості...

– Прошу! Можете розраховувати, що для вас усе зроблю... Яке прохання?

– Ви впіймали жовніра, одного з тих, хто мені допомагав вашу світлість полонити. Я віддавав накази, він діяв як сліпе знаряддя. Цього жовніра ваша світлість нехай на волю випустить.

Богуслав задумався.

– Пане кавалере, – сказав він, – я так собі думаю, чи то кращий ви жовнір, чи то нахабніший прохач...

– Я цього чоловіка задарма від вашої світлості не хочу.

– А що мені за нього можете запропонувати?

– Себе.

– Будь ласка, такий ви вже то *miles praeciosus*¹²³. Щедра оплата, але вважайте, щоб вам вистачило, бо, здається, ви ще когось хотіли б у мене викупити...

Пан Кміциц ступив крок ближче і зблід, як смерть, що князь мимоволі глянув на двері і, незважаючи на всю свою відвагу, змінив тему.

– Пан Сапега на таку угоду не пристане, – скривився магнат. – Радий би вас отримати, але княжим словом за безпеку вашу поручився.

– Через цього жовніра відпишу панові гетьманові, що добровільно залишився.

– А він зажадає, щоб вас усупереч вашій волі відіслав. Занадто добре ви йому послужили... І пана Саковича мені не відпустить, а пана Саковича я більше ціную, ніж вас...

– То звільніть, ваша світлосте, просто так цього жовніра, а я слово дам, що буду там, де накажете.

– Завтра може мені полягти доведеться. То навіщо мені умовлятися на післязавтра?

– Я благаю вашу світлість! За цього чоловіка я...

– Що ви?

– Відмовлюся мстити.

– Бачите, пане Кміциц, я багато разів ходив на ведмедя з рогатиною, не тому, що мусив, але мав таку примху. Люблю, коли мені якась небезпека загрожує, бо мені тоді життя мен-

¹²³ *Miles praeciosus* (лат.) – безцінний воїн.

ше обридає. Тому вашу помсту як радість для себе залишаю, однак визнаю, що є такі ведмеді, які самі стрільця шукають.

– Ваша світлосте, – промовив пан Анджей, – за мале милосердя часто Бог великі гріхи відпускає. Ніхто з нас не знає, коли йому перед Христовим судом встати доведеться.

– Годі! – гримнув князь. – Я також собі псалми через лихоманку відмовляю, щоб якусь заслугу мати перед Господом, а якщо потребуватиму допомоги, то когось свого закличу... Ви не вмієте просити покірно і на рожен лізете...

Я підкажу вам, що можна зробити: вдарте завтра в битві на пана Сапегу, а я післязавтра цього гемайна відпущу і вам усі провини пробачу... Ви зрадили Радзивіллів, то можете зрадити і Сапегу...

– Це остаточне слово вашої світлості?.. Іменем усіх святих закликаю вашу світлість...

– Ні! Хай вас чорти вхоплять, гаразд!.. Аж на обличчі мінітесь... Не підходьте занадто близько, бо мені людей соромно кликати... Погляньте сюди! Занадто ви вперті!

Після цих слів Богуслав показав з-під хутра, яким був вкритий, люфу пістоля і став іскри сипати очима, споглядаючи на пана Кміцица.

– Ваша світлосте! – вигукнув пан Анджей, складаючи, що правда, руки, як у молитві, але з обличчям, гнівом спотвореним.

– То ви просите чи погрожуєте?.. – не второпав Богуслав. – Спину гнете, а нечистий з-за вашої пазухи зуби до мене

шкірить?.. Гонор вам із очей виблискує, а в роті гримить, як у хмарі? Чолом до ніг Радзивілла, коли просиш, паночку!.. Головою об підлогу! Тоді, може, й відповім!..

Обличчя молодика було бліде, як хустка, рукою він витер спітніле чоло, очі, обличчя та відповів таким тремтячим голосом, немов лихоманка, від якої терпів князь, раптом перекинулася на нього.

– Якщо ваша світлість цього старого жовніра відпустить, я... вашій світлості... упасти до.. ніг... готовий...

Задоволення промайнуло в очах Богуслава. Ворога принизив, горду потилицю нагнув. Кращої поживи не міг дати помсті та ненависті.

А пан Кміциц стояв перед ним із розкуйовдженою чуприною, тремтячи всім тілом. Обличчя його навіть за спокійних обставин яструба нагадувало, тепер же парубок усе більше був схожим на хижого й розлюченого птаха. Важко було передбачити, чи за хвилину впаде до ніг, чи кинеться до княжих грудей.

Богуслав, не спускаючи з нього ока, далі знущався:

– При свідках! При людях!

Й обернувся до дверей:

– Заходьте!

У відчинені двері увійшло кільканадцятьоро придворних – поляків і чужоземців. За ними зайшли й офіцери.

– Шановне панство! – промовив князь. – Це пан Кміциц, хорунжий оршанський і посланець від пана Сапеги, має на-

мір мене про милість просити і хоче всіх вас мати за свідків!..

Пан Анджей заточився, як п'яний, застогнав і упав до ніг Богуславові.

Князь підступив навмисно так, аби кінчик його рейтарського чобота торкався чола лицаря.

Всі дивилися мовчки, здивовані як відомим прізвищем, так і тим, що той, хто його носив, тепер був делегатом від пана Сапеги. Всі тямали також, що діється щось надзвичайне.

Тим часом князь встав і, не промовивши ні слова, зайшов до прилеглої кімнати, кивнув лише двом придворним, аби ті йшли за ним.

Пан Кміциц підвівся. На обличчі його вже не було ні гніву, ні хижості, лише нечутливість і байдужість. Здавалося, що молодик зовсім не усвідомлює, що з ним коїться, й енергійність його повністю випарувалася.

Спливло півгодини, година. За вікном було чути тупіт кінських копит і розмірені кроки жовнірів, а посланець сидів нерухомо, немов скам'янілий.

Раптом двері ганку відчинилися. Увійшов офіцер, давній знайомий пана Кміцица з Бірж, і восьмеро жовнірів, четверо з мушкетами, а четверо без рушниць, лише шаблями озброєні.

– Пане полковнику, підійміться, будь ласка! – ввічливо попросив офіцер.

Пан Анджей глянув на нього, як у тумані.

– Гловбич... – упізнав він офіцера.

– Я маю наказ, – правив своє пан Гловбич, – зв’язати вашій милості руки і вивести за Янів. Це тимчасово, пізніше ви поїдете вільно... Тому прошу вашу милість не чинити опору...

– В’яжіть! – погодився пан Кміциц.

І дозволив себе без опору полонити. Але ніг йому не зв’язали. Офіцер вивів його зі світлиці і провадив далі пішки через Янів. Йшли десь із годину. Дорогою до них приєдналися кілька перехожих. Пан Анджей чув, що розмовляють польською, а поляки, котрі ще служили в Богуслава, всі знали прізвище Кміциц і тому їм не терпілося дізнатися, що з ним станеться. Кортж минув березняк та опинився в чистому полі, на якому побачив пан Анджей загін легкої кавалерії Богуслава.

Жовніри стояли один біля одного в каре, всередині був простір, в якому стояли двоє піших, котрі тримали коней у шорах, і кільканадцятьеро людей із смолоскипами.

При їхньому світлі пан Анджей побачив свіжо загострену палю, яка лежачи поземо, прив’язана другим кінцем до товстого пня. Пан Кміциц мимоволі затремтів.

«Це для мене, – подумав він – кіньми накаже мене на палю настромити... Помстися за пана Саковича хоче!» Але він помилився, бо паля була призначена для Сороки.

В мерехтінні вогню побачив пан Анджей і самого Сороку. Старий жовнір сидів зовсім біля пня на ослоні, без шап-

ки і зі зв'язаними руками, а четверо жовнірів його стерегли. Якийсь чоловік, одягнений у напівкожушок без рукавів, подавав йому в цю мить горілку в пласкому кухлі, яку Сорока пив доволі жадібно. Випивши, сплюнув, а що в цю саму хвилину поставили пана Кміцица між двома вершниками в першому ряду, то вояк побачив його, схопився з місця і ви-струнчився, як на військовому параді. Якийсь час вони дивилися один на одного. Сорока обличчя мав доволі спокійне і відчужене, лише щелепами катуляв, наче щось жував.

– Сорока... – застогнав нарешті полковник.

– До ваших послуг! – відповів жовнір.

І знову запанувала мовчанка. Що ж можна було сказати в такий момент! Аж тут кат, котрий раніше подавав Сороці горілку, підійшов до нього.

– Ну, старий, – вимовив, – час настав.

– Хоча б прямо натягніть!

– Не бійся.

Сорока не боявся, але коли відчув на собі руку ката, за-стогнав протяжно та голосно, і нарешті сказав:

– Ще горілки...

– Немає!

Раптом один із жовнірів висунувся з ряду і подав бляшанку.

– Є. Дайте йому!

– Послух! – скомандував пан Гловбич.

Проте чоловік у кожушку перехилив флягу в рот Сороці,

той ковтав жадібно, а випивши, глибоко зітхнув.

– Ось така, – зронив він, – жовнірська доля, за тридцять років служби... Ну, час то час!

Другий кат підійшов і став його роздягати. Всі мовчали. Смолоскипи тремтіли в руках людей, котрі тримали їх. Всі були перелякані.

Раптом гомін піднявся в рядах тих, хто стояли в каре і ставав щораз голоснішим. Жовнір не кат. Сам спричиняє смерть, але вигляду мук не любить.

– Мовчати! – верескнув пан Гловбич.

Гомін перейшов у гучне ревіння, в якому чулися окремі слова: «нечисті», «душогубці», «слуги язичників».

Аж тут пан Кміциц гукнув так, немов його самого на палю настромили:

– Стій!!!

Кати несамохіть зупинилися. Всі погляди звернулися на пана Анджея.

– Жовніри! – крикнув той. – Князь Богуслав зрадник короля і Речі Посполитої! Вас оточено і завтра до ноги виріжуть! Зрадникові служите! Проти батьківщини служите! Але хто службу покине, зрадника залишить, тому королівське пробачення обіцяю, гетьманське пробачення!.. Вибирайте! Завтра смерть і ганьба, чи винагорода! Викуп виплачу особисто дукат кожному, два дукати!.. Вибірайте!!! Не вам, гідним жовнірам, зрадникові служити! Хай живе король! Хай живе великий гетьман литовський!

Ревіння гуркотіло, як грім, ряди зламалися. Кілька-надцять голосів крикнуло:

– Хай живе король!

– Годі тієї служби!

– Смерть зраднику!

– Стояти! Стояти! – верещали інші голоси.

– Завтра вам у ганьбі помирати! – ревів пан Кміциц.

– Татари в Суховолі!

– Князь зрадник!

– Проти короля воюємо!

– Бий!

– До князя!

– Стій!

У метушні якась шабля перерізала линву, що в'язала руки пана Анджея. Він миттю стрибнув на одного з тих коней, які Сороку на палю натягувати мали, і крикнув уже верхи:

– За мною до гетьмана!

– Я йду! – крикнув пан Гловбич. – Хай живе король!

– Хай живе! – відповіли з п'ятдесят голосів і п'ятдесят шабель блиснули водночас.

– На коня Сороку! – скомандував пан Кміциц.

Були й такі, хто опиратися хотів, але, побачивши оголені шаблі, замовкли. Один лиш устиг завернути коня і вмент шез із очей. Смолоскипи згасли й усіх накрила темрява.

– За мною! – пролунав голос пана Кміцица.

І безладний гурт людей рушив із місця, витягнувшись, як

довгий вуж.

Проїхавши дві чи три стаї, потрапили на чатових піхотинців, велика кількість яких займали березняк, що лежав по лівий бік.

– Хто йде? – почулися голоси.

– Гловбич із роз'їздом!

– Пароль?

– Сурми!

– Проходь!

І вони проїхали, не надто кваплячись. А вже потім пустилися клусом.

– Сороко! – покликав пан Кміциц.

– Слухаю! – відповів вахмістр.

Пан Анджей більше нічого не сказав, лише простягнув руку і торкнувся долонею голови вахмістра, немов, щоб переконатися, чи той їде збоку. Жовнір притиснув мовчки цю долоню до своїх вуст.

Раптом з іншого боку озвався пан Гловбич:

– Ваша милосте! Давно я хотів зробити те, що зараз роблю.

– Ви не пожалієте!

– Все життя буду вашій милості вдячний!

– Слухайте, пане Гловбич, чому князь вас послав, а не чужоземний регімент, езекуцію провести?

– Бо хотів вашу милість при поляках зганьбити. Чужий жовнір не знає вашої милості.

– А мені нічого не мало статися?

– Вашій милості я мав наказ мотузки розрізати. Але якби ваша милість схопилася на захист Сороки, то ми мали вас до князя доставити на покарання.

– Отже, він паном Саковичем вирішив пожертвувати, – пробурмотів пан Кміциц.

Тим часом у Янові князь Богуслав, вимучений лихоманкою та денними зусиллями, ліг спати. З глибокого сну його розбудив рейвах перед квартирою і стукіт у двері.

– Ваша світлосте! Ваша світлосте! – гукало кілька голосів.

– Спить! Не будити, – цитьнули на них пажі.

Але князь уже сів на ложі і гукнув:

– Світла!

Внесли світло, водночас із ним увійшов черговий офіцер.

– Ваша світлосте! – доповів він. – Посланець Сапеги збунтував хоругву пана Гловбича і відвів її до гетьмана.

Запанувала тиша.

– Бити в литаври та барабани, – наказав нарешті Богуслав.
– Нехай військо шикуюється!

Офіцер вийшов, а князь залишився сам.

– Це страшний чоловік! – сказав він собі і відчув, як наближається новий приступ лихоманки.

Розділ XL

Легко було собі уявити здивування пана Сапєги, коли пан Кміциц не лише повернувся сам безпечно, а й привів зі собою кількадесят коней і старого слугу. Пан Анджей двічі був змушений розповідати гетьманові та панові Оскерку, як і що сталося, вони слухали з цікавістю, часто ляскаючи в долоні і за голову хапаючись.

– Майте на увазі, – зауважив гетьман, – якщо хто в помсті міру перебере, то вона часто, як птах, крізь пальці вигулькне. Князь Богуслав поляків як свідків вашої ганьби і мук мати хотів, аби над вами ще гірше поглумитися, і перестарався. Але нема чим хизуватися, бо це Боже заступництво дало вам вікторію, хоча, своєю чергою, скажу: він демон, але й ви диявол! Погано князь зробив, що над вами познущався.

– Я його не виню і в помсті, дасть Бог, не буду надто старатися!

– Занехай її, як Ісус Христос занехаяв, бо як Бог міг навіть одним словом своїх катів знищити.

Пан Кміциц нічого не сказав, бо часу на балачки не залишилося зовсім, навіть на відпочинок його не було. Лицар був втомлений смертельно, але все ж цієї ночі ще вирішив поїхати до своїх татар, котрі постійно залишалися за Яновом у лісах і на дорогах, позаду війська Богуслава. Але військові люди можуть спати і в сідлі. Тому наказав лишень пан Анджей

свіжого коня осідлати, обіцяючи собі, що дорогою подрімає.

Не встиг молодик на коня стрибнути, як підійшов до нього Сорока і виструнчився по службі.

– Ваша милосте! – рапортував він.

– А що скажеш, дідугане?

– Прийшов спитати, коли мені їхати?

– Куди?

– В Тауроги.

Пан Кміциц засміявся.

– Більше не треба їхати в Тауроги, поїдеш зі мною.

– Слухаюсь! – козирнув вахмістр, намагаючись не показати свого задоволення.

Поїхали разом. Дорога була довга, бо потрібно було прократися лісами, щоб не потрапити до Богуслава, зате пан Анджей і Сорока виспалися знаменито і без жодної пригоди прибули до татар.

Акбах-Улан відразу ж з'явився до пана Бабинича і прозвітував про результати своєї діяльності. Полковник рапортом був задоволений: всі мости були спалені, а греблі поруйновані. На допомогу цьому вода весняна розлилася, перетворивши поля, луки та нижчі дороги на грузьке болото. Богуслав не мав іншого вибору, як битися, перемогти або загинути. Про відступ вже було даремно думати.

– Гаразд, – зауважив пан Кміциц, – хорошу має рейтарію, але важку. Не буде з неї в цій грязюці користі.

Після чого звернувся до Акбах-Улана.

– А ти схуд! – вимовив, легенько штурхаючи його в живіт кулаком. – Але після битви княжими дукатами свій кендюх напхаєш.

– Бог створив ворогів, аби воєнні люди здобич мали з кого брати, – серйозно промовив татарин.

– А кіннота Богуслава стоїть проти вас?

– Є там кількасот добрих коней, а вчора додали їм регімент піхоти й окопалися.

– А не можна їх у поле виманити?

– Не виходять.

– А якщо обійти й у тилу залишити, щоб до Янова дістатися?

– На дорозі стоять.

– Треба буде щось вигадати!

Сказавши це, пан Кміциц погладив рукою свого чуба.

– А ви пробували підходити? Як далеко женуться за вами?

– На стаю, дві... Далі не хочуть.

– Треба буде щось вигадати! – повторив пан Анджей.

Але тої ночі нічого вигадати не вдалося. Зате наступного дня полковник підїхав із татарами під табір, що стояв між Суховолею та Яновом, і збагнув, що Акбах-Улан перебільшував, коли казав, що піхота окопалася з цього боку, бо там були лише шанці і нічого більше. Можна було з них довго захищатися, особливо проти татар, які не схильні йти відверто на вогонь в атаку, але не можна було й думати витримати хоча б якусь облогу.

«Якби я мав піхоту, – міркував пан Кміциц, – то пішов би напролом».

Але привести піхоту годі було навіть мріяти, бо, по-перше, пан Сапега сам не мав її вдосталь, а по-друге, часу на рейд усе одно бракувало.

Пан Анджей підїхав настільки близько, що піхотинці Богуслава почали в його бік стріляти, але той не зважав, їздив між кулями, роззирався, оглядав, а татари, хоч і вогонь менше витримували, були змушені дотримувати йому кроку. Потім висипала кавалерія і заїхала йому збоку. Полковник промчав якісь три тисячі кроків і раптом розвернувся до них.

Але й вони розвернулися з місця до шанців. Татари випустили за ними хмару стріл, але впав із коня лише один вершник, його підібрали і понесли.

Пан Кміциц, замість того, щоб повертатися в Суховолю, кинувся на захід і дістався до Кам'янки.

Болотиста ріка розлилася широко, бо весна була над подив на воду рясна. Пан Анджей глянув на ріку, кинув у воду кільканадцять поламаних гілочок, аби швидкість течії виміряти, і звернувся до Улана:

- Он тудою їх боком обійдемо і ззаду на них ударимо.
- Проти течії коні не попливуть.
- Ще й як попливуть! Ця вода майже стоїть.
- Коні замерзнуть і людей не втримають. Холодно ще.
- Люди попливуть за хвостами. Це ж ваш татарський про-

мисел.

– Люди замерзнуть.

– То зігріються в бою.

– *Kismet!*¹²⁴

Ще перед сутінками пан Кміциц наказав нарізати пучків лозняка, сухого очерету, тростини та прив'язати коням до боків.

За першої зорі спрямував у воду близько восьмисот коней і взялися плисти. Він сам плив на чолі, але незабаром зважив, якщо настільки повільно рухатимуться вперед, то й за два дні не перепливуть за шанці. Тоді звелів переправитися на другий берег.

Небезпечний це був маневр. Другий берег був відкритий і заболочений. Коні, хоч і легкі, западалися по животи. Але просувалися вперед, хоч і повільно та рятуючи один одного. Так ішли кілька стай. Зірки показували північ. Раптом із півдня досягло їхніх вух відлуння далекої стрілянини.

– Битва почалася! – викрикнув полковник.

– Ми потонемо! – бідкався Акбах-Улан.

– За мною!

Татари не знали, що їй робити, аж тут помітили, що кінь пан Кміцица випірнув із багнюки, втрапивши, либонь, на твердий ґрунт. Далі почалася лава піску. По верху було води до кінських грудей, але ґрунт унизу твердий. Тоді стали рухатися жвавіше. Ліворуч показалися далекі вогні!

¹²⁴ *Kismet* (араб.) – хай буде так.

– Це шанці! – тихо пояснив пан Анджей. – Їх минаємо й обходимо!

За хвилину справді оминули захисні редути. Тоді повернули ліворуч і знову кинулися бахмати в річку, щоб випірнути за шанцями.

Понад сотня коней загрузла водночас біля самого берега. Але люди вибралися на суходіл майже всі. Пан Кміциц наказав пішим сідати по двоє і подався до редутів. Але ще раніше він залишив двохсот добровольців із наказом дошкуляти шанцям попереду весь цей час, який їм буде потрібен для маневру. Наблизившись, одразу ж почули постріли, спочатку поодинокі, а надалі щораз густіші.

– Чудово! – зронив молодик. – Вони атакують!

І рушили.

У темряві видно було лише громаду голів, які підскакували в міру кінської ходи. Навіть шабля не дзенькнула, зброю притримували – татари та добровольці вміли пересуватися тихо, як вовки.

З боку Янова стрілянина ставала щораз потужнішою, видно, пан Сапега наступав по всьому фронту.

Але й на шанцях, до яких прямував пан Кміциц, також чулися вигуки. Кілька куп хмизу горіли на них, відкидаючи яскравий відблиск. У цьому блиску побачив пан Анджей піхотинців, котрі зрідка пострілювали, вдивляючись перед себе в поле, на якому кіннота стялася з добровольцями.

Зі шанців помітили і його, але замість стріляти, стали

вітати прибульців гучними вигуками. Жовніри вирішили, що це князь Богуслав присилає їм підмогу.

Але коли вже якихось сто кроків ділило нападників від шанців, піхота занепокоїлася. Все більше жовнірів, прикриваючи руками чоло, задивлялися, що це за люд прибуває.

А за п'ятдесят кроків жахливе завивання струсило повітрям і загін кинувся, як буря, на піхоту, оточив її кільцем і вся ця маса людей забилася в конвульсіях. Хтось сказав би, що велетенська зміюка душить схоплену жертву.

У купі тій звучали пронизливі верески:

– *Alta! Herr Jesus! Mein Gott!*

За шанцями чулися нові вигуки, бо добровольці, хоч і менші числом, збагнувши, що пан Бабинич уже в окопах, навалились у нестямі на кавалерію. Тим часом небо, яке хмарилося вже якийсь час, як зазвичай навесні, заплакало густим, несподіваним дощем. Вогні згасли і боротьба тривала в темряві.

Але не тривала вона вже довго. Богуславові піхотинці, на котрих напали зненацька, пішли під ніж. Кіннота, в якій було багато своїх людей, складала зброю. Чужинців, а це сто драгунів, усіх порубали.

Коли місяць визирнув знову з-за хмар, то освітив він лише зграйки татар, котрі дорізували поранених і збирали здобич. Але й це не тривало довго. Пролунав різкий звук сурми: татари та добровольці, як одна людина, стрибнули на коней.

– За мною! – гукнув пан Кміциц.

І повів їх, як вихор, до Янова.

Через чверть години підпалили нещасне поселення з чотирьох боків, а через годину одне море полум'я розлилося так широко, скільки було того Янова. Над пожежею здіймалися до багряного неба стовпи вогняних іскор.

Так пан Анджей повідомив гетьманові, що захопив тил війська Богуслава. Сам же, як кат, від людської крові червоний, шиковав поміж вогню своїх татар, аби вести їх далі. Вже стали в бойовому порядку і витягувалися в лаву, коли враз на освітленому, як удень, пожежею полі побачили перед собою велетенський загін рейтарів електора. Вів її лицар, помітний здалеку, бо був у срібній обладунок одягнений і сидів на білому коні.

– Богуслав! – заревів нелюдським голосом пан Кміциц і кинувся з усією татарською лавою вперед.

Неслися вони назустріч один одному, як дві хвилі, що їх два вихори женуть. Простір розділяв їх ще значний, тому коні по обидва боки набрали нечуваної швидкості і летіли з притуленими вухами, витягнуті, як хорти, землю майже животами підмітаючи. З одного боку хмара люду, в блискучих кірасах, з прямими шаблями, піднятими правицями вгору, а з другого – сіра тьма татарська.

Нарешті зіткнулися довгою лавою на світлому полі, але тоді сталося щось страшне. Татарська тьма впала, як покіс, який поклав вихор. Велетенська армада перелетіла її і летіла далі, наче люди та коні мали силу громів, а крила – бурі.

Згодом кілька десятків татар схопилися і стали їх переслідувати. Дику орду можна проїхати, але зім'яти її одним наскоком – аж ніяк. Тому все більше людей погналося за втікачами рейтарами. Аркани засвистіли в повітрі.

Але вершник на білому коні на чолі втікачів скакав усе ще в першому ряді, а між переслідувачами не було пана Кміциця.

Лише сірого ранку стали повертатися татари і майже кожен вів на аркані рейтара. Скоро надибали й пана Анджея і непритомного відвезли до пана Сапєги. Гетьман особисто сидів над його ложем. Опівдні розплющив молодик очі.

– Де Богуслав? – були його перші слова.

– Розбитий вщент... Бог допоміг йому, бо вийшов із безрезняків і в чистому полі напав на піхоту пана Оскерка, там втратив людей і вікторію... Не знаю, чи хоча б п'ятсот людей утекло, бо ваші татари купу люду переловили.

– А він сам?

– Утік.

Пан Кміциц помовчав із хвилину і зауважив:

– Ще мені з ним доведеться помірятися. Вдарив мені келепом у голову і скинув разом із конем... Щастя, що місьюрка з хорошої криці викувана, але я втратив притомність.

– Цю місьюрку тепер маєте в костелі повісити.

– Буду його переслідувати хоч би на краю світу! – промовив пан Анджей.

Гетьман, своєю чергою, повідомив:

– Погляньте, яку звістку я сьогодні отримав після битви. І подав йому листа.

Пан Кміциц прочитав уголос таке:

– «Шведський король вирушив із Ельблонга, йде на Замостя, а звідти на Львів, на короля. Прибувайте, Ваша гідносте, з усіма своїми силами на порятунок короля і вітчизни, бо сам я не вистою.

Чарнецький».

Запала мовчанка.

– Ви підете з нами чи подастеся з татарами в Тауроги? – спитав гетьман.

Пан Анджей заплющив очі. Згадав слова пріора Кордецького, те, що йому пан Володийовський із паном Скшетуським казав, і відповів:

– Особисте зачекає! Вітчизну захищати від ворога треба! Гетьман обійняв його за голову.

– Відтепер ви брат мені! – просльозився він. – А що старий я вже, то прийміть моє благословення...